

Ilkka Kauppinen

Tiedon *omistaminen* on valtaa

Globalisoituvan patenttijärjestelmän
poliittinen moraalitalous
ja globaali kapitalismi

Ilkka Kauppinen

Tiedon omistaminen on valtaa

Globalisoituvan patenttijärjestelmän
poliittinen moraalitalous
ja globaali kapitalismi

Esitetään Jyväskylän yliopiston yhteiskuntatieteellisen tiedekunnan suostumuksella
julkisesti tarkastettavaksi yliopiston Historica rakennuksen salissa H320
toukokuun 10. päivänä 2008 kello 12.

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO

JYVÄSKYLÄ 2008

Tiedon omistaminen on valtaa

Globalisoituvan patenttijärjestelmän
poliittinen moraalitalous
ja globaali kapitalismi

Ilkka Kauppinen

Tiedon omistaminen on valtaa

Globalisoituvan patenttijärjestelmän
poliittinen moraalitalous
ja globaali kapitalismi

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO

JYVÄSKYLÄ 2008

Editors

Jussi Kotkavirta

Department of Social Sciences and Philosophy/philosophy, University of Jyväskylä

Irene Ylönen, Marja-Leena Tynkkynen

Publishing Unit, University Library of Jyväskylä

URN:ISBN:978-951-39-3265-7

ISBN 978-951-39-3265-7 (PDF)

ISBN 978-951-39-3245-9 (nid.)

ISSN 0075-4625

Copyright © 2008, by University of Jyväskylä

Jyväskylä University Printing House, Jyväskylä 2008

ABSTRACT

Kauppinen Ilkka

Owning knowledge is power. Political moral economy of the globalizing patent system and global capitalism

Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2008, 269 p.

(Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research, ISSN 0075-4625; 338)

ISBN 978-951-39-3265-7 (PDF), 978-951-39-3245-9 (nid.)

Summary

Diss.

This study examines the privatization and commodification of knowledge in the context of global capitalism. The first part of the study examines global knowledge-based capitalism. It is argued that contemporary global capitalism represents a qualitatively new phase of capitalism. Furthermore, the first part of the study develops the concepts of open social systems and moral economy. It is argued in the study that social systems are only relatively open and the main sources of their openness are agency, impurities, and multiple mechanisms. The further development of Andrew Sayer's concept of moral economy made in the study is based on the idea that in order to study capitalism as a relatively open socio-economic system the concepts of power and institution should be involved more strongly on the moral economic approach. The second part of the study examines the relevance of the moral economic approach for the studying of modern biotechnology and the related intellectual property rights.

The third part of the study examines the globalizing patent system and the generative, identity neutral process called the global phase of the possession-taking of intellectual property. It is argued in the study that World Trade Organization's agreement on Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS) is a central part of this process, since TRIPS both makes it possible to patent new entities and strengthens the rights of patent holders on the global level. It is also argued that the global phase of possession-taking of intellectual property maintains inequality within the globalizing patent system.

This study defends the argument that global knowledge-based capitalism involves a tendency towards monopolization. This argument is based on the framework that presents an attempt to make a synthesis of the ideas presented in the existing social scientific literature, which usually has its focus either on TRIPS and the globalizing patent system or on the relations between accumulation and knowledge.

Keywords: globalization, global capitalism, knowledge, intellectual property rights, moral economy, critical realism, TRIPS, WTO, the globalizing patent system

Author's address	Ilkka Kauppinen Department of Social Sciences and Philosophy University of Jyväskylä, Finland
Supervisors	Professor Kaj Ilmonen Professor Martti Siisiäinen Department of Social Sciences and Philosophy University of Jyväskylä, Finland Professor Ilkka Alanen Department of Social Sciences and Philosophy University of Jyväskylä, Finland Senior Assistant Tapio Litmanen Department of Social Sciences and Philosophy University of Jyväskylä, Finland
Reviewers	Professor Harri Melin Department of Sociology University of Turku, Finland Professor Leo Granberg Department of Social Psychology University of Helsinki , Finland
Opponent	Emeritus Professor Raimo Blom

KIITOKSET

Talouden ja yhteiskunnan välistä suhdetta käsittelevän tutkimukseni taustalla vaikuttavien ajatusten ja näkemysten juuret ulottuvat 1990-luvun vaihteen markkinointimerkonomiin opintoihini Iisalmen kauppaoppilaitoksessa. Näillä opinnoillani oli ei-tarkoitettuja seurauksia, joista keskeisin oli kiinnostuksen herääminen sosiologiaa kohtaan. Tämä kiinnostuksen herääminen johti kuta-kuinkin huomaamatta haluun jättää yritys-elämässä työskenteleminen ja siirtyä sen sijaan sosiologian opintojen pariin. Näiden opintojen osoitteeksi tuli sittemmin Jyväskylän yliopiston sosiologian yksikkö. Toivon sosiologian tarjoavan jatkossakin aidon ja omannäköisensä yhteiskuntatieteellisen vaihtoehdon kaiken muun koulutustarjonnan keskellä. Samalla haluan kiittää monia niitä ihmisiä, joiden kanssa olin eri tavoin vilkkaassa vuorovaikutuksessa erityisesti ennen sosiologian opintojani. Heidän kanssaan käymäni vuorovaikutuksen ansiosta olen mielestäni onnistunut säilyttämään tietynkaltaisen kriittisen etäisyyden instituutioon nimeltä tiede. Toivottavasti nämä taustat näkyvät jotenkin tässä tutkimuksessani.

Samalla on kuitenkin niin, että tutkimukseni on tulosta noin kuuden vuoden mittaisesta työskentelystä Jyväskylän yliopiston Yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitoksen sosiologian yksikössä. Kiitän Jyväskylän yliopistoa, Suomen kulttuurirahastoa ja TEKES:ä rahoituksen tarjoamisesta tutkimustani varten. Tätä tutkimusta on kirjoitettu pääsääntöisesti niin sanotuilla maailman pitkälle kehittyneillä alueilla, ja erityisesti Suomessa, mutta eräitä osioita olen työstänyt myös Marokon Asilahissa ja Essaouirassa sekä Albanian Sarandassa. Nämä paikkakunnat, ja niiden ihmiset, ovat tarjonneet hyvin toimeentulevalle yhteiskuntatieteilijälle suotavaa ”vaihtoehtoista” perspektiiviä sosiaaliseen maailmaan.

Tutkimukseni ohjaus on ollut monipuolista. Kiitänkin edesmennyttä Kaj Ilmosta, Martti Siisiäistä, Ilkka Alasta, sekä Tapio Litmasta tutkimukseni eri vaiheissa tarjoamasta ohjauksesta. Kaj Ilmonen ja Tapio Litmanen olivat keskeisessä roolissa tutkimukseni neljänä-viitenä ensimmäisenä vuonna. Martti Siisiäisen ja Ilkka Alasen panos korostui puolestaan tutkimukseni kahden viimeisimmän vuoden aikana. Kaikesta em. henkilöiden panostuksesta huolimatta tutkimukseeni mahdollisesti jääneet virheellisyydet tai epäselvyydet ovat tietysti kokonaan vastuullani.

Kiitokseni myös Petri Ruuskaselle ja Tuukka Kaidesojaalle tutkimukseni aiemman version kommentoinnista. Lisäksi kiitän tutkimukseni esitarkastajia Leo Granbergia ja Harri Meliniä. Heidän tarkkakatseisilla esitarkastuslausunnoilla oli merkittävä roolinsa tutkimukseni viimeisten loppumuotoilujen kirjoittamisen yhteydessä. Kiitokseni kuuluvat myös Kimmo Jokiselle, Miikka Salolle ja Teppo Eskeliselälle, jotka ovat tutkimukseeni kytkeytyneitä aiempia artikkeleita- ni koskevilla kommentaillaan vaikuttaneet tutkimukseni etenemiseen. Samoin kiitän tutkimukseni eri vaiheita kommentoinutta Tomi Kankaista. Hänelle kuuluu kiitokset myös monista muista keskusteluista. Työpäiviä monipuolistaneis-

ta keskusteluista kiitokset kuuluvat myös Olli-Pekka Moisiolle. Lisäksi kiitän Hanna-Mari Husua viimeistävaiheeseen liittyvistä kommentteista. Matti Niemiselle kuuluu kiitokset taas englannin kielen tarkistamisesta ja erilaisista säästökampanjoista. Lisäksi kiitän Marja-Terttu Storhammaria tutkimukseni yksityiskohtaisesta kielentarkistuksesta. Tässä erikseen mainittujen ohessa haluan kiittää kotimaisissa ja kansainvälisissä seminaareissa ja konferensseissa olleita tutkijoita heidän esittämistään kommentteista ja kysymyksistä.

Ohjaajien ja tutkijakollegoiden ohessa haluan kiittää myös Yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitoksen opiskelijoita kaikista niistä kommentteista ja kysymyksistä, jotka ovat tarjonneet pohdittavaa ja pakottaneet arvioimaan omia kantojani uudelleen. Nämä kiitokset kuuluvat erityisesti luentosarjoilleni ”Kuka puhuu enää kapitalismista?”, ”Teoreettisia näkökulmia yhteiskuntatieteiden kulttuuriseen käännteeseen – talouden ja kulttuurin toisiinsakietoutuneisuus sekä erillisyys” ja ”Teoreettisia ja empiirisiä näkökulmia globaaliin kapitalismiin” osallistuneille opiskelijoille. Lopuksi osoitan kiitokseni vanhemmilleni ja veljilleni perheineen sekä pitkäaikaisille ystäväilleni.

Jyväskylässä 22.4.2008

Ilkka Kauppinen

KÄYTETYT LYHENTEET

ACTPN	Kauppapolitiikan ja -neuvotteluiden neuvontakomitea
CBD	Biodiversiteettisopimus
COICA	Amazonin alueen alkuperäiskansojen organisaatioiden yhteistyöelin
CGIAR	Kansainvälisen maataloustutkimuksen neuvoo-antavan ryhmän
EPO	Euroopan patenttitoimisto
EU	Euroopan unioni
FAO	Yhdistyneiden kansakuntien elintarvike- ja maatalousjärjestö
FEC	Ruokaetiikan neuvottelukunta
GATT	Tullitariffeja ja kauppaa koskeva yleissopimus
GMO	Geneettisesti muunneltu organismi
ILO	Kansainvälinen työjärjestö
IMF	Kansainvälinen valuuttarahasto
IPC	Aineettoman omaisuuden komitea
ITPGRFA	Elintarvikkeissa ja maataloudessa käytettäviä kasvien geneettisiä resursseja koskeva kansainvälinen sopimus
MAI	Monenkeskinen investointisopimus
OECD	Taloudellisen yhteistyön ja kehityksen järjestö
PCT	Patenttiyhteistyösopimus
TRIPS	Sopimus teollis- ja tekijänoikeuksien kauppaan liittyvistä näkökohdista
UN	Yhdistyneet kansakunnat
UNCTAD	Yhdistyneiden kansakuntien kauppaa- ja kehityskonferenssi
UNESCO	Yhdistyneiden kansakuntien kasvatus-, tiede- ja kulttuurijärjestö
UPOV	Uusia kasvilajikkeita suojaava kansainvälinen liitto
WHO	Maaailman terveysjärjestö
WIPO	Maaailman henkisen omaisuuden organisaatio
WTO	Maaailman kauppajärjestö

SISÄLLYS

ABSTRACT

KIITOKSET

SISÄLLYS

1	JOHDANTO	13
1.1	Aluksi	13
1.2	Tutkimusasetelma	17
1.2.1	Teoria ja empiirinen kysymyksenasettelu	17
1.2.2	Tutkimuskysymys ja metodi.....	26

I ALKUOSA

2	GLOBALI KAPITALISMI.....	36
2.1	Kapitalismi, uusliberalismi ja moderni bioteknologia	36
2.2	Globaalin kapitalismin muotoutumisvaihe	40
2.3	Tietopohjainen globaali kapitalismi?.....	47
3	KRIITTINEN REALISMI JA SUHTEELLISEN AVOIMET SOSIAALISET JÄRJESTELMÄT	55
3.1	Kriittisen realismin sosiaaliantologisia lähtökohtia	55
3.2	Suljettujen järjestelmien peruspiirteet	59
3.3	Avointen järjestelmien määrittelyyn liittyviä ongelmia	60
3.4	Rakenne- ja järjestelmäkäsitteiden välinen suhde	64
3.5	Sosiaalisten järjestelmien suhteellisen avoimuuden lähteitä	67
3.5.1	Sosiaalisten järjestelmien ”epäpuhtaus”	67
3.5.2	Sosiaalisten järjestelmien monimekanismisuus	70
3.5.3	Toimijuus	72
3.6	Sosiaaliset järjestelmät ja kausaaliset mekanismit	75
4	SAYERIN MORAALITALOUSKÄSITE	80
4.1	Taustaa	80
4.2	Peruskäsitteet	86
4.2.1	Kulttuuri.....	86
4.2.2	Moraali	87
4.2.3	Talous	91
4.3	Moraalitalouskäsitteen historiallista taustaa	95
4.4	Thompsonista Sayeriin	97
4.5	Kriittisen moraalitalouskäsitteen kolme tasoa	99
4.6	Identiteettisensitiiviset ja -neutraalit mekanismit.....	107
4.7	Moraalitalous ja instituutiot.....	110
4.7.1	Instituutiot moraalitaloudellisessa tutkimuksessa	110
4.7.2	Instituutioiden ontologinen status.....	112

4.7.3	Regulatiiviset ja konstitutiiviset instituutiot.....	116
4.8	Valtakäsite osaksi moraalitaloudellista tutkimusotetta.....	118

II KESKIOSA

5	MORAALITALOUS JA MODERNI BIOTEKNOLOGIA.....	124
5.1	Moraalitalouskäsitteen ja bioteknologian yleisistä yhteyksistä.....	124
5.2	Eettinen matriisi.....	129
5.3	Aineettoman omaisuuden omistusoikeudet ja bioteknologia	135
5.4	Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien moraalitaloudelliset kytkökset.....	139
5.5	Patentit kapitalististen markkinoiden institutionaalisina ennakkoehtoina.....	146

III LOPPUOSA

6	GLOBALISOITUVA PATENTTIJÄRJESTELMÄ JA AINEETTOMAN OMAIUUDEEN HALTUUNOTTAMISEN GLOBAALIVAIHE	151
6.1	Globalisoituva patenttijärjestelmä	151
6.2	Patentoitavuuden kriteerit ja patenttien oikeuttamistavat.....	158
6.3	Patenttilainsäädännön historiallisuus	161
6.4	Aineettoman omaisuuden sääntelyn territoriaalinen ja kansainväli- nen vaihe.....	165
6.5	Aineettoman omaisuuden sääntelyn globaalivaihe	169
6.5.1	TRIPS-sopimukseen johtaneen prosessin taustaa.....	169
6.5.2	TRIPS-sopimuksen erilaisista selittämistavoista.....	170
6.5.3	Toimijuus ja rakenteet TRIPS-sopimukseen johtaneessa prosessissa.....	172
6.6	TRIPS globalisoituvan patenttijärjestelmän merkkipaaluna.....	182
6.7	Globaalisoituvan patenttijärjestelmän eriarvoisuudesta	186
6.8	Globalisoituvaan patenttijärjestelmään sisältyvän eriarvoisuuden identiteettineutraalit ja -sensitiiviset lähteet.....	191
6.9	Aineettoman omaisuuden haltuunottaminen.....	198
6.9.1	Alkuperäinen kasautuminen: ainoastaan menneisyyttä vai myös nykypäivää?	198
6.9.2	Aineettoman omaisuuden haltuunottaminen ja globalisoituva patenttijärjestelmä	203
6.9.3	Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe ja symbolinen valta.....	213
6.10	Globalisoituvan patenttijärjestelmän muutostendensseistä.....	218
6.10.1	Globaali patenttijärjestelmä?.....	218
6.10.2	"Kopio = elämä"?.....	220
6.10.3	Globalisoituvan patenttijärjestelmän reformointi- ja purkamispyrkimyksistä.....	222
6.11	Moraalitalouskäsite ja globalisoituva patenttijärjestelmä	227

7	LOPUKSI	232
	SUMMARY.....	243
	LÄHTEET	248

1 JOHDANTO

1.1 Aluksi

Tutkimukseni kohteena on pohjimmiltaan valtiollisesti säännellyn kapitalistisen markkinatalouden laajentaminen uusille elämän alueille aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien (*intellectual property rights*) välityksellä. Tämän poliittis-taloudellisen prosessin taipumuksena on ollut synnyttää moraalitaloudellisesti merkittäviä kamppailuja suhteellisen avoimessa sosiaalisessa maailmassa.

Klassisesta sosiologiasta lähtien yhteiskuntateorian keskeisimpiä kysymyksenasetteluja on ollut yhteiskunnan ja talouden välinen suhde. Tätä suhdetta tutkivassa taloussosiologiassa keskitytään nykyään lähinnä työelämän, markkinoiden ja kulutuksen tutkimiseen. Sen sijaan omaisuus ja omistusoikeudet ovat jääneet viime vuosina suhteellisen vähäiselle huomiolle. Tutkimukseni keskittyy näihin kahteen jälkimmäiseen. Omaisuus avaa sosiologisesti mielenkiintoisen näkökulman yhteiskuntaan. Tieto siitä, mitä yhteiskunnassa pidetään yksityisomaisuutena ja mitä ei, tai millä tavoin yksityisomaisuuden piiriin kuuluvia objekteja jonain aikana vähennetään tai lisätään, merkitsee sitä, että yhteiskunnasta tiedetään jotain tärkeää esimerkiksi valtasuhteiden ja kulttuuristen uskomusten osalta. Omaisuuden ja omistusoikeuksien ohella sivuan toki myös markkinoihin liittyviä kysymyksenasetteluja, koska omistusoikeudet ovat yksi markkinoiden institutionaalinen ennakkoehto. Koska markkinoita ja omistusoikeuksia rakennetaan sosiaalisen toiminnan välityksellä, niitä ei ole mielekäästä pitää sosiaalisen maailman annettuina tosiasioina (esim. Bourdieu 2005, 210).

Jos taloussosiologian ja poliittisen taloustieteen klassikot tarjoavatkin edelleen hedelmällisiä lähtökohtia omaisuuden tutkimiselle, he eivät olleet yhtä tarkkakatseisia tiedon ja informaation taloudellisen merkityksen ja roolin suhteen. He olivat taipuvaisia jättämään huomiotta esimerkiksi työn aineettomat ja kommunikatiiviset ulottuvuudet, koska keskittyivät materiaaliin työvälineisiin, koneisiin ja raaka-aineisiin, sekä materiaalistien objektien manipulointiin. (ks. Hodgson 2000, 93–94) Esimerkiksi Karl Polanyilta jäi käsittelemättä se

mahdollisuus, että tieto tavaroidettiin markkinahyödykkeeksi muiden kuvitteellisten kauppatavaroiden tapaan, ja vaikka Marx toki kirjoitti tiedon ja tieteen taloudellisista kytköksistä, hän ei käsitellyt juuri lainkaan esimerkiksi patentteihin liittyviä kysymyksiä. Tilanne alkoi kuitenkin muuttua viimeistään 1970–1980-luvuilla niin sanotun ”uuden kasvuteorian” kehittämisen sekä informaatioteknologian edistysaskelten myötä. Vaikka tiedon ja informaation taloudellinen merkitys on kiinnostanut talous- ja yhteiskuntateorioita vasta suhteellisen lyhyen aikaa, markkinoilla toimivat kauppiat ovat kuitenkin tienneet jo pitkään, että tiedolla ja informaatiolla on tärkeä rooli heidän liiketoiminnassaan. Erityisen hyvin he ovat olleet selvillä tiedon salassa pitämisen merkityksestä, kuten seuraava ranskalaisen Louis Greffulhe nimisen kauppiaan kirje kauppakumppanilleen vuodelta 1777 osoittaa (Braudel 1982, 410):

”Muista, mikäli tieto tästä kaupasta leviää, olemme menneitä. Tässä on kyse kuin mistä tahansa muusta kaupasta: kun kilpailijat saavat siitä kerran vihiä, mitään ei ole enää jäljellä”.

Tietopohjaiselle taloudelle tärkeiden innovaatioiden jatkuvan kehittämisen eräs ennakkoehto on kuitenkin myös avoimesti saatava tieto. Se auttaa taloudellisia toimijoita hyödyntämään mahdollisimman nopeasti, edullisesti ja vaivattomasti suurta ja monimuotoista tietomäärää (esim. Cowan & van de Paal 2000, 2).

Yhteiskuntatieteelliselle ajattelulle on tyypillistä eteneminen erilaisten aikakausien jaksottamisen kautta. Yksi yleisimmistä (ja samalla suhteellisen karkeista) jaksotteluista erottaa toisistaan maatalousyhteiskunnan, teollisen yhteiskunnan ja jälkiteollisen yhteiskunnan. Kyseiseen jaksotteluun sisältyy paikoin myös oletuksia, joiden mukaan kunkin jakson aikana nousee keskeiseksi tai ensisijaiseksi jokin uusi tuotantotekijä. Jälkiteollista tai informaatioyhteiskuntaa koskevilla keskusteluilla tällaiseksi on nostettu tieto, informaatio, aineeton työ ja/tai informaatioteknologia. (Jessop 2000, 2) Informaatioyhteiskuntaan siirtymisellä on tarkoitettu usein sellaista laaja-alaista muutosprosessia, jonka vauhdittajana toimii informaatioteknologian kehittyminen ja sen kasvava käyttöönotto työmarkkinoilla sekä vapaa-ajalla. Informaatioyhteiskunnassa koulutuksesta sekä kyvystä luoda uutta tietoa ja hallita uusia teknologioita tulee aiempaa tärkeämpi kilpailutekijä yrityksille ja sitä kautta entistä merkittävämpi talouskasvun ehto. (esim. Blom ym. 2001; Jokinen & Saaristo 2002) Informaatioteknologia mahdollistaa sosiaalisille ja taloudellisille suhteille tärkeän informaation levittämisen ja vastaanottamisen entistä laajemmin ja nopeammin, ellei sen levittämistä rajoiteta esimerkiksi lainsäädännön avulla.

Informaatioyhteiskunnasta on alettu puhua myös maailmanlaajuisessa mittakaavassa. Näissä keskusteluissa ei ole aina ennustettu ongelmatonta tulevaisuutta muun muassa siitä syystä, että globaalin informaatioyhteiskunnan on katsottu mahdollistavan uudentyyppisen kastijärjestelmän esiinnousemisen. Yhtäällä ovat ”informaatorikkaat” ja toisaalla ”informaatioköyhät”. (esim. May 2000, 2) Tutkimukseni kannalta merkittävää on se, että informaatioyhteiskunnan esiin nouseminen ”muodostaa taustan nykyisille aineettoman omaisuuden omistusoikeuksille koskeville kiistoille” (emt., 6–7). Informaatioyhteiskunnan

yksi keskeinen piirre on tiedon ja informaation tavarointaminen. Informaatioyhteiskuntaa ei tulisikaan erottaa kapitalismista irralliseksi tutkimuskohteeksi.

Informaatioyhteiskuntaan siirtymisen on väitetty merkitsevän myös sitä, että luonnon resurssit, tehtaot, koneet sekä materiaalien hyödykkeiden virtaukset menettävät merkitystään suhteessa informaation ja tiedon virtauksiin. Vaikka tällaiselle ajatukselle on olemassa perusteensa, tietopohjaista taloutta koskevat keskustelut ovat sisältäneet myös selkeitä ylilyöntejä. Esimerkiksi väite, että luonnon resurssista ja materiaalisista tuotantovälineistä on tullut ”pelkkiä ideoiden hyödyllisiksi tuotteiksi ja palveluiksi kääntämisen välineitä” (Shang & Fagan 2006, 342, *kurs. IK*) on ontologisesti kestävä ajatus. Luonnon resurssuja ja materiaalisia tuotantovälineitä käytetään tietysti ideoiden hyödykkeiksi kääntämiseen, mutta niissä on kyse paljon perustavammasta asiasta eli ideoiden, tiedon ja informaation välttämättömyydestä materiaalisista ennakkoehtoista. Samalla on selvää, että tieto on kaikkien talousjärjestelmien ja yhteiskuntien välttämätön osa, sillä miten ilman tietoa ja sen välineellistä hyödyntämistä olisi voitu tuottaa esimerkiksi viljelysten kastelujärjestelmiä tai paperikoneita? Kaikki inhimillinen tuotanto edellyttää tietoa ja sen hyödyntämistä. Tässä abstraktissa mielessä kaikki taloudet ovat tietoon perustuvia talouksia.

Tiedolla on siis välttämättä materiaallinen perustansa esimerkiksi siinä mielessä, että sitä ei ole olemassa ihmisten muistin, CD- tai DVD-levykeiden, kirjojen, lehtien tai muiden tiedon ”varastointitilojen” ulkopuolella. Lisäksi tiedon hyödyntäminen edellyttää käyttäjää, olipa se sitten hiljaista (*tacit*) tai propositionaalista. Tutkimuksessani keskitytään näistä ainoastaan propositionaalisen (eli kielellisesti ilmaistun) tiedon asemaan ja käyttöön tietopohjaisessa taloudessa. Mario Bungen (2001, 49, 60) tiedon ja informaation ymmärtämistapa on varsin samanlainen, koska hänen mielestään tietoa ei ole mielekästä määrittellä *itsestään olemassa oleviksi aineettomiksi ideoiksi*, jotka vain odottavat ottajaansa. Myös hän korostaa tiedolla olevan erilaisia materiaalisia ennakkoehtoja.

Mikä erottaa sitten nykyisen tietopohjaisen kapitalismin aiemmista kapitalismin muodoista? Polanyi (1957) katsoi aikoinaan maan, työvoiman ja rahan tavarointamisen merkinneen ”suurta murrosta” kohti markkinayhteiskuntaa. Tutkimuksessani lähdän siitä, että vastaavasti tiedon ja informaation erilaisten muotojen laajeneva tavarointaminen aineettomaksi yksityisomaisuudeksi on ollut aiheuttamassa uutta suurta murrosta tai maltillisemmin todettuna – on ollut syventämässä kapitalistisen markkinatalouden otetta sosiaalisesta maailmasta. Tällä kertaa murroksessa on kyse siirtymisestä ”tietotalouteen” (Powell & Snellman 2004), ”jälkitekolliseen kapitalismiin” (Liagouras 2005), ”tietopohjaiseen talouteen” (Jessop 2005), ”informationaaliseen kapitalismiin” (Castells 1996) ja/tai ”tietokapitalismiin” (Murphy 2005). Tätä murrosta on vauhdittanut esimerkiksi uusien teknologioiden, kuten informaatio- ja geeniteknologian, kehittäminen (esim. Marlin-Bennett 2004, 13). Tietopohjaisen kapitalismin 1970-luvulla alkaneessa esiinnousemisessa on ollut samanaikaisesti kyse globaalitalouden ei-lainomaisuudesta ja ennaltamääräytymättömästä muotoutumisprosessista, jonka yhteydessä on edistetty myös omaisuuden sääntelyn globalisointia (ks. Robinson 2004; Braithwaite & Drahos 2000). Esimerkiksi Manuell Castellsin

(1996) ”informationaalisen kapitalismin” käsitteessä painottuu ajatus tiedon ja informaation tulemisesta informaatioteknologisen vallankumouksen välityksellä talouskasvun ja tuottavuuden parantamisen keskeiseksi lähteeksi. Castellsin painotustavasta poiketen keskityn tutkimuksessani informaation ja tiedon muuttamiseen aineettomaksi omaisuudeksi ja kauppatavaraksi. Omaisuus- ja kauppatavarakäsitteiden välityksellä rakentuvassa tutkimusasetelmassani tietopohjaisen kapitalismin muilla keskeisillä ulottuvuuksilla, kuten tietotyöllä, on toissijainen rooli. Näin ollen tietopohjaisella kapitalismilla ymmärretään tutkimuksessani sellaista kapitalismin historiallista muotoa, jossa *aineettomaksi omaisuudeksi ymmärretyllä informaatiolla, tiedolla ja ideoilla käydään aiempaa laajemmin ja systemaattisemmin kauppaa ja jossa tieto on tulkittu keskeiseksi tuottavuuden parantamisen ja talouskasvun lähteeksi.*

Tutkimukseni teoreettisen viitekehyksen muodostaa englantilaisen sosiologin ja poliittisen taloustieteilijän Andrew Sayerin konstruoima moraalitalouskäsite. Moraalia ei ole syytä pitää ensisijaisesti tai pelkästään ihmisten yksityiselämään kuuluvana piirteenä kuten suuressa osassa liberalistista ajatteluperinnettä on tehty. Moraali onkin alettu ymmärtää yhteiskuntatieteissä erääksi keskeiseksi kysymykseksi myös taloudellisen toiminnan tutkimisessa. (esim. McMylor 2003, 393; Stehr, Henning & Weiler 2006) Sayerin (esim. 2004a; 2004c; 2005) moraalitalouskäsitteen laajempuna pyrkimyksenä on yhtäältä tuoda moraalifilosofiset keskustelut takaisin sosiologiaan ja toisaalta osoittaa moraalifilosofisten keskustelujen ongelmallinen taipumus abstrahoitua tunnistettavissa olevista sosiaalisista suhteista, käytännöistä ja järjestelmistä. Moraalitalouskäsitteen uudistaminen ei ole ollut kuitenkaan hänelle itseisarvoinen tavoite vaan pikemminkin intellektuaalinen välioperaatio, jonka avulla hän on halunnut elvyttää marxilaista poliittista taloustiedettä sekä laajentaa sen tarkasteluhorisonttia ja käsitteellistä välineistöä. Yhteiskuntatieteellisesti haastavan ja samalla mielekkään Sayerin moraalitalouskäsitteestä tekee se, että hän tunnistaa sen käyttökontekstin eli kapitalistisen markkinatalouden olevan sellainen suhteellisen avoin talousjärjestelmä, jossa ”markkinaprosessien logiikka on ennen kaikkea amoraalista” (Sayer 1997, 19).

Tutkimukseni metateoreettisena lähtökohtana on englantilaisen filosofin Roy Bhaskarin kehittämä kriittinen realismi (*critical realism*), joka on vaikuttanut myös Sayerin moraalitalouskäsitteen konstruointitapaan. Termi ”realismi” ei viittaa tutkimuksessani empiiriseen eikä naiiviin realismiin vaan siis Bhaskarin 1970-luvulla muotoilemaan transsendentaaliseen realismiin (*transcendental realism*) ja kriittiseen naturalismiin (*critical naturalism*). Nämä termit yhdistettiin sittemmin 1980-luvulla Bhaskarin suostumuksella kriittiseksi realismiksi. Bhaskar (1979, 22–23) esittää yhteiskuntatieteiden filosofian historian lähinnä manikealaiseksi maailmaksi, jossa tutkijat ovat tehneet valintojaan naturalistisen ja anti-naturalistisen tieteenfilosofian välillä. Hän itse pyrki (ymmärrettävästi) varhaisilla kirjoituksillaan tarjoamaan nämä ääripäät ylittävän position.

1.2 Tutkimusasetelma

1.2.1 Teoria ja empiirinen kysymyksenasettelu

Yksinkertaisimmillaan ilmaistuna kriittinen realismi on sikäli

”arkijärjen mukainen ontologia, että se ottaa vakavasti tieteiden esiin tuomien asioiden, rakenteiden ja mekanismien olemassaolon todellisuuden eri tasoilla” (Outhwaite 1987, 19).

Eri tieteissä tuotettua asioita, rakenteita ja mekanismeja koskevaa tietoa ei pidetä kuitenkaan erehtymättömänä. Sen sijaan oletetaan, että epävarmuuksia sisältävässä ja ennaltamääräytymättömässä sosiaalisessa maailmassa tapahtumia aikaansaavia mekanismeja ja prosesseja on mielekästä pitää tieteellisen selittämisen ja kuvaamisen mahdollisina kohteina (emt., 118). Kriittisen realismin edustamassa filosofisessa materialismissa sosiaalisen oletetaan olevan riippuvainen sekä todellisuuden biologisesta että yleisemmin fyysisestä kerroksesta, mutta ei toisin päin. Toisin sanoen sosiaalisen ja biologisen välillä vallitsee epäsymmetrinen sisäinen suhde: sosiaalisen edellytyksenä on luonnon olemassaolo, mutta luonnon edellytyksenä ei ole sosiaalisen olemassaolo¹. (ks. Bhaskar 1989, 123–125) Huomautettakoon, että kriittisellä realismilla viitataan sekä yleiseen tieteenfilosofiaan että erityisemmin yhteiskuntatieteiden filosofiaan. Tutkimuksessani hyödynnän kriittistä realismia jälkimmäisessä mielessä.

Sikäli kuin kriittisestä realismista on mielekästä puhua yksikössä, sosiaalinen maailma määritellään siinä dynaamiseksi, maantieteellis-historialliseksi ja monimutkaiseksi tieteellisen tutkimuksen prosessuaaliseksi kohteeksi, joka koostuu käsitteellisiä ja materiaalisia ulottuvuuksia sisältävistä sosiaalisista käytännöistä. Sosiaalisen maailman liikkeessä oleminen tulee empiirisellä tasolla näkyväksi sekä kielellisessä että materiaalisessa muodossa. Liikkeessä olemisen takeena on yhtäältä tapahtumien monimääräytyminen ja toisaalta niiden konkreettisten, emergenttejä ominaisuuksia sisältävien järjestelmien avoimuus ja monimutkaisuus ”joissa elämme ja joita itse olemme” (Outhwaite 1987, 22). Lähestymistavassani korostetaan siten sosiaalisen maailman ajallista ja prosessuaalista luonnetta. Tässä suhteessa jaan Bungen (2001, 52) ajatuksen siitä, että kaikki aines (*matter*) käy jatkuvasti läpi jonkinlaista muutosprosessia. Materiaalisessa on kyse joksikin tulemisesta ja muuttumisesta. Emergenttien ominaisuuksien ajatuksen hyväksyminen tarkoittaa puolestaan erityisesti sitä, että katsotaan sosiaalisilla järjestelmillä olevan ominaisuuksia, joita ei ole niiden osilla, eikä sosiaalisia järjestelmiä voi siten palauttaa esimerkiksi yksilöihin, vaikka onkin niin, että ilman yksilöitä ei olisi sosiaalisia järjestelmiäkään.

Kriittinen realismi ei ohjaa kuitenkaan vahvassa mielessä aiemman tutkimuskirjallisuuden syntetisointiin pohjautuvaa tutkimustani, enkä pyri siten te-

¹ Geenimuunnellut organismit muodostavat tässä suhteessa poikkeuksen: luonnossa esiintyvina geenimuunneltuina objekteina niiden olemassaolon ehtona on inhimillinen toiminta. Samalla ne ovat esimerkki Bruno Latourin (2006) hybrideistä.

kemään tiukasti kriittiseen realismiin pohjautuvaa konkreettista tutkimusta. Tutkimukseni sijoittuukin kriittistä realismia laajemmalle realistisen yhteiskuntatieteen kentälle ja siinä suhtaudutaan kriittisesti erilaisiin postmoderneihin ja jälkistrukturalistisiin teorioihin. Kriittisen realismin tiettyjen ulottuvuuksien erittely on työssäni perusteltua, koska se avaa ensinnäkin tutkimustani rakenteistavia metateoreettisia lähtökohtia. Toiseksi määrittelen tutkimukseni loppuosan keskiössä olevan globalisoituvan patenttijärjestelmän kriittisen realismin ja sen eräiden lähtökohtien kritisoinnin ja tarkentamisen avulla suhteellisen avoimeksi konkreettiseksi sosiaalisesti järjestelmäksi. Kolmanneksi kriittisen realismin erittely auttaa asemoimaan Sayerin moraalitalouskäsitettä.

Yhteiskuntatieteiden kulttuurisen käänteen suosion kasvu, kyseiseen käänteeseen liittyneet ongelmat² ja kyseisen käänteen suosion kasvun kääntöpuolena marxilaisen poliittisen taloustieteen marginalisoituminen muodostivat yhdessä sen intellektuaalisen viitekehyksen, jonka puitteissa Sayer (1999a; 1999b) alkoi kehittää moraalitalouskäsitettään 1990-luvun loppupuolella³. Sayer (2004a, 27–29) ei ole tarkoittanut moraalitalouskäsitettään poliittisen talouden käsitteen eikä poliittisen taloustieteen korvaajaksi. Sen tehtävänä on nostaa esiin talouden ja moraalin välinen dialektinen suhde, johon Sayerin mielestä ei ole poliittisessa taloustieteessä kiinnitetty tarpeeksi huomiota.

Moraalitalouskäsitteen ymmärtämis- ja käyttötapani poikkeaa eräiltä osin Sayerista (ks. 2004a), jonka taipumuksena on kytkeä moraalitalouskäsite lähinnä poliittisen taloustieteen erilaisiin muotoihin. Itse määrittelen moraalitalouskäsitteen laiveammin. Näen moraalitalouden käsitteenä, jota voidaan käyttää tutkimusintressien mukaan poliittisen taloustieteen lisäksi myös taloussosiologiassa. Eroistaan huolimatta kaikki taloussosiologiset teoriat ja moraalitaloudellinen tutkimusote eivät ole väistämättä keskenään yhteen sopimattomia⁴. Myöskään poliittinen taloustiede ja taloussosiologia eivät ole yhteen sovittamattomia, ja talouden yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa olisikin suotavaa etsiä niiden välisiä yhteyksiä. Taloussosiologian puolelta tämä edellyttää kuitenkin irtaantumista kapeasta tavasta keskittyä taloudellisen tehokkuuden sosiaalisiin ehtoihin (kuten instituutioihin ja verkostostoihin) ja huomion kiinnittämistä

² Kulttuurista käännettä olen käsitellyt laajemmalti artikkelissani ”Andrew Sayerin moraalitalouskäsitteen kriittinen suhde kulttuuriseen käänteeseen” (Kauppinen 2006), joten sitä koskeva tarkasteluni on tässä tutkimuksessani varsin lyhyttä ja tiivistä, ja pohjautuu em. artikkeliin. Hyödynnän tutkimuksessani lyhyesti myös kahta muuta artikkeliani (Kauppinen 2002a; 2004). Lisäksi mainittakoon yksi julkaisematon käsikirjoitukseni (Kauppinen 2002b) sekä yksi yhteisartikkeli (Kojo ym. 2004). Näistä kahta viimeistä olen hyödyntänyt tutkimuksessani vain viittauksenomaisesti.

³ Ei ole sattumaa, että Sayer (ks. 2000a, 173) aloitti sosiologian ja moraalifilosofian välisen suhteen artikuloitipyrkimykset juuri 2000-luvun vaihteessa. Tuolloin oli käynnissä useita moraalipoliittisia keskusteluja viritelleitä yhteiskunnallisia muutoksia muun muassa uusien ja usein kiistanalaisten teknologioiden kehittämisen, reaaliosialismin romahduksen, talouden globalisoitumisen ja globalisaatiokriittisen yhteiskunnallisen liikehdinnän takia.

⁴ Sayer nojaa suhteellisen vahvasti (Adam Smithin ohessa) Karl Polanyin tuotantoon analysoidessaan ja kehittäessään moraalitalouskäsitteen yhteiskuntateoreettista tasoa. Vastaavasti taloussosiologiassa on suuntauksia, joissa kiinnitetään huomiota moraalisiin arvoihin, kuten kulutuksen moraalisia ulottuvuuksia erittelevissä kulu-tussosiologisissa tutkimuksissa.

esimerkiksi siihen, millaisia vaikutuksia taloudella on ihmisten toimintakykyisyyksille, sosiaalisille suhteille ja yleisemmin sosiaaliselle järjestykselle. Tutkimuksessani näkyy poliittisen taloustieteen vaikutus erityisesti siinä, että kiinnitän huomiotani valtioiden ja niiden välisten organisaatioiden rooliin taloudellisten suhteiden ja taloudellisen toiminnan sääntelyssä. Valtiot ja niiden väliset organisaatiot ovat myös keskeisiä moraalitaloudellisten normien institutionalisoijia (oltiinpa kyseisten normien hyväksyttävyydestä sitten kulloinkin mitä tahansa mieltä). Valtiollinen sääntely nähdään sekä poliittisessa taloustieteessä että taloussosiologiassa markkinoiden vakauden yhtenä institutionaalisenä ennakkoehdtona.

Tutkimuksessani keskitytään sekä taloudellisiin suhteisiin (kuten yksityissektorin toimijoiden ja julkisen vallan suhteisiin) että taloutta säänteleviin instituutioihin (erityisesti aineettoman omaisuuden omistusoikeuksiin). En tutki näitä suhteita ja instituutioita kuitenkaan siitä näkökulmasta, millainen rooli niillä on vakaiden markkinoiden ja siten potentiaalisesti taloudellisen tehokkuuden ehtojen rakentamisessa. Esimerkiksi sääntöihin painottuvan markkinoiden sosiologian taipumuksena voi olla ottaa markkinat ja markkinoilla tapahtuva taloudellinen toiminta siinä mielessä annettuna, että niiden oletetaan automaattisesti auttavan hyvän yhteiskunnan tavoittelussa (esim. Light 2006, 17). Tällaisen oletuksen sijaan tutkimukseni lähtökohtana on avoimuus sille, että globalisoituihin markkinoihin sisältyy erilaisia ei-toivottuja tarkoittamattomia seurauksia ja sivuvaikutuksia. Ne voivat johtua esimerkiksi niistä epäsymmetrisistä valtasuhteista, joiden puitteissa tehdään päätöksiä markkinoita sääntelevistä instituutioista. Vaikka instituutioilla viitataan tutkimuksessani ensisijaisesti markkinoita säänteleviin sääntöihin, sijoitan instituutiokäsitteen alle myös sellaiset ilmiöt kuten kieli, pöytätavat ja omaisuus (olipa se sitten aineetonta tai aineellista). Instituutiot ovat sosiaalisia suhteita ja sosiaalista toimintaa ”rakenteistavia [suhteellisen, IK] vakiintuneita ja yleisiä sosiaalisten sääntöjen järjestelmiä” (Hodgson 2006, 2).

Sayerin moraalitalouskäsitteen suhteellisen keskeisestä asemasta tutkimuksessani seuraa yksi haaste. Hänen aihepiiriä käsittelevät artikkelinsa ovat eläneet tähän mennessä suhteellisessa intellektuaalisessa tyhjiössä, enkä ole löytänyt yhtään sellaista artikkelia tai teosta, jossa hänen tapansa rekonstruoida moraalitalouskäsitettä olisi asetettu systemaattisen ja kriittisen arvioinnin kohteeksi. Suomesta löytyy tosin ainakin kaksi artikkelia (Julkunen 2004, 235–236; Ilmonen 2004, 259), joissa hänen moraalitalouskäsitteeseensä on kohdistettu jonkin verran arvioivia kommentteja. Kansainvälisen kirjallisuuden osalta tilanne on pitkälti samankaltainen (ks. Banks 2006; Olsen 2006 ja Fleetwood 2006). Tulkitsen tämän tilanteen kuitenkin ennen kaikkea positiivisella tavalla haasteelliseksi lähtökohdaksi.

Sayerin moraalitalouskäsitteeseen sisältyy normatiivisen, teoreettisen ja kuvailevan tason ohessa myös metaeettinen taso⁵ – mitä tarkoitetaan esimerkik-

⁵ Moraalitalouskäsitteen metaeettistä tasoa hän on kehittänyt muotoilemansa ”maltillisen eettisen naturalismin” (*qualified ethical naturalism*) avulla. Hänen metaeettisten tarkastelujensa luonteomainen piirre on niiden kytkeytyminen myös normatiivisiin ja sosiologisiin tarkasteluihin, eli joidenkin filosofisten traditioiden näkökulmas-

si käsitteillä ”arvo” tai ”inhimillinen tarve”. Sayerin tapa korostaa normatiivisen orientaation merkitystä sosiologiassa on moraalitalouskäsitteen keskeisin erottelava piirre suhteessa taloussosiologiaan. Moraalitaloudellisessa tutkimusotteessa voidaan keskittyä yleisesti ottaen a) moraalisten arvojen, tuntemusten ja normien rooliin taloudellisessa toiminnassa (kuten kulutuksessa tai sijoittamisessa), b) jonkin taloudellisen prosessin tai toiminnan moraalisesti merkittäviin seurauksiin (kuten ihmisten toimintakykyisyyksien epätasaiseen jakautumiseen), c) taloudellisten käytäntöjen normatiivisen arvioinnin kriittisiin lähtökohtiin, d) taloutta säänteleviin instituutioihin (kuten vastuita ja oikeuksia jakaviin omistusoikeuksiin), ja e) moraalisesti merkittäviä seurauksia tuottaviin prosesseihin (kuten identiteettineutraaleihin prosesseihin). Jälkimmäisen kohdan osalta moraalitalouskäsite kytkeytyy selkeästi Pierre Bourdieun (esim. 1998) näkemyksiin sosiologiasta yhteiskuntatieteenä, jonka tehtäviin kuuluu taloudellisten suhteiden, rakenteiden ja talouspolitiikan ”sosiaalisten kustannusten” erittely eli niiden tekijöiden tutkiminen, joilla on merkittäviä seurauksia esimerkiksi ihmisten hyvinvoinnille.

Tutkimuksessani painottuvat edellisistä d- ja e-kohdat. Tämä merkitsee käytännössä samalla sitä, että jätän moraalitalouskäsitteen moraalifilosofiset ulottuvuudet vähemmälle huomiolle. Näin ollen jätän tutkimukseni ulkopuolelle esimerkiksi aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien erilaisten moraalifilosofisten oikeuttamistapojen pätevyysanalyysin ja keskityn pareminkin aineettoman omaisuuden sekä sen haltuunottamisen sääntelyn sosiaalisen kontekstin erittelemiseen. Aineetonta omaisuutta ja sen sääntelyä sekä hyödyntämispyrkimyksiä ei voi ymmärtää tutkimatta sitä sosiaalista kontekstia, jossa näihin liittyvä yksilöllinen ja kollektiivinen toiminta tapahtuu. Tämän tunnistaminen johtaa sosiologiselle teorialle keskeisten kysymystenasettelujen äärelle, kuten sen pohdintaan, miten toiminta ja rakenteet kytkeytyvät toisiinsa.

Tutkimuksen kontekstualisointi on tärkeää tietysti mille tahansa tutkimukselle. Moraalitalouskäsitteen yhteydessä kontekstualisoinnin tärkeyteen liittyy yksi metodologisesti merkittävä erityisteema. Poikkikansallisten tuotanto- ja rahoitusverkostojen sekä kaupan yhdistäessä maailman eri osia toisiinsa olisi vahingollista kytkeä moraalitaloudelliset kysymyksenasettelut nostalgiseen kaipuuseen esi-moderneihin ja esi-kapitalistisiin taloudellista toimintaa ohjaaviin normeihin ja arvoihin. Jo aihepiirin edelläkävijä E. P. Thompson (1993, 340–341) kielsi moraalitalouskäsitteen merkitsevän kaipausta perinteisiin. Asia on päinvastoin, koska moraalitalouden tehtävänä on uudistaa jatkuvasti itseään kulloiseenkin kapitalismin vaiheeseen kriittisesti suhtautuvana vastarintaliikkeenä. Thompson kuitenkin varoittaa, että näin laajasti ymmärrettynä moraalitalous voi muuttua ”epäkontekstuaaliseksi moralistiseksi retoriikaksi” (emt., 341). Tämän vuoksi moraalitaloudellinen tutkimus pitää kytkeä tunnistettavissa olevaan organisatoriseen ja institutionaaliseen yhteyteen. Tutkimuksessani se on Maailman kauppajärjestö (*World Trade Organization*, jatkossa WTO) ja

ta hänen ”maltillista eettistä naturalismiaan” ei voine pitää puhtaana metaetiikkana. (ks. Sayer 2005) Moraalitalouskäsitteen metaettisen tason tarkastelut olen rajannut sosiologisesti orientoituneen tutkimukseni ulkopuolelle.

sen piirissä rakennettu aineetonta omaisuutta sääntelevä ”Sopimus teollis- ja tekijänoikeuksien kauppaan liittyvistä näkökohdista” (*Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights*, jatkossa TRIPS-sopimus tai lyhyemmin TRIPS)⁶. TRIPS-sopimuksessa määritellyt aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien *minimistandardit sitovat kansainvälisoikeudellisesti WTO:n jokaista jäsenvaltiota*.

Omaisuuudessa on sosiologisesti ottaen keskeistä se, että omaisuus rakentaa sosiaalisia suhteita: yhtäällä ovat omistajan ja toisaalla ei-omistajan positiioon sijoittuvat toimijat. Omistusoikeuksilla säännellään taas sitä, kuka voi olla omistaja ja kuka ei, mitä voi omistaa ja mitä omaisuudella voi tehdä. (esim. May & Sell 2006, 17; Carruthers & Ariovich 2004, 28) Pitkälle kehittyneissä kapitalistisissa talousjärjestelmissä yksityisomaisuus ei ole pelkästään joitakuuta ihmisiä pois sulkeva historiallinen kategoria vaan edustaa myös pyhää (vrt. Durkheim 1983, 143–144, 172).

Omaisuus on siis paljon muutakin kuin vain jokin fyysinen objekti, jota joku henkilö tai jokin ryhmä pitää hallussaan pelkän fyysisen voimankäytön mahdollisuuden ansiosta. Sosiaalisena instituutiona omaisuudella on historiallisesti vaihtelevia muotoja. Modernilla aikakaudella omaisuus ei ole jotain jo olemassa olevaa, jota valtio vain suojelee. Valtiolla on paljon tätä keskeisempi rooli, koska vasta sen lainsäädäntövalta mahdollistaa objektien määrittelyn oikeudellisesti tunnustetuksi omaisuudeksi. Valtio ei siten niinkään suojele jo olemassa olevaa omaisuutta vaan päinvastoin: jokin objekti muuttuu omaisuudeksi vasta sen jälkeen, kun valtio on ryhtynyt sitä suojelemaan tukien samalla joidenkin toimijoiden intressejä. Näiden intressien tunnustamisen myötä jokin tietty taho saa lainsäädännöllisesti tunnustetun oikeuden hallita jotain objektia sekä oikeuden kontrolloida sitä, mitä toiset toimijat voivat tehdä kyseiselle objektille tai miten he voivat hyödyntää sitä. (esim. May 2000)

Myös aineettoman omaisuuden luonteen ymmärtäminen jäisi vaillinaiseksi ilman tällaista valtion roolin tunnustamista⁷. Valtioilla on ollut keskeinen sääntelevä rooli, kun tiedosta ”kuvitteellisena kauppatavarana” on pyritty tekemään aineelliseen omaisuuteen rinnastettavaa kauppatavaraa. Varsinaiset kauppatavarat ovat empiirisesti määriteltynä *jo lähtökohtaisesti* markkinoille tuotettuja objekteja (kuten henkilöautoja). Sen sijaan kuvitteellisia kauppatavaroita, joita Polanyille olivat maa, työvoima ja raha, ei ole lähtökohtaisesti tuotettu markkinoilla tapahtuvaa ostamista ja myymistä varten, vaan ne on aktiivisen toiminnan avulla vedetty markkinavaihdon piiriin. (ks. Polanyi 1957, 72–75)

⁶ TRIPS-sopimuksen tavoitteena on luoda WTO:n jäsenmaita oikeudellisesti sitovia uusia sääntöjä, joiden tehtävä on suojella sekä teollis- että tekijänoikeuksia sillä tavoin, että niiden täytäntöönpanoa koskevat toimenpiteet ja menettelytavat eivät muodostu kaupan esteiksi. Säännöissä määriteltyjen vaatimusten, määräysten ja periaatteiden tehtävänä on edistää siten kauppaan liittyvien teollis- ja tekijänoikeuksien saatavuutta, laajuutta, täytäntöönpanoa ja käyttöä. (ks. WTO 2007; Maailman kauppajärjestön perustamissopimus 1995)

⁷ Edeltäneisiin huomioihin liittyy yksi yksityisomaisuuden tunnustamiseen perustuvan markkinaliberalismin (hyvin tunnettu) ironinen piirre. Valtiollista sääntelyä kohtaan tuntemastaan vastenmielisyydestään huolimatta siinä joudutaan turvautumaan sitä enemmän valtion omistusoikeuksien takaajana, mitä laajemmaksi yksityistäminen ja tavarointaminen etenee.

Bourdieu (1987, 814–816, 838, 844) erottaa toisistaan oikeudellisen kentän rakenteen ja lain sisällön. Vaikka oikeudellisen kentän objektiiviset suhteet olisivat suhteellisen autonomisia, sama ei päde välttämättä oikeudellisella kentällä muotoiltujen lakien sisältöön. Tutkimuksessani olen kiinnostunut Bourdieun erottelun jälkimmäisestä osasta eli lain sisältökysymyksistä sekä niiden suhteesta ulkoisiin sosiaalisiin paineisiin. Ymmärrän lain sosiaalisesti instituutioksi, jonka esitetään ”puhuvan” jokaiselle ja jokaisen puolesta. Tässä mielessä laki on symbolisen vallan olennainen muoto, jossa harjoitetaan asioiden ”luomista” niiden nimeämisen ja luokittelun välityksellä. Lakeihin sisältyvä nimeäminen ja luokittelu on kuitenkin enemmän tai vähemmän mielivaltaista. Tämä tulee esiin varsin selkeästi myös aineetonta omaisuutta koskevassa lainsäädännössä. Tieto on lähtökohtaisesti luonteeltaan ei-kilpailtu ja ei-niukka yhteishyödyke (*commons*), mutta aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien avulla se ”aidataan” yksityisomaisuudeksi (vrt. Marx yhteismaan aitaamisesta yksityisomaisuudeksi) ja määritellään kauppatavaraksi.

Aineeton omaisuus ei ole neutraali ilmaisu. Se tukee tarkastelutapaa, jossa ideat nähdään ensisijaisesti oikeudellista suojaa vaativana omaisuutena eikä niinkään resursseina, joilla voidaan tuottaa yhteistä hyvää. Richard M. Stallmanin (2004, 1) mukaan puhe aineettoman omaisuuden omistusoikeuksista palveleekin ennen kaikkea niitä toimijoita, joille tuotemerkit, tekijänoikeudet ja patentit ovat taloudellisesti tärkeitä, koska kyseisen termin myötä ne rinnastetaan aineellisten objektien omistusoikeuksiin. Tämä on pitkälti mielekäs tulkinta. Lisäksi jaan käsityksen siitä, että vaikka omaisuus voikin olla aineetonta, aineettomien ja aineellisten objektien välillä on niin merkittäviä eroja, ettei edellisten objektien omistamista tulisi kritiikittömästi rinnastaa jälkimmäisten omistamiseen.

Suomessa termi ”intellectual property rights” on käännetty useimmiten muotoon ”immateriaalioikeudet”⁸. Stallmanin tapauksessa tällainen kääntämistapa vaikuttaisi olevan mielekäs, koska siinä ei samasteta aineettomien objektien omistusoikeuksia aineellisten objektien omistusoikeuksiin. Hylkään kuitenkin termin ”immateriaalioikeudet” tutkimuksessani⁹. Sen sijaan käytän ilmaisua ”aineettoman omaisuuden omistusoikeudet”, joka tuo edellisestä poiketen selkeästi esiin sen, että kyse on erilaisten aineettomien objektien *omistamiseen* ja sitä kautta sosiaalisten suhteiden rakentumiseen vaikuttavista oikeuksista. Ratkaisuuni ei sisälly normatiivista sitoumusta vaan paremminkin pyrkimys käyttää sellaista terminologiaa, joka kuvastaa mahdollisimman päteväällä tavalla si-

⁸ Helsingin ja Turun yliopistojen, Teknillisen korkeakoulun, Helsingin kauppakorkeakoulun sekä Handelshögskolanin vuonna 1999 perustaman aineettoman omaisuuden tutkimusinstituutin nimi on ”Immateriaalioikeusinstituutti” (*IPR University Center*). Suomen laissa käytetään termiä ”immateriaalioikeus”. Vastaava termi on Ruotsissa ”immaterialrätt” ja Saksassa ”immaterialgerecht” (ks. Kimppa 2007).

⁹ Syyt tähän ovat seuraavia. Kyseinen termi vaikuttaa a) kadottavan sen seikan, että kyse on nimenomaan *omistusoikeuksista*, ja b) implikoivan, että kyse on pelkästään joistain ei-materiaalisista ilmiöistä vaikka tosiasiallisesti ko. omistusoikeuksilla on implikaatioita sen suhteen, ketkä voivat kontrolloida ja millaisin ehdoin erilaisia materiaalisia resursseja sekä niiden tuotantoa, jakelua ja kuluttamista.

tä, millainen merkitys ko. termin piiriin kuuluvoilla säännöillä on nykyisissä kapitalistisissa markkinatalouksissa.

Kaksi eniten keskusteluja herättänyttä aineettoman omaisuuden muotoa ovat a) teolliset aineettoman omaisuuden muodot kuten patentit ja b) kirjalliset tai taiteelliset aineettoman omaisuuden muodot kuten tekijänoikeudet¹⁰. Tekijänoikeudet ovat nykyisin voimassa huomattavasti pitempään kuin patentit, koska jälkimmäisten katsotaan sisältävän sellaista tietoa, jolla on potentiaalisesti tekijänoikeuksia laajempaa taloudellista tai yhteiskunnallista merkitystä. Kolmas yleinen aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien muoto ovat teollisiin omistusoikeuksiin kuuluvat tuotemerkit¹¹. (May & Sell 2006, 7-11; Braithwaite & Drahos 2000, 56)

Tutkimukseni kohdistuu tiedon tavaroiden omistamiseen lähtökohtaisesti modernin bioteknologian¹² näkökulmasta. Moderni bioteknologia tarkoittaa taloussoziologisesti ajateltuna teknologista läpimurtoa, jonka välityksellä on luotu potentiaalinen tila kaupallisen toiminnan ja tuoteinnovaatioiden kehittämiseksi. Toisin sanoen bioteknologia ja tutkimuksessani erityisesti geenimuunnellut organismit (*Genetically Modified Organisms*, jatkossa GMO) mahdollistavat informaatioteknologian tapaan talouden muuttamisen ”avaamalla ihmisille mahdollisuuden rakentaa uusia markkinoita” (Fligstein 2001, 3). Näiden pyrkimysten onnistumisella on kuitenkin teknologisiin innovaatioihin palautumattomia institutionaalisia ennakkoehtoja. Näistä ennakkoehtoista tutkimuksessani keskityään siis aineettoman omaisuuden omistusoikeuksiin, koska ne ovat tiedon tavaroiden omistamisen keskeinen institutionaalinen väline (May 2000, 13; Perelman 2003a, 304). Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien ja tietopohjaisen kapitalismin välinen kytkös on bioteknologian kohdalla varsin selvä: aineettoman omaisuuden omistusoikeudet sekä niiden sääntelyn globalisointi ovat helpottaneet uusien markkinoiden rakentamista geneettisen informaation hyödyntämiseen perustuvilla tuotteilla (ks. Parry 2004, 689).

Tutkimuksessani keskityn erityisesti geeniteknologiaan eli yhteen bioteknologian osa-alueeseen liittyviin patentteihin. Geeniteknologian kentän laajuuden vuoksi on syytä tehdä kolme lisätarkennusta. Ensimmäinen huomioni kohdistuu nimenomaan geeniteknologisiin sovelluksiin eikä niinkään geeniteknologiassa käytettäviin metodeihin. Toiseksi geeniteknologisista sovelluksista huomioin erityisesti elintarviketeollisuudelle ja maataloudelle merkittävät GMO:t.

¹⁰ Perinteisesti nämä on eroteltu toisistaan siten, että patentin on katsottu suojaavan ideaa (esim. sähköposti) ja tekijänoikeuden vastaavasti idean ilmaisua (esim. sähköpostiviestin sisältö).

¹¹ Myös liikesalaisuudet kuuluvat ko. omistusoikeuksiin (esim. May 2000, 10-11).

¹² Moderni bioteknologia ilmentää ihmisten laajentunutta kapasiteettia muunnella luonnonympäristöä tarkoituksensa saavuttamiseksi. Moderni bioteknologia edustaa siten erästä viimeisintä esimerkkiä kapitalismin dynaamisuudesta ja kyvystä kehittää tuotantovoimia aikaisemmista historiallisista ajanjaksoista erottuvalla intensiteetillä. Teen tutkimuksessani eron modernin bioteknologian ja perinteisen bioteknologian välillä. Perinteinen bioteknologia viittaa teknologian muotoihin, joita on käytetty jo satojen vuosien ajan esimerkiksi oluen ja juuston valmistuksessa. Moderni bioteknologia viittaa taas uudempiin teknologian muotoihin, joista geeniteknologia on kenties kaikkein merkittävin. Puhuessani pelkästään ”bioteknologiasta” tarkoitan sillä nimenomaan modernia bioteknologiaa.

Kolmanneksi, patentit ovat kiinnostukseni kohteena ensisijaisesti siltä osin, kuin niillä on merkitystä sellaisten GMO:iden markkinoiden rakentumiselle, joilla myytävien tuotteiden geneettinen muuntelu on perustunut kehitysmäiden geneettisten resurssien avulla hankittujen patenttien hyödyntämiseen.

Patenttijärjestelmän keskeisenä tehtävänä on edistää yhtäältä uuden propositionaalisen tiedon leviämistä tietopohjaisessa taloudessa ja toisaalta tarjota kannustimia innovaatioiden kehittäjille. Globalisoituva patenttijärjestelmä¹³ on aineettoman omaisuuden suojaamisen globaalivaiheen yksi keskeinen osa. Globalisoituvan patenttijärjestelmän avulla pyritään edistämään esimerkiksi GMO:iden markkinoiden rakentamista. GMO-markkinoiden kehittämiseen panostetaan huomattavat määrät aineettomia ja aineellisia resursseja, koska ko. markkinoiden nähdään tarjoavan houkuttelevia taloudellisen kasvun mahdollisuuksia varsinkin rikkaan pohjoisen pitkälle teollistuneille ja ”geeniteknologisesti rikkaille”, mutta ”geneettisesti köyhille” (McNally & Wheale 1999, 172) valtioille sekä niistä lähtöisin oleville yrityksille. Globalisoituvan patenttijärjestelmän tarkoituksena on tarjota taloudellisille toimijoille innovaatioiden kehittämiseen kannustava maailmanlaajuinen toimintaympäristö määrärajojen avulla (emt., 168).

Käsitteellistän globalisoituvan patenttijärjestelmän erilaisista toimijoista ja niiden välisistä suhteista koostuvaksi suhteellisen avoimeksi ja konkreettiseksi sosiaalisesti järjestelmäksi, jonka makrokontekstiksi on tutkimuksessani määriteltä taloudellisen globalisaation¹⁴ sijaan globaali kapitalismi. Globalisoituva patenttijärjestelmä on globaalin kapitalismin sääntelyverkoston yksi keskeinen osa-alue. Globaalin *kapitalismin* määrittelyminen aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien tutkimisen makrotason viitekehikseksi on perusteltua, koska niiden ja kapitalismin historia ovat kietoutuneet monin tavoin toisiinsa. Toinen yleinen peruste *globaalin* kapitalismin määrittelymiselle aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien tutkimisen kontekstiksi on ko. oikeuksien sääntelyn globalisoitunut luonne. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien sääntelyn globaalivaihe ei tarkoita patenttijärjestelmän yhteydessä mitä tahansa ja kaikkien erilaisten kansallisten rajojen merkityksen häviämistä. Yritysten täytyy yhä hakea patenttia kussakin maassa, jossa ne haluavat saada sen voimaan, mutta ne voivat tehdä patenttihakemuksen moneen maahan yhdellä kertaa Maailman

¹³ Tutkimuksessani ei käsitellä kansallisia eikä alueellisia patenttijärjestelmiä. Euroopan patenttijärjestelmästä ja muista alueellisista patenttijärjestelmistä, ks. Borrás (2006) ja Mgbeoji (2006, 40–41).

¹⁴ Globalisaatio ei muodosta tutkimukselleni täsmällisesti määrittelämäni makrokontekstia. Ratkaisuni johtuu globalisaatiotermiin liittyvistä ongelmallisuuksista. Globalisaatiotermien ongelmallisuudet liittyvät yleisesti ottaen siihen, että siitä muodostuu paikoin esimerkki sellaisesta ”kaoottisesta käsitteestä”, johon kytketään liian useita epämääräisesti toisiinsa kytkeytyneitä käytäntöjä ja rakenteita (esim. Sites 2000, 139). Toiseksi, globalisaation oletetaan olevan liian usein joitain ilmiöitä selittävä tekijä, kun selittämisen tarpeessa on paikoin paremminkin se, miten ja millaisten sosiaalisten käytäntöjen välityksellä globalisaatiota on rakennettu (esim. Jessop 2004). Nämä seikat eivät ole tietenkään globalisaatiotutkimuksen esteitä vaan haasteita. Tutkimusasetelmani takia en ole kuitenkaan pitänyt mielekkäänä uppoutumista globalisaatiotutkimuksen yhteiskuntatieteellisiin haasteisiin. Tutkimukseni makrokonteksti on toki mahdollista määritellä *kapitalistiseksi* globalisaatioksi, mutta tällöinkin pääpaino on annettava termin ensimmäiselle osalle.

henkisen omaisuuden organisaation (*World Intellectual Property Organization*, jatkossa WIPO) välityksellä (FEC 2002, 6). Tämä on keskeinen syy sille, miksi puhun nimenomaan *globalisoituvasta* enkä globaalista patenttijärjestelmästä.

Globalisoituvan patenttijärjestelmän osalta tutkimukseni organisatorisen ja institutionaalisen viitekehyksen muodostavat siis ensisijaisesti WTO ja sen piirissä kehitetty TRIPS-sopimus. Keskityn näihin siitä syystä, että WTO on aineettoman omaisuuden globaalien sääntelyn kannalta ”kaikkein tärkein hallitustenvälinen organisaatio” (Braithwaite & Drahos 2000, 67) ja vastaavasti ”TRIPS ilmentää globaalien omaisuusajakauden alkua” (emt., 63). Siten ne ovat kaikkein keskeisimmässä roolissa nykyisen globalisoituvan patenttijärjestelmän luonteen ymmärtämisen kannalta (FEC 2002). Vuonna 1967 perustettu WIPO, josta tuli vuonna 1974 Yhdistyneiden kansakuntien (*United Nations*, jatkossa YK) alainen erikoisosasto (Braithwaite & Drahos 2000, 60), on toinen tutkimukselleni merkittävä hallitustenvälinen organisaatio, ja vastaavasti YK:n biodiversiteettisopimus (*Convention on Biological Diversity*) on toinen merkittävä hallitustenvälinen sopimus (ks. CBD 1992), joskin sen käsittely jää tässä tutkimuksessa suhteellisen vähäiseksi. Globalisoituvan patenttijärjestelmän rakenne on siinä määrin monimutkainen (ks. FEC 2002), että yksittäisessä tutkimuksessa on mielekästä keskittyä ainoastaan sen tiettyihin keskeisiin osiin ja niitä koossapitäviin suhteisiin.

Aineettoman omaisuuden omistusoikeudet ja globalisoituva patenttijärjestelmä eivät puhuta yleisesti länsimaisia kuluttajia (muuta kuin korkeintaan tietoteknologian osalta), mutta ne ovat yhteiskuntateoreettisesti ja moraalipoliittisesti niin merkittävä tutkimuskohde, että niiden tutkimista ei ole mielekästä jättää ainoastaan oikeus- ja taloustieteilijöiden tehtäväksi. Ensinnäkin aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien sääntelyn muutokset ja niitä koskevat kiistat ovat merkittävä tutkimuskohde mille tahansa yhteiskuntatieteelle, koska omistusoikeuksissa tapahtuvat muutokset ovat merkittäviä sosiaalisen elämän muutosten indikaattoreita (ks. Burch 1995, 218). Toiseksi aineettoman omaisuuden omistusoikeudet luovat uusia kategorioita sen suhteen, mitä voidaan omistaa ja ketkä voivat olla omistajia (Marlin-Bennett 2004, 12). Kolmanneksi aineettoman omaisuuden omistusoikeudet eivät ole pelkästään teknisiä ja taloudellisia kysymyksiä vaan sisältävät kestävästä ympäristöstä, inhimillisestä kehityksestä, etiikasta ja kansainvälisistä ihmisoikeuksista koskevia tärkeitä kysymyksiä (ks. Coombe 2001, 7–8). Neljäntenä syynä on se, että joidenkuiden mielestä aineettoman omaisuuden omistusoikeudet eivät edusta juuri muuta kuin vanhaa imperialismia, jota toteutetaan uusien institutionaalisten ja teknologisten käytäntöjen avulla (Garmon 2002, 1157). Viidenneksi patenttijärjestelmässä toteutetut muutokset vaikuttavat eri positioissa olevien ihmisten väliseen oikeuksien ja velvollisuuksien jakaantumiseen, millä voi olla merkittäviä seurauksia ihmisten eriarvoistumiselle. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien luonteen ja seurausten kytkeytyminen erilaisiin moraalisiin kysymyksiin onkin tunnistettu tutkimuskirjallisuudessa laaja-alaiseksi kysymykseksi.¹⁵ Kuudentena syynä on

¹⁵ ”Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien nykyiset poliittiset ja oikeudelliset sopimusjärjestelyt vaikuttavat meidän ja muiden hyvinvointiin monella (...) tavalla. Teknologian siir-

nostettavissa esiin se, että kyseisten omistusoikeuksien globaalien sääntelyä myötä tiedosta on tehty ensimmäistä kertaa *globaalien kaupan kysymyksiin oikeudellisesti sidottu kauppataavara*, jolla oletetaan olevan keskeinen rooli postfordistisessa pääomankasautumisessa (esim. Jessop 2000).

1.2.2 Tutkimuskysymys ja metodi

Siihen, millaisen prosessin välityksellä tiedon kytkeminen globaaliin kauppaan on tarkemmin ottaen toteutettu ja mitä se on merkinnyt erityisesti patenttijärjestelmän ja yleisemmin kapitalismin osalta, on tarjottu yhteiskuntatieteissä eri tavoin puutteellisia vastauksia. Tutkimuksissa on keskitytty lähinnä joko WTO:n TRIPS-sopimukseen sekä sen rakentamiseen ja seurauksiin tai sitten on tarjottu kuvauksia pääoman kasautumisen ja tiedon välisestä suhteesta. Tutkimuksessani pyrin syntetisoimaan näitä lähestymistapoja etsimällä TRIPS-sopimuksen, globalisoituvan patenttijärjestelmän ja aineettoman omaisuuden haltuunottamisen välisiä kytköksiä.

Muotoilen tutkimukseni keskeisimmän tutkimuskysymyksen seuraavasti: *Millaisen sosiaalisen prosessin välityksellä ylläpidetään globalisoituvaan patenttijärjestelmään sisältyvää eriarvoisuutta?* Tutkimuskysymykseen vastaaminen edellyttää muun muassa sen prosessin kuvaamista, jonka välityksellä siirryttiin patenttien sääntelyn kansainvälisestä vaiheesta globalisoituvaan patenttijärjestelmään. Tässä yhteydessä merkittävässä roolissa tulee olemaan juuri TRIPS-sopimukseen johtaneen prosessin kuvaus. Tulen argumentoimaan sen puolesta, että TRIPS-sopimuksen rakentaminen on tulkittavissa osaksi aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen rakentamista.

Muotoilun ”aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe” olen rakentanut kolmesta eri lähteestä käsin. Se viittaa ensinnäkin Marxin (1979 [1867]) kuvaamaan ”niin sanottuun alkuperäiseen kasautumiseen” (*so called primitive accumulation*). Hänelle pääoman alkuperäinen kasautuminen tarkoitti ennen kaikkea kapitalistisia sosiaalisia suhteita synnyttävää historiallista prosessia, joka edelsi ”pääoman varsinaista kasautumista”¹⁶. Tässä tutkimuksessa alkuperäistä kasautumista ei nähdä ainoastaan kapitalismin kehityksen historialliseksi vaan myös sen ontologiseksi ehdoksi, koska kyseisen prosessin välityksellä saatetaan voimaan kapitalistisen tuotantotavan ennakkoehtoja, kuten tuotantovälineiden yksityisomistus (esim. de Angelis 1999; Sites 2000). Alkuperäisen kasautumisen erilaisten ilmenemismuotojen avulla ”aidataan” taloudellisesti hyödynnettävissä olevia resursseja yksityisomaisuudeksi ja samalla kavennetaan julkista tilaa (ks. Glassman 2006, 620). ”Alkuperäisen kasautumisen” käsitettä käytän tutkimuksessani ”empiirisesti avoimena kategoriana” enkä

täminen ja vaikutus taloudelliseen kehitykseen, biopiratismi ja kehitysmaiden luonnonresurssien kontrollointi, maailman musiikkiteollisuuden tulevaisuus laajalle levinneen internetvälitteisen musiikin lataamisen aikakaudella, niiden ohjelmistojen kontrollointi, joita haluamme käyttää kotona ja töissä: [kaikista näistä syistä johtuen, IK] olemme tulleet tietoisiksi aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien vaikutuksesta elämäämme.” (May & Sell 2006, 3)

¹⁶ Kapitalismin syntyhistoriaan liittyvän yhteiskuntateoreettisen keskustelun (esim. Emigh 2005) olen rajannut tutkimukseni ulkopuolelle, koska ko. keskustelu ei ole kysymyksenasetteluni kannalta olennaista.

valmiina mallina maailmasta (ks. D. Sayer 1983, 156–166). Toisena lähteenä on ollut David Harveyn (2003) käsite ”omaisuuden poisottamisen avulla tapahtuva kasautuminen” (*accumulation by dispossession*), jossa on käytännössä kyse Marxin käyttämän ilmaisun uudelleenmuotoilusta ja sen soveltamisesta 1970-luvulta alkaneeseen kapitalismin uudelleenrakenteistumiskauteen. Kolmanneksi muotoiluni pohjautuu Bob Jessopin (esim. 2005) käyttämään ilmaisuun ”aineettoman omaisuuden alkuperäinen kasautuminen” (*primitive accumulation of intellectual property*). Myös Jessopin käsitteen taustalla on Marx, mutta Harveys-ta poiketen hän ei poista viittausta ”alkuperäiseen kasautumiseen”. Sen sijaan hän kontekstualisoi käsitteensä tietopohjaisen talouden yhteyteen, kun taas Harvey soveltaa käsitettään yleisemmin kapitalismiin.

Muotoilemani ilmaisu ”aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe” ilmentää yhtäältä sitä, että olen kiinnostunut Jessopin tapaan nimenomaan aineettomasta omaisuudesta, ja toisaalta sitä, että katson Harveyn tapaan mielekkääksi jättää viittaus ”alkuperäisestä” pois puhuttaessa nykyisydessä vaikuttavista aineettoman omaisuuden kasautumisen muodoista. Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen avulla tapahtuvan kasautumisen globaalivaiheen määrittelen yleisemmin ”kypsään” tietopohjaiseen kapitalismiin siirtymisen yhdeksi esivaiheeksi. Muotoilemani käsitteen taustaoletuksena on, että kapitalismin dynamiikkaan kuuluu pyrkimys ottaa haltuun sen ulkopuolella olevia varallisuuden muotoja voitontekemisen ylläpitämisen mahdollistamiseksi ja ylikasautumiseen liittyvien paineiden kiertämiseksi (ks. Harvey 2003, 143–144).¹⁷

Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen ohessa tutkimuskysymykselleni keskeinen käsite, tai tässä tapauksessa käsitepari, on Sayerin (2005, 14) tekemä erottelu eriarvoisuutta tuottaviin ja ylläpitäviin identiteettisensitiivisiin ja -neutraaleihin prosesseihin. Edellisessä on kyse prosesseista, joihin sisältyy jonkin ihmisryhmien tietoista syrjintää. Jälkimmäisissä prosesseissa on taas kyse ilman jonkin ihmisryhmän tietoista syrjintää tapahtuvasta eriarvoisuuden rakentumisesta tai sen ylläpitämisestä. Painotan tutkimuksessani erityisesti identiteettineutraalien prosessien käsitteen tärkeyttä kapitalismitutkimuksen yhteydessä.

Identiteettineutraalien prosessien tutkimisessa on otettava huomioon eräitä metodologisia seikkoja. Yhteiskuntatieteitä ja luonnontieteitä yhdistää kriittisten realistien mielestä se, että niissä tutkitaan saman kerrostituneen todellisuuden eri tasoja ja molemmissa ollaan kiinnostuneita kausaalisesta selittämi-

¹⁷ Hylkään Hardtin ja Negrin (2000, 258–259) tavan puhua ”postmodernista alkuperäisestä kasautumisesta”. He haluavat korostaa tällä ilmaisullaan sitä, että alkuperäinen kasautuminen on muuttanut muotoaan yhtäältä työvoiman ja toisaalta vaurauden kasautumisen muuttumisen myötä. Keskeistä heille on nimenomaan ei-materiaalisen eli tiedon tuotantoon ja jakamiseen liittyvän työn merkityksen kasvu kapitalismissa. Tämän he katsovat merkitsevän siirtymistä sellaiseen postmoderniin alkuperäiseen kasautumiseen, jossa informaation kasautumisella on entistä keskeisempi rooli. Olen hylännyt ilmaisun ”postmoderni alkuperäinen kasautuminen” ensisijaisesti siitä syystä, että *aineettoman omaisuuden* haltuunottamisen globaalivaihe on selkeästi informatiivisempi ilmaisu kuin *postmoderni* alkuperäinen kasautuminen. Toisena syynä heidän käsitteittensä käyttämättömyyteen tässä tutkimuksessa on heidän teorioihinsa sisältyvät sosiaaliantologiset ongelmat (esim. Morgan 2003).

sestä. Näiden saman todellisuuden eri tasojen välillä olevilla tietyillä ontologisilla eroilla on kuitenkin sellaisia merkittäviä metodologisia seurauksia yhteiskuntatieteille, jotka erottavat ne luonnontieteistä. (ks. Elder-Vass 2005) Yksi tällainen seuraus on sosiaalisen toiminnan käsiteriippuvuudesta seuraava kaksoishermeneutiikan välttämättömyys (esim. Bhaskar 1979; Sayer 2000a). Sosiaalisen toiminnan käsiteriippuvuus ei sulje kuitenkaan pois kausaalisen selittämisen mahdollisuutta eikä kaikkien sosiaalisten entiteettien *välttämättömänä* ehtona ole se, että toimijat olisivat tunnistanee kyseiset entiteetit tai olisivat niistä tietoisia. Esimerkiksi taloudellinen inflaatio on identiteettineutraali prosessi, jonka olemassaolo edellyttää ihmisten transformatiivista *toimintaa*, mutta ei välttämättä heidän *tietoisuuttaan* ko. prosessista ja sen mahdollisista vaikutuksista heidän elämäänsä. Nämä lähtökohdat määrittävät sitä, miten myöhemmin tulkitsen ja sovellan identiteettineutraalien (ja identiteettisensitiivisten) prosessien käsitettä.

Realistisen yhteiskuntatieteen kentälle sijoittuva tutkimukseni on siis metodiselta perusluonteeltaan olemassa olevan tutkimuskirjallisuuden erittelyä ja syntetisointia. Käyttämäni kirjallisuus koskettaa ennen kaikkea globaalia kapitalismia, kriittistä realismia, moraalitalouskäsitettä ja aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia. Tutkimukseni teoreettisen pyrkimyksen vuoksi en ole kerännyt systemaattista empiiristä primaariaineistoa. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia, TRIPS-sopimusta sekä globalisoituvaa patenttijärjestelmää käsittelevä aineistoni on ensisijaisesti yhteiskuntatieteellisestä ja vähemmässä määrin (sikäli kuin kysymyksenasetteluni on sitä vaatinut) myös filosofista, oikeustieteellistä sekä taloustieteellistä tutkimuskirjallisuutta. Lisäksi olen käyttänyt erilaisten ei-valtiollisten organisaatioiden raportteja ja tiedotteita, kuten myös WTO:n TRIPS-sopimusta sekä WIPO:n dokumentteja. Näiden ohessa olen käyttänyt niin ikään ensisijassa WIPO:n keräämää tilastoaineistoa patenttien tai patenttihakemusten jakaantumista eri maiden välillä. Aihepiiriin liittyvän esiyymmärryksen kehittämisen kannalta varsin ratkaisevassa roolissa oli osallistumiseni vuonna 2002 pidettyyn Codex Alimentarius Commissionin¹⁸ valtioidenväliseen kongressiin Yokohamassa. Tämä kongressi avasi silmäni kansainvälisen (ruoka)politiikan päätöksentekokäytännöille.

Tässä työssä hylätään funktionalistinen tapa selittää globalisoituvan patenttijärjestelmän rakentamista kapitalistisen järjestelmän uusintumistarpeella (globalisoituvan patenttijärjestelmän uusintaminen voi tosin perustua oletuksiin sen funktionaalisuudesta kapitalismille) ja metodologis-individualistinen taipumus palauttaa globalisoituvan patenttijärjestelmän rakentaminen intentionaalisten yksilöiden toimintaan, päätöksiin ja preferensseihin. Näin ollen tutkimuksessani ei anneta ontologista ensisijaisuutta sen enempää järjestelmille kuin yksilöillekään. Tutkimukseni pohjautuu metodologisen holismin ja individualismin sijaan paremminkin sellaiseen metodologiseen relationalismiin, jossa ollaan lähtökohtaisesti kiinnostuneita positioiden välisistä suhteellisen kestävis-

¹⁸ Codex Alimentarius Commission on YK:n alainen kansainvälisen ruokapolitiikan foorumi. Sen tehtävänä on määrittellä kansainvälistä ruokakauppaa säätelevät elintarviketurvallisuusstandardit. (ks. Kauppinen 2004)

tä sosiaalisista suhteista. Niiden huomioon ottamisen katsotaan olevan välttämätöntä muun muassa erilaisten tutkimuskohteiden käsitteellistämässä. Esimerkiksi yksityisomaisuusinstituution rakenteistamien sosiaalisten suhteiden luonteeseen kuuluu se, että yhdessä positiossa oleva toimija voi sulkea toisilta mahdollisuuden käyttää jotain objekti¹⁹. Näin ollen esimerkiksi patentinomistajaa ei voi määritellä yksilöiden tasolla vaan relationaalisesti: millainen suhde hänellä (yksilö) tai sillä (yritys) on esimerkiksi niihin, jotka toimivat samalla teollisuudenalalla. Sosiaalisten suhteiden metodologisen (ja ontologisen) merkityksen painottaminen sisältyy myös kriittiseen realismiin ja Sayerin moraalitalouskäsitteeseen. Globalisoituvan patenttijärjestelmän rakentamisen yhteydessä metodologinen relationalismi tarkoittaa keskittymistä lähinnä yksityissektorin toimijoiden keskinäissuhteisiin sekä edellisten ja julkisen vallan välisiin suhteisiin globaalin kapitalismin kontekstissa.

Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien ja globalisoituvan patenttijärjestelmän kaltaisten tutkimuskohteiden yhteydessä on suositeltavaa käyttää poikkitieteellistä tutkimusotetta (ks. May & Sell 2006). Jaan tämän metodologisen lähtökohdan, mutta koska aito poikkitieteellisyys (siinä mielessä, että tutkija olisi samanaikaisesti kompetentti esimerkiksi oikeustieteessä, historiassa, sosiologiassa, filosofiassa ja poliittisessa taloustieteessä²⁰) on saavuttamaton ideaali, en yritä pitää yllä virheellistä kuvaa tutkimukseni poikkitieteellisyydestä. Tutkimuksessani keskitytään erityisesti sosiologisiin keskusteluihin.

Käsitteellistäminen on yksi tärkeimmistä yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen osa-alueista, koska sosiaalista maailmaa koskevat havaintomme ovat käsitteellisesti välittyneitä. Muun muassa Sayer (esim. 1992, 1998b, 2000a) ja Lawson (esim. 1997, 2003a) antavatkin käsitteellisille abstraktioille tietystä mielessä kontrolloituja kokeita korvaavan aseman yhteiskuntatieteissä. Abstraktien käsitteiden tavoitteena on yksilöidä jonkin konkreettisen ilmiön välttämätön ulottuvuus. Kääntäen tämä merkitsee sen jättämistä abstraktion ulkopuolelle, mikä on ilmiössä tai objektissa sattumanvaraista, pinnallista tai kontingenttia²¹. Abstraktioiden tekeminen merkitsee siis aina hetkellistä abstrahoitumista joistakin objekteista tai jonkin konkreettisen objektin joistakin elementeistä ja ulottuvuuksista.²² (Lawson 1997, 236; Sayer 1998b, 123) Konkreettisilla ilmiöillä ja ob-

¹⁹ Durkheim (1983, 142) piti tätä omistusoikeuksien essentiaalisena piirteenä.

²⁰ Tämä ei ole todennäköistä varsinkaan nykyisessä yliopistojärjestelmässä, jossa tutkijoita "kannustetaan" ulkoisia paineita asettavien ja lisääntyvissä määrin tieteen "sisäisten hyvien" (*internal goods*) kriteerien määrittelemiseen puuttuvien tahojen toimesta alati nopeammin tehtävien tutkintojen suorittamiseen. Tätä selittää taas halu tehdä yliopistoista entistä selkeämmin tietopohjaisen talouden tarpeiden mukaisen tiedon tuotantolaitoksia. Drahosin ja Braihwaiten (2002) mielestä tämä on jo johtanut yliopistojen ja liike-elämän uusfeodaaliseen suhteeseen, jossa yliopistot sijoittuvat "maaherralle" uskollisen ja tältä vastineeksi suojelua saavan "vasallin" positioon.

²¹ Kontingentilla tarkoitetaan tutkimuksessani ei-välttämätöntä ja ei-mahdotonta.

²² Abstraktioiden tehtävänä ei ole peittää sosiaalisen elämän monimutkaisuutta, sotkuisuutta ja kaaottisuutta vaan auittaa tulemaan toimeen sen kanssa (esim. Danermark ym. 2002, 42). Abstraktiot eivät voi myöskään tarjota selitystä kausaalisten prosessien aktuaalisesta kulusta tai rakenteiden kestävydestä. Abstraktiot tarjoavat paremmin alustavan orientaation, jonka välityksellä mahdollistuu reaalisten kausaalisten

jekteilla ei viitata vain niiden aktuaaliseen olemassaoloon, vaan myös siihen, että kyseisillä objekteilla on useita puolia ja ne ovat useampien prosessien tai voimien aikaansaamia (esim. Sayer 1998b, 123). Vastaavasti konkreettisten käsitteiden luonteenpiirteinä on moniulotteisuus, eli ne ovat useiden määritelmien synteesejä.

Abstraktio on keskeinen teema muun muassa termin ”aineeton omaisuus” yhteydessä. Esimerkiksi Stallman (2004, 1) katsoo kyseisen termin yleistävän liikaa: ei ole mitään sellaista yhtenäistä asiaa kuten ”aineeton omaisuus” tai sitä koskevaa yhtenäistä lakia. Patenteja, tuotemerkkejä ja tekijänoikeuksia koskevat lait ovat kehittyneet eri tavoin, niillä ei ole yhtä yhtenäistä ”alkuperää”, ne kattavat erityyppisiä asioita, niiden säännöt eivät ole yhdenmukaisia ja niiden taipumuksena on nostattaa erityyppisiä kiistoja julkisuudessa. Tämän vuoksi on tärkeää olla tarkka sen suhteen, milloin puhuu yleisessä mielessä aineettoman omaisuuden omistusoikeuksista ja milloin on taas perusteltua puhua patenteista, tekijänoikeuksista ja tuotemerkeistä erillisinä kysymyksinä²³.

”Aineeton omaisuus” voi siis jäädä tutkimuksessa potentiaalisesti ”sekasortoiseksi mielteeksi” (Marx 1973 [1858], 100), jolla viitataan ongelmallisesti useisiin heterogeenisiin asioihin. Ellei tutkija pyri tekemään synteisiä ”aineettoman omaisuuden” eri muodoista, vaan käsittelee vaikkapa vain musiikinjakamiseen liittyviä tekijänoikeuskysymyksiä, tällöin on syytä välttää yleistävää puhetta ”aineettoman omaisuuden omistusoikeuksista”. Niissä tapauksissa, kun tarkasteluni liittyvät samanaikaisesti aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien eri muotoihin eivätkä ainoastaan patenteihin, käytän ilmaisua ”aineettoman omaisuuden omistusoikeudet”. Muutoin puhun patenteista.

Avointen sosiaalisten järjestelmien käsitteellä on tutkimuksessani keskeinen metodologinen rooli. Tässä vaihessa riittää sen toteaminen, että avoimista sosiaalisista järjestelmistä ei löydy lainomaisia empiirisiä säännönmukaisuuksia (aina kun A, niin B) ja niissä esiintyvät sosiaaliset ilmiöt ovat monimääräytyneitä. Avoimissa sosiaalisissa järjestelmissä esiintyvien ilmiöiden tutkiminen sisältää omia riskejään. Yksi riski on se, että jonkin mekanismin A oletetaan vaikuttavan kausaalisesti ilmiöön B, mutta ko. vaikutus johtuukin jostain toisesta, mahdollisesti huomiotta jääneestä mekanismista (ks. Sayer 2000a, 16). Kausaalisen vastuun osoittaminen on siten ongelmallinen tehtävä monimääräytyneitä ilmiöitä tutkivissa yhteiskuntatieteissä. Miten tämän ongelmallisuuden kanssa kyetään tulemaan toimeen? Sayerin (emt., 16) näkemyksen mukaan osaratkaisun tarjoaa realististen kysymysten esittäminen. Tällä hän tarkoittaa esimerkiksi sen kysymistä, ”mitä tämän objektin/käytännön olemassaolo edellyttää” eli mitkä ovat sen välttämättömät ennakkoehdot²⁴? Tällainen kysymys on johtanut

ten yhteyksien kestävyuden tai haurauden myöhempi tutkiminen. (Stones 2001, 190; ks. myös Sayer 1998b, 120–121).

²³ Esimerkiksi patenttilainsäädännöllä ei ole tekemistä sen kanssa, tulisiko musiikin jakaminen sallia internetissä vai ei. Siinä on kyse tekijänoikeuksia koskevasta lainsäädännöstä.

²⁴ Kysymys voidaan asettaa myös käännteisessä muodossa: millaisten ehtojen toteutuesa objekti/käytäntö lakkaa olemasta se, mikä se tällä hetkellä on. Mielenkiinnon kohteena on tällöin se, millaiset objekti/käytäntöä koskevat muutokset tekevät siitä jonkin toisen objektin/käytännön.

tutkimuksessani sen pohdintaan, millaisia välttämättömiä ennakkoehtoja kapitalistisilla markkinoilla ja tietopohjaisella kapitalismilla on? On selvää, että tällainen kysymys voi johtaa loputtomaan regressioon. Tutkimuksessani markkinoiden ja tietopohjaisen kapitalismin edellytykset rajataan lähinnä niiden institutionaalisiin ennakkoehtoihin. Kysymyksenasettelun tarkentumisen kautta päädyin valitsemaan aineettoman omaisuuden omistusoikeudet ja niistä erityisesti patentit tutkimukseni keskeiseksi instituutioksi. Tätä kautta määrittelin tutkimukseni keskeiseksi sosiaalisiksi järjestelmäksi globalisoituvan patenttijärjestelmän.

Yllä oleva kysymys jonkin ilmiön välttämättömistä ennakkoehdoista voidaan kohdistaa myös patenttijärjestelmään sisältyvään eriarvoisuuteen. Patenttien jakaantuminen on ollut kapitalismissa aina epätasaista, ja tätä epätasaisuutta selittäviksi yleisiksi tekijöiksi on esitetty muun muassa valtioiden välisiä kehityseroja teknologian, sosiaalisen työnjaon ja koulutuksen osalta (ks. luku 6.7). Tutkimuksessani ei keskitytä kuitenkaan näihin rakenteellisiin tekijöihin muuten, kuin mikä on välttämätöntä. Niiden sijaan keskitytään sen prosessin tunnistamiseen ja kuvaamiseen, jonka välityksellä ylläpidetään globalisoituvaan patenttijärjestelmään sisältyvää eriarvoisuutta erityisesti modernin bioteknologian näkökulmasta.

Sayer (2000a) katsoo myös niin sanottujen kontrafaktuaalisten kysymysten olevan käytännöllisiä kausaalisuhteiden tutkimisessa. Tällaisesta kysymyksestä käy esimerkiksi seuraava: voisiko objekti A, kuten kapitalismi, esiintyä ilman B:tä, kuten patriarkalismia? Tutkimuksessani sovellan tätä kysymällä, olisiko TRIPS-sopimusta saatu rakennettua ilman keskeisten teollisuusmaiden tai poikkikansallisesti toimivien yksityissektorin edustajien välistä konsensusta.

Yllä esitellyt realistiset kysymykset ovat läheisessä suhteessa niin sanottuun retroduktiiviseen päättelyyn. Retroduktiivisessa päättelyssä ollaan kiinnostuneita siitä, mitkä ovat jonkin ilmiön olemassaolon välttämättömiä ehtoja ja mitkä taas eivät. Retroduktiivisen päättelyn välityksellä muotoillut vastaukset vaihtelevat esimerkiksi niiden abstraktiotason suhteen. Abstrakteimmillaan vastauksissa voidaan viitata intentionaalisuuteen kaiken inhimillisen toiminnan ehtona. Vähemmän abstraktissa muodossaan vastaukset sisältävät taas viittauksia esimerkiksi niihin sosiaalisten positioiden järjestelmiin, normeihin tai sääntöihin, jotka rakenteistavat jotain tiettyä toimintaa. (ks. Danermark et al. 2002, 96–97) Kriittiset realistit pyrkivät käyttämään retroduktiivista päättelyä tapahtumia aikaansaavien mekanismien ja prosessien tunnistamisessa.

Termejä kausaalinen prosessi ja kausaalinen mekanismi käytetään tutkimuskirjallisuudessa usein rinnakkain. Niin teen itsekin, koska tutkimukseeni ei sisälly sellaista kysymyksenasettelua, joka olisi edellyttänyt niiden systemaattista vertailua²⁵. Suhtaudun kuitenkin varauksellisesti näiden termien rinnak-

²⁵ Myös Sayer (esim. 2005) ja Bunge (esim. 2001) käyttävät näitä termejä rinnakkain. Näistä kahdesta Bunge on kiinnittänyt huomattavasti enemmän huomiota mekanismien ja prosessien väliseen suhteeseen. Mekanismi on tapa, jolla prosessi etenee (Bunge 1999, 21) tai estyy eli ”mekanismit vievät prosesseja eteenpäin tai estävät niiden etenemisen luonnon järjestelmissä tai sosiaalisissa järjestelmissä” (emt., 18). Mekanismit ja prosessit ovat siis läheisessä suhteessa toisiinsa sillä rajauksella, että *kaikki*

kaiskäyttöön, koska ei ole lainkaan selvää, että esimerkiksi realistisen yhteiskuntatieteen kentällä kehitetyt mekanismikäsitteet olisivat automaattisesti yhteensopivia erilaisten (sosiaalisen) maailman prosessuaalista luonnetta korostavien teorioiden kanssa. Vaikka esimerkiksi kriittisessä realismissa korostetaan usein prosessiajattelulle ominaisen metodologisen relationalismin tapaan sosiaalisten suhteiden keskeisyyttä, siinä puolustetaan myös erilaisten objektien emergenttien kausaalisten voimien ontologiaa eikä tämä ole enää välttämättä yhteensopiva lähtökohta (ainakaan kaikkien) prosessifilosofioiden kanssa.

Tässä tutkimuksessa kausaalisen prosessin katsotaan pitävän sisältävän kolme osa-aluetta: prosessin alkuolosuhteet tai rakenteellisen kontekstin, toiminnan ja lopputuloksen (joka on analyttisesti määriteltävissä taas jonkin uuden kausaalisen prosessin rakenteelliseksi lähtökohdaksi). Tutkimuskirjallisuudessa (esim. Hedström & Swedberg 1996; ks. eriyvä näkemys Mayntz 2004) esiintyy myös sellaisia mekanismin määritelmiä, joissa mekanismin alkuolosuhteet on ulkoistettu mekanismikäsitteen ulkopuolelle. Tällaista ratkaisua en pidä mielekkäänä sillä ehdolla, että alkuolosuhteilla, kuten sosiaalisilla rakenteilla, ei viitata muuhun kuin kausaalisen mekanismin tai prosessin "laukeamiseen" vaikuttaneisiin tekijöihin. Esimerkiksi TRIPS-sopimukseen johtaneen kausaalisen prosessin alkuolosuhteisiin kuuluu globaali kapitalismi ja aineettoman omaisuuden sääntelyn kansainvälisen vaiheen kannalta olennaiset Bernin ja Pariisin sopimukset. Alkuolosuhteiksi ymmärretyt sosiaaliset rakenteet tarjoavat paitsi toiminnan kontekstin, vaikuttavat kausaalisilla voimilla varustettujen toimijoiden väliseen resurssien jakaantumiseen, intresseihin ja motivaatioihin (Lewis 2000, 260). Tutkimuksessani lähestytään kausaalisia kysymyksiä historiallisesta perspektiivistä, eli tutkin aineettoman omaisuuden omistusoikeuksiin liittyviä tapahtumia aikaansaavia prosesseja tietyssä historiallisessa kontekstissään. Tämä johtaa muun muassa sen huomioimiseen, miten aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien muutokset kytkeytyvät teknologisiin muutoksiin ja tutkimuksen kannalta merkittävien valtioiden taloushistoriaan, niiden intresseissä tapahtuneisiin muutoksiin sekä niiden keskinäissuhteisiin.

Markkinarakenteisiin, kilpailuun, taloudelliseen valtaan, tiedon leviämiseen ja uusien teknologioiden käyttömahdollisuuksiin vaikuttavia sääntöjä, kuten aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia, on mahdollista tutkia karkeasti ottaen kahden tyyppisissä historiallisissa olosuhteissa. Yhtenä vaihtoehtona ovat "normaalit kaudet" (Fligstein 2001, 27), jolloin säännöt tunnetaan hyvin, ne otetaan annettuina, ne ovat vakiintuneita ja markkinatoimijoiden välinen toiminta on suhteellisen ennustettavaa. Toisena vaihtoehtona ovat uusien markkinoiden rakentamiskaudet tai olemassa olevien markkinoiden muutokset (emt., 27), jolloin toimijat pyrkivät a) muodostamaan uudenlaisia toimintamal-

prosessit eivät ole mekanismeja, mutta kaikki mekanismit ovat prosesseja eli tilojen muutoksia (emt., 18, 22, 24). Bunge (emt., 24) ei pidä esimerkiksi talouskasvua mekanismina, vaan prosessina, jota erilaiset mekanismit (kuten tuotanto, kauppa sekä tutkimus ja tuotekehitys) selittävät erilaisten vaihtelevien ja ennustamattomien olosuhdetekijöiden (kuten hyvän onnen) kanssa. Lisäksi on syytä huomata, että kaikki prosessit eivät ole kausaalisia. Niiden ohessa on mm. ajatteluketjuprosesseja sekä performatiivisia prosesseja (ks. Rescher 2000, 27).

leja tuottaakseen uusia järjestelyjä, b) vaikuttamaan sääntöjen sisältöön sekä c) muodostamaan ylipäättään ymmärrystä preferensseistään, strategioistaan ja yhteistyönmuodoista. Fligsteinin b-vaihtoehto tulee itse asiassa varsin lähelle sitä, miten esimerkiksi Bhaskar (1979; 1998, 227) ja Andrew Collier (1994) ovat arvioineet yhteiskunnallisten kriisien ja muutoskausien tarjoavan sellaisen viitekehysten, joka mahdollistaa suhteellisen avoimissa sosiaalisissa järjestelmissä vaikuttavien mekanismien tunnistamisen potentiaalisesti helpommin kuin suhteellisen vakaat aikakaudet.

Tutkimukseni historiallinen konteksti eli 1970-luvulta 2000-luvun ensimmäiselle vuosikymmenelle on aineettoman omaisuuden omistusoikeuksiin kohdistuva ”muutoskausi”, jota kuvaavat muun muassa geeniteknologian kehittyminen ja aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien suojaamisen globalisoituminen. Tämä ajanjakso määrittellään tutkimuksessani myös kapitalismin poikkikansallisen vaiheen kuten myös poikkikansallisen kapitalistiluokan (*transnational capitalist class*) yhä edelleen käynnissä olevaksi rakentumiskaudeksi (ks. luku 2). Tänä aikana geeniteknologia-alan toimijat ovat pyrkineet tuottamaan uusia institutionaalisia järjestelyjä, muuttamaan vallitsevia sääntöjä ja joutuneet arvioimaan preferenssejään, strategioitaan sekä keskinäisen yhteistyön mahdollisuuksia. Poikkikansallisen kapitalistiluokan käsitettä koskevat erittelyni ovat luonteeltaan alustavia ja niissä on siten kyse lisätutkimusta vaativista pyrkimyksistä rakentaa globaalin (tietopohjaisen) kapitalismin tutkimisen käsitteellistä välineistöä.

Puolustan tutkimuksessani ajatusta, että edellä mainittu ajanjakso on ollut myös globalisoituvaa patenttijärjestelmään siirtymisen ja aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen rakentumisen aikaa. Tällaiseen lähihistoriaan keskittyvä tutkimusasetelma on metodologisesti myös sikäli mielekäs, että tähän ajanjaksoon ja osittain samantyyppiseen kysymyksenasetteluun liittyvää sekä empiiristä että teoreettista tutkimuskirjallisuutta on saatavissa suhteellisen laajalti. Käyn tutkimuksessani lyhyesti läpi lisäksi patenttien sääntelyn aikaisempia vaiheita 1400-luvulta lähtien, mutta tällä osuudella on ainoastaan taustoittava rooli 1970-luvun jälkeisen ajanjakson tutkimiselle.

Metateoria	Kriittinen realismi
Teoria	Moraalitalous
Tutkimuskysymys	Millaisen sosiaalisen prosessin välityksellä ylläpidetään globalisoituvaan patenttijärjestelmään sisältyvää eriarvoisuutta?
Metodologia	Selittävä tutkimus, metodologinen relationalismi
Empiirinen osuus	<p>Konteksti: globaali kapitalismi</p> <p>Järjestelmä: globalisoituva patenttijärjestelmä</p> <p>Keskeiset prosessit: identiteettineutraalit ja identiteettisensitiiviset prosessit, aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe</p> <p>Instituutiot: patentit, TRIPS-sopimus</p> <p>Keskeiset toimijat: yritykset, teollisuuden etujärjestöt, poikkikansallinen kapitalistiluokka, valtiot, WTO sekä yhteiskunnalliset liikkeet</p> <p>Aineisto: tutkimuskirjallisuus ja patenteja koskevaa tilastoaineistoa</p> <p>Ajanjakso: 1970-luvulta 2000-luvun ensimmäiselle vuosikymmenelle</p>

KUVIO 1 Tutkimusasetelma

Tutkimukseni koostuu kolmesta osasta. Johdanto-lukua seuraavassa teoreettisessa *alkuosassa* käyn läpi globaalin kapitalismin käsitettä (luku 2), kriittistä realismia (luku 3) ja Sayerin moraalitalouskäsitettä (luku 4). Globaalia kapitalismia käsittelevän luvun tehtävänä on esitellä ja eritellä tutkimukseni makrokontekstia. Toisessa luvussa keskityn kriittisille realisteille tärkeän ”suljetut ja avoimet järjestelmät” -erottelun täsmentämiseen. Moraalitalousluvun keskeisin tehtävä on moraalitalouskäsitteen osittainen konkretisointi. Toteutan tämän instituutio- ja valtakäsitteen avulla. Sayerin asema on tutkimuksessani vahvimmillaan luvussa 4, mutta sen lisäksi hyödynnän hänen tuotantoaan erityisesti luvuissa 3 ja 6.8.

Keskiosassa (luku 5) nostan esiin moraalitalouskäsitteen ja modernin bioteknologian välisiä yhteyksiä. Tässä luvussa argumentoin muun muassa sen puolesta, että niin sanottu eettinen matriisi (*ethical matrix*) auttaa erittelemään bioteknologiaan liittyvien moraalitaloudellisten kysymysten laaja-alaisuutta. Samassa luvussa käsitelen aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia, jolloin kohdistan tutkimustani patenttien suuntaan.

Empiirisesti orientoituneessa *loppuosassa* siirryn globalisoituvan patenttijärjestelmän ja siihen sisältyvää eriarvoisuutta ylläpitävän sosiaalisen prosessin erittelyyn (luku 6). Aluksi erittelen kyseisen järjestelmän yleisiä piirteitä ja patenttien keskeisimpiä oikeuttamistapoja, minkä jälkeen kuvaan aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien sääntelyn historiaa painottaen sen globaalivaihetta. Keskityn erityisesti WTO:n TRIPS-sopimuksen syntyhistoriaan. Tämän jälkeen arvioin globalisoituvan patenttijärjestelmän eriarvoisuuden yleistä luonnetta ja syitä Sayerin (ks. 2000b; 2005) moraalitalouskonseptioon kuuluvien identiteettisensitiivisten ja identiteettineutraalien mekanismien/prosessien avulla. Tämän jälkeen arvioin samaa teemaa aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen käsitteen avulla. Pohdin muun muassa TRIPS-sopimuksen, globalisoituvan patenttijärjestelmän sekä symbolisen vallan roolia aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen rakentumisessa. Tällä tavoin tutkimukseni etenee yleisestä erityisen ja yksityisen suuntaan. Ennen Lopuksi-lukua esittelen lyhyesti ja kokoavasti globalisoituvan patenttijärjestelmän muutostendenssejä sekä ko. järjestelmän ja moraalitalouskäsitteen välistä suhdetta. Lopuksi-luvussa palaan yleiseen pohtiessani esimerkiksi tutkimukseni ja tietopohjaiseen kapitalismiin siirtymistä selittävien tekijöiden välistä suhdetta. Tässä yhteydessä esitän myös eräitä jatkotutkimusta koskevia huomioita.

2 GLOBAALI KAPITALISMI

2.1 Kapitalismi, uusliberalismi ja moderni bioteknologia

Jos yhteiskuntatieteiden kulttuurinen käänne vaikutti tekevän 1990-luvulla näkyväksi sitä, mitä (kielellisesti tuotettuja ja kulutettuja kulttuurisia merkityksiä) aiemmin pidettiin itsestäänselvytenä ja siksi/tai toissijaisena (ks. Heiskala 1990, 310), niin kulttuurisen käänteen vakiintumisen myötä osa yhteiskuntatieteellisestä tutkimuksesta saavutti tilanteen, jossa taloudellisista käytännöistä, suhteista, rakenteista ja järjestelmistä tuli tutkimuksen taustalle esineellistynyttä itsestäänselvyttä, johon ei haluttu tai kyetty kiinnittämään sen vakavampaa huomiota. Yhteiskuntatieteellisen teoretisoinnin vaarana ei ollutkaan enää kulttuurin käsitteen vaan päinvastoin, talouden käsitteen, muuttuminen alikehittyneeksi. Talouskäsitteen muuttumista alikehittyneeksi vauhditti se, että metodologisten kysymysten takia kulttuurisessa käännteessä rajattiin tutkimuksen ulkopuolelle sellaiset kapitalistiseen markkinatalouteen kuuluvat mekanismit, joita ei voi palauttaa toimijoiden intersubjektiiviseen merkitystenrakentamiseen ja joiden seuraukset ovat luonteeltaan ei-tarkoitettuja (Sayer 2001; Fraser 2003, 212–213; Kortteinen 2006).

Muun muassa Nigel Thriftin (1999, 135) väittämän mukaan kapitalismista tuli kulttuuriseen käännteeseen nojaavalle yhteiskuntateorialle "välttämätön, mutta tyhjä taustatekijä", johon alettiin suhtautua tavalla tai toisella itsestäänselvytenä. Myös Alex Callinicos (2007, 349) on kiinnittänyt näihin kysymyksiin huomiota. Aiemmin annettuina otettujen ja itsestäänselvyyksinä pidettyjen teemojen (kuten gendersuhteiden) denaturalisointiin ja politisoimiseen keskittyneen post-marxismien "menestyksen" käänntöpuolena ja hintana oli hänen mukaansa talouden uudelleen naturalisointi, koska post-marxismi piti liberaalia kapitalistista markkinataloutta väistämättömänä.

Vaikka kapitalismista ja sen luonteesta käytiin toki myös 1990-luvulla keskustelua, kulttuuriseen käännteeseen nojautuvia yhteiskuntatieteitä kuvasti tuolloin analyttisyyteen pyrkivien kapitalismikeskustelujen (suhteellinen) vä-

häisyys²⁶. Jälkeenpäin ajateltuna silloinen tilanne oli hämmäntävä muun muassa seuraavista syistä: elämän eri alueiden tavarointaminen ja kaupallistaminen oli tuolloin vain laajenemassa (Rosa 1998) ja globalisoituva kapitalismi vaikutti ylläpitävän radikaalia eriarvoisuutta maailmassa (Anderson 2004). 1990-luvun sosiologian eräs paradoksi olikin siinä, että tämänkaltaisista seikoista huolimatta useat sosiologit luopuivat kapitalismikritiikistä (Craib 1997, 270). 1990-luvun lopussa yhteiskuntatieteissä alettiin kiinnittää laajenevissa määrin huomiota tähän paradoksaalisuuteen:

"[t]aloudesta kulttuuriin kääntymisen paradoksaalinen luonne aikana, jota kuvastavat pysyvät, ellei kasvavat, taloudelliset ongelmat, on tulossa entistä selvemmin esiin. Näitä asioita koskeva hiljaisuus ei voi jatkua enää kovin kauan. Talouden ja kulttuurin välisen suhteen tuore tarkastelu on tarpeen" (Ray & Sayer 1999, 21).

2000-luvulla kapitalismikäsite onkin "palannut [ennenaikaisesta, IK] haudataan" (Kemple 2007, 147) ja siitä keskustellaan esimerkiksi niin uusien teknologioiden kuin globalisaation yhteydessä. Nämä keskustelut rakentuvat usein samankaltaisen aikajänteen varaan. 1970-luku määritellään tutkimuskirjallisuudessa usein maailmantalouden kriisivaiheeksi, jonka kuluessa alettiin siirtyä pois keynesiläisestä talouspolitiikasta. Fordistisen tuotantotavan kriisiytymistä pidetään taas usein globalisaatioprosessin käännepisteenä, jonka yhteydessä ja seurauksena alettiin etsiä uusia pääoman kasautumismalleja. (esim. Robinson 2004; Dicken 2007) 1970-luvun puoliväli on määritelty lisäksi "uusliberalistisen käänteen" (Harvey 2007) muotoutumisvaiheeksi. Myös modernin bioteknologian ensivaiheet sijoitetaan 1970-luvulle (esim. Bauer & Gaskell 2002).

Tutkijoiden lisäksi erilaiset kansainväliset organisaatiot ja valtioliitot ovat kiinnittäneet huomiota tiedon ja bioteknologian välisiin suhteisiin. Bioteknologia on nähty informaatioteknologian ohessa innovaatioiden roolia korostavissa tietopohjaisissa talouksissa yhdeksi tärkeimmäksi kansainvälisessä talouskilpailussa menestymisen välineeksi. Esimerkiksi OECD:ssa (*Organization for Economic Cooperation and Development*) bioteknologia on kytketty laajempiin tietopohjaisista biotaloutta²⁷ koskeviin tulevaisuusvisioihin (OECD 2006a). Keskus-

²⁶ Kapitalismikäsitteen sijaan kiinnostus kohdistui postmodernismiin. Valtaa ja alistamisen muotoja sekä niiden lähteitä tutkittiin toki 1990-luvullakin, mutta niitä tutkittiin yhä useammin talouden sijaan kulttuurin yhteydessä. (esim. Sayer 2001) Syyt tähän olivat tietysti moninaisia. Yhtäällä olivat tieteen sisäiset tekijät, kuten postmodernin yhteiskuntatieteen ja kulttuurisen käänteen eri muotojen suosion nousu. Toisaalla olivat tieteen toimintaympäristössä tapahtuneet muutokset. Näistä kenties olennaisimpana voidaan nostaa esiin reaaliosialististen kokeilujen romahdus, josta osaltaan seuranneen näköalattomuuden yhteydessä luovuttiin kapitalismikritiikistä – tosin heikoin perustein (esim. Sayer 1995). Lisäksi kannattaa huomioida, että kriittisessä yhteiskuntatieteessä oltiin 1980-luvulta lähtien toiveikkaampia kulttuuristen haasteiden ratkaisemisen kuin poliittiseen talouteen liittyvien ongelmien ratkaisemisen mahdollisuudesta (esim. Sayer 2001).

²⁷ Biotaloudella tarkoitetaan tässä tutkimuksessa sellaista moderniin bioteknologiaan pohjautuvaa kapitalistista markkinataloutta ja taloudellista toimintaa, jossa keskitytään hyödyntämään biologisia resursseja paitsi lääketieteellisyydessä ja maataloudessa myös ympäristöteknologiassa. Jälkimmäisessä tapauksessa biotalous kytketään usein kestävästä kehityksestä edistävien uusiutuvien biomateriaalien laajamittaiseen käyttöön.

teluja biotalouden tulevaisuusnäkyistä ja keskeisistä haasteista on käyty myös Yhdistyneiden kansakuntien kauppaja-kehityskonferenssissa (*United Nations Conference on Trade and Development*, jatkossa UNCTAD) (esim. UNCTAD 2001) sekä Euroopan Unionissa (*European Union*, jatkossa EU). Toisin sanoen moderniin bioteknologiaan on kohdistettu ja kohdistetaan suuria poliittis-taloudellisia odotuksia (esim. Kauppinen 2004). Biotaloutta koskevien keskustelujen eräs merkittävä ongelma on ollut kuitenkin taipumus korostaa teknologian sisäisten tekijöiden merkitystä ja jättää tarkastelujen ulkopuolelle se poliittis-taloudellinen konteksti sekä ne yhteiskuntapoliittiset keskustelut, joihin esimerkiksi geeniteknologian kehittäminen ja käyttöönotto on kietoutunut. Tutkimukseni yksi keskeinen oletus on, että ymmärrys bioteknologian yhteiskunnallisesta merkityksestä jää liian rajoittuneeksi, ellemmme kykene sijoittamaan sen tarkastelua tietopohjaisen kapitalismin esiinnousemisen ja sille tukea antavan uusliberalistisen ajattelun yhteyteen.

Kean Birch (2006) katsookin tietopohjaisen talouden kehittämisestä kiinnostuneiden uusliberalististen ajattelumallien vaikuttaneen 1970-luvulta lähtien modernin bioteknologian toistaiseksi lyhyeen historiaan. Moderni bioteknologia sai siten vahvaa ideologista tukea heti alkuvaiheistaan lähtien. Samalla sen toivottiin toimivan yhdessä informaatioteknologian kanssa uuden post-fordistisen kasautumismallin eräänä keskeisenä komponenttina. Modernin bioteknologian, post-fordistisen kasautumismallin, uusliberalistisen ajattelutavan sekä globaalin kapitalismin ”polut” ovatkin kytkeytyneet toisiinsa.

Tähän mennessä esitetty paljastaa sen moderniin bioteknologiaan kytkeytyvän seikan, mikä ei ole yllätys nykyisen globaalin kapitalismin yhteydessä, mutta minkä tunnistivat kuitenkin omana aikanaan jo esimerkiksi klassisen poliittisen taloustieteen edustajat ja/tai kriitikot kuten Adam Smith ja Karl Marx. Näistä (monitieteisesti orientoituneista) tutkijoista erityisesti Marx (esim. 1979 [1867], sekä Marx & Engels 1963) piti kapitalistisen talousjärjestelmän viimekätisenä toiminnan horisonttina maailmanmarkkinoita. Tästä maailmanmarkkinoiden rakentamisesta on ollut kyse myös modernin bioteknologian kaupallistamisessa. Tämä ei tarkoita tietenkään sitä, etteivätkö nykyiset pyrkimykset rakentaa maailmanmarkkinoita sisältäisi mitään uusia piirteitä esimerkiksi teknologisesta tai institutionaalisesta näkökulmasta tarkasteltuna. Samaan aihepiiriin on kiinnittänyt huomiota esimerkiksi Fran Tonkiss (2006, 4), jonka mukaan ”nykyinen globalisaatiojakso perustuu joukkoon teknisiä ja institutionaalisia innovaatioita, jotka auttavat laajentamaan ja kiihdyttämään markkinoiden dynamiikkaa, mutta kyseiset innovaatiot” eivät ole muuttaneet kapitalistisen markkinatalouden perusdynamiikkaa. Pääoman laajentumispyrkimys, uusien markkinoiden rakentaminen ja sitä kautta taloudellisten toimijoiden keskinäisriippuvuuksien syventäminen on edelleen kapitalistisen markkinatalouden dynaamisuuden ydinaluetta. Lisäksi on huomattava, että viime vuosikymmenet ovat merkinneet myös tiettyjen organisatoristen ”innovaatioiden” määrän ja merkityksen kasvua. Poikkikansalliset yritykset ovat tästä hyvä esimerkki.

Biotalous ajatellaan usein merkittävänä myös julkisten ja yksityisten hankkeiden tiivistä yhteennivoutumista. (esim. OECD 2006a; UNCTAD 2001)

UNCTAD:n (2005) arvion mukaan niitä oli vuonna 2005 noin 77 000 kappaletta, kun vastaava luku vuonna 1970 oli ainoastaan 7 000 (Robinson 2004, 55). Poikkikansalliset yritykset ovat keskeisiä toimijoita esimerkiksi suorien ulkomaisten investointien osalta (emt., 55–62).

Maailmanmarkkinoiden rakentamisen tavoite määrittää modernin bioteknologian kehittämistä ja modernista bioteknologiasta käytäviä kansainvälisiä neuvotteluja erilaisissa organisatorisissa yhteyksissä (kuten WTO:ssa ja YK:ssa) sekä myös siihen kohdistuvaa kritiikkiä ja vastustusta. On myös selvää, että mitä laajemmille markkinoille yritykset pyrkivät, sitä laajemmin voimassaolevia ja oikeudellisesti sitovia sääntöjä ne haluavat: maailmanmarkkinoita rakentamaan pyrkivät taloudelliset toimijat pyrkivät luomaan myös globaalisti voimassaolevia sääntöjä. TRIPS-sopimuksen myötä globalisoidut aineettoman omaisuuden²⁸ omistusoikeudet ovat tästä yksi esimerkki.

Mikäli maailmamme olisi vahvassa mielessä disorganisoitunut, fragmentoitunut epäjärjestyksen partaalle ja verkostoitunut hierarkiattomaksi pinnaksi, eikö jonkin uuden teknologian avulla tuotettujen hyödykkeiden maailmanmarkkinoiden rakentaminen vaikuttaisi (käytännöllisistä syistä johtuen) juuri sellaiselta aikaamme soveltumattomalta ”suurelta projektilta”, joiden aikakauden esitettiin esimerkiksi postmodernissa tutkimuskirjallisuudessa jo olevan ohi? Siten se, että modernin bioteknologian hajanaisella kentällä on pyritty ja kyetty alusta lähtien (vaikeuksista huolimatta) suuntautumaan maailmanmarkkinoille, kertoo ja paljastaa jotain olennaista sosiaalisesta maailmastamme. Kaiken monimutkaisuuden, epävarmuuksien ja jatkuvien muutosten keskellä elämisestä huolimatta maailmassamme on mahdollista käynnistää tällaisia mittavia poliittis-taloudellisia projekteja. Ehkä eräiden postmodernistien teesi postmodernin ja modernin yhteiskunnan välisestä radikaalista erosta ei olekaan kovin kestävä, koska muun muassa Smithin ja Marxin näkemykset maailmanmarkkinoiden rakentamisesta kuvastaavat yhä merkittävällä tavalla kaupallisen yhteiskunnan ja kapitalistisen talousjärjestelmän toimintahorisonttia. Meta-teorian tasolla tämä tarkoittaa sitä, että yhteiskuntatieteissä ei ole mielekästä olettaa ”keskusvetoisen sosiaaliantologian” ainoaksi vaihtoehdoksi ”heterogeenisten suhteiden keskuksettoman verkoston” -ajatukseen dogmaattisesti perustuvaa sosiaaliantologiaa (ks. Sayer 2000a, 72–73), vaan avoimuutta sille vaihtoehdolle, että jotkin sosiaalisen maailman rakenteelliset piirteet, kuten kapitalistinen markkinatalous, ovat ainakin joissain tapauksissa joitain muita rakenteellisia tekijöitä merkittävämmässä roolissa pyrittäessä ymmärtämään ja selittämään sosiaalisen maailman luonnetta avointen järjestelmien käsitteen avulla.

²⁸ Termiä aineeton omaisuus (*intellectual property*) käytettiin ilmeisesti ensimmäisen kerran vuonna 1845 Yhdysvaltojen Massachusettsissa käydyssä patenttioikeudenkäynnissä (Davoll et al. v. Brown), jossa tuomari Charles L Woodbury käytti muotoilua: ”vain tällä tavoin voimme suojella aineetonta omaisuutta...”. (Woodbury & Minot, CCD Mass. 7 F. Cas. 197, 1845, lain. Wikipedia 2006, 4) Termi tuli kuitenkin yleiseen käyttöön vasta vuoden 1980 Bayh-Dole Actin jälkeen, vaikka WIPO olikin yrittänyt tehdä sitä tunnetuksi jo vuodesta 1967 lähtien. 1900-luvun kuluessa Yhdysvaltojen liittovaltio-oikeuden raporteissa termi esiintyy 1970-lukua edeltäneinä vuosikymmeninä korkeintaan 10 kertaa per vuosikymmen, mutta 1970-luvulla jo 41 kertaa, 1980-luvulla 287 kertaa ja 1990-luvulla yli 800 kertaa. (May & Sell 2006, 18)

Postmodernissa yhteiskuntateoriassa kritisoitiin tietysti sosiaalisen maailman suurten projektien sijaan paremminkin "suuria kertomuksia" esittäviä teorioita. Suuret kertomukset eivät ole kuitenkaan kadonneet yhteiskuntateisteistä sen enempää, kuin suuret projektit sosiaalisesta maailmasta. Callinicosin (2007, 326) mielestä 2000-luvun vaihe merkitsi nimittäin "maapallon tasoisien suurten kertomusten" tuleamista yhteiskuntateorian keskiöön globalisaatiokeskustelujen muodossa. William H. Sewellin (2005, 79; lain. Callinicos 2007, 326) tulkinnan mukaan siirtyminen epistemologisiin kysymyksiin keskittyneistä postmodernismikeskusteluista globalisaatiokeskusteluihin, joissa ollaan kiinnostuneempia historiallisemmista ja substantiaalisemmista kysymyksistä, ilmensi tutkijoiden "piilevää halua palata yhteiskunnallisempiin tai sosioekonomisempiin tulkintoihin" sosiaalisesta maailmasta.

Globalisaatiokeskusteluihin potentiaalisesti sisältyvien suurten kertomusten piirteiden vuoksi niissä on tärkeää huomioida globalisaatioon liittyvä monimutkaisuus. Bob Jessop (ks. 2004a, 2-4) on tarjonnut globalisaatiosta ja sen tutkimisen lähtökohdista tärkeän muotoilun. Hänen mielestään globalisaatiota on lähestyttävä paremminkin selitettävänä, kuin selittävänä asiana, koska globalisaatio ei ole yhtenäinen kausaalinen mekanismi, eikä mitään voida selittää "globalisaation kausaalisilla voimilla". Selitettävänä asiana globalisaatiossa on kyse taas "monenkeskisestä, moniskaalaisesta, monitemporaalisesta, monimuotoisesta ja monikausalisesta" eli monimääräytyneesti rakentuneesta prosessien yhdistelmästä. Tämä lähtökohta merkitsee muun muasa irtisanoutumista siitä oletuksesta, että globalisaatiolla olisi olemassa jokin rakenteellinen "keskus", jonka johdannaisia olisivat muut globalisaatioon kuuluvat mitä erilaisimmat ilmiöt, prosessit ja rakenteet. Tutkimuksessani tämä tarkoittaa ennen kaikkea sitä, etten redusoi globalisaatiota globaaliksi kapitalismiksi tai oletta, että globalisaatio voitaisiin selittää kapitalismilla. En siis väitä, että kulttuurisia, sotilaallisia, poliittisia, taloudellisia ja ekologisia ulottuvuuksia sisältävä globalisaatio olisi tutkimuskohteena palautettavissa taloudellisiin tekijöihin. Sen sijaan väitän, että globalisaation tarkastelu globaalien kapitalismin näkökulmasta on välttämätöntä, joskaan ei riittävää, nykyisen globalisaatiovaiheen selittämisen ja ymmärtämisen kannalta.

2.2 Globaalien kapitalismin muotoutumisvaihe

William Robinsonin (2004, 1-16) mielestä nykyisessä taloudellisessa globalisaatiossa on kyse 1970-luvulta alkaneesta siirtymävaiheesta, jonka kuluessa kapitalismin noin 500 vuotta kestänyt laajenemisprosessi²⁹ on ollut lähestymässä ennalta määrätymätöntä ja kontingenttia "lakipistettään" eli globalisaatioon kuuluvan globaalitalouden vaihetta. Kapitalismin aiemmat "epookit" hän nimeää

²⁹ Kapitalismin historiallisista vaiheista ja maantieteellisestä laajenemisesta esim. Arrighi (1994), Braudel (2002 [1984]) ja Wallerstein (1974).

a) merkantilismien ja alkuperäisen kasautumisen, b) klassisen kapitalismin ja c) korporatiivisen ("monopoli") kapitalismin vaiheiksi.

Robinsonin (emt., 1–16) puolustama globaalin kapitalismin teoria pohjautuu maailmantalouden ja globaalitalouden väliseen erotteluun. Miten nämä eroavat toisistaan? Maailmantaloudessa on kyse siitä, että kansalliset taloudet kytkeytyvät toisiinsa kansainvälisen kaupan ja rahoitusvirtojen välityksellä muodostaen integroituneet kansainväliset markkinat. Globaalitaloutta kuvastaa taas (kaupan ja rahoitusverkostojen poikkikansallistumisen ohessa) tuotantoprosessien ja -verkostojen yleistynyt poikkikansallistuminen. Tällaisen muutoksen mahdollistajina ovat olleet mm. pääomaliikkeiden vapauttaminen, suorien ulkomaisten investointien kasvu, organisatoriset innovaatiot ja informaatio- sekä kuljetusteknologian kehittyminen. Robinson irtisanoutuu (Castellsin ja Sklairin tapaan) globaalitalouden käsitteellään Immanuel Wallersteinin (esim. 1974) maailmanjärjestelmäteoriasta sekä hänen siihen kytkemästään maailmantalouskäsitteestä niihin sisältyvän kansallisvaltiokeskeisyyden takia.

Tutkijat kiistelevät usein siitä, edustaako nykyinen taloudellisen globalisaation vaihe ainoastaan historiallisten trendien (kuten kansainvälisten rahoitusvirtojen) määrällistä kasvua vai onko siinä kyse laadullisesta muutosprosessista. Robinsonin (2004, 4, 8, 14) mielestä kyse on jälkimmäisestä eli laadullisesta muutoksesta. Käsityksensä hän perustelee sillä, että kyse ei ole ollut ainoastaan taloudellisten käytäntöjen maantieteellisestä laajentumisesta vaan myös niiden syvenevästä integroitumisesta. Tämän laadullisen muutosprosessin kulessa erityisesti tietyt Itä- ja Kaakkois-Aasian maat (kuten Japani, Etelä-Korea ja Kiina) ovat integroituneet entistä tiiviimmin globaalitalouteen. Tähän joukkoon voidaan lisätä myös Intia. Samalla on kuitenkin tietysti muistettava, että tuotantoverkostojen poikkikansallistuminen on edennyt epätasaisesti sekä alueellisessa että toimialakohtaisessa mielessä (ks. Dicken 2007).

Tuotantoverkostojen poikkikansallistumista on toteutettu niin sanotun post-fordistisen joustavan kasautumismallin pohjalta, jonka keskeisiä ulottuvuuksia ovat uudet teknologiat ja organisatoriset innovaatiot, kuten uudet managementkäytännöt, alihankkijoiden lisääntynyt käyttö sekä poikkikansalliset liike-elämän etujärjestöt (Robinson 2004, 18). Kuten Robinson (emt., 10) toteaa,

"tässä prosessissa kansalliset tuotantojärjestelmät ovat fragmentoituneet ja integroituneet ulkoisesti uusiin globalisoituihin kasautumisen kiertoihin"³⁰.

Globaalin kapitalismin keskeisiä kollektiivisia toimijoita ovat poikkikansalliset yritykset ja kansainväliset monenkeskiset organisaatiot, jotka yhdessä muiden toimijoiden kanssa muodostavat "monimutkaisia globaaleja verkostoja" (emt., 20). Juuri näihin verkostoihin mukaanvedetyksi tuleminen merkitsee aiemmin kansallisesti orientoituneille yrityksille orientaation muutosta poikkikansalliseen suuntaan. Tähän tuotannon ja kaupan globalisoituvaan kiertoon tulevat vedetyksi esimerkiksi Nokian, Stora-Enson tai General Motorsin kaltaisten

³⁰ Yhden esimerkin tästä tarjoaa autojen tuotanto. Se on muuttunut sillä tavoin poikkikansalliseksi, että lopputuotteita on hankala, ellei mahdoton, pitää enää "kansallisena" tai kansallisesti tuotettuina hyödykkeinä.

poikkikansallisten yritysten alihankkijat. Globaalissa kapitalismissa suuri osa pääoman omistajista, sijoittajista ja kontrolloijista orientoituukin kansallisten markkinoiden sijaan maailmanmarkkinoille.

Tuotanto- ja kasautumisprosessien poikkikansallistuminen on Robinsonille (2004, 38) se globaalitalouden keskeinen piirre, joka muodostaa yhdessä kapitalismin intensiivisen ja ekstensiivisen laajenemisen kanssa poikkikansallisen kapitalistiluokan rakentumisen materiaalsen perustan. Kapitalismin on usein todettu olevan inhimillisen historian dynaamisin talousjärjestelmä, jota ohjataan logiikkaan sisältyy markkinoiden ja kapitalistisen tuotantotavan *laajeneminen yhä uusille maantieteellisille alueille*. Tämän ekstensiivisen laajenemisen ohessa kapitalismin dynamiikka perustuu intensiiviseen laajenemiseen. Siinä on kyse kapitalistisen tuotannon ja tavaroistamisen tunkeutumisesta *yhä uusien sosiaalisten käytäntöjen ja suhteiden sisälle*. (emt., 6–7) Näissä molemmissa laajenemisprosesseissa kapitalistiset toimijat ovat tarvinneet ja tarvitsevat tuekseen valtioita tai niiden välisiä organisaatioita.

Robinsonin (2004, 7) uskottavalta vaikuttavan ajatuksen mukaan 1900-luvun loppupuolen kapitalismin laajenemisessa oli kyse ennen kaikkea sen intensiivisestä laajenemisesta:

”Kapitalistiset vaihtosuhteet, jotka paremminkin syventävät kuin laajentavat järjestelmän aluetta, tunkeutuvat ja tavaroistavat kaikkia niitä julkisia ja yksityisiä tiloja, jotka pysyttävät aiemmin niiden ulkopuolella”.

Tämä pätee myös 2000-luvun ensimmäiseen vuosikymmeneen. Olipa kapitalistisesta talousjärjestelmästä olemassa kuinka monta tahansa kulttuurisesti ja/ tai institutionaalisesti poikkeavaa versiota³¹, niitä yhdistävä yksi *tendenssi* on siis tunkeutuminen aiemmin tavaroistamisen ulkopuolelle jääneisiin julkisiin tiloihin ja sosiaaliin suhteisiin. Michael Burawoy (esim. 2005) perustaa markkinoiden historiallisten laajentamiskausien erittelynsä nimenomaan kapitalismin intensiiviseen laajenemiseen (vaikka siinä on tosin läsnä myös kapitalismin ekstensiivisen laajenemisen ulottuvuus). 1800-luvun ja 1900-luvun alun ensimmäisessä markkinoiden laajentamiskaudessa oli kyse ensisijaisesti kansallisesti toteutetusta työvoiman ja yhteismaan tavaroistamisesta sekä kyseisten prosessien nostattamista paikallisista yhteiskunnallisista vastaliikkeistä. Toisen markkinoiden laajentamiskauden (n. 1914–1973) keskeinen tavaroistamisen kohde oli raha. Tätä vaihetta toteutettiin kansainvälisellä tasolla, ja siihen kytkeytyneet erimuotoiset vastareaktiot (kuten fasismi, stalinismi ja sosiaalidemokratia) olivat kansallisia. Burawoyn mielestä 1970-luvulta lähtien on ollut käynnissä maailmanlaajuinen markkinoiden kolmas laajentamiskausi, jonka kuluessa ympäristöstä on tullut keskeisin maailmanlaajuisesti organisoidun tavaroistamisen kohde, ja tämän kauden synnyttämät vastareaktiot ovat organisoituneet globalisoituvan kansalaisyhteiskunnan kautta. Ehdotan Burawoysta poiketen markkinoiden kolmannen laajentamiskauden keskeisiksi tavaroistamisen kohteiksi

³¹ Kapitalismin variaatioiden lähteet on usein paikannettu a) kansallisten kapitalismien kulttuurisen kontekstin eroihin ja/ tai b) niiden erilaisiin sääntelyregiimeihin. (esim. Sayer 1995)

sekä ympäristöä että tietoa. Jälkimmäistäkään ei ole tuotettu lähtökohtaisesti markkinavaihtoa varten. Kuvitteellisina kauppatavaroina ympäristö ja tieto eivät ole välttämättä toisistaan irrallisia. Esimerkiksi geenimuunneltujen organismien kaupallistaminen merkitsee sekä ympäristön (geneettisten resurssien) että tiedon (geneettisen informaation) tavarointamista. Itse geenimuunnellut organismit ovat tietysti kapitalismissa jo lähtökohtaisesti markkinavaihtoa varten tuotettuja kauppatavaroita.

Poikkikansallisen kapitalistiluokan käsite on jäänyt yhteiskuntatieteissä toistaiseksi suhteellisen vähäiselle huomiolle. 2000-luvulla sen keskeisimmät kehittäjät ovat olleet Robinson (esim. 2004) ja Leslie Sklair (esim. 2001; 2002a; 2002b). Nämä globaalin kapitalismin teoreetikot ovat pyrkineet tarjoamaan samalla sosiologisesti relevantin teoreettisen makrokehyksen poikkikansallisen kapitalistiluokan tutkimiselle. Toisen poikkikansallista kapitalistiluokkaa tutkivan ryhmän määrittelyn sosiaalisten verkostojen tutkijoiksi (esim. Staples 2006; Carroll & Carson 2003; Carroll & Fennema 2004), jotka ovat kiinnostuneita ennen kaikkea poikkikansallisen kapitalistiluokan jäsenistön empiirisestä tutkimisesta poikkikansallisten yritysten yhteydessä.

Sklairin ja Robinsonin käsitteellistämistavoissa on tiettyjä merkittäviä eroja. Niistä keskeisin on se, että Sklair käyttää poikkikansallisen kapitalistiluokan käsitettä huomattavasti laajemmassa merkityksessä kuin Robinson. Robinson rajaa tämän yhteiskuntaluokan jäseniksi poikkikansallisen pääoman eri muotojen omistajat ja kontrolloijat, kun taas Sklair laskee ko. positoiden edustajien lisäksi mukaan esimerkiksi byrokraatteja, poliitikkoja ja media-alan edustajia. Käytän poikkikansallisen kapitalistiluokan käsitettä tutkimuksessani Robinsonin tarkoittamassa mielessä muun muassa siitä syystä, että Sklair laajentaa kapitalistiluokan käsitettä ongelmallisesti valtiollisten toimijoiden alueelle.

Robinsonia ja Sklairia yhdistää ajatus siitä, että kyse on sisäisesti hajanaisesta ja keskenään sekä kansallisten kapitalistiluokkien kanssa kilpailevasta luokasta. Robinson (esim. 2005, 318) korostaa kuitenkin Sklairia selvemmin poikkikansallisen kapitalistiluokan sisäistä hajanaisuutta ja kyvyttömyyttä toimia jatkuvasti ”koherenttina poliittisena toimijana”.

Poikkikansallinen kapitalistiluokka ja globaalit eliitit ovat Robinsonin (2004, 48–49) käsityksen mukaan globalisaation keskeisiä ”muutoksen agentteja” ja siitä syystä globaalia kapitalismia ei ole mielekästä esineellistää kaikkien toimijoiden vaikutusvallan ulottumattomissa vaikuttavaksi epäpersoonalliseksi ja ulkoiseksi voimaksi. John Urryn (2003) tekemät sinällään relevantit huomiot globaalien verkostojen monimutkaisuudesta ja siten siitä, että ”globaalia” ei voi palauttaa minkään yksittäisen toimijatahon aikaansaannokseksi eivät vie pohjaa pois siltä ajatukselta, että poikkikansallisesta kapitalistiluokasta on mielekästä puhua yhtenä keskeisenä globalisaation taustalla vaikuttavana toimijatahona. Tässä yhteydessä on tosin huomioitava se, että poikkikansallisen kapitalistiluokan organisoitumisesta ”luokaksi itselleen” on olemassa hyvin vähän empiiristä näyttöä (ks. Robinson 2004)³².

³² Eräs mielenkiintoinen kysymys on se, missä määrin, millä tavoin ja millaisten ehtojen vallitsessa esimerkiksi ne yhteiskuntatieteilijät, jotka tutkivat poikkikansallisen kapi-

Edellisille näkemyksille on löydettävissä tukea muun muassa Callinicosilta (2007, 336), joka hylkää globalisaatiokeskustelussa esitetyn ajatuksen siitä, että sosiaalisen maailman verkostomaisuus merkitsisi välttämättä vallan hajaantumista niin pitkälle, että verkostoista itsestään tulisi keskeisempiä, kuin niissä tapahtuvasta vallankäytöstä. Robinson ei pidä kuitenkaan Callinicosin tapaan kansallisvaltioita, vaan keskenään kilpailevia poikkikansallisen kapitalistiluokan fraktioita globaalien kapitalismin keskeisinä vallankäyttäjinä. Keskenään kilpaileva poikkikansallinen kapitalistiluokka ja sen eri fraktiot sekä globaalit tai vähintäänkin "osittain denationalisoituneet" (Sassen 2007) eliitit eivät muodosta Robinsonin (2004, 49) globaalien kapitalismin teoriassa kuitenkaan globalisaation "perimmäistä agenttia" (*ultimate agency*). Se muodostuu edellisistä sekä niille vastavoiman muodostavista "alhaalta tulevista sosiaalisista voimista" (emt., 49), kuten poikkikansallisista yhteiskunnallisista liikkeistä.

Tuotantoverkostojen poikkikansallistumisessa ja poikkikansallisen kapitalistiluokan rakentumisessa on kyse ennalta määräytymättömistä prosesseista ja "rakenteissa tapahtuvasta liikkeestä" (*movement in structure*) eikä valmiista rakenteista. Sekä tuotantoverkostojen poikkikansallistumisesta että poikkikansallisen kapitalistiluokan poikkikansallisissa tiloissa käynnissä olevan *rakentumisprosessin* objektiivisesta olemassaolosta on esitetty erityyppistä empiiristä näyttöä (ks. Robinson 2004, 22–29, 54–73, 143; Sklair 2001; Dicken 137–172, 442–444). Robinson (2004, 54) määrittelee muun muassa kansallisvaltioiden rajat ylittävät yritysfiisiot ja strategiset allianssit poikkikansallista kapitalistiluokkaa integroiviksi mekanismeiksi. Ne edistävät yhdessä kansalliset rajat ylittävien alihankintakäytäntöjen kanssa paitsi poikkikansallisten tuotantoverkostojen myös sosiaalisten verkostojen muodostumista. Jälkimmäiset mahdollistavat ainakin periaatteessa poikkikansallisen kapitalistiluokan jäsenten yhteisten intressien muodostumisen. Empiirisissä tutkimuksissa on tutkittu muun muassa poikkikansallisten yritysten hallitusten poikkikansallista koostumusta ja eri yritysten hallitusten välisiä suhteita pyrittäessä tunnistamaan niitä poikkikansallisia sosiaalisia tiloja, joissa poikkikansallisen kapitalistiluokan edustajat pystyvät kommunikoimaan keskenään, vaihtamaan kokemuksiaan, muodostamaan yhteistä intressipohjaa ja kehittämään toimintastrategioitaan (esim. Carroll & Carson 2003; Staples 2006).

Yksityisten "omistusoikeuksien tunnustamiseen" (May 2000, 13), taloudellisten voittojen päämäärärationaaliseen tavoitteluun ja jatkuvaan kilpailuun pohjautuvan kapitalismin vakaudella on eräitä ennakkoehtoja. Ennustettavuutta luovan oikeusjärjestelmän ohessa hyödyke- ja työvoimamarkkinat edistävät muodollisesti rauhanomaisin keinoin toteutettavaa pääoman kasautumista. (esim. Boltanski & Chiapello 2005; Arnason 2001; Sayer 1995) Oikeusjärjestelmää tarvitaan kapitalismille välttämättömän yksityisomaisuusinstituution pystyttämiseen ja ylläpitämiseen.

talistiluokan muotoutumisen objektiivisia perusteita, vaikuttavat mahdollisesti poikkikansallisen kapitalistiluokan rakentumiseen "luokaksi itselleen". Kiitokset Else-Mari Stenstrandille huomioni kiinnittämisestä tähän seikkaan talvella 2008 pitämäni "Empiirisiä ja teoreettisia näkökulmia globaaliin kapitalismiin" -luentosarjan yhteydessä.

Kapitalistista markkinataloutta on kuvastanut erityisesti 1970-luvun jälkeinen deregulaatio eli sääntelyn purkaminen. Sääntelyn purkaminen ei ole kuitenkaan kaikenkattavaa, eikä se kosketa samassa määrin kaikkia taloudellista toimintaa säänteleviä instituutioita ja talouden sektoreita. Esimerkiksi aineeton omaisuus muodostaa yhden merkittävän, ellei merkittävimmän, poikkeuksen tässä suhteessa: sen sääntelyä on kuvastanut 1900-luvun loppupuolella jatkuva vahvistuminen. (ks. Braithwaite & Drahos 2000, 5) Aineettoman omaisuuden sääntelyn vahvistuminen johtuu siitä, että mitä tehokkaammin tiedosta halutaan ja voidaan tehdä kauppatavaraa, sitä "suuremmaksi kasvaa omaisuutena pidettävän tiedon suojaamisen tärkeys" (Newman & Zysman 2004, 12). Mitä vahvemman ja pidempään kestävänsuojan yritykset saavat patentoiduille hyödykkeilleen tai valmistusprosesseilleen, sitä turvallisemmin ja pidempään ne pystyvät keräämään suurempia voittoja ilman pelkoa kilpailuun perustuville markkinoille joutumisesta (ks. Drahos & Braithwaite 2002, 153).

Toinen talouden sääntelyyn liittyvä kehityssuunta on sääntelyn globalisoiminen mahdollisimman kattavaksi (Braithwaite & Drahos 2000). Aineettoman omaisuuden sääntelyn poikkikansallinen vahvistuminen ei ole tavoiteltavaa kelle tahansa: se on sitä nimenomaan poikkikansallisesti orientoituville (uusien) teknologioiden sekä niiden avulla tuotettavien innovaatioiden kehittäjille ja kaupallistajille. Poikkikansallisesti toimiville yrityksille globalisoituvaa patenttijärjestelmää on tärkeä osa globaalia "investointi-ilmastoa" (Penrose 1973, 775), ja patenttien hakeminen mahdollisimman monessa maassa on keskeinen osa niiden strategiaa, koska

"jos patenteja ei haettaisi, kilpailevat yritykset voisivat ottaa tuotannon haltuun [patenteista, IK] 'vapaassa' maassa tai tuoda kyseisiin maihin muista [patenteista, IK] 'vapaista' maista" (emt., 776).

Yllä olevien tarkastelujen pohjalta määrittelen globaalin kapitalismin keskeiseksi piirteiksi tuotanto- ja rahoitusverkostojen poikkikansallistumisen, poikkikansallisen kapitalistiluokan rakentumisprosessin sekä talouden globalisoituvan sääntelyn. Näiden seikkojen ohessa on huomioitava, että globaalin kapitalismin luonteesta käytävien kiistojen eräänä kohteena on kansallisvaltioiden merkitys. Esimerkiksi Michael Hardtin ja Antonio Negrin (2000) väitteen mukaan nykyinen globalisaatio on sellaisen uudenlaisen kapitalismin aikaa, jota kuvastaa kansallisvaltioiden merkityksen katoaminen. Kaikki eivät kuitenkaan pidä tätä uskottavana väittämänä. Osa tutkijoista katsoo kansallisvaltioiden olevan yhä edelleen keskeisiä poliittisia toimijoita ja pääoman kasautumisen mahdollistajia (esim. Wood 2005). Positioni perustuu tältä osin tietyn tyyppiseen maltilliseen näkemykseen ja muistuttaa jossain määrin Robinsonin (2004) positiota. Kansallisvaltiot eivät ole enää samalla tavalla merkittäviä talouden avaintoimijoita, kuin esimerkiksi vielä 1800-luvun loppupuolella. Olisi kuitenkin naiivia olettaa ja väittää niiden merkityksen muuttuneen olemattomaksi. Kyse on paremminkin siitä, että kansallisvaltioiden tehtäväalueissa on tapahtunut painopistesiihtymiä. Yksi yksinkertainen syy kansallisvaltioiden merkityksen säilymiselle on se, että kansallisvaltiot ja niiden väliset monenkeskiset organisaatiot ovat edelleen kes-

keisessä poliittisessa roolissa päätettäessä talouden pelisäännöistä ja legitimoitaessa niitä. Yhtä selvää on kuitenkin myös se, että kansallisvaltioiden välillä on merkittäviä eroja sen suhteen, kuinka paljon niillä on vaikutusvaltaa kansainvälisen politiikan foorumeilla (esim. Nayyar 2006). Tällaisia eroja niillä on tosin ollut aina ennenkin.³³

Sääntelyn globalisoitumisen yhteydessä on otettava kansallisvaltioiden ohessa huomioon erilaisten valtioliittojen ja valtioiden välisten organisaatioiden kautta rakentuva monitasoinen löyhä verkosto, jonka funktionaalisia osia myös kansallisvaltiot ovat (ks. Robinson 2004; myös Braithwaite & Drahos 2000; Dicken 2007). Kyse ei ole siis välttämättä niinkään kansallisvaltioiden merkityksen vähenemisestä, vaan niiden tehtävien muuttumisesta rakenteellisesti uudenaikaisessa tilanteessa (siirtyminen maailmantaloudesta globaalitalouteen). Osa kansallisvaltioiden tehtävistä säilyy edelleen (kuten infrastruktuurin rakentaminen), mutta niiden on otettava päätöksenteon tasolla kasvavissa määrin huomioon yhtäältä esimerkiksi poikkikansallisen kapitalistiluokan intressit ja toisaalta sopeutettava talouspoliittiset päätöksensä poikkikansallisen sääntelyverkoston mukaisiksi (Robinson 2004, 101, 109). Tällaisen sopeutustehtävän on aiheuttanut mm. WTO:n TRIPS-sopimus, joka pakotti WTO:n jäsenmaat muuttamaan lainsäädäntönsä vähintään siinä määriteltyjen aineettoman omaisuuden suojaamisen minimistandardien mukaiseksi.

Se, että poikkikansallisen kapitalistiluokan rakentuminen ei ole merkinnyt kansallisesti orientoituvien kapitalistiluokkien ja muiden intressiryhmien katoamista, merkitsee kansallisvaltion kannalta siihen kohdistuvia ristiriitaisia paineita. Yksikertaistaen tässä on kyse siitä, että valtiolta halutaan protektionistista lainsäädäntöä yhdellä talouden sektorilla ja toisella sektorilla vaaditaan taas sääntelyn purkamista ja kaupan liberalisointia. Globaalissa kapitalismissa kansallisvaltioista tulee kansallisesti ja poikkikansallisesti orientoituvien luokkien välisen kamppailun keskeisiä tiloja (esim. Sklair 2002a). Robinsonin (2004, 130–133) mielestä tämän kamppailun nykyisenä taipumuksena on kääntyä poikkikansallisen kapitalistiluokan eri fraktioiden hyödyksi. Näin ollen esimerkiksi Yhdysvaltojen, Saksan tai Japanin hallitusta edustava virkailija saattaa edistää WTO:ssa poikkikansallisesti toimivien kapitalistien intressejä, eikä niinkään Yhdysvaltojen, Saksan tai Japanin ”kansallisia” intressejä (emt., 135) tai kyseisten maiden kansallisten kapitalistiluokan intressejä.

Globaalin kapitalismin esiinnousemiselle on ollut luonteenomaista niiden objektien määrän kasvattaminen, jotka määritellään potentiaalisesti yksityisomaisuudeksi ja joita käsitellään siten, ikään kuin ne olisivat markkinoita varten tuotettuja kauppatavaroita (ks. Andreasson 2006, 7). Tätä uusien objektien tavarointamista ajaa eteenpäin pääoman kasautumisen aktiivinen käynnissäpittäminen eikä mikään ylihistoriallinen, ”luonnollinen”, ennaltamääräytynyt teologinen tai spontaani prosessi saati todellisuuden transsendentaaliselle syvä-

³³ Esimerkiksi Callinicos (2007, 326–330, 336–337) tarjoaa informatiivisen ja tiiviin katsauksen erilaisiin käsityksiin siitä, miten taloudellinen globalisaatio on vaikuttanut valtioihin.

tasolle sijoittuva mekanismi. 2000-luvun kenties kaikkein tärkein ”uusi” omaisuuden muoto on aineeton omaisuus.

2.3 Tietopohjainen globaali kapitalismi?

Christopher May ja Susan K. Sell (2006, 4-5, 57-61) ovat osoittaneet aineettoman omaisuuden historian kietoutuneen monin tavoin modernin kapitalismin poliittiseen, filosofiseen ja taloudelliseen historiaan. Vastaavasti Garmon (2002, 1150) on todennut intellektuaaliseen tuotantoon liittyvien omistusoikeuksien juurien sijoittuvan kapitalismin nousuvaiheeseen ja sen aikaiseen teknologiseen kehitykseen (kuten kirjallisen painotuotannon kehittymiseen). Tämä loi keskiajalla tilan oikeudellisille innovaatioille. Liberalismissa aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia on oikeutettu myöhemmin erityisesti John Locken yksityisomaisuutta koskevien muotoilujen avulla (esim. Braithwaite & Drahos 2000; Parry 2004, 682-683).

Kapitalismin dynaamisuutta³⁴ kuvaavien abstraktien piirteiden ja ylipääntään sosiaalisten järjestelmien avoimuuden takia sen ennustaminen, mitä kapitalismissa tapahtuu seuraavaksi ja mihin suuntaan se on menossa, on aina varsin hankalaa. Thriftin (2006, 280-281) mielestä kapitalismilla vaikuttaa olevan nykyisellään kaksi kehityssuuntaa: yhtäältä pyrkimys maailman eri osien kasvavaan yksityistämiseen ja hyväksikäyttämiseen niin sanotun alkuperäisen kasvautumisen välityksellä ja toisaalta viimeisimmänkin mahdollisen arvon puristaminen innovaatioiden ja keksintöjen määrää lisäämällä. Näistä jälkimmäistä ilmentää se, miten (hiljaisesta) tiedosta, informaatiosta ja luovuudesta sekä niiden taloudellisesta hyödyntämisestä on tullut monille tahoille ”pakkomielle” (emt., 282). Nämä kehityssuunnat ovat myös kytköksissä toisiinsa, kuten tulen tutkimuksen loppupuolella osoittamaan käsitellessäni aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihetta.

Tutkijat ovatkin alkaneet viime vuosina puhua erilaisin painotuksin ja kriteerein tietopohjaisesta kapitalismista (esim. Murphy 2005; Jessop 2005; Dunning 1998; May & Sell 2006; Leung 2004). Tietopohjaisen kapitalismin väitetään eroavan aikaisemmista kapitalismin muodoista muun muassa siinä, että aiemmasta poiketen tiedosta on tullut keskeinen tuotantovoima ja entistä tärkeämpi kilpailukyvyen edistäjä. Tarkemmin ottaen tämä tarkoittaa sitä, että kilpailukyvyen ja talouskasvun katsotaan riippuvan muualla kehitetyn tiedon hyödyntä-

³⁴ Kapitalismin dynaamisuuteen tulee erilainen näkökulma huomioimalla Boltanskin ja Chiapellon (2005) näkemykset kapitalismikritiikin roolista kapitalismissa tapahtuvien muutosten polttoaineena. Kapitalismin säilyminen perustuu tällöin juuri sen muutoskykyyn ja tarkemmin ottaen kykyyn ”sulkea sisäänsä” aiemmin sitä kohtaan esitetty kritiikki, jota kautta se pyrkii tekemään kyseisen kritiikin aseettomaksi. Heidän mielestään näin kävi muun muassa 1960-luvun loppupuolen kapitalismikritiikille: kapitalistinen tuotantojärjestelmä imi tämän kritiikin itseensä, minkä seurauksena muutettiin muun muassa työn organisointia ainakin näennäisesti enemmän työntekijöitä huomioonottavaan suuntaan esimerkiksi heidän autonomiansa näkökulmasta sekä purkamalla hierarkkisia organisaatorakenteita.

mismahdollisuuksista, uuden tiedon tuottamiskyvystä, sekä taloudellisesti arvokkaan tiedon hyödyntämiskyvyn kasvamisesta (ks. Fagerberg ym. 2007, 1597). Patenttitilastot kuvastavat osaltaan näiden tekijöiden jakaantumista maitten välillä. Vastaavasti erilaiset julkiset organisaatiot ovat viimeistään 1990-luvun loppupuolelta alkaen pyrkineet kehittämään tietopohjaisen talouden indikaattorilistoja (esim. UNECE 2002; OECD 1996; Maailman Pankki 2007). Näissä listoissa on paljon yhtäläisyyksiä, mutta myös eroja vähintäänkin sen suhteen, millaisen painoarvon kukin indikaattori eri listoissa saa. Esimerkiksi Maailman Pankin kehittämä tietopohjaisen talouden indikaattorilista koostuu neljästä pilarista: a) kannustimia tarjoavasta taloudellisesta ja institutionaalisesta regiimistä, b) koulutusjärjestelmästä, c) innovaatiojärjestelmästä, ja d) informaatio- ja kommunikaatioteknologiasta³⁵.

Isosta-Britanniasta kotoisin olevaa informaatioteknologia-alan ARM Holdings yritystä voidaan pitää yhdenkaltaisena tietopohjaisen kapitalismin yritystason malliesimerkkinä. Kyseisen yrityksen liiketoiminta perustuu sen aineettoman omaisuuden lisensointiin, sillä se ei valmista itse yhtäkään mikrosirua vaan lisensoi mallinsa Intelin, Philipsin ja Nokian kaltaisille suuryrityksille. (Cowan & van de Paal 2000, 11) Tällaisen liiketoiminnan mahdollistaa juuri se, että tietoa kyetään käsittelemään yksityisomistukseen piiriin kuuluvana kauppatavarana ja aineettomana omaisuutena. Tämä esimerkki ilmentää sitä, miten keksimisestä ja sen tulosten suojaamisesta sekä edelleenmyymisestä on tullut yritysten liiketoiminnan ydinaluetta.

Patenttien avulla hankittu määräaikainen yksinoikeus eli monopoliasema (ks. FEC 2002, myös May 2000; Fligstein 2001, 79) mahdollistaa markkinoilla hyödykkeiden (kuten patentoitujen lääkkeiden) korkeamman hinnoittelun, kuin olisi todennäköisesti mahdollista silloin, jos kyseessä oleva tieto olisi vapaasti hyödynnettävissä. Monopolilla tarkoitetaan tässä tutkimuksessa tilannetta, jossa ainoastaan yksi myyjä vastaa jonkin hyödykkeen tai palvelun tuotannosta tai kaupasta. Kyse on siten ”täydellisen kilpailun” vastakohtasta. Oligopolista on kyse taas silloin, kun muutama yritys hallitsee jotain teollisuuden tai kaupan alaa. (ks. Stigler 1950) Kilpailun ainoa vastakohta ei olekaan yhteistyö vaan myös sekä yksityiset että julkiset monopolit (ks. Sayer 1995, 158–159).

Globaaliin kapitalismiin siirtyminen on siis merkinnyt Karl Polanyiilta huomiotta jääneen neljännen kuvitteellisen kauppatavaran eli tiedon tavarointamisen vahvistamista. Lisenssimaksujen suhde tietoon on sama kuin palkan suhde työvoimaan, vuokran suhde maahan ja koron suhde rahaan. Kullekin lähtökohtaisesti kuvitteelliselle kauppatavaralle tulee määritellä markkinahinta, kun se muunnetaan markkinoilla vaihdettavaksi kauppatavaraksi (ks. Polanyi 1957, 69). Toisin sanoen lisenssimaksu on patentoidun ja markkinoille saatetun tiedon käyttämisen hinta.

Patentoidusta tiedosta saatavat tulot eivät rajoitu kuitenkaan lisenssimaksuihin. Aineettoman omaisuuden omistajilla on käytettävissään erilaisia keinoja

³⁵ Pilarien välityksellä arvioidaan tiedon käytön tehokkuutta, väestön kykyä luoda, jakaa ja käyttää tietoa, organisaatioiden mahdollisuuksia luoda uutta teknologiaa sekä teknologioiden roolia tiedon ja informaation prosessoinnin helpottajina.

hyötyä aineettomasta omaisuudestaan. Kuten Elizabeth I. Winston (2006, 93) toteaa, omistajat voivat a) myydä aineetonta omaisuuttaan, b) lisensoida aineetonta omaisuuttaan, c) myydä aineetonta omaisuutta "sisältäviä" hyödykkeitä, ja/tai d) lisensoida aineetonta omaisuutta "sisältäviä" hyödykkeitä. Viime vuosien aikana aineettoman omaisuuden hyödyntämisessä on siirrytty aiempaa useammin d-kohdan mukaisiin käytäntöihin. Tämä on johtanut esimerkiksi Winstonin (emt., 99, 101) tulkinnan mukaan siihen, että lisensoinnista on tulossa enemmänkin informaation kehittämistä ja aineettoman omaisuuden omistajien intressejä kuin informaation jakamista ja käyttäjien, kuluttajien tai kansalaisten intressejä tukeva käytäntö. Erilaisten hyödykkeiden, kuten maataloushyödykkeiden, kirjojen ja musiikin, lisensointia käytetään nykyään niiden siirtämiseen käyttäjille, kuluttajille ja kansalaisille *siirtämättä kuitenkaan heille samalla* esimerkiksi oikeutta antaa tai myydä hyödykettä toisille, oikeutta omistaa ja hallita hyödykettä, oikeutta käyttää hyödykettä ilman ajallisia rajoitteita ja oikeutta esittää tai näyttää hyödykettä julkisesti. Tällainen lisensoinnin käyttöäpa antaa

"aineettoman omaisuuden omistajille mahdollisuuden hankkia monopolien luonteisia oikeuksia, joilla voidaan vaikuttaa markkinoihin ja hankaloittaa kilpailua" (emt., 101).

Tämä ei tarkoita kuitenkaan kaiken kilpailun katoamista. Tietopohjaisessa kapitalismissa kilpailu kohdistuu hyödykkeiden hintojen sijaan ensisijaisesti siihen, kuka tai mikä keksii tehokkaimmin tai ensimmäisenä erilaisia innovaatioita eli nopeimmin muuttaa tiedon taloudellisesti hyödynnettäviksi tuotteiksi, prosesseiksi ja palveluiksi (Leung 2004, 2). Yhtä kaikki, lisensointimaksut ja hyödykkeiden monopolihinnat ovat patenttien omistajien keskeisimmät suorat tulonlähteet. Lisäksi patentit ja muu aineeton omaisuus on keino nostaa yrityksen pörssi-arvoa ja houkutella rahoittajia. Tämä on erityisen tärkeää pienille ja keskisuurille yrityksille (Cowan & van de Paal 2000).

Tieto vaikuttaa tavalla tai toisella materiaalien hyödykkeiden arvoon. Esimerkiksi geneettisesti muunnelluilla siemenillä on materiaallinen olomuoto, mutta tiedolla siitä, miten siemeniä voidaan geneettisesti muunnella esimerkiksi paremmin kuivuutta sietäviksi, ja erityisesti *kyseisen tiedon omistamisella* on merkittävä rooli yritysten kilpailukyvyille. Tieto on toki itsessään tärkeää, mutta kapitalismissa tiedon yksityisomistus on sitäkin tärkeämpää. Tunnetun hokeman mukaan tieto on valtaa. Tietopohjaisessa kapitalismissa tämä hokema on syytä tarkentaa muotoon: *tiedon omistaminen on valtaa*.

Nykyisessä globaalissa kapitalismissa ilmenee vahvaa markkinoiden ja tuotannon keskittymistä (esim. Scholte 2005, 182–183). Hyvän esimerkin markkinoiden keskittymisestä tarjoaa maataloussektorin bioteknologiasektori, joka on yksi maailman keskittyneimpiä teollisuudenaloja. 2000-luvulla alan markkinoita on hallinnut pääasiallisesti kuusi poikkikansallisesti toimivaa yritystä. Myynnillä mitattuna niillä oli vuonna 2004 hallussaan 77 % alan markkinoista ja niillä on myös valtaosa bioteknologia-alan patenteista. Nämä lukuisten yritystalojen kautta muodostuneet yritykset ovat BASF, Bayer, DuPont, Mon-

santo, Dow AgroSciences ja Syngenta. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien kontrolloinnilla voikin olla merkittäviä rakenteellisia vaikutuksia. (UNCTAD 2006a) Tähän varsinkin 1990-luvun loppupuolen jälkeen tapahtuneeseen markkinoiden keskittymiseen vaikutti vahvasti muun muuassa seuraava seikka: *patenttien määrän kasvun takia yrityksille tuli vaikeaksi jatkaa innovaatiotoimintaansa ilman toisten yritysten patenttien alueelle joutumista*. Innovaatiotoiminnan ylläpitämisen takia yritykset alkoivatkin fuusioitua keskenään tai muodostivat keskinäisiä alliansseja. Ristiinpatentointi on eräs merkittävä tietointensiivisten alojen allianssien piirre.

Poikkikansallisten yritysfuusioiden ja allianssien yksi seuraus on se, että niiden piirissä tapahtuva innovaatiotoimintakin on luonteeltaan poikkikansallista. Tällainen määrittely on mielekäs varsinkin silloin, jos poikkikansalliset yritykset ovat hajauttaneet tuotantonsa ohessa myös tutkimus- ja tuotekehitystoimintansa useisiin maihin. Tältä osin on syytä asettaa varaus globaalin tietopohjaisen kapitalismin käsitteeseen. Innovaatioiden ”globaali” ja poikkikansallinen tuottaminen ei ole mahdollista kelle tahansa vaan lähinnä suurille poikkikansallisille yrityksille. Pienillä ja keskisuurilla yrityksillä on harvemmin käytössään tällaisen innovaatiotoiminnan pyörittämiseen tarvittavia taloudellisia resursseja (Cowan & van de Paal 2000, 43).

Tietopohjaisessa kapitalismissa ilmenevän markkinoiden keskittymistai-pumuksen tunnistanut Stiglitz (1999b, 5) onkin hämmästellyt,

”kuinka jotkin kapitalismin varhaisia vaiheita koskeneet keskustelut on unohdettu maailman kohdatessa uusia haasteita”.

Vahvan kilpailupolitiikan kannattajana Stiglitz (emt., 1, 5) arvioi, että vaikka 1900-luvun alkupuolen huolestuneisuus monopolikapitalismin suhteen vaikutti osoittautuvan perusteettomaksi, tietoon pohjautuvan talouden esiinnouseminen on tehnyt kapitalismin monopolisoitumistendenssin uudelleen ajankohtaiseksi. Hänen mielestään monopolisoitumisen vaarat voivat olla itse asiassa suurempia nimenomaan tietoon pohjautuvassa taloudessa kuin teollisessa taloudessa. Yhdeksi selittäväksi tekijäksi on nostettu nykyisen kaltainen globalisoituva patenttijärjestelmä, joka mahdollistaa ja helpottaa tietopohjaista taloutta hallitsevien ”biogopolien” ja ”infogopolien” rakentumista (Drahos & Braithwaite 2002). Microsoftia onkin kuvattu tietopohjaisen talouden ”ensimmäiseksi suureksi monopoliksi” (Schwartz ym. 1999). Stiglitzin arviota tukee osaltaan Drahosin ja Braithwaiten (2002, 165) huomio siitä, että 1900-luvun vahvimpia kartelleja olivat kemianteollisuuden kartellit, joihin osallistuneet yritykset olivat paitsi ”aidosti globaaleja” käyttivät nimenomaan patenteja, kauppasalaisuuksia ja tuotemerkkejä sidostensa vahvistamiseen. Vastaavasti bioteknologia-alan toimijoita on syytetty 1990-luvulta lähtien kartellien rakentamisesta keskinäisten lisensointisopimusten välityksellä. Patenttien ja monopolien välisen mielenyhtymän säilyminen ei ole erityisen yllättävää, koska monopoleja on oikeutettu varsin samanlaisin argumentein kuin patentejakin eli vetoamalla monopolien tuomaan suojaan ja turvallisuuteen, joita ilman ei olisi edellytyksiä vakaille investoinneille, markkinoiden jatkuvalla laajentumiselle eikä uusien tekniikoi-

den tutkimiselle (Braudel 1982, 422–423). Yllättävää on paremminkin se, että patenttien ja monopolien välinen kytkös ei ole nykyistä selvemällä tavalla läsnä esimerkiksi talouspoliittisissa keskusteluissa.

Patentit ovat siis tietopohjaisen kapitalismin yksi keskeinen elementti, koska ne antavat mahdollisuuden tietyntyyppisten tiedon muotojen omistamiseen (Borrás 2006, 594). Vastaavasti patenttien määrän dokumentoitua kasvua voidaan pitää tietopohjaiselle kapitalismille tärkeän innovaatiotoiminnan yhtenä indikaattorina. Muun muassa Yhdysvaltojen sekä Suomen patenttitilastot osoittavat, että nimenomaan tietoon ja informaatioon pohjautuvien uusien teknologioiden asema on kasvanut patenttitilastoissa huomattavasti kahdenkymmenen viime vuoden aikana (esim. Powell & Snellman 2004)³⁶. Patenttien määrä, kuten myös yleisemmin aineettoman omaisuuden omistus sekä siten tiedon tuottaminenkin, on jakaantunut maailmassa hyvin epätasaisesti. Tuotantoverkoston poikkikansallistuminen ei ole myöskään tarkoittanut sitä, että nykyään tehtäisiin mitä tahansa missä tahansa. Esimerkiksi tutkimus ja tuotekehitystoiminta on edelleen keskittynyt varsin voimakkaasti kehittyneisiin maihin, joskin eräät Itä- ja Kaakkois-Aasian maat ovat lisänneet osuuttaan niiden suhteen lisääntyneen koulutetun työvoiman ja alhaisten työvoimakustannusten ansiosta (ks. Dicken 2007, 143–146). Tämänkaltaisten seikkojen vuoksi sellaisiin käsitteisiin, kuten ”globaali tietopohjainen kapitalismi”, on sisällytettävä ymmärrys globaaliin kapitalismiin sisältyvästä eriarvoisuudesta ja epätasaisesta kehityksestä.

Globaalin tietopohjaisen kapitalismin käsitteeseen on suhtauduttava varauksellisesti myös siitä yleisestä syystä johtuen, että

”se, mitä tapahtuu [pitkälle kehittyneiden talouksien, IK] dynaamisessa ytimessä, ei riitä määräämään sitä, mitä muualla taloudessa tapahtuu (...) [M]onimutkaisuuden ja modernin oppivan talouden kasvu ei implikoi globaalilla tasolla tapahtuvaa talouksien yhtymistä yhden tyyppiseksi talousjärjestelmäksi”. (Hodgson 2000, 95)

Hodgsonin näkemys merkitsee esimerkiksi sitä, että kaikkia valtioita ei voi niputtaa yhden ja saman ”tietopohjainen kapitalismi” -käsitteen alaisuuteen. Syyt ovat kahtalaisia. Yhtäältä maiden välillä on suuria eroja sen suhteen, missä määrin niistä voidaan puhua tietopohjaisina talouksina (esim. Maailman Pankin indikaattorilistan pohjalta), vaikka olisikin niin, että post-fordistisesti organisoitujen tuotantoverkoston poikkikansallistuminen tai globalisoituvaa patenttijärjestelmä olisi tavalla tai toisella vetänyt kehitysmaiden taloudellisia

³⁶ Osa patenteista on varsin triviaaleja ja absurdeja kuten ”nelijalkaisten eläinten hatulle” myönnetty patentti (Correa 2003, 424, viite 7). Absurdeihin patenteihin voidaan laskea myös laatikon oikeaa nostotapaa koskeva patentti. Lakimiehet ovat taasen kannustaneet urheilijoita patentoimaan heidän korinheittotapansa tai syötön vastaanottonsa. On käynyt myös niin, että potilas on saanut tietää jälkikäteen lääkärinsä patentoineen hänen geneettistä koodistoa ilman suostumusta. (ks. Perelman 2003b) Vuonna 1976 patentoitiin erään leukemiapotilaan tietty solulinja, jota voitiin käyttää proteiinien tuottamiseen. Vaikka potilas valitti Kalifornian korkeimpaan oikeuteen hänen tietämättään tapahtuneesta patentoinnista, oikeus päätti, ettei hänellä ole oikeutta soluihinsa sen jälkeen, kun ne on poistettu hänen kehostaan. Tällaiset patentit tekevät jossain määrin avoimeksi kysymyksen siitä, mistä viime vuosien aikana lisääntynyt patenttien määrä lopulta kertoo: talouden tietointensiivistymisestä, patentoitavuuden kriteeristön löystymisestä vai kriteeristön monitulkintaisuudesta?

toimijoita mukaan pääoman globalisoituvaan kiertoon. Tietopohjaisen talouden kannalta merkittävän tietotyön osalta on syytä huomioida esimerkiksi Kansainvälisen työjärjestön (*International Labour Organization, ILO*) tilastot globaalin työvoiman jakaantumisesta, koska ne osoittavat maataloussektorin olevan edelleen suurin työllistäjä erityisesti matalan palkkatason maissa (ks. Dicken 2007, 504). Toisaalta kapitalismilla on erilaisia poliittisista ja kulttuurisista tekijöistä johtuvia variaatioita (emt., 177), eli ei ole mielekäästä puhua sen enempää globaalin kapitalismin homogeenisesta kuin yhdestä ainoasta tietopohjaisen talouden muodosta. Jessop (2005) onkin erotellut toisistaan tietopohjaisen talouden uusliberaalin, uskorporatistisen, uusvaltiojohtoisen (*neostatist*) sekä uskonnollistamisen muodon.

Tiedon taloudellisen merkityksen ”pakkomielleisen” korostamisen keskeisenä kehyksenä on toiminut käsite ”tietoon perustuva talous” (*knowledge based economy*). Tämä käsite on saavuttanut hallitsevan aseman esimerkiksi eri maiden taloudellisia strategioita hahmottavissa raporteissa (esim. Jessop 2004b; 2005). Väitteille tiedon kasvaneesta taloudellisesta tärkeydestä antavat omalla tavallaan tukea esimerkiksi OECD:n (esim. 1996) kannanotot, joissa talouksien kilpailukyvyyn nähdään perustuvan kasvavissa määrin tietoon ja informaatioon³⁷. Tällainen tiedon taloudellisen tärkeyden korostamistapa on käytännössä aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien entistä vahvemman suojaamisen taustaperustelu. Tässä ei ole tarkemmin katsottuna mitään uutta: pyrkimyksenä on loppujen lopuksi oikeuttaa yksityiset intressit vetoamalla yleiseen hyvään.

”Tietoon perustuvan talouden” on katsottu olevan vastaus fordistisen tuotantomallin kriisiin, ja siinä on samanaikaisesti kyse sekä kielellisesti tuotetusta ajattelumallista että materiaalien käytäntöjen pohjalta rakentuneesta sosiaalisten suhteiden monimutkaisesta koostumuksesta. Julkista ja yhteiskuntapoliittista keskustelua hallitsevana puhetapana ”tietoon perustuva talous” on kytketty alueellisesti vaihtelevien tasojen tarkasteluihin (paikallinen-globaali), moniin organisatorisiin ja institutionaalisiin yhteyksiin (yritykset-valtiot) ja useisiin järjestelmiin (koulutus-tiede) sekä näissä tapahtuneiden tai käynnissä olevien muutosten analysointiin. Näiden analysointien kautta on tuotettu mitä erilaisimpia strategioita ja visioita.³⁸ Erityisesti pitkälle teollistuneissa maissa ”tietoon perustuvasta taloudesta” on tullut kasautumisstrategioita, valtiollisia projekteja ja tulevaisuusvisioita hallitsevan retoriikan keskeinen osa. (ks. Jessop 2005, 144, 154)

”Tietoon perustuva talous” -puhetapa alkoi kasvattaa suosiotaan viimeistään 1980-luvun kuluessa kun Yhdysvallat (ts. sen poliittinen ja taloudellinen

³⁷ Tällaisessa tilanteessa keskeiseksi kysymykseksi nousee sen varmistaminen, että taloudelle tuotetaan sen tarvitsemaa tiedollista osaamista. Tällöin korostuu esimerkiksi kansallisten tiedejärjestelmien toimivuus tietopohjaisen talouden tiedollisen perustan takaamisessa (tiedon tuottaminen, tiedon liikuttaminen ihmisten välillä ja tiedon siirtäminen käyttöön). Ei olekaan yllätys, että viime vuosina yliopistoissa on alettu nostaa esiin aineettomaan omaisuuteen liittyviä kysymyksiä ja kannustettu tutkijoita kehittämään patentoitavissa olevaa tietoa.

³⁸ Kyseisen puhettavan hallitseva asema ei tietysti vastaa vielä siihen, tarjoaako ”tietoon perustuva talous” -puhetapa uskottavan kuvauksen nykyisestä taloudesta, mistä myös Jessop (2005, 156) huomauttaa.

eliitti) ryhtyi etsimään tehokasta ja aktiivista reagointitapaa heikentyneeseen kilpailuasemaansa maailmantaloudessa (Jessop 2005, 156). Erilaisten raporttien ja tutkimusten tekijät osoittivat tuohon aikaan Yhdysvaltojen olevan erityisen kilpailukykyinen "tietoon perustuvan talouden" sektoreilla³⁹. Tämä antoi puolestaan tukea sille kampanjoinnille, jolla tähdättiin – tai ainakin väitettiin tähdättävän – aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien suojaamisen laajentamiseen sekä vahvistamiseen yhdysvaltalaisen pääoman suojelemiseksi. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien suojaamisen vahvistamispyrkimykset, innovaatioiden tärkeyden korostaminen osana "uutta kasvuteoriaa" ja "tietoon perustuva talous" -puhetavan yleistyminen ovatkin selkeästi toisiinsa kytkeytyneitä prosesseja globaalissa kapitalismissa.

Pääoman kasautumisen väitetään siis ilmenevän entistä näkyvämmiin abstraktien objektien, kuten aineetonta omaisuutta koskevien omistusoikeuksien tavoitteluna erityisesti "teknologisesti rikkaissa" maissa. Siinä, missä ennen keskityttiin ensisijaisesti fyysisiin tavarihin, tehtaisiin ja työvoimaan, nykyään panostettaisiin entistä enemmän abstraktien objektien kontrolloimiseen. Abstraktien objektien omistus ei ole kuitenkaan välttämättä itsessään taloudellisten toimijoiden päämäärä. Se voidaan nähdä myös keinona kontrolloida tärkeitä materiaalisia resursseja. Esimerkiksi kemiallisen yhdisteen kaavan omistaminen mahdollistaa siihen perustuvan lääkkeen tuotannon kontrolloimisen. Tätä kautta tulee ymmärrettäväksi se, miksi kamppailu aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien sisällöstä on tärkeää taloudellisen voiton tavoittelulle. (ks. Braithwaite & Drahos 2000, 56–57, 85) Siten ei ole myöskään yllättävää, että tietopohjaisista globaalia kapitalismia rakenteistavista instituutioista käytävissä kiistoissa aineettoman omaisuuden omistusoikeuksista on tullut yksi kiivaimpia poliittisten kamppailujen kohteita (esim. Borowiak 2004, 511; Lanoszka 2003, 181).

Väitetty painopisteen siirtymä fyysisistä objekteista abstraktien objektien omistamiseen ei ole merkinnyt hyppäystä kapitalismin tuolle puolen tai jonkin uuden poliittis-taloudellisen muodon syntymistä vaan korkeintaan kapitalismin sisällä tapahtunutta muutosta (esim. May 2004). Selkein syy tälle on se, että kapitalistiset omistussuhteet ovat myös informaatioaikakauden institutionaalista pohjavirtaa.

Tietopohjaisen kapitalismin yksi keskeinen ristiriita on siinä, että tiedon kopiointikustannukset ovat tulleet informaatioteknologian kehittymisen myötä entistä pienemmiksi, mutta samalla itse tieto alettu määritellä vastoin perusluonnettaan niukaksi resurssiksi (ks. May 2000, 42). Toinen vähintäänkin yhtä ilmeinen ja merkittävä ristiriita löytyy taloudellisten toimijoiden intresseistä. Heidän intresseissään on yhtäältä heille taloudellisesti tärkeän tiedon sulkeminen muiden toimijoiden ulottumattomiin, mutta toisaalta he tarvitsevat kuitenkin taloudellisista syistä johtuen myös vapaasti saatavilla olevaa tietoa. Tässä ristiriidassa valtioilla on merkittävä rooli, koska ne pystyvät tukemaan lainsä-

³⁹ Tällaisia arvioita on esitetty myös 2000-luvulla. Erään raportin mukaan "yhdysvaltalaiset aineettoman omaisuuden teollisuusalat ovat nykyään Yhdysvaltojen talouskasvun kaikkein tärkein veturi", sillä ne vastaavat lähes 40 %:sta Yhdysvaltojen yksityissektorin ja lähes 60 %:sta viennin kasvusta (Siwek 2005, 1).

däntönsä välityksellä tiedon tavaroistamista ja siten takaamaan yksityisille toimijoille kannustimia taloudellisesti hyödynnettävissä olevan tiedon kehittämiseen. (Jessop 2000; 2005, 159) Valtiot ovat tukeneet yksityisten toimijoiden tiedontuotantoa yleisimmin kahdella tavalla: ensinnäkin siten, että ne ovat kehittäneet ja oikeuttaneet patentteja ja tekijänoikeuksia koskevaa lainsäädäntöä. Toiseksi valtiot tukevat innovaatiotoimintaa rahoittamalla tuote- ja kehitystoimintaa. Näistä jälkimmäinen on riskialttiimpi tapa (etukäteen ei voi tietää varmaksi, mikä projekti tai hanke osoittautuu menestykselliseksi), mutta edellinen on taas tehottomampi mietittäessä esimerkiksi tiedon hyödyntämisen laaja-alaisuutta. Se on myös kuluttajien kannalta epäedullisempi sikäli, että patenttien taipumuksena on nostaa kuluttajahintoja. Tästä huolimatta, ja koska patenttijärjestelmään sisältyy merkittäviä kannustin- ja valikoitumistekijöitä ilman julkisrahoitusta – ideaalitapauksessa yksityiset toimijat kustantavat itse innovaatiotoimintansa ja kantavat myös riskin epäonnistumisesta – useat taloustieteilijät ovat pitäneet patenttijärjestelmän vahvistamista hallitusten maksamia tukiaisia parempana keinona tukea innovaatiotoimintaa. (ks. Stiglitz 1999a, 311–314)

Valtioiden on kuitenkin huolehdittava myös siitä, että tietoa on saatavilla vapaasti yleisemmin talouden kilpailukyvyn ylläpitämiseksi ja oppivan yhteiskunnan kehittämiseksi globaalissa kapitalismissa (Jessop 2000; 2005, 159). Esimerkiksi EU:n Microsoftille määräämät sakot siitä, että se on myynyt kilpailijoiden tarvitsemaa tietoa kohtuuttoman korkeilla hinnoilla (HS 2008), on tulkittavissa valtioiden pyrkimyksiksi taata tiedon mahdollisimman tehokas leviäminen. Taloudellisesti merkittävän tiedon yleisen saatavuuden varmistaminen on valtioiden yksi keskeinen tehtävä tietopohjaisessa kapitalismissa ja osoittaa yksioikoiset väitteet valtioiden merkityksen häviämisestä liioitelluiksi. Samalla on muistettava kuitenkin siis myös se, että kansallisvaltioilla on keskeinen rooli aineettoman omaisuuden suojaamista koskevien lakien käyttöönotossa ja oikeuttamispyrkimyksissä (May & Sell 2006, 216).

Yllä olevat tiedon ei-niukka perusluonteeseen, sulkemiseen ja vapaan saatavuuden tarpeeseen kytkeytyvät ristiriidat ovat kuvastaneet kapitalismia tietysti ennenkin. Tiedon ja teknologisten innovaatioiden taloudellista merkitystä korostavan sekä aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien kannustavaa vaikutusta korostavan ns. ”uuden kasvuteorian” (esim. Romer 1990) suosion kasvun ja teknologisten muutosten myötä näistä ristiriidoista on tullut kuitenkin aiempaa akuutimpia ja näkyvämpiä. Näiden risiritiitojen seuraukset ovat ennalta määräytymättömiä, ja siten ne osaltaan pitävät yllä kapitalistisen talousjärjestelmän tulevaisuuden vaikeasti ennustettavuutta. Sosiaalisen maailman dynaamisuutta, ennaltamääräytymättömyyttä ja ennustamisen vaikeutta ei ole kuitenkaan mielekästä yrittää palauttaa ristiriidan käsitteeseen. Tässä suhteessa kriittiseen realismiin sisältyy mielenkiintoisia, joskin tarkennusta vaativia näkemyksiä sosiaalisten järjestelmien luonteesta.

3 KRIITTINEN REALISMI JA SUHTEELLISEN AVOIMET SOSIAALISET JÄRJESTELMÄT

3.1 Kriittisen realismin sosiaaliontologisia lähtökohtia

Voittopuolisesti ontologiaan suuntautuneena tieteenfilosofiana kriittistä realismia kuvaa "ontologisen rohkeuden" ohessa "epistemologinen varovaisuus" (Outhwaite 1987). Jälkimmäinen seikka tarkoittaa lyhyesti sanottuna epistemologiseen relativismiin sitoutumista. Näin ollen ei ole mitään sosiaalista maailmaa koskevia ikuisia totuuksia ja sosiaalisia lakeja. Tiedon tuottaminen on sen sijaan jatkuvan luomisen tilassa olevaa sosiaalista toimintaa, joka tapahtuu aina jossain tietyssä sosiaalisessa ja historiallisessa kontekstissa ja on käytettävissä olevien materiaalien (kuten aiempien teorioiden) rajoittamaa ja mahdollistamaa. Tiedon sosiaalisesta rakentuneisuudesta ei tosin seuraa sitä, että kuvausten tai selitysten välillä ei olisi pätevyyseroja (esim. Sayer 2000a, 2). Kriittisessä realismissa sitoudutaan tältä osin arvostelmia koskevaan rationalismiin eli oletukseen siitä, että kilpailevien tiedollisten väittämien paikkansapitävyyttä voidaan arvioida esimerkiksi sillä perusteella, kuinka "praktisesti adekvaatteja" (emt., 43) ne ovat. Kriittisten realistien ensisijainen kiinnostuneisuus ontologisia kysymyksiä kohtaan on todennäköisesti sekä sen vahvuus että heikkous⁴⁰.

Tutkimuskirjallisuudessa tuodaan usein varsin standardinomaisesti esiin Bhaskarin (1978; 1979) kolme käsitteellistä erottelua kriittisen realismin sosiaaliontologisten lähtökohtien ymmärtämiseksi. Ensimmäinen erottelu koskee tieteen transitiivista ja intransitiivista ulottuvuutta. Tieteen transitiivinen ulottuvuus koostuu mm. tieteellisistä käytännöistä, teorioista ja käsitteistä, joiden avulla pyritään saamaan pätevää tietoa tieteen intransitiivisesta ulottuvuudesta eli maailmasta ja sen erilaisista objekteista, prosesseista ja rakenteista. Todellisuuden kerroksellisuuden ajatuksessa on kyse kriittiselle realismille keskeisestä

⁴⁰ Heikkous muun muassa siksi, että ontologiaan keskittymisen on katsottu johtaneen empiiristen metodien alikehittyneisyyteen (esim. Töttö 2004).

toisesta erottelusta, jossa todellisuus jaetaan empiiriseen, aktuaaliseen ja reaaliiseen tasoon. Empiirinen koostuu kokemuksistamme. Aktuaalinen koostuu kokemuksistamme sekä tapahtumista, joista kaikki eivät tule kuitenkaan havaituiksi. Reaalinen koostuu taas kokemuksistamme, tapahtumista sekä kausaalista mekanismeista. Näistä jälkimmäiset saavat aikaan mahdollisesti havaituiksi tulevat tapahtumat. (esim. Bhaskar 1998, 41)⁴¹ Kolmannessa erottelussa tehdään ero suljettujen ja avointen järjestelmien välille.

Tutkimuksessani keskityn edellisistä erotteluista kolmanteen, koska kyseiseen erotteluun liittyy ensinnäkin seikkoja, joita ei ole aina tarpeeksi systemaattisesti eksplikoitu. Toiseksi valitsen tämän erottelun siksi, että ko. erottelun avulla on avattavissa kysymys sosiaalisten instituutioiden merkityksestä sosiaalisille järjestelmille. Tätä kautta tarkasteluni kytkeytyy myös Sayerin moraalitalouskäsitteeseen, jonka yhteydessä arvioin instituutioita moraalitaloudellisen tutkimusotteen kiinnostuksen kohteina. Kolmas syy on se, että määrittelen globalisoituvan patenttijärjestelmän yhdeksi esimerkiksi suhteellisen avoimista sosiaalisista järjestelmistä. Argumentoin sen puolesta, että kriittisen realismin kentällä esitettyjä käsityksiä sosiaalisten järjestelmien avoimesta luonteesta on syytä täsmentää korostamalla niiden avoimuuden suhteellisuutta. Lisäksi esimerkiksi hermeneutiikan avulla kyetään syventämään näkemyksiä sosiaalisten järjestelmien suhteellisen avoimuuden syistä. Sosiaalisten järjestelmien avoimuuden keskeisimpiä syitä ovat niiden ”epäpuhtaus”, monimekanisuus, mekanismien tendenssinomaisuus, järjestelmissä esiintyvä transformatiivinen sosiaalinen toiminta ja toimijuus sekä järjestelmissä vaikuttavat ristiriidat. Ennen kuin siirryn sosiaalisia järjestelmiä koskeviin kysymyksiin, nostan lyhyesti esiin eräitä kriittiseen realismiin sisältyviä ontologisia teemoja.

Bhaskar asettaa varhaisissa teoksissaan kriittisen realismin tehtäväksi vastauksen tarjoamisen transsendentaaliseen kysymykseen: ”Millainen maailman täytyy olla, jotta sen tieteellinen tutkimus olisi mahdollista?”. Tähän kysymykseen on sittemmin tarjottu eri tieteissä omanlaisiaan vastauksia. Sosiologian osalta vastauksen on katsottu perustuvan ainakin neljään seuraavaan näkemykseen:

1) Sosiaalinen maailma ei koostu ainoastaan tapahtumista ja kokemuksistamme vaan myös taustalla vaikuttavista rakenteista ja kausaalista mekanismeista. Esimerkiksi sosiologian keskeinen tehtävä ei ole niinkään empiiristen ilmiöiden ja tapahtumien kuvaileminen tai tapahtumien välisten tilastollisten korrelaatioiden laskeminen vaan sosiaalisia ilmiöitä ja tapahtumia selittävien kausaalisten mekanismien ja prosessien tunnistaminen. (esim. Bhaskar 1989)

2) Osa sosiaalisista tapahtumista, rakenteista ja kausaalista mekanismeista on olemassa riippumatta siitä, ovatko ne tulleet kielellisellä tasolla tunnistetuiksi. *Epistemologisen* materialismin mukaisesti tässä on kyse sen tunnistamisesta, että ainakin jotkin tieteellisen ajattelun kohteet (maailman objektit) ovat

⁴¹ En käy systemaattisesti läpi näitä kahta erottelua ja niihin liittyviä ongelmia, koska niistä on jo olemassa paljon sekä popularisointeja että perusteellisempia esittelyjä (esim. Sayer 1992, 2000a; Collier 1994; Bhaskar 1978, 1979; Outhwaite 1987).

olemassa niitä koskevista puhetavoista tai teorioista riippumatta. (esim. Bhaskar 1989, 123–125; 1998)

3) Sosiaaliset tapahtumat ovat taustalla vaikuttavien rakenteiden ja kausaalisten mekanismien tuottamia, mutta *praktisen* materialismin mukaisesti myös inhimillisellä transformatiivisella toimijuudella on konstitutiivinen rooli sosiaalisten muotojen ja ilmiöiden uusintamisessa ja muuttamisessa. (ks. Bhaskar 1989, 123–125; 1998)

4) Sosiaalinen maailma on sillä tavoin avoin, että tapahtumat ovat tyypillisesti seurausta useiden rakenteiden ja niihin kontingentisti liittyvien kausaalisten mekanismien välisestä interaktiosta. Tämän monimekanismisuuden vuoksi sosiaalisessa maailmasta ei ole löydettävissä luonnonlain kaltaisia kausaalisuhteita. Yhteiskuntatieteitä tarvitaan Bhaskarin (esim. 1989) mukaan, koska rakenteet sekä kausaaliset voimat ja mekanismit eivät ole suoraan havaittavissa.⁴²

Sosiaalisten ilmiöiden monimääräytyneisyys tekee luonnollisestikin selittävän tutkimuksen ongelmalliseksi. Monimääräytyneisyyden ajatukseen sisältyvä avoimuus sille mahdollisuudelle, että jotkin mekanismit ovat kulloinkin tutkittavana olevan ilmiön selittämisen kannalta tärkeämpiä kuin toiset, on tarkoitettu vastalääkkeeksi sekä reduktionistisille selitysmalleille että hierarkiaton ta monenkirjavuutta tukeville postmoderneille verkosto-ontologioille. (ks. Bhaskar 1989, 3; Sayer 2000a) Näin ollen sosiologisessa tutkimuksessa tulisi huomioida esimerkiksi paitsi kulttuuriset ja taloudelliset prosessit, arvioida myös niiden suhteellista merkittävyyttä yrittämättä palauttaa jotain sosiaalista ilmiötä kuitenkin pelkästään jompaankumpaan.

Avointen sosiaalisten järjestelmien käsitteen tehtävänä onkin osoittaa yhtäältä niin sanottujen ”modernististen” yhteiskuntateorioiden, ”suurten kertomusten” tai ”suurten analyysien” itsevarmuuden kestättömyys. Toisaalta käsitteen tarkoituksena on kyseenalaistaa epistemologiseen tappiomielialaan vaipuneiden postmodernin tieteen muotojen väitteiden mielekkyys. Vaikka sosiaalinen maailma ei olekaan niin sulkeutunut, muuttumaton, varmuudella selitettävissä ja deterministinen, kuin aiemmin ehkä joissain ”modernistisissa” yhteiskuntatieteissä uskottiin, se ei tarkoita, että yhteiskuntatieteillä olisi perusteltu syy luopua tavoittelemasta mahdollisimman luotettavaa tietoa ja tieteellistä edistystä. (ks. Stones 1996; Sayer 2000a, 3)

Kriittisten realistien toimijuuskäsityksen peruslähtökohtana on sekä voluntarismien että reifikaation välttäminen⁴³. Bhaskar (esim. 1979; 1989) on tavoitellut tätä positioiden välisten suhteiden tärkeyttä korostavalla sosiaalisen toiminnan transformatiivisella mallillaan. Mallin keskeisen idean mukaan sosiaaliset rakenteet muodostavat ihmisten intentionaalisen toiminnan välttämättömän ennakoehdon. Sosiaalisten rakenteiden katsotaan koostuvan suhteellisen kestävästä sosiaalisista suhteista, joiden sisältämiin positioihin ihmiset sijoittuvat ja joista käsin he osallistuvat erilaisiin positioituneisiin sosiaalisiin käytäntöihin.

⁴² Nämä näkemykset erottavat kriittisen realismin muun muassa positivismista, hermeneutiikasta, empiirisestä realismista sekä jälkistrukturalismista.

⁴³ ”Emme luo yhteiskuntaa – voluntarismien virhe. Sen sijaan näitä meitä edeltäviä rakenteita ainoastaan uusinnetaan tai muutetaan jokapäiväisissä toiminnossamme; siten yhteiskunta ei ole olemassa inhimillisestä toiminnasta riippumatta – reifikaation virhe.” (Bhaskar 1989, 4)

”Suhteet, joihin ihmiset astuvat, ovat olemassa ennen niihin sijoittuvia ihmisiä. Näiden ihmisten toiminta uusintaa tai muuttaa kyseisiä suhteita, eli suhteet ovat itsessään rakenteita. Näihin sosiaalisten suhteiden rakenteisiin kriittinen realismi suuntaa huomionsa (...) sosiaalisten tapahtumien (...) ymmärtämisen selittävässä avaimena (...)” (Bhaskar 1989, 4).

Näin ollen sosiaaliset rakenteet ovat yhtäältä sosiaalisen toiminnan ennakkoehto ja toisaalta sosiaalisen toiminnan seuraus. Rakenteiden kaksinaisuuden ymmärtämisen kannalta on tärkeää kiinnittää huomiota aikaan. Ihmiset eivät synny rakenteettomaan sosiaaliseen maailmaan, vaan sellaisiin olosuhteisiin, jotka ovat jo ennalta rakenteistuneita ja jotka eivät ole (siten tietenkään) heidän itsensä valitsemia. Ne rakenteet, joiden puitteissa yksilöt astuvat sosiaaliseen maailmaan, ovat heitä aiemmin uusintettuja tai muutettuja rakenteita. Vastaavasti nykyisyydessä toimivat toimijat uusintavat tai muuttavat rakenteita siten, että niistä tulee myöhempien toimijoiden toimintamahdollisuuksia rajoittavia ja mahdollistavia rakenteellisia ennakkoehtoja. (ks. Bhaskar 1979; 1989; Archer 1995) Kriittiselle realismille on siten ominaista sosiaalisen maailman dynaamisen ja prosessuaalisen luonteen korostaminen. Tämä korostaminen perustuu sosiaalisten suhteiden tärkeyden sekä rakenteiden ja toiminnan toisiinsa palautumattomuuden, mutta myös niiden keskinäisriippuvuuden tunnistamiseen.

Kriittisen realismin edustama filosofinen materialismi on luonteeltaan emergenttiä materialismia. Emergentissä materialismissa ihmisen katsotaan olevan sillä tavoin luonnosta riippuvainen, että hänen olemassaolonsa on juurtunut ei-reduktionistisella tavalla biologiseen. Tällöin rakentuu tila sen korostamiselle, että inhimillisellä elämällä on sellaisia ominaispiirteitä, joita ei voi palauttaa luontoon tai fyysiseen toimintaan. Näitä emergenttejä ominaisuuksia ovat muun muassa kyky kommunikatiiviseen interaktioon, sisäisiin keskusteluihin (Archer 2003) ja symbolivälitteisten merkitysten tuottamiseen. Emergentillä materialismilla pyritään välttämään filosofisen materialismin yksi potentiaalinen ongelma eli ajautuminen esimerkiksi sellaiseen reduktionistiseen selittämiseen, jossa toimijuus palautettaisiin sosiaalisiin rakenteisiin (esim. Bhaskar 1989, 131–132). Bhaskarin ohessa useiden muidenkin kriittisten realistien mielestä sosiaaliset rakenteet muodostavat kuitenkin emergenttien ominaisuuksiensa takia oman todellisuuden kerroksensa, jota ei voi rakenteiden ajallisen ensisijaisuuden takia palauttaa toimijoihin vaikka on niin, että sosiaalisten rakenteiden vaikuttavuuden ehtona on rakenteisiin sisältyvät potentiaalit ”laukaiseva” inhimillinen toiminta⁴⁴. Tältä osin Bhaskar on ottanut vaikutteita Marxilta. Molemmat tunnistavat yhtäältä inhimillisen toiminnan juurtuneisuuden olemassa oleviin rakenteisiin ja olosuhteisiin. Toisaalta he antavat tilan toimijuus-

⁴⁴ Erityisesti Archer (esim. 1995) on korostanut Bhaskarin (sosiaalisen toiminnan transformaatiomalli) ja Giddensin (struktuuraatioteoria) välisiä eroja rakenteiden ja toiminnan välisen suhteen teoretisoinnin osalta. Giddens sulauttaa Archerin mielestä rakenteet ja toiminnan virheellisesti toisiinsa (*central conflation*). Kriittisen realismin kentällä ei ole kuitenkaan näiden kysymysten osalta olemassa yksimielisyyttä (ks. Manicas 2006). Erityisesti Stonesin (2001), joskaan häntä ei voi tarkkaan ottaen pitää kriittisenä realistina, näkemys mukaan Archerin tapa tulkita Giddensin perustuu eräiltä osin virheellisiin kärjistyksiin, eikä heidän välillään olisi siten niin suuria eroja, kuin Archer väittää.

delle vallitsevien olojen uusintamisessa sekä muuttamisessa (vrt. Archer 1995, 72).

"Ihmiset tekevät itse historiaansa, mutta he eivät tee sitä mielensä mukaan, he eivät tee sitä omavalintaisissa, vaan välittömästi olemassa olevissa, annetuissa ja perinnöksi jääneissä olosuhteissa" (Marx 1970 [1869], 360).

3.2 Suljettujen järjestelmien peruspiirteet

Kriittisessä realismissa kysymystä sosiaalisten järjestelmien luonteesta on lähes tyytytty tekemällä erottelu suljettuihin ja avoimiin järjestelmiin (*closed and open systems*)⁴⁵. Tällä erottelulla on kaksi keskeistä tehtävää. Ensinnäkin sen välityksellä pyritään ilmaisemaan jotain tärkeää sosiaalisen maailman luonteesta ja tarjoamaan sitä kautta viitekehys sosiaalisen maailman eritellymmälle teoretisoinnille. Toisena tehtävänä on tuoda esiin erottelun metodologisia seurauksia yhteiskuntatieteiden kannalta. Kriittisten realistien taipumuksena on ollut tulkintani mukaan korostaa tarpeettoman yksipuolisesti tämän erottelun metodologisten seurausten tärkeyttä sosiaaliantologisten kysymysten kustannuksella.

Bhaskarin (1978) tekemän suljettujen järjestelmien perusmääritelmän mukaan tapahtumat seuraavat toisiaan ja kytkeytyvät toisiinsa muuttumattomalla eli säännönmukaisella tavalla ko. järjestelmissä. Tällainen määritelmä herättää tietysti välittömän jatkokysymyksen siitä, millaisten ehtojen vallitessa järjestelmää voidaan kutsua sillä tavoin sulkeutuneeksi, että aina kun tapahtuu a, sitä seuraa tapahtuma b? Suljetun järjestelmän ensimmäisen, ja samalla sen *sisäisen ehdon* mukaan objektissa itsessään, jolla on kausaalisia voimia, ei tule tapahtua muutosta tai laadullista variaatiota, jotta mekanismit voivat toimia johdonmukaisesti. Objektien laadullinen muutos tarkoittaisi, että olemme tekemisissä toisten objektien kanssa, joilla on toisenlaisia voimia ja mekanismeja⁴⁶. (esim. Sayer 2000a, 14–15; Danermark et al. 2002, 66–67) Tämän ehdon mukaan objektin tulee pysyä siis vakaana ja muuttumattomana.

Suljetun järjestelmän toinen ja samalla sen *ulkoinen ehto* edellyttää taas sitä, että "kausaalisen mekanismin ja sen toimintaan sekä seurauksiin vaikuttavan ympäristön mekanismien välinen suhde pysyy muuttumattomana". (Danermark et al. 2002, 67; ks. myös Bhaskar 1978, luku 2) Yksinkertaisemmin ilmaistuna tämä ehto edellyttää objektin ulkoisten olosuhteiden pysymistä vakioisina (Sayer 2000a, 15). Muutoin kiinnostuksen kohteena olevan mekanismin seuraukset eivät pysyisi suljetun järjestelmän määritelmän mukaisesti säännönmukaisina. Kannattaa huomata, että suljetun järjestelmän ehtona ei ole kuitenkaan järjestelmän aktuaalinen eristäytyneisyys ulkoisista vaikutuksista (Bhaskar 1978, 74).

⁴⁵ Lawsonin (1989b, 241, alaviite 11) mukaan suljettujen ja avointen järjestelmien välinen erottelu perustuu paljolti von Bertalanffyn (1950) yleiseen järjestelmäteoriaan.

⁴⁶ Tosin on muistettava, että eri luokkiin kuuluvat objektit voivat sisältää siinä mielessä samuutta, että niillä voi olla jokin yhteinen kausaalinen voima.

Suljettujen järjestelmien määrittelyssä ei ole olennaista ainoastaan empiirisen ja aktuaalisen tason huomiot (tapahtumien säännönmukaisuus). Näiden ohessa, tai kenties niitä tärkeämpikin seikka on se, että suljetun järjestelmän ehdon on reaalisen tason muuttumattomuus (järjestelmään kuuluvien objektien sisäisen rakenteen osalta) ja vakioisuus (järjestelmän mekanismin ja sille ulkoisten mekanismien keskinäisten suhteiden osalta).

Suljettuja järjestelmiä esiintyy luonnossa spontaanisti harvoin, jos koskaan. Lähimmäksi tällaista järjestelmää tulee aurinkojärjestelmä. Kriittisten realistien mielestä sosiaalisessa maailmassa suljettuja järjestelmiä ei esiinny sen sijaan lainkaan, eikä siis juuri luonnossakaan⁴⁷. Luonnontieteilijät voivat kuitenkin yhteiskuntatieteilijöistä poiketen tuottaa niitä keinotekoisesti kokeillaan esimerkiksi laboratorio-olosuhteissa (ks. Collier 1994, 121). Määritelmän mukaan näissä keinotekoisesti tuotetuissa suljetuissa järjestelmissä ei pääse kehittymään uusia emergentejä voimia ja mekanismeja⁴⁸.

Luonnonlain kaltaisten ja vakioisina pysyvien kausaalisuhteiden esiintyminen sekä vakaiden olosuhteiden saavuttaminen on siis mahdollista suljetuissa järjestelmissä sillä ehdolla, että järjestelmien suhde ympäristöönsä pysyy vakioisena ja järjestelmässä itsessään ei tapahdu muutosta tai laadullista vaihtelua (ks. Sayer 1992, 122). Bhaskar (1986, 31) on asettanut suljetulle järjestelmälle sillä tavoin tiukat ehdot, että niissä ei voi hänen mukaansa esiintyä myöskään transformatiivista toimintaa. Tärkeää on huomata myös se, että sulkeuma nähdään aina ajallisesti ja tilallisesti suhteelliseksi (Bhaskar 1978, 73).

3.3 Avointen järjestelmien määrittelyyn liittyviä ongelmia

Avoimet järjestelmät ovat järjestelmiä, joissa ei toteudu sen enempää suljetun järjestelmän sisäinen kuin ulkoinenkaan ehto. Avoimissa järjestelmissä a) ei voi siten estää järjestelmän sisäisiä muutoksia tai laadullista vaihtelua rakenteiden ja objektien tasolla eikä b) järjestelmän ja sen ympäristön vuorovaikutus pysy vakioisena mekanismien tasolla. Tässä mielessä ne ovat suljettujen järjestelmien vastakohtia. Perustavanlaatuisimman avoimia järjestelmä koskevan empiirisen väitteen mukaan niistä ei ole löydettävissä eikä niissä myöskään esiinny muuttumattomia empiirisiä säännönmukaisuuksia (Bhaskar 1979, 57). Tämä johtuu

⁴⁷ Esimerkiksi biologinen evoluutio edellyttää organismin ja ympäristön vuorovaikutusta tavalla, joka rikkoo suljetun järjestelmän ulkoisen ehdon mutta luonnonmaailmassa voi esiintyä kuitenkin joitain "paikallisesti suljettuja" tai "kvasi-suljettuja" järjestelmiä (ks. Bhaskar 1989, 185).

⁴⁸ Bhaskarin (esim. 1978; 1979) käsityksen mukaan usean tieteenfilosofian ongelmat juontuvat jo siitä, että niissä oletetaan suljetut järjestelmät virheellisesti paljon yleisemmiksi, kuin mistä tosiasiallisesti on kyse. Erityisesti sellaiset yhteiskuntatieteiden filosofiat, jotka perustuvat oletukseen suljetuista sosiaalisista järjestelmistä, on hänen mielestään yksinkertaisesti hylättävä. Tämä voi olla lähtökohdiltaan täysin asianmukainen ajatus. Kyseenalaista on sen sijaan se, voidaanko kaikki Bhaskarin kritisoimat tieteenfilosofiat tai kausaalisuutta koskevat käsitykset hylätä niin vaivattomasti, kuin hän vaikuttaa ajattelevan.

muun muassa siitä, että vaikka tarkasteltavana olevan järjestelmän ulkopuolelta tulevat vaikutukset voitaisiin vakioida tai minimoida, sisäisen ehdon toteutumattomuus merkitsee sitä, että kyseinen järjestelmä voi muuttua laadullisesti toiseksi tai vähintäänkin tuottaa ei-säännönmukaisia seurauksia.

Avointen järjestelmien merkittävin metodologinen seuraus on se, että niissä ei voi suorittaa sellaisia kokeellisia testitilanteita, joissa kyettäisiin eristämään jokin tietty kausaalinen voima muista irralliseksi. Yhteiskuntatieteiden ”kohtalona” onkin kriittisten realistien mielestä tutkia juuri tällaisia järjestelmiä. Bhaskarin (1979, 57, 163) mukaan positivismin mielekkyyden ehtona on spontaanisti sulkeutuneina pysyvät järjestelmät, ja koska sosiaalisessa maailmassa ei esiinny tällaisia järjestelmiä eikä sosiaalisia järjestelmiä voi myöskään keinotekoisesti sulkea, hänen johtopäätöksensä onkin positivismin hylkääminen.

Andrew Mearman (2002, 2) on oivaltavasti huomionnut, että kriittisten realistien käyttämien avointen järjestelmien määritelmien taipumuksena on olla ”negatiivisia”. Niissä viitataan muun muassa jonkin puutteeseen, tai sitten määritelmä näyttäytyy lähinnä suljettujen järjestelmien määritelmän negatiolita. Yksi potentiaalinen ongelma voi tällöin olla se, että suljettujen ja avointen järjestelmien välistä erottelua pidetään absoluuttisena, eikä siten nähdä sitä mahdollisuutta, että suljettujen järjestelmien sulkeutuneisuudessa ja avointen järjestelmien avautuneisuudessa voi olla itse asiassa kyse vain asteittaisuudesta.

Järjestelmien sulkeutuneisuuden asteittaisuuden muutokset eivät ole sikäli sattumanvaraisia, että sulkeutuneisuuden asteen taipumuksena on pienentyä siirryttäessä todellisuuden ”korkeammille” tasoille⁴⁹. Mitä ”korkeammalla” todellisuuden tasolla liikutaan, sitä todennäköisemmin joudumme tutkimuksesamme ottamaan huomioon useampia mekanismeja ja mekanismien yhdistelmiä sekä emergentejä ilmiöitä kuin liikuttaessa todellisuuden ”alemmilla” tasoilla (ks. Danermark ym. 2002, 67). Yhteiskuntatieteiden tutkimat sosiaaliset järjestelmät sijoittuvat sillä tavoin todellisuuden ”korkeimmalle” tasolle, että sulkeutuneisuuden asteen taipumuksena on olla niissä kaikkein pienimmillään.

”Mitä korkeampi todellisuuden taso, sitä enemmän mekanismeja ja mekanismien mahdollisia yhdistelmiä ja odottamattomuutta. Tämä on myös yhtäläinen syy luonnontieteiden saavutuksille ja yhteiskuntatieteiden ongelmille: luonnontieteet toimivat alempien tasojen kanssa ja voivat yleisesti tutkia objekteja enemmän tai vähemmän suljetuissa järjestelmissä, kun taas yhteiskuntatieteet ovat kiinnostuneet tasoista, joilla sulkeuma ei ole mahdollinen” (Danermark et al., 2002, 67).

Tämäntyyppinen melko karkea määrittelytapa on saanut Pertti Tötön (2004, 270–271) syyttämään esimerkiksi Sayeria ja Bhaskaria avointen järjestelmien avoimuuden absolutioinnista yhteiskuntatieteiden kontekstissa. Töttö väittää heidän olettavan sosiaaliset järjestelmät aina täysin avoimiksi. Tämän vuoksi he eivät siten ymmärtäisi, että avoimetkin järjestelmät ovat aina vain suhteellisen

⁴⁹ Tämä johtuu maailman emergenttisuudesta: ”Järjestelmä on usein mahdollista eristää ”korkeamman” tason tuottamista prosesseista mutta järjestelmää ei ole koskaan mahdollista eristää niistä prosesseista, jotka ovat ”alemmalla” tason tuottamia” eli esimerkiksi kemialliset prosessit voidaan eristää orgaanisten prosessien vaikutuksista mutta ei toisinpäin koska orgaaniset prosessit ovat juurtuneet kemialliseen ”tasoon”. (Collier 1994, 121)

avoimia vaikka voivat joskus toki tulla lähelle täysin avointa järjestelmää. Useimmat järjestelmät sijoittuvat kuitenkin ääripäiden eli täysin suljettujen ja täysin avointen järjestelmien väliselle jatkumolle.

”Todellisuus on vain suhteellisen avoin järjestelmä”, kirjoittaa Töttö (2004, 271), eikä todellisuus voi siten olla myöskään täysin ennakoimaton ja ennustamaton. Ajatus, jonka mukaan todellisuus ei ole täysin ennakoimaton, mutta ei myöskään ennaltamääräytynyt, on kuitenkin varsin keskeinen myös Sayerille. Sayer (2000a, 95) määrittelee neljä syytä sille, miksi maailma ja erilaiset tapahtumat tai käytännöt eivät määräydy deterministisesti: a) Kausaalisten voimien (*causal forces*) aktivoitunut olemassaolo [kuten kyky tehdä työtä, IK] riippuu erilaisten rakenteiden tai objektien kontingentista olemassaolosta. b) Se, otetaanko erilaiset kausaaliset eli tapahtumia aikaansaavat voimat koskaan käyttöön, on kontingenttia eikä ennalta määräytynyttä⁵⁰. c) Jos ja kun nämä voimat on otettu käyttöön, niiden seuraukset riippuvat muiden kontingentisti näihin voimiin liittyvien ilmiöiden vaikutuksista. d) Luontoon ja sosiaaliseen kuuluvat kausaaliset voimat voivat itsessään muuttua. Ennalta määräytymisen esteenä ei ole siis pelkästään kausaalisten voimien mahdollinen aktivoitumattomuus tai se, millaisissa olosuhteissa ne aktivoituvat/otetaan käyttöön (*exercised*).

Edellä mainituista syistä johtuen Sayer (2000a, 95) katsoo, että sikäli kuin yritämme selittää kausaalisuhteita, meidän on hylättävä ajatus determinismistä. Samalla Sayer tekee tähän tärkeän lisäyksen, joka on yhteen sovittamaton abso-luuttisesti avointen sosiaalisten järjestelmien ajatuksen kanssa:

”Samanaikaisesti meidän ei tarvitse heittää pois mitä tahansa näkemystä määräytyneisyydestä ja sortua kuvittelemaan, että mitä tahansa voi tapahtua missä tahansa. On tiettyjä asioita, joita objektit – mukaan lukien ihmiset, koska he ovat rakentuneet tiettyinä aikana ja tietyssä paikassa – voivat ja eivät voi tehdä, ja näiden kausaalisten voimien muuttamista on usein hankala saavuttaa.”

Sayer (2000a, 15) toteaa myös suoraan, että sosiaalisessa maailmassa esiintyy säännönmukaisuuksia, mutta niissä on kuitenkin kyse likiarvoisesta säännönmukaisuudesta, ne ovat usein ajallisesti rajattuja ja perustuvat usein tietoisiin pyrkimyksiin tuottaa niitä. Sosiaalisen maailman järjestelmätkin voivat olla siis niihin konstitutiivisesti kuuluvasta muutoksesta ja uudistumisesta huolimatta ”kvasi-suljettuja” (Sayer 1992). Tällaisia ovat esimerkiksi perhe- ja terveydenhoitojärjestelmä, joiden ennustettavuutta pyritään lisäämään tietoisella toiminnalla (esim. Danermark ym. 2002, 68). Kuten tästä nähdään, sosiaalinen todellisuus on Sayerillekin vain suhteellisen avointa: objekteilla on tiettyjä ominaisuuksia ja muutoksille alttiita kausaalisia voimia, minkä vuoksi olisi absurdia kuvitella, että mitä tahansa voi tapahtua missä tahansa, eli olettaa sosiaalisten järjestelmien olevan täysin avoimia.

Olenneisinta tässä ei ole kuitenkaan se, miten virheellisesti Töttö on mahdollisesti tulkinnut kriittisiä realisteja. Keskeisempää on se, että hän on kiinnittänyt huomiota tärkeään seikkaan eli sen eksplikointiin, että suljettujen ja

⁵⁰ Kausaaliset voimat on mielekästä ymmärtää ennen kaikkea potentiaaleiksi, eli ne eivät ole välttämättä aktualisoituneita tai aktiivisessa käytössä olevia jonkin objektin ominaisuuksia mutta voivat sellaisiksi tulla. (ks. Martins 2006, 678)

avointen järjestelmien välistä erottelua ei ole mielekästä pitää absoluuttisena. Vastaavaan asiaan ovat kiinnittäneet huomiotaan toki muutkin. Esimerkiksi Lawsonille (1998, 149) suljetun järjestelmän ainoa ajateltavissa oleva vaihtoehto ei ole "täysin epäsystemaattinen, epäkoherentti, sattumanvarainen alituinen vaihtelu". Sosiaalisten järjestelmien kaltaisissa suhteellisen avoimissa, dynaamisissa ja muuttuvissa järjestelmissä on mahdollista muodostua ajallis-paikallisesti rajautuneita ja aktuaalisella tasolla potentiaalisesti havaittavia osittaisia säännönmukaisuuksia. Lawson (esim. 1997; 2003a) onkin kiinnittänyt kriittisistä realisteista kenties systemaattisimmin huomiota *ainoastaan suhteellisen avointen* järjestelmien metodologisiin seurauksiin "kontrastiivisten demi-regulariteettien" -käsitteellään⁵¹.

Ymmärrettävästi yhteiskuntatieteiden tutkimuskohteiden manifestoituminen suhteellisen avoimissa järjestelmissä antaa syyn korostaa esimerkiksi eitarkeitettujen seurausten merkittävyyttä sosiaalisessa maailmassa⁵². Tulevaisuuden epävarmuutta korostavien huomioiden ilmeinen seuraus on se, että sosiaalisten järjestelmien avoimuus asettaa huomattavia rajoitteita yhteiskuntatieteiden kyvyille esittää tulevaisuutta koskevia ennusteita (esim. Danermark ym. 2002)⁵³. Tulevaisuutta kuvastava suhteellinen epävarmuus on seurausta muun muassa siitä, että

"sosiaalisen maailman 'avoimissa järjestelmissä' sama kausaalinen voima voi tuottaa erilaisia seurauksia riippuen siitä, miten sulkeuman ehdot ovat rikkoutuneet..." (Sayer 2000a, 15).

Esimerkiksi taloudellinen kilpailu saa yritykset uudistamaan organisaatiokenteitaan, kehittämään innovaatiotoimintaansa tai lopettamaan toimintansa. Vastaavasti erilaiset mekanismit voivat tuottaa joskus jonkin tietyn ja saman seurauksen: työntekijä voi menettää palkkatyönsä monista erilaisista syistä (emt., 15). Vastaavasti patenttien vaikutukset voivat olla joillain tietyillä markkinoilla ja tietyissä olosuhteissa kilpailua kontrolloivia, mutta eivät välttämättä aina ja kaikilla markkinoilla (ks. Fligstein 2001, 17–18).

Vaikka avointen ja suljettujen järjestelmien välinen erottelu on yksi keskeinen metodologiaan ja ontologiaan liittyvä erottelu kriittisessä realismissa,

⁵¹ "Demi-regulariteetit" tarkoittavat aktuaalisella tasolla ilmeneviä osittaisia säännönmukaisuuksia. Termi "kontrastiivinen" viittaa taas ajatukseen sellaisten osittaisen säännönmukaisuuksien tunnistamisesta, joiden voisi olettaa olevan keskenään samankaltaisia mutta jotka ovat kuitenkin tosiasiallisesti toistensa kanssa poikkeavia. "Kontrastiiviset demi-regulariteetit" ovat siten toistensa suhteen poikkeavia osittaisia säännönmukaisuuksia. Tutkimusta ohjaava ja vertailevaa tutkimusotetta edellyttävä "kontrastiivinen demi-regulariteetti" voi olla esimerkiksi havainto siitä, että naisten palkkatöissä käymisessä on suuria eroja kahden sellaisen maan välillä, joissa naisten palkkatöissä käymisen voisi etukäteistietojen valossa olettaa olevan samankaltaista. Tällöin selittämisen kohteeksi on määriteltävissä ne kausaaliset mekanismit, jotka tuottavat kontrastiivisen demi-regulariteetin.

⁵² Toiminnan ei-tarkeitetuista seurauksista ks. esim. Giddens (1984) ja Merton (1957).

⁵³ Voidaankin kysyä, onko yhteiskuntatieteiden ongelma niinkään ennustamisen vaikeus vai ylimitoitettut odotukset ja väitteet ennustamisen mahdollisuudesta (Danermark 2002, 69)? Kausaalisen mekanismin tunnistaminen ei tarkoita, että pystyisimme tekemään päteviä sosiaalista maailmaa koskevia ennustuksia. Tämä johtuu siitä, että empiirinen tietomme niistä sattumanvaraisista olosuhteista, joiden puitteissa mekanismit toimivat, on puutteellista. (Sayer 1992, 131–132)

esimerkiksi Bhaskar ei ole kuitenkaan kietonut "sosiaalinen järjestelmä" -käsitettään muihin sosiaaliantologisesti merkittäviin käsitteisiin kuten yhteiskuntaan, rakenteeseen, instituutioon ja toimijuuteen. Sosiaalinen järjestelmä käsitteen heikko asema kriittisten realistien käsitteistössä tulee esiin muun muassa Bhaskarin (esim. 1979, 45, 47; 1998, xvi) tavasta määritellä yhteiskunnan ja yksilöiden välinen suhde. Hänen mukaansa toimijat eivät luo yhteiskuntaa, koska sen rakenteelliset rajoitteet ja mahdollisuudet ovat olemassa ennen heitä ja heidän toimintansa välttämättöminä ehtoina. Mutta yhteiskunta on myös ihmillisen toiminnan seuraus, koska ihmiset uusintavat ja muuttavat sitä. Bhaskar ei viittaa "yhteiskunnalla" ryhmiin tai joukkokäyttäytymiseen vaan paremminkin sosiaalisten suhteiden ja niistä koostuvien rakenteiden kokonaisuuteen. Näitä sosiaalisen olemisensa ehtoja (eli sosiaalisia rakenteita) yksilöt siis uusintavat tai muuttavat intentionaalisella toiminnallaan. Kuten huomataan, näissä määrittelyssä ei ole lainkaan sijaa sosiaalisen järjestelmän käsitteelle.

3.4 Rakenne- ja järjestelmäkäsitteiden välinen suhde

On kuitenkin syytä huomata, että Bhaskar (1979, 47) on määritellyt *The Possibility of Naturalism* -kirjansa yhden luvun otsikoksi "*Some Emergent Properties of Social Systems*". Tällä hän vaikuttaa viittaavan siihen, että sosiaalisilla järjestelmillä on joitain sellaisia emergenttejä ominaisuuksia, jotka erottavat ne luonnon järjestelmistä. Mutta sen sijaan, että hän käsitelisi kyseisessä luvussa otsikkonsa mukaisesti sosiaalisten järjestelmien emergenttejä ominaisuuksia, hän alkaa käydä läpi sosiaalisten rakenteiden emergenttejä ominaisuuksia eli niiden toiminta-, käsite-, ja aikariippuvuutta⁵⁴. Tämä on harmillista, koska tällöin jää epäselväksi muun muassa se, ovatko sosiaaliset rakenteet hänelle sama asia kuin sosiaaliset järjestelmät, koostuvatko sosiaaliset järjestelmät sosiaalisista rakenteista, onko jossain tietyssä yhteiskunnassa useita sosiaalisia järjestelmiä vai rinnastaako hän sosiaalisen järjestelmän käsitteen yhteiskunnan käsitteeseen. Bhaskar (emt., 57) puhuu myöhemmin samassa teoksessa "sosiaalisista järjestelmistä" suoraan "avointen järjestelmien" kaltaisina järjestelminä.

Yksi syy siihen, miksi Bhaskar on korostanut sosiaalisten järjestelmien sijaan sosiaalisten suhteiden tutkimisen tärkeyttä, saattaa olla osaltaan siinä, että suhteen käsite vaikuttaisi antavan "hengittävämmän" lähtökohdan sosiaalisen maailman kontingenttisyyden, ennustamattomuuden, epävarmuuden ja avointen piirteiden tutkimiselle, kuin esimerkiksi järjestelmäkäsite⁵⁵. Bhaskar (esim.

⁵⁴ a) Sosiaaliset rakenteet eivät ole olemassa, toisin kuin luonnon rakenteet, toiminnasta riippumatta (sosiaalisten rakenteiden toimintariippuvuus), b) sosiaaliset rakenteet eivät ole olemassa, toisin kuin luonnon rakenteet, toimijoiden omaa toimintaansa koskevasta käsityksistä riippumatta (sosiaalisten rakenteiden käsiteriippuvuus), ja c) sosiaaliset rakenteet, toisin kuin luonnon rakenteet, ovat vain suhteellisen kestäviä eli niihin liittyvät tendenssit eivät ole universaalisti olemassa, ts. ajasta ja paikasta riippumatta (sosiaalisten rakenteiden aikariippuvuus). (ks. Bhaskar 1979, 48–49)

⁵⁵ Jos kriittisellä realismilla ei ole huolenaan reduktionismi sen enempää atomisimin (järjestelmän palauttaminen osiinsa) kuin holisminkaan (osien palauttaminen järjes-

2003, 98–100) viestittää tulkintani mukaan avointen järjestelmien käsitteellään sitä, että sosiaaliset järjestelmät eivät koostu ainoastaan ilmiöistä, tapahtumista ja niiden mahdollisesta kokemisesta tai havaitsemisesta eli sosiaaliset järjestelmät eivät palaudu sosiaalisen todellisuuden empiiriseen ja aktuaaliseen tasoon. Niissä on läsnä myös reaalin taso eli mekanismien ja kausaalisten voimien taso. Jos sosiaaliset järjestelmät määriteltäisiin pelkästään aktuaaliselle ja empiiriselle tasolle kuuluviksi tutkimuskohteiksi, sosiaaliset rakenteet jouduttaisiin tällöin sijoittamaan sosiaalisten järjestelmien ulkopuolelle, mikä ei taas vaikuta mielekkäältä ajatukselta. Mikä olisi esimerkiksi sellainen abstrakti luokkarakenne, joka sijoittuu kapitalistisen talousjärjestelmän ulkopuolelle? Rakennekäsitemiehe on siis mielekkäintä sijoittaa järjestelmäkäsitteen sisälle.

Sosiaalinen järjestelmä käsitteen ja rakennekäsitteen välisen suhteen erittelyssä voi hyödyntää esimerkiksi Anthony Giddensin tuotantoa. Säännöt ja resurssit ovat Giddensille (1984a, 177) sosiaalisten järjestelmien tärkeimpiä rakenteellisia ominaisuuksia. Nämä rakenteelliset ominaisuudet sekä mahdollistavat että rajoittavat agenttien toimintaa. Ajatus rakenteiden toimintaa mahdollistavasta ja rajoittavasta luonteesta on ominainen myös Bhaskarille (esim. 1979). Lisäksi molemmat edustavat kantaa, jonka mukaan toimijat eivät luo sosiaalista maailmaa vaan uusintavat ja muuttavat sitä, eli sosiaaliset rakenteet ovat samanaikaisesti sekä toiminnan ehto että sen seuraus. Molemmat jakavat edelleen sen ajatuksen, että rakenteita uusintavalla tai muuttavalla sosiaalisella toiminnalla voi olla sekä tarkoitettuja että ei-tarkoitettuja seurauksia.

Yllä olevista yhtäläisyyksistä huolimatta Giddensin ja Bhaskarin rakennekäsitteet eroavat selvästi toisistaan. Bhaskar ei viittaa Giddensistä poiketen sosiaalisilla rakenteilla sääntöihin ja resursseihin. Sen sijaan ne koostuvat Bhaskarin (esim. 1979, 31–56; ks. myös Porpora 1998; Mingers 2004) tapauksessa ajallisesti suhteellisen pysyvistä sosiaalisista suhteista. Näiden suhteiden sekä niitä uusintavan tai muuttavan toiminnan yhteyteen Bhaskar sijoittaa positiot, joihin ihmiset erilaisissa (kuten opettajan, oppilaan, palkkatyöläisen ja kapitalistin) rooleissaan sijoittuvat. Näihin positioihin kytkeytyy niiden yksilöihin palautumattomuuden takia erilaisia ajallisesti rakentuneita käytäntöjä, joiden mukaisesti tai joita muuttaen ihmiset toimivat⁵⁶.

Seuraava Giddensin huomio vaikuttaa varsin tärkeältä: sosiaalisia järjestelmiä ovat ”säännöllisiksi yhteiskunnallisiksi toimintakäytännöiksi järjestyneet jatkuvasti uusinnetut suhteet toimijoiden ja heistä muodostuneiden ryhmien (...) välillä” (1984b, 112). Hän pyrkii tarkentamaan määritelmäänsä toteamalla näiden järjestelmien koostuvan siten ”yksilöiden ja ryhmien välisistä vakiintuneista suhteista, joita voidaan parhaiten eritellä toistuvina yhteiskunnallisina toimintakäytäntöinä”. Giddens sitoo sosiaalisen järjestelmän käsitteensä tätä kautta tiiviisti vuorovaikutukseen. Itse asiassa hän kutsuukin niitä ”vuorovaikutusjärjestelmiksi”, jolloin ”niihin sisältyvät inhimillisten subjektien tilanne-

telmään) mielessä, tällöin järjestelmäkäsitteen tarkemman muotoilun ei pitäisi aiheuttaa ongelmia kriittiselle realismille (ks. Creaven 2002, 131).

⁵⁶ Tässä on selvä yhteys Bourdieun kenttäteoriaan, jossa toimijoiden katsotaan sijoittuvan sosiaalisen maailman eri kentillä sijaitseviin relationaalisiiin positioihin.

määritteiset [ja aikamääritteiset, IK] toiminnot” (emt., 112–113). Toisin sanoen sosiaalisten järjestelmien jäsentymisprosessit koostuvat rakenteista (Giddensille sääntöjä ja resursseja) sekä niiden uusintamisesta ja muuttamisesta. Giddensille (emt., 111) esimerkiksi säännöt ovatkin sosiaalisten järjestelmien uusintamisen välineitä ja tuotoksia, ts. rakenteistuneita ominaisuuksia. Giddensin terminologiassa järjestelmät ja rakenteet ovat siten eroteltavissa niin, että

”järjestelmillä on rakenteita, tai tarkemmin ilmaistuna, rakenteellisia ominaisuuksia; ne itse eivät suinkaan ole rakenteita. Rakenteet ovat välttämättä (loogisesti) järjestelmien ja ryhmien (...) ominaisuuksia, ja niitä luonnehtii ‘subjektin poissaolo’” (emt., 113).

Mutta miten järjestelmän ja rakenteen käsitteet suhteutuvat toisiinsa Bhaskarin tapauksessa? Selvästikin niiden välinen suhde on mielekästä tulkita tietyiltä osin erilaiseksi kuin Giddensillä. Bhaskarille sosiaaliset rakenteet koostuvat siis positioiden välisistä suhteellisen kestävästä sosiaalisista suhteista. Nämä sosiaaliset rakenteet limittyvät toisiinsa muodostaen ”rakenteiden yhdistelmiä” (Bhaskar 1986, 109) ja nämä rakenteiden yhdistelmät muodostavat taas Bhaskarin (emt., 109) mukaan ”järjestelmän”. Näin ollen sosiaaliset järjestelmät ovat Bhaskarille itse asiassa sosiaalisten rakenteiden eli sosiaalisten positioiden välisen suhteellisen kestävien suhteiden yhteenliittymiä⁵⁷. Giddensistä poiketen suhteet ovat Bhaskarille rakenteiden konstitutiivinen osa (esim. Porpora 1998, 345). Heidän välillään oleva toinen keskeinen ero on siinä, että Bhaskarille sosiaaliset rakenteet viittaavat yhteiskunnan organisoitumiseen (kuten työnjakoon), mutta Giddensille sosiaaliset rakenteet viittaavat tätä organisoitumista ohjaaviin taustatekijöihin (emt., 345). Näistä eroista huolimatta molemmat päätyvät esittämään sosiaaliset järjestelmät sosiaalisten suhteiden yhdistelmiksi.

Kriittisten realistien tapa nähdä rakenteiden ja järjestelmien välinen suhde on peruspiirteiltään samantyyppinen kuin Bungella (2004a, 188; 2001, 109). Hän määrittelee järjestelmät monimutkaisiksi objekteiksi, joiden *koostumusta* tai siis järjestelmän osia yhdistävät erilaiset siteet ja suhteet. Nämä objektin osia koossapitävät siteet ovat luonteeltaan joko loogisia suhteita (kuten käsitejärjestelmän tapauksessa) tai materiaalisia suhteita (kuten perheen tapauksessa). Järjestelmän osia yhdistävät suhteet muodostavat kyseisen järjestelmän *rakenteen*. Esimerkiksi sosiaalisten järjestelmien osia koossapitävät siteet ovat biologisia, taloudellisia, poliittisia ja/tai kulttuurisia. Järjestelmillä on myös *ympäristö*, jolla Bunge tarkoittaa järjestelmän osista erotettavia, mutta niihin kytköksissä olevaa objektien joukkoa. Suhteet kytkevät toisiinsa paitsi järjestelmän osia myös niitä ja ympäristön objekteja. Näiden lisäksi järjestelmissä vaikuttaa jokin sille ominainen *mekanismi* tai ”prosessien joukko” (Bunge 2001, 71).

Kriittisistä realisteista poiketen Bunge (emt., 71, 73, 106–109) korostaa sosiaalisten järjestelmien konkreettista ja materiaalista luonnetta. Tämä tarkoittaa muun muassa sitä, että yksilöllisillä ja kollektiivisilla toimijoilla on hänen sosi-

⁵⁷ Lawson (2003a, 228) puolestaan tarkoittaa sosiaalisilla järjestelmillä erityisesti ”verkottuneiden, sisäisesti toisiinsa liittyvien positioiden ja niihin liittyvien sääntöjen ja käytäntöjen kokonaisuutta” (vrt. Archer 1998a, 200–201).

aalisten järjestelmien määrittelytavassaan keskeinen asema. Myös hänen metodologiset johtopäätöksensä ovat kriittisistä realisteista poikkeavia, joskaan eivät ristiriitaisia. Koetilanteiden mielekkyyden kieltämisen sijaan hän korostaa sitä, että sosiaalisten järjestelmien tutkimisessa on kiinnitettävä metodologisen individualismin vastaisesti huomiota järjestelmän osia toisiinsa kytkeviin suhteisiin. Jokaisella järjestelmällä on Bungen mielestä myös vähintään yksi emergentti ominaisuus, jota ei voi palauttaa järjestelmän osiin eikä alemman tason järjestelmiin. Tämän lisäksi hän tekee kriittisiltä realisteilta puuttuvan erottelun, jossa hän tekee eron luonnollisten tai spontaanien (kuten ystävien piirin tai naapuruston jalkapallojoukkueen kaltaisten) ja keinotekoisien tai muodollisten (kuten yritysten, armeijoiden tai kirkkojen kaltaisten) sosiaalisten järjestelmien välille. Edellinen järjestelmätyyppi on itseorganisoituva ja spontaanisti kehittynyt, kun taas jälkimmäisessä on kyse poliittisesti, suunnitelmallisesti ja sääntöihin tukeutuen rakennetusta järjestelmästä. Tällaisesta jälkimmäisestä järjestelmätyypistä on kyse myös globalisoituvassa patenttijärjestelmässä.

Kriittisten realistien ja Bungen käsitteellistämistapaa yhdistää se, että he katsovat muuttuvuuden (Bunge) ja avoimuuden (kriittiset realistit) kuvastavan sosiaalisia järjestelmiä. Molempien tapauksessa sosiaalisten järjestelmien muutoksen ja avoimuuden lähteet ovat jääneet kuitenkin suhteellisen heikosti määritellyiksi. Bunge (emt., 103, 111) tyytyy palauttamaan muutoksen lähteet järjestelmän koostumuksessa eli sen osissa, rakenteessa, ympäristössä ja mekanismeissa tai järjestelmän osien ja ympäristötekijöiden välisessä vuorovaikutuksessa tapahtuviin muutoksiin. Bungen ajattelu vaikuttaa tulevan tässä suhteessa ainakin pääpiirteissään varsin lähelle kriittisiä realisteja. Hänkin katsoo muutoksen lähteiden sijoittuvan joko järjestelmän sisäisiin tekijöihin tai järjestelmän ja sen ympäristön vuorovaikutuksessa ilmeneviin muutoksiin. Kriittisten realistien terminologiaa käyttäkseni kyse on siis suljetun järjestelmän sekä sisäisen että ulkoisen ehdon toteutumattomuudesta.

3.5 Sosiaalisten järjestelmien suhteellisen avoimuuden lähteitä

3.5.1 Sosiaalisten järjestelmien ”epäpuhtaus”

Sosiaalisten järjestelmien suhteelliseen avoimuuteen liittyy siis sekä ontologinen että metodologinen ulottuvuus. On kuitenkin kyseenalaista, ovatko kriittisten realistien paikoin varsin lyhyet tavat määrittellä suljetuttujen ja avointen järjestelmien luonnetta riittäviä tai mielekkäitä sen hahmottamiseksi, mikä estää sosiaalisia järjestelmiä liukumasta sen enempää täydelliseen avoimuuteen kuin sulkeutuneisuuteenkaan. Tämän vuoksi on syytä keskittyä tarkemmin sosiaalisten järjestelmien *suhteellisen* avoimuuden lähteisiin.

Oma erillinen kysymyksensä on se, onko avoimella järjestelmällä rajaa, joka erottaa sen toisista järjestelmistä. Ja jos tällainen raja on, millainen se on luonteeltaan? Tähän kysymykseen kriittisen realismin kentältä ei ole löydettyä

vissä systemaattisia vastauspyrkimyksiä. Mearmanin (emt., 2, 4) käsityksen mukaan suhteellisen avoimillakin järjestelmillä on ideaalitalanteessa tunnistettavissa olevat rajansa. Kyse voi olla niin spatiaalisesta kuin temporaalisestakin rajasta. Suhteellisen avoimen järjestelmän raja on todennäköisesti ”sumea, muuttuva, huokoinen (sallii ulkoisten tekijöiden tulla sisäpuolelle) ja järjestelmän toimijoiden muutettavissa” (emt., 2). Kysymystä järjestelmien välisistä rajoista ja suhteista voidaan edelleen avata käyttämällä hyödyksi Geoffrey M. Hodgsonin (1988, 167–168) näkemystä sosiaalisia järjestelmiä kuvaavasta ”epäpuhtauden periaatteesta”:

”Lyhyesti ilmaistuna ’epäpuhtauden periaate’ on idea, jonka mukaan kukin järjestelmä (tai alajärjestelmä) sisältää ’epäpuhtauksia’, jotka eivät ole tyyppillisiä kokonaisuudelle, mutta jotka ovat kuitenkin välttämättömiä järjestelmän toimivuuden kannalta (...) [A]voimeen järjestelmään on sisällyttävä riittävästi variaatiota, jotta se voisi tulla toimeen sen ympäristöön sisältyvän kaiken variaation kanssa”.

Hodgsonin (esim. 2001, 334) epäpuhtauden periaatteen näkökulmasta sosio-ekonomisten järjestelmien toimeentulokyky ympäristön monimutkaisuuden kanssa edellyttää sitä, että jokaiseen sosio-ekonomiseen järjestelmään on osittaisesti integroiduttava vähintään yksi sellainen alajärjestelmä⁵⁸, joka poikkeaa rakenteellisesti kyseisestä sosio-ekonomisesta järjestelmästä. Esimerkiksi kapitalismi, voiton ja tappion logiikkaan perustuvana järjestelmänä, sisältää tässä mielessä epäpuhtauksia muun muassa perheen, kotitaloustuotannon ja valtion muodossa. Alajärjestelmien keskinäiset suhteet ja alajärjestelmien suhteet kulloiseenkin sosio-ekonomiseen järjestelmään ovat suhteellisen epätarkkoja, ja tarkasteltavana oleva sosio-ekonominen järjestelmä voi sisältää kontekstuaalisten tekijöiden vuoksi erityyppisiä alajärjestelmiä (esim. lasten kasvattaminen voi tapahtua ydinperheessä tai vaikkapa kollektiivisesti organisoiduissa kotitalouksien verkostoissa).

Alajärjestelmien luonteissa ja vaikutusten vahvuuksissa olevien erojen takia kukin sosio-ekonominen järjestelmä on luonteeltaan suhteellisen avoin sosiaalinen järjestelmä ainakin kahdessa mielessä. Ensinnäkin sosio-ekonominen järjestelmä voi saada erilaisia ilmenemismuotoja, vaikka sillä voitaisiin osoittaa olevan jokin välttämätön ominaisuus (kuten kapitalismissa yksityisomaisuusinstituutio). Toiseksi alajärjestelmien potentiaalinen moninaisuus viittaa siihen, että kussakin sosio-ekonomisessa järjestelmässä vaikuttaa useita mekanismeja, eli suhteellisen avointen sosiaalisten järjestelmien tapaan niitä kuvastaa monimekanismisuus. Alajärjestelmien potentiaalisesta moninaisuudesta huolimatta on syytä korostaa sitä epäpuhtauden periaatteeseen sisältyvää ajatusta, että kussakin sosio-ekonomisessa järjestelmässä on hallitsevana jokin tuo-

⁵⁸ Bunge (2001, 107) ei käytä epäpuhtauden periaatteen kaltaista ajattelumallia, mutta sen sijaan hänkin käyttää alajärjestelmäkäsitettä. Yhteiskunnan hän määrittelee ”superjärjestelmäksi” (*supersystem*), jolla on neljä keskeistä alajärjestelmää (biologinen, taloudellinen, poliittinen ja kulttuurinen) omine erityispiirteineen. Tällaisia superjärjestelmiä ovat esimerkiksi kaupungit ja kansallisvaltiot mutta sen sijaan esimerkiksi poikkikansalliset yritykset eivät monimutkaisuudestaan huolimatta kuulu superjärjestelmien kategoriaan, koska niillä ei ole ainakaan kaikkia yllämainittuja alajärjestelmiä.

tanto- ja jakelutapa. Tämä ”hallinnan periaate” (ks. Hodgson 2001, 336–337) tuo suhteellisen avoimiin sosiaalisiin järjestelmiin jatkuvuutta sekä osittaista ennustettavuutta ja sulkeutuneisuutta.

Hodgsonin ajattelulla on kytköksiä Niklas Luhmannin (esim. 2003) järjestelmäteoriaan, jossa kussakin järjestelmässä katsotaan vaikuttavan jokin hallitseva koodi. Esimerkiksi kapitalistisia talousjärjestelmiä ja niissä tapahtuvaa toimintaa määrittää voiton ja tappion logiikka. Muunlaiset koodaustavat (esim. moraaliset arvostelmat) ovat sille vieraita ja vain sikäli järjestelmän toimintaan vaikuttavia, kun ne pystytään kääntämään voiton ja tappion kielelle. Lisäksi on syytä huomata seuraava seikka. Alajärjestelmät voivat aiheuttaa ristiriitoja tai estää niiden syntymistä sosio-ekonomiseen järjestelmään tai vaihtoehtoisesti nopeuttavat tai hidastavat jo olemassa olevia ristiriitoja. Alajärjestelmien ja ristiriitojen välinen suhde riippuu esimerkiksi alajärjestelmien luonteesta ja niiden keskinäisistä suhteista sekä yhteydestä sosio-ekonomiseen järjestelmään. Muun muassa valtiolla on erityyppisiä rooleja taloudessa ilmenevien ristiriitojen (kuten tiedon ei-kilpaillun luonteen ja tavaroistaminen) suhteen.

Hodgsonin epäpuhtauden periaate tuo yhden uuden ulottuvuuden avointen järjestelmien määrittelyihin. Kuten todettua, kriittisessä realismissa ei ole tarjottu näkemyksiä eri järjestelmien välisten rajojen määrittelystä tai siitä, ovatko järjestelmät toisistaan erillisiä vai voivatko ne mennä osittain päällekkäin (ks. myös Mearman 2006). Hodgsonin kautta tarkasteltuna suhteellisen avoimet sosiaaliset järjestelmät limittyvät toisiinsa. Esimerkiksi ”puhdas” markkinatalous tai kapitalistinen talousjärjestelmä, joka olisi tehnyt merkitykselliseksi kaikki tavat, traditiot, epämuodolliset säännöt, tottumukset, olisi sekä teoreettisesti epäuskottava että käytännössä mahdoton toteuttaa. Kaikki sosiaaliset järjestelmät sisältävät epäpuhtauksia, ja sikäli kuin tutkijat operoivat sellaisen sosiaalisen järjestelmän käsitteen varassa, joka implikoi järjestelmien puhtautta, kyse on abstraktiosta, jolla kyetään kuvaamaan korkeintaan kulloinkin tarkasteltavana olevan konkreettisen sosiaalisen järjestelmän välttämättömiä sisäisiä piirteitä. Esimerkiksi sopimusten ei-sopimuksellisia ulottuvuuksia ei voi ohittaa kapitalismissakaan, vaikka pitkälle kehittyneessä kapitalistisessa järjestelmässä rationaalinen voittojen ja tappioiden laskelmointi, eivätkä sopimusten ei-sopimukselliset ehdot, hallitsee vaihtosuhteita. (Hodgson 1988, 160, 167)

Näillä tarkasteluilla on vähintäänkin yksi metodologinen seuraus: *mitään järjestelmää ei ole mielekästä tarkastella edes abstraktilla tasolla puhtaana, koska kuhunkin järjestelmään sisältyy välttämättömiä epäpuhtauksia* ja ainakin osa näistä epäpuhtauksista, kuten perhe, on mahdollista käsitteellistää alajärjestelmiksi (ks. Hodgson 2001, 54). Järjestelmän epäpuhtauksien ja itse järjestelmän välillä on siten sisäinen suhde, mutta epäpuhtauksien substantiaalinen sisältö ja seuraukset ovat kontingenteja ja niiden identifiointi edellyttää tietysti empiiristä tutkimusta.

Myös Polanyi (esim. 1957, 130–132) oli omalla tavallaan epäpuhtauden periaatteen teoreetikko katsoessaan, että puhdas, omalakinen, markkinatalousjärjestelmä on mahdottomuus ja johtaisi toteutuessaan vain yhteiskunnan ja luonnon tuhoutumiseen. Polanyi viittaa tähän kietoutumisen metaforallaan tarkoitt-

taen sillä lähinnä talouden kietoutumista valtioon. Kapitalistisiin talousjärjestelmiin aiheuttaa epäpuhtautta laajempien kulttuuristen ja poliittisten erojen ohessa myös se, että sen toimijat eivät toimi aina ainoastaan omien välittömien materiaalistien intressiensä maksimoimiseksi vaikka oman hyödyn päämäärärationaalista tavoittelua voitaisiinkin pitää taloudellisia suhteita ja taloudellista toimintaa hallitsevana periaatteena. Ihmisten taloudellisen toiminnan eri muotoihin vaikuttaa myös muunlaisia motiiveja riippuen muun muassa siitä, millaisesta positiosta käsin yksilö toimii ja millaisia resursseja hänellä on käytettävissä. Kapitalismissa vaikuttavien ei-vakioisten ”epäpuhtauksien” takia kapitalismikaan ei ole erilaisine variaatioineen suljettu sosio-ekonominen järjestelmä.

Dialektiikan näkökulmasta sosiaalisten järjestelmien ominaispiirteeksi ovat nostettavissa niihin sisältyvät ristiriidat, jotka muodostavat *potentiaal*in järjestelmän muuttumiselle sosiaalisen toiminnan välityksellä. En näe mitään estettä tämän ajatuksen mukaan ottamiselle määriteltäessä sosiaalisten järjestelmien käsitettä kriittisen realismin yhteydessä, mutta en syvenny tähän kysymykseen enemmälti⁵⁹. Dialektiikan ja Hodgsonin epäpuhtauden periaatteen näkökulmasta sosiaaliset järjestelmät sisältävät yhtäältä ristiriitoja ja toisaalta epäpuhtauksia (kuten kapitalismin tapauksessa materiaalistien resurssien uudelleenjakaminen, lahjainstituutio tai perhe). Nämä molemmat piirteet ovat sosiaalisten järjestelmien avoimuuden lähteitä. On kuitenkin huomattava, että ristiriidat ja epäpuhtaudet ovat erityyppisiä avoimuuden lähteitä. Ristiriidat toimivat jonkin järjestelmän avoimuuden ja sen potentiaalisen muutoksen sisäisenä lähteenä, kun taas epäpuhtaudet ovat jo määritelmällisesti seurausta järjestelmän kytkeytymisestä toisiin järjestelmiin. Vaikka epäpuhtauksissa tapahtuvat vaihtelut voivat altistaa järjestelmän myös muutoksille, katson epäpuhtauksien toimivan ensisijaisesti avoimuuden lähteinä järjestelmän erilaisille variaatioille.

3.5.2 Sosiaalisten järjestelmien monimekanisuus

Kriittiset realistit ovat itse painottaneet sosiaalisten järjestelmien avoimuuden johtuvan ensisijaisesti kahdesta syystä. Ensinnäkin siksi, että sosiaalisissa järjestelmissä vaikuttaa samanaikaisesti useita mekanismeja. Toiseksi syyksi he ovat nostaneet sen, että sosiaalisten järjestelmien entiteetit ovat luonteeltaan relationaalisia eli niiden luonne riippuu muun muassa niiden sosiaalisten suhteiden ja toisten entiteettien ominaisuuksista, joihin entiteetit ovat kietoutuneet ja joiden kautta ne ovat konstituoituneet. Entiteettien väliset suhteet voivat olla sekä sisäisiä (eli välttämättömiä) että ulkoisia (eli satunnaisia). Esimerkiksi opettajan ja opiskelijan välinen suhde on (loogisesti) välttämätön. Sen sijaan kahden, toisensa ohittavan kävelijän suhde on satunnainen. Sekä entiteettien relationaalisuuden että niihin vaikuttavien mekanismien moninaisuuden taipumuksena on lisätä sosiaalisten järjestelmien avoimuutta. Avoimuuden keskeisten lähteiden määrittäminen mekanismien ja suhteiden kautta vastaa kriittiselle realismille ominaista tapaa korostaa sosiaalisen maailman reaalista tasoa.

⁵⁹ Ristiriidan käsitteestä kriittisessä realismissa ks. Collier (2002) ja Creaven (2002).

Generatiivisten eli tapahtumia aikaansaavien mekanismien monilukuisuus ja monimuotoisuus sisältää sen ajatuksen, että mekanismit eivät tuota luonnonlain kaltaisesti samoja seurauksia aktuaalisella tasolla (Bhaskar 1979, 110)⁶⁰. Aktuaalisen tason tapahtumiin ei vaikuta ainoastaan yksi kausaalinen mekanismi, vaan tapahtumien aikaansaamisessa on kyse erilaisten mekanismien kontingentista interaktiosta. Tällöin mahdollisesti havaituiksi tulevat tapahtumat ovat monimääräytyneitä tai monimutkaisesti määräytyneitä (esim. Bhaskar 1978; 1979). Esimerkiksi toimijoiden motiivit ja toiminta ovat monimääräytyneitä, koska he sijoittuvat todennäköisesti samanaikaisesti useiden rakenteiden positioihin (kuten aviomiehen tai vaimon, yritysjohtajan ja uskonnollisen ryhmän jäsenen positioihin), jotka voivat motivoida potentiaalisesti ristiriitaisin tavoin toimijaa (ks. Pratten 2000, 118).

Suhteellisen avoimiin sosiaalisiin järjestelmiin kuuluvaan monimekanismisuuteen sisältyy vähintäänkin kaksi keskeistä ajatusta. Jokin tietty mekanismi voi ensinnäkin estää, heikentää tai vahvistaa jotain toista mekanismia eli mekanismit ovat tendenssimäisiä. Toinen keskeinen ajatus on se, että jokin selitettävä ilmiö tai tapahtuma ei ole ainoastaan yhden vaan useamman mekanismin seuraus ja yksittäisellä mekanismilla voi olla useita erilaisia seurauksia (esim. Sayer 2000a; ks. myös Mayntz 2003, 255). Mekanismien ja kausaalisten voimien transfaktuaalisuus viittaa siihen, että ne voivat olla olemassa vaikka eivät olisikaan jonain hetkenä käytössä tai jotin vastakkaisesti vaikuttavat voimat ja mekanismit saattavatkin estää niiden vaikutusten toteutumisen⁶¹. Esimerkiksi valtiolla on väkivallankäytön mahdollisuus, vaikka se ei sitä koko ajan harjoittaisikaan, ja mekanismien voimat voivat olla aktivoituina, mutta siitä huolimatta ne eivät välttämättä tuota tiettyjä tuloksia, koska muut mekanismit voivat estää kyseisten mekanismien kyvyn tuottaa vaikutuksia (ks. Fleetwood 2002, 67).

Sosiaalisen maailman avoimuuteen voivat tietysti vaikuttaa myös ”alempien” kerrosten muutokset (kuten ihmisen toiminnasta riippumattomat ympäristönmuutokset). Suhteellisen avointen järjestelmien monimekanismisuudella en viittaa siten ainoastaan mekanismien monilukuisuuteen vaan myös mekanismien sijoittumiseen todellisuuden eri kerroksiin. Viittaan jälkimmäisellä todellisuuden kerrostuneisuuteen siinä mielessä, että maailmasta on eroteltavissa esimerkiksi fyysinen, kemiallinen, biologinen, psykologinen, sosiaalinen ja kulttuurinen taso, joista kukin rakentuu edellisen tason varaan, mutta on samalla siihen palautumaton. Ontologisen emergentin materialismin näkökulmasta tämä tarkoittaa sitä, että esimerkiksi kulttuuriset ja sosiaaliset mekanismit eivät voi esiintyä ilman biologisia mekanismeja, mutta ne eli kulttuuriset ja sosiaaliset mekanismit ovat suhteellisen autonomisia suhteessa alemman todellisuuden tason mekanismeihin (Creaven 2002, 135). Tämä mekanismien monitasoisuus tekee tarpeelliseksi määritellä suhteellisen avoimet sosiaaliset järjestelmät siten,

⁶⁰ Monimekanismisuudesta on käytetty muun muassa seuraavia ilmaisuja: ”moninainen määräytyminen” (Collier 1998, 263; Bhaskar 1978, 112–113); ”monimekanisminen (’avoin’) järjestelmä” (Benton 1998, 308).

⁶¹ ”Ei havaittavien generatiivisten mekanismien voimat voivat olla olemassa ilman, että ne olisivat käytössä, tai ne voivat olla käytössä ilman, että ne realisoituisivat”. (Archer 1998a, 190)

että määritelmä sisällyttää itseensä sopivalla tavalla myös ei-sosiaaliset mekanismit. Suhteellisen avointen sosiaalisten järjestelmien käsite auttaa tätä kautta välttämään sortumisen esimerkiksi sosiologiseen reduktionismiin. Empiirisen tason tapahtumat ja ilmiöt ovat seurausta useista samanaikaisesti vaikuttavista mekanismeista, jotka toimivat todellisuuden eri tasoilla ja mitä korkeammasta tasosta on kyse, sitä laajempi joukko eritasoisia mekanismeja kyseisen tason ilmiöihin ja objekteihin vaikuttaa (emt., 136). Ottaen huomioon sen, että suhteellisen avoimissa järjestelmissä vaikuttavat ja niihin vaikuttavat mekanismit sijaitsevat todellisuuden eri kerroksilla, jonkin sosiaalisen mekanismin vaikutusten estyminen (vaikka kyseinen mekanismi olisikin aktiivisessa tilassa) voi joutua esimerkiksi sosiaalisista järjestelmistä puhuttaessa paitsi muista sosiaalisista mekanismeista myös biologisista mekanismeista. Ilmeisenä esimerkkinä voi olla vaikkapa maanjäristyksiä tai tsunameja aiheuttavat ei-sosiaaliset mekanismit, joiden seuraukset voivat ainakin osaltaan estää jonkin sosiaalisen mekanismin vaikutusten ennallaan pysymisen (esim. taloudellisen kasvun jatkuvuus).

Bunge (2004a, 189, 193) ei käsittele sosiaalisten järjestelmien suhteellista avoimuutta, mutta myös hän toteaa siis monimutkaisten järjestelmien piirteeksi saman kuin kriittiset realistit: niissä vaikuttaa samanaikaisesti useita mekanismeja, joista osa voi olla järjestelmää uusintavia ja osa taas järjestelmää muuttavia. Osa mekanismeista voi puolestaan olla kyseiselle järjestelmälle ominaisia tai keskeisiä, kun taas jotkin mekanismit voivat kuulua siihen satunnaisesti. Tiettyssä järjestelmässä vaikuttavat mekanismit voivat tuottaa sekä tarkoitettuja että ei-tarkoitettuja (toivottavia tai ei-toivottavia) seurauksia. Se, ovatko jonkin mekanismin vaikutukset a) aiottuja vai ei-aiottuja tai b) toivottavia vai ei-toivottavia riippuu taas esimerkiksi kontekstuaalisista tekijöistä kuten kyseiseen mekanismiin vaikuttavista muista mekanismeista.

3.5.3 Toimijuus

Järjestelmän suhteellisesta avoimuudesta kieli myös se, jos järjestelmästä voidaan tunnistaa siihen sisältyvä reaalin toimija, koska toimijuus on mahdollista vain silloin kun ”järjestelmällä ei ole ennalta määrättyjä seurauksia” (Mearman 2002, 2). Useisiin järjestelmiin (kuten perheeseen, kouluun ja yritykseen) samanaikaisesti kuuluvat toimijat (Bunge 2001, 86) ja heidän sekä tarkoitettuja että ei-tarkoitettuja seurauksia aiheuttava (erilaisiin rooleihin ja positioihin sisältyvä) toimintansa rikkovat suljetun järjestelmän ensimmäistä eli sisäistä ehtoa.

Sosiaalisten järjestelmien suhteellisen avoimuuden lähteitä koskevaa ymmärrystä on tässä yhteydessä syytä täydentää esimerkiksi hermeneutiikasta ammennettavissa olevilla ideoilla. Nicholas H. Smith (2002, 124) toteaa Charles Tayloriin viitaten, että koska ihmiset ovat itseään tulkitsevia olentoja ja sisäisten ominaisuuksiensa takia kykeneväisiä kielellisiin ja käsitteellisiin innovaatioihin, yhteiskuntatieteiden tutkimuskohteessa on luonnostaan jotain ennustamatonta. Näin ollen sosiaalisten järjestelmien suhteellinen avoimuus ja siten suhteellinen ennustamattomuus ei selity ainoastaan makrotason järjestelmien antautumattomuudella rationaaliselle hallinnalle tai kausaalisten mekanismien moninai-

suudella, vaan myös sillä, että ihmiset ovat hermeneuttisesti orientoituvia olen-
toja, jotka kykenevät oppimisen kautta tarkentamaan, uudistamaan ja muutta-
maan aikaisempia maailmaa koskevia tulkintojaan, merkityksenantojaan tai
toimintaansa kontingenttien tekijöiden asettamissa rajoissa (ks. Archer 1998a,
190; Sayer 1992, 123).

Näiden emergenttien ominaisuuksiensa ansiosta ihmiset ovat kykeneviä
rakentamaan esimerkiksi ajatuskokeita, joita he voivat yrittää kääntää käytän-
nöksi jonkin sosiaalisen järjestelmän (tai rakenteen) muuttamiseksi. Jo pelkäs-
tään tätä kykyä ottaa ajatuskokeita käyttöön, riippumatta sen tarkoitetuista tai
ei-tarkoitetuista seurauksista, voidaan pitää sosiaalisten järjestelmien suljetta-
vuuden esteenä. Taylorin (1971, 50) näkemys ihmistieteiden mahdottomuudes-
ta tehdä tulevaisuutta koskevia pitkän aikavälin ennustuksia perustuu juuri
siihen, että ihmisluonto on määrittelemätön ja persoonien itsetulkinnoissa voi
tapahtua yllättäviä muutoksia. Koska sosiaalisten rakenteiden olemassaolo on
riippuvaista inhimillisestä toiminnasta ja sosiaaliset järjestelmät koostuvat ra-
kenteiden yhdistelmästä, sosiaalisen järjestelmän käsitteessä on selvästikin olta-
va paikkansa myös toimijuudelle.

Hermeneutiikka auttaa siis tunnistamaan erityisesti sosiaalisten järjestel-
mien suhteellisen avoimuuden sisäisiä lähteitä. On kuitenkin syytä korostaa
myös sitä, että hermeneutiikka ei itsessään ole riittävä viitekehys sosiaalisten
järjestelmien tutkimiselle. Sosiaaliset järjestelmät ovat toki inhimillisen toimin-
nan kautta rakentuneita, mutta niitä ei ole uskottavaa palauttaa toimijoiden kie-
lallisiin kuvauksiin, järjestelmiä koskeviin tulkintoihin tai toiminnan tarkoitet-
tuihin seurauksiin. Tällainen yleinen väite saa tukea muun muassa siitä seikas-
ta, että järjestelmät sisältävät objektiivisia ristiriitoja [tai tendenssejä, IK], joiden
olemassaolosta toimijat eivät välttämättä ole tietoisia (ks. Archer 1998b, 506–
507) saati niitä tietoisesti aiheuttaneet.

Bhaskar vaikuttaisi sijoittavan sosiaaliset rakenteet aktuaalisesta tasosta ja
siten myös toimijoista irralliselle todellisuuden transsendentaaliselle syvätasolle
(Kaidesoja 2007). Tässä yhteydessä on muistettava se, että Bhaskarille sosiaaliset
rakenteet ovat positoiden välisiä sosiaalisia suhteita eli hän ei määrittele meto-
dologisten individualistien tapaan sosiaalisia suhteita toimijoiden väliseksi in-
teraktiosuhteiksi. Osaltaan juuri tämä seikka mahdollistaa ylläesitetyn tulkin-
nan Bhaskarin rakennekäsitteestä. Jos esitetty tulkinta on puolustettavissa,
Bhaskarin rakennekäsitteestä vaikuttaisi aiheuttavan ongelmia sosiaalisten jär-
jestelmien määrittelyn yhteydessä. Tämä johtuu esimerkiksi siitä, että sosiaali-
siin järjestelmiin kuuluvat toimijat pystyvät muuttamaan oppimisen kautta
paitsi itsetulkintojaan myös toimintaansa. Yksilöiden tasolla ilmenevät toimin-
nan muutokset kuuluvat taas aktuaaliselle tasolle. Tästä seuraa kuitenkin po-
tentiaalinen ristiriita, sillä mikäli Bhaskarin positioihin keskittynyt rakennekäsi-
te sulkee toimijat ulos ja mikäli järjestelmät ovat rakenteiden yhdistelmiä, täl-
löin myös toimijat tulisi sulkea järjestelmäkäsitteen ulkopuolelle. Mutta koska
transformatiivinen toiminta on jo Bhaskarinkin mukaan avointen järjestelmien
konstitutiivinen piirre, vaikuttaa ilmeiseltä, että sosiaalisen järjestelmän sisään

on sisällytettävä sekä toimijan että rakenteen käsitteet. Näin ollen sosiaalisen järjestelmän käsitteestä vaikuttaisi tulevan itse asiassa eräänlainen kattokäsite.

Koska sosiaaliset järjestelmät pitävät sisällään sekä reaalisen että aktuaalisen tason, ne vaikuttaisi olevan mielekästä määritellä sekä konkreettisiksi (vrt. Bunge) että suhteellisen avoimiksi. Suhteellisen avointen sosiaalisten järjestelmien määrittelemisen konkreettisiksi merkitsee myös sitä, että järjestelmiä ei määritellä ainoastaan sisäisten suhteiden kautta, vaan määrittelyissä ovat mukana myös ulkoiset suhteet. Asia voidaan ilmaista siten, että sosiaaliseen maailmaan tuottaa avoimuutta epäpuhtauden, ristiriitojen, monimekanismisuuden ja toimijuuden ohessa se, että objektien välillä on sisäisten suhteiden ohessa myös ulkoisia tai kontingentteja suhteita (ks. Sayer 2005, 191; myös 1995)⁶². Muita avoimuutta selittäviä tekijöitä on muun muassa se, että järjestelmiin virtaa sen ulkopuolelta ”energiaa, informaatiota tai ainetta” (Mearman 2002, 2).

Olen tähän mennessä tarkastellut ainoastaan sosiaalisten järjestelmien suhteellisen avoimuuden lähteitä, mutta millaiset muut tekijät kuin Sayerin esiin nostamat seikat (ks. luku 3.3) vaikuttavat siihen, että järjestelmät eivät ole täysin avoimia? Järjestelmissä vaikuttavien hallitsevien periaatteiden (Hodgson) ja ajallisesti suhteellisen kestävien rakenteiden ohessa esimerkiksi instituutiot ovat tällaisia sosiaalisen maailman piirteitä⁶³. Epävarmuuksia sisältävässä maailmassa säännöillä, normeilla ja instituutioilla on funktionaalinen rooli pohjan tarjoamisessa päätöksenteolle, odotuksille ja uskomuksille (Hodgson 1988, 205). Muun muassa Mearman (2002) on esittänyt instituutioiden olevan esimerkki reaalisista, joskin epätäydellisistä sosiaalisista sulkeumista, koska ne lisäävät tapahtumien vakautta ja toistuvuutta. Instituutioiden ylläpitämät osittaiset sulkeumat ovat käytännössä ajallis-paikallisesti rajattuja, mutta niitä voidaan tietysti pyrkiä myös universalisoimaan (esimerkiksi globaalihallinnan organisaatioiden välityksellä ja sitä kautta mahdollisesti myös kansainvälisen lain sanktiovoiman avulla). Sikäli kuin yksilöt pitävät instituutioiden tarjoamaa kognitiivista viitekehystä kulttuurisesti mielekkäänä eivätkä näe tarvetta sen sisältöjen uudistamiseen tai haastamiseen, yksilöt osallistuvat samalla näiden instituutioiden uusintamiseen. Mielekkyyden kokemus ei ole tosin instituutioiden uusintamiseen osallistumisen *välttämätön* ehto. Tällainen yksilöiden ja instituutioiden välinen vuorovaikutus tekee osaltaan ymmärrettäväksi instituutioiden suhteellisen kestävyuden. Samalla seurauksena on sosio-ekonomisten järjestelmien vakauden ja ennustettavuuden lisääntyminen (sikäli kuin vakauden tai ennustettavuuden voi sanoa olevan ensisijaisesti kiinni järjestelmän sisäisistä tekijöistä).

Ehdotan konkreettisten ja suhteellisen avointen sosiaalisten järjestelmien tutkimisen keskeisiksi lähtökohdiksi seuraavia tekijöitä. Sosiaalisten järjestelmien suhteellisen avoimuuden keskeisimmät lähteet ovat ”epäpuhtaudet”, moni-

⁶² Tämä sitoutuminen sekä sisäisten että ulkoisten suhteiden ontologiaan erottaa kriittisen realismin Bertell Ollmanin (ks. 2003) dialektisesta marxismista, jonka hän rakentaa sisäisten suhteiden filosofiansa varaan. Hän edustaa tässä suhteessa varsin radiikaalia kantaa, koska hän ei anna ulkoisille suhteille lainkaan sijaa.

⁶³ Lisäksi voidaan mainita esim. valta (ymmärrettynä kyvyksi rajata neuvoteltavien asioiden määrää) sekä rutiinit. Rutiineista ks. Ilmonen (2007, 202).

mekanismisuus ja toimijuus. Sosiaalisilla järjestelmillä on erilaisia yksilöihin palautumattomia emergenttejä ominaisuuksia, kuten sosiaalisesti rakentuneet arvot ja normit sekä järjestelmän osien välinen työnjako. Kriittisen realismin näkökulmasta sosiaaliset järjestelmät muodostavat rakenteiden eli sosiaalisten suhteiden, ja positioituneiden käytäntöjen kokonaisuuksia. Bungen terminologialla ilmaistuna sosiaalisilla järjestelmillä on tietty koostumus eli niillä on erilaisia osia (kuten kollektiivisia ja yksilöllisiä toimijoita), järjestelmän osia pitävät koossa tietyt suhteet, jotka muodostavat puolestaan järjestelmän rakenteen. Tämän lisäksi järjestelmissä vaikuttaa jokin sille tyypillinen mekanismi. Epäpuhtauden periaatteen näkökulmasta tämä ei tarkoita kuitenkaan sitä, että järjestelmä olisi palautettavissa siinä hallitsevana olevaan mekanismiin. Tämä johtaa muun muassa siihen ajatukseen, että järjestelmissä esiintyviin sosiaalisiin ilmiöihin vaikuttaa useita kausaalisia mekanismeja, eli sosiaaliset ilmiöt ovat "useiden syiden tuotoksia" (Bhaskar 1986, 107). Suhteellisen avoimia sosiaalisia järjestelmiä uusinnetaan ja muutetaan (mutta ei luoda) sosiaalisella toiminnalla, jolla voi olla rakenteiden kannalta sekä tarkoitettuja että ei-tarkoitettuja seurauksia. Olennaista on myös se, että sosiaaliset järjestelmät eivät ole rajoiltaan ehdottomia vaan sillä tavoin huokoisia, että ne ovat jatkuvassa vuorovaikutuksessa ympäristönsä (muun muassa toisten sosiaalisten järjestelmien) kanssa.

3.6 Sosiaaliset järjestelmät ja kausaaliset mekanismit

Kausaalisen mekanismin käsite on ominainen sellaisille tieteellisen selittämisen lähestymistavoille, joissa suhtaudutaan kriittisesti korrelaatioanalyysiin ja peittävän lain malleihin (esim. Mayntz 2003). Mekanismikäsitteen kautta toteutettavassa kausaalisisessa selittämisessä ei olla siten kiinnostuneita ensisijaisesti esimerkiksi muuttujien välisistä tilastollisista suhteista, vaan jonkin sosiaalisen ilmiön selittämisestä kausaalisen mekanismin tunnistamisen ja kyseiselle mekanismille haetun empiirisen vahvistamisen kautta. Tilanteen tekee kuitenkin ongelmalliseksi se, että esimerkiksi mekanismikäsitteestä on yhteiskuntatieteissä olemassa eräiden arvioiden mukaan 24 toisistaan poikkeavaa versiota (Mahoney 2001).

Kriittisten realistien väittämän mukaan sekä inhimillisillä toimijoilla että sosiaalisilla rakenteilla on kausaalisia voimia, jotka tulevat potentiaalisesti käyttöön otetuiksi suhteellisen avoimissa sosiaalisissa järjestelmissä joidenkin "laukaisevien" tai "käynnistävien" (*triggering*) tekijöiden vaikutuksesta. Tämä ajatus sosiaalisten rakenteiden kausaalisisista voimista erottaa kriittisen realismin esimerkiksi Rom Harren edustamasta tieteellisestä realismista ja tietysti myös erilaisista metodologisen individualismin muodoista. Näkemykseni mukaan kausaalisen voiman käsitteen soveltaminen sosiaalisiin rakenteisiin on kuitenkin ongelmallista ja kenties tarpeetonta kausaalisen voiman käsitteen pätevyysalueen venyttämistä. Sosiaalisten rakenteiden kausaalinen voima on kuitenkin eri asia kuin sosiaalisten rakenteiden kausaalinen vaikuttavuus. Katson sosiologian

tarvitsevan ajatusta sosiaalisten rakenteiden kausaalisesta *vaikutavuudesta* esimerkiksi toimijoiden intresseihin, mutta tämä ei edellytä ongelmallisempaa sitoutumista ajatukseen sosiaalisten rakenteiden kausaalisista *voimista*⁶⁴.

Kausaalisessa selittämisessä on kyse vastauksen etsimisestä siihen, miksi jokin toteutunut asia tai ilmiö tapahtui tai millainen prosessi tai mekanismi selittää esimerkiksi jonkin sosiaalisen järjestelmän jotain piirrettä. Vaikka kriittisten realistien taipumuksena on korostaa sosiaalisten rakenteiden merkitystä kausaalisessa selittämisessä, sitä ei ole kuitenkaan mielekästä palauttaa rakenteisiin suhteellisen avoimissa konkreettisissa sosiaalisissa järjestelmissä esiintyvien ilmiöiden osalta. Tämä tuleekin esimerkiksi Sayerin (2005, 194) osalta varsin selkeästi esiin:

”Rationaalisuuden huomiotta jättäminen inhimillisen sosiaalisen olennon emergenttina ominaisuutena ja kaiken sen liittäminen, mitä kukin tekee, kokonaisuudessaan ”sosiaalisiin olosuhteisiin” on absurdia...”.

Tästä syystä johtuen Sayer (emt., 191–192) hyväksyy ajatuksen, että ihmisiin vaikuttaa erilaisia heitä konstituivia ja rajoittavia ”voimia” (*forces*), mutta emergenttien ominaisuuksiensa (kuten rationaalisuuden ja symbolivälitteisen kommunikointikyvyn) takia heillä on myös mahdollisuus toimia näiden ”voimien” vastaisesti⁶⁵. Toimijat voivat siten kykyjensä avulla tarkkailla ja puuttua yhtäältä suhteellisen avoimissa sosiaalisissa järjestelmissä kontingentisti aktivoituihin ”voimiin” ja toisaalta tarkkailla myös omaa tarkkailuaan ja toimintaansa. Kriittisessä realismissa vastustetaan kuitenkin samanaikaisesti sellaista metodologista individualismia, jossa kausaaliset selitykset pyritään palauttamaan yksilöllisiin toimijoihin ja heidän intresseihinsä tai preferensseihinsä. Oletuksena ei siis kuitenkaan ole, että sen enempää kausaalinen mekanismi kuin kausaalisen mekanismin kuvauskaan voisi perustua pelkästään sosiaalisiin rakenteisiin, koska niiden olemassaolo edellyttää inhimillistä toimintaa (esim. Danermark ym. 2002, 56).

Toimijuuden korostaminen tulee selkeimmillään esiin seuraavasta Bhaskarin (1979, 50) kommentista:

”Individualistinen totuus, että ihmiset ovat siinä mielessä historian ainoita liikuttavia voimia, että (...) kaikki mikä tapahtuu, tapahtuu heidän toiminnassaan ja sen välityksellä, tulee pitää mielessä.”

Se, miten hyvin tai johdonmukaisesti kriittiset realistit ovat pitäneet tämän mielessä muotoillessaan esimerkiksi tapahtumia aikaansaavia mekanismeja koske-

⁶⁴ Vastaavankaltaisesta positiosta löytyy tarkempi muotoilu Lewisilta (2000).

⁶⁵ Tämän eksplikointiin tähtää myös Archer (2003) ”sisäisten keskustelujen” käsitteellään. Hän viittaa sisäisillä keskusteluilla inhimillisten olentojen tapaan arvioida erilaisia sitoumuksiaan ja välittämisen kohteitaan, minkä kautta he orientoituvat sosiaalisessa maailmassa erilaisiin käytäntöihin. Sisäisten keskustelujen sisällöt eivät ole palautettavissa kieleen vaan kohdistuvat esimerkiksi sosiaaliseen maailmaan. Sisäisten keskustelujen aiheet ja sisällöt kuihtuisivat nopeasti, jos niiden materiaalina ei olisi kielen ulkopuolista todellisuutta!

via käsityksiään, on eri asia. Myös Bungella (2001, 99) on vastaavankaltainen toimijuutta korostava lähestymistapa:

”Kyse ei ole ainoastaan siitä, että yksilöillä on väliä sosiaalisissa kysymyksissä vaan myös siitä, että ilman heitä mitään sosiaalista ei tapahtuisi”.

Tapahtumia aikaansaava kausaalinen mekanismi on siten Bungelle (2004a, 185–186, 203) inhimillistä toimintaa edellyttävä ajallinen prosessi, joka saa jonkin järjestelmän toimimaan jollain tietyllä tavalla. Bunge määrittelee siis kausaalisen mekanismin käsitteensä nimenomaisesti järjestelmiin ja järjestelmien toimintaan vaikuttavaksi *ajalliseksi prosessiksi*. Kriittiset realistit eivät ole sitoneet mekanismikäsitettä yhtä tiiviisti järjestelmäkäsitteeseen kuin Bunge. Ajatus siitä, että kausaaliset mekanismit ovat luonteeltaan ajallisia prosesseja, saa tukea myös Sayerin tavasta kuvata identiteettisensitiivisten ja identiteettineutraalien mekanismien luonnetta (ks. luku 4.6). Kausaalisen mekanismin määrittelemisen ajalliseksi prosessiksi ei sinällään edellytäkään mekanismi- ja järjestelmäkäsitteiden tiivistä toisiinsa kytkemistä. Se edellyttää sen sijaan prosessikäsitteen määrittelyä muun muassa sen suhteen, lasketaanko prosessiin mukaan mekanismin alkuehdot, itse mekanismi sekä mekanismin seuraus vai ainoastaan alkuehtoja ja seurausta linkittävän prosessin osa (ks. Mayntz 2003, 244). Kausaalisen mekanismin katsotaan sisältävän tässä tutkimuksessa siis mekanismin alkuolosuhteet, toiminnan ja lopputuloksen (ks. luku 1.2.5).

Bungelta (2004a, 188) on löydettävissä tutkimukseni kannalta eräitä mielenkiintoisia järjestelmä- ja mekanismikäsitteen käyttötapoja. Konkreettiset sosiaaliset järjestelmät koostuvat hänen määritelmänsä mukaan siis a) järjestelmän osista, b) järjestelmän ympäristökijöistä, jotka vaikuttavat järjestelmään ja joihin järjestelmä vaikuttaa, c) järjestelmää koossapitävistä siteistä ja d) järjestelmälle luonteenomaisista mekanismeista. Esimerkiksi markkinat ovat Bungelle (2004a) konkreettinen sosiaalinen järjestelmä, jonka keskeinen mekanismi on ajallinen hyödykkeiden ja palveluiden vaihto -prosessi⁶⁶. Tähän markkinoiden perusmekanismiin vaikuttaa kontrolloivalla tavalla kuitenkin erilaisia *metamekanismeja*, kuten monopolisoituminen, keskuspankkien toiminta sekä hallitusten harjoittama sääntely. Bungelle on olennaista siis se, että ajallisina prosesseina mekanismit toimivat aina jossain tietyssä sosiaalisessa järjestelmässä⁶⁷. Metamekanismit viittaavat taasen pyrkimykseen kontrolloida jonkin sosiaalisen järjestelmän keskeistä tai keskeisiä mekanismeja, joilla ”ylläpidetään tai muutetaan niitä sosiaalisia järjestelmiä, joissa yksilöiden teot tapahtuvat” (Bunge 2001, 100). Ylläoleva esimerkki markkinoiden keskeisestä mekanismista ja sitä kontrolloivista metamekanismeista on kriittisten realistien näkemysten kanssa ainakin siinä mielessä yhteensopiva, että kyseinen esimerkki puoltaa näkemystä

⁶⁶ Markkinoista prosesseina ks. Manicas (2006, 144–147).

⁶⁷ Mayntz (2003) jakaa ajatuksen mekanismien luonteesta ajallisina prosesseina mutta ei pidä loogisesti välttämättömänä sitä, että mekanismit esiintyvät aina jossain sosiaalisessa järjestelmässä. Bungen (esim. 2001, 86) määrittelytapa johtuu hänen omaksumastaan systeemisestä ajattelutavasta, jossa jokainen asia on joko järjestelmä tai sen osa. Tällaisen ajattelutavan vaarana on tietysti ajautuminen funktionalistiseen holismiin, mutta Bunge katsoo tieteellisen materialisminsa välttävän tällaisen vaaran.

suhteellisen avoimiin sosiaalisiin järjestelmiin vaikuttavasta monimekanismissuudesta. Bungen erottelu mekanismiin ja metamekanismiin tarjoaa mahdollisuuden myös sellaiseen näkemykseen, että kausaalisen prosessin kuluessa siinä vaikuttavat objektit tai mekanismit voivat jossain suhteessa tai jossain määrin muuttaa luonnettaan esimerkiksi jonkin metamekanismin vaikutuksesta⁶⁸. Tällöin voidaan tosin kysyä, ollaanko jo tekemisissä jonkin uuden kausaalisen selittämistehtävän kanssa.

Se, kuinka laajaa sosiaalista ilmiötä halutaan selittää, vaikuttaa merkittäväällä tavalla siihen, millaisista ja kuinka yleisistä tai erityislaatuista sosiaalisista tekijöistä käsin kausaalista selitystä on mielekästä lähteä etsimään. Jos tavoitteena on etsiä kausaalinen selitys sille, miksi tuotteita tuotetaan markkinoilla vaihdettaviksi, ei ole mielekästä yrittää ankkuroida selitystä johonkin tiettyyn talouden sektoriin saati johonkin yksittäiseen yritykseen. Selityksen on syytä perustua tällöin suhteellisen abstraktiin käsitteistöön, joka pystyy operoimaan kaikenlaisen kapitalistisen tuotannon tasolla ja artikuloimaan niitä yhdistäviä piirteitä. Jos tavoitteena on taas selittää vaikkapa jonkin yrityksen hinnoitteluratkaisuja, on mielekästä pysyttäytyä alemmalla abstraktiotasolla, jolloin kytetään huomioimaan juuri mielenkiinnon kohteena oleva yritys. (ks. Lawson 1997, 173) Mekanismin välillä on siten eroa muun muassa sen suhteen, millaisella abstraktiotasolla ne on kuvattu (Mayntz 2003, 246)⁶⁹: ”markkinavaihto” on abstraktimpi nimitys kuin esimerkiksi ”identiteettisensitiivinen markkinavaihto” tai ”kapitalistinen markkinavaihto”. Mitä abstraktimpi mekanismi on kyseessä, sitä laajempi tai yleisempi sen sovellettavuusalue todennäköisesti on (emt., 246–247). Kausaalisen selittämisen mielenkiinnon kohteena voi olla myös jokin ainutkertainen historiallinen tapahtuma (kuten TRIPS-sopimuksen solmiminen vuonna 1994) tai jokin ei-toteutunut tapahtuma/asiantila (kuten se, miksi Suomi ei ole allekirjoittanut jalkaväkimiinojen kieltosopimusta?).

Yllä olevien tarkastelujen kautta määrittelen kausaalisen mekanismin tendenssinomaiseksi ajalliseksi prosessiksi, jonka kuvaamisessa on huomioitava sekä sosiaaliset rakenteet että sosiaalinen toiminta (sekä tietysti tutkimuksen ja kontekstuaalisten tekijöiden mukaan tarvittaessa esimerkiksi biologiset rakenteet tai prosessit). Sosiaaliset rakenteet (a), ja erityisesti niissä tapahtuvat muutokset (b), on mielekästä ajatella kausaaliseen mekanismiin kuuluvan sosiaalisen toiminnan (c) ei-deterministiseksi ”laukaisijoiksi” sekä rajoittavassa että mahdollistavassa mielessä.

Edellinen määrittely vaikuttaa kuitenkin ongelmalliselta, koska sosiaalisten rakenteiden (a) muutosten (b) ehtona on aiempi sosiaalinen toiminta (x), riippumatta siitä, onko sillä tietoisesti tavoiteltu kyseisten rakenteiden (a) muuttamista vai ei. Tällöin näytetään päädyttävän siihen, että itse asiassa ai-

⁶⁸ Mainittakoon sivuhuomautuksena, että tällaisen mahdollisuuden hyväksyminen aiheuttaa potentiaalisia ongelmia. Milloin ja millaisin ehdoin jonkin objektin voi sanoa muuttuneen luonteeltaan toiseksi tai edes saaneen joitain uusia piirteitä? Ja miten tällainen muutos voidaan osoittaa tai todistaa?

⁶⁹ Mayntz (2003, 246) erottelee toisistaan kolme mekanismikäsitteen ulottuvuutta, jotka auttavat jäsentämään mekanismikäsitteen määrittelyä: todellisuuden tason, johon mekanismeilla viitataan, niiden käsitteellisen abstraktiotason asteen, ja mekanismin soveltuvuuden oletetun laajuuden.

empi toiminta (x) on myöhemmän toiminnan (c) "laukaiseva" tekijä selittävässä mielessä, jolloin rakenteille ei vaikuttaisikaan jäävän kausaalisesti vaikuttavaa roolia. Tähän voidaan kuitenkin todeta, että syy siihen, miksi toiminnalla (x) on ollut kausaalista merkittävyyttä, on juuri siinä, että se on aiheuttanut muutoksia rakenteissa (a), joiden muuttunut luonne on sitten antanut käynnistävän sysäyksen toiminnalle (c). Tältäkin osin on mielekästä ajatella, että kausaalisia mekanismeja ei ole syytä pitää kategorisesti ei-havaittavina. Näin ollen kausaalista mekanismeja ei tarvitsisi määritellä sen enempää ei-havaittavaksi kuin redusoida sitä toimijoihin, jotka ovat historian toteuttajia, mutta eivät itse valitsemisensa olosuhteissa. Kuten Derek Sayer (1983, 163) toteaa Bhaskar-kritiikissään, vaikka yksilöt ja yhteiskunta näyttäytyvät yleisen ontologian korkeuksista erilaisilta asioilta, se ei juuri auta kehitettäessä sosiologiaa ja historiallisia selityksiä. Sosiaalisen maailman esineellistämisen välttämiseksi joudumme viittamaan ihmisten intentioihin, syihin ja suunnitelmiin, kun yritämme kuvata, miten sosiaaliset rakenteet ohjaavat sosiaalisten käytäntöjen uusintamista ja muuttamista. Tämä huomio pätee myös Bungen metamekanismeihin. Metamekanismit voivat olla järjestelmissä (kuten kapitalismissa) "uinuvina" potentiaaleina (kuten talouden *globaali* sääntely), jotka aktivoituvat sopivien "käynnistävien" tekijöiden ilmaantuessa ja tuottavat ajallisina prosesseina ja intentionaalisen toiminnan välityksellä kausaalisia seurauksia. Tätä ajatusta täsmennän ja käytän hyödykseni luvussa 6.5.

4 SAYERIN MORAALITALOUSKÄSITE

4.1 Taustaa

Sayer ei olisi välttämättä ryhtynyt uudistamaan moraalitalouskäsitettä, mikäli marxilainen radikaali poliittinen taloustiede ei olisi kriisiytynyt 1980-luvun kuluessa ensisijaisesti intellektuaalisessa, mutta myös poliittisessa kontekstissa tapahtuneiden muutosten myötä. Radikaalin poliittisen taloustieteen kriisiytyminen sekä sen elvyttämisyrittäykset osaltaan kulttuurisen käänteen kriittisen erittelyn kautta ja mahdollisesti myös ”anglosaksisen keskustelun avoin moraalisuus” (Julkunen 2004, 240) ja sen moralistisen luonteen vastustaminen selittävät pitkälle Sayerin kiinnostuksen moraalitalouskäsitteen uudistamiseen.

Nostan tässä luvussa esiin eräitä moraalitalouskäsitteeseen kytkeytyviä kulttuurisen käänteen ja sen kritiikin sekä kriittisen realismin puolia. Lisäksi arvioin lyhyesti taloussosiologian ja moraalitalouskäsitteen yhteyksiä. Vaikka kulttuurinen käänne voidaan määritellä yhteiskuntatieteiden suhteelliseksi poiskääntymiseksi talouden tutkimisesta, kyseistä käännettä on mielekäästä tarkastella myös yhteiskuntatieteellisen taloustutkimuksen sisäisenä kysymyksenä. Kulttuurinen käänne ei merkinnyt talouden tutkimisen rapautumista, mutta siinä, miten ja millaisista teoreettisista lähtökohdista sosiologiassa tutkitaan taloutta, tapahtui kulttuurisen käänteen myötä muutoksia. Esimerkiksi John O’Neillin (1999, 76) väittämän mukaan yhteiskuntateorian kulttuurinen käänne merkitsi poliittisen taloustieteen osalta kahta asiaa: a) käännettä poliittisesta taloustieteestä identiteettipolitiikkaan, tunnustuksen politiikkaan ja yleensä kulttuurin tutkimiseen ja b) käännettä poliittisen taloustieteen sisällä. Perinteisten vallan, omistuksen, jakamisen ja tuotantosuhteiden sekä -rakenteiden tutkimisen sijaan taloutta alettiin tarkastella markkinoilla tapahtuvan kuluttamisen kulttuurisena sfäärinä. Markkinat nostettiin siten paradoksaalisesti kulttuurisen käänteen myötä sosiaalisen elämän keskiöön sikäli, kuin kuluttamisen katsottiin olevan keskeinen osa ihmisten identiteettityötä (Slater & Tonkiss 2001).

Lienee selvää, että talouden ja kulttuurin välisessä suhteessa on tapahtunut muutoksia ja kenties myös syvenemistä viime vuosikymmenten aikana esimerkiksi kulutustuotteiden merkkiarvojen (Lash & Urry 1994), työelämän organisoinnin ja työntekijöiden motivoinnin (esim. Thrift 1999; Boltanski & Chiapello 2005) näkökulmasta. Nämä muutosprosessit eivät merkitse kuitenkaan sitä, että talouden logiikka ja sen erityispiirteet olisivat tulleet kulttuurille alisteiseksi. Taloudessa on edelleen kyse itse toiminnan suhteen ulkoisten ja välineellisten päämäärien, kuten taloudellisen voiton ja toimeentulon tavoittelusta, mutta vaikka taloudelliset käytännöt ja prosessit ovatkin ensisijaisesti välineellisiä, ne ovat myös aina kulttuurisesti muovautuneita. Ulkoisten tavoitteiden tyydyttämiseen tähtääviä taloudellisia käytäntöjä ei ole mahdollista toteuttaa kulttuurista (kuten merkitysten ja normien järjestelmästä) riippumattomalla tavalla. (Sayer 1997, 17–18)

Oma kysymyksensä on se, missä mielessä yhteiskuntatieteiden kulttuurisessa käänteessä oli kyse historiallisesti erityisestä yhteiskuntatieteiden piirteestä, vai oliko kyse paremminkin yhteiskuntateorian omaa historiaa koskeneesta muistinmenetyksestä? (ks. O'Neill 1999; du Gay & Pryke 2002; Sayer 2001, 702–705). Sosiologian historiaa tuntevat tietävät, että kulttuuriset kysymykset ja niiden suhde talouteen olivat sosiologian klassikoista kullekin omalla tavallaan tärkeitä teemoja. Esimerkiksi identiteettikysymysten kytkemistä kulutukseen ei voi pitää uutena avauksena, sillä jo Adam Smith (2003 [1759]) tutki kuluttamisen symbolisia ulottuvuuksia rakentaen kuitenkin nykyisestä poiketen tarkastelunsa myös normatiivisten erottelujen varaan (O'Neill 1999; Sayer 1998a, 6). Kulutus ei ole ollut aiemminkaan vain taloudellista toimintaa eikä nykyinen (sinällään täysin asiallinen) tapa kytkeä kulutukseen symbolisia merkityksiä anna näin ollen tukea epookkimaiselle teesille sosiaalisen maailman kulttuuristumisesta. Sosiaalista maailmaa koskevat kulttuuristumisteetit voivatkin olla, ainakin jossain tapauksissa, seurausta episteemisestä virhepäätelmästä. Havahtuessamme huomaamaan kulttuurisia ulottuvuuksia siellä, missä emme niitä ennen ole nähneet, oletamme virheellisesti sosiaalisen maailman tulleen aiempaa kulttuurisemmaksi.

Taloudella on useita ulottuvuuksia (kuten poliittinen, kulttuurinen ja materiaallinen), ja koska moraalinen ulottuvuus on yksi talouksien konstitutiivinen ulottuvuus, moraalin ja talouden välisen suhteen erittely ei ole kriittiselle yhteiskuntatieteelle ylimääräistä painolastia (esim. Sayer 2004a). Moraalitalouskäsitteen metodologinen mielekkyys on perusteltavissa siten sillä, että ”taloudellisten käytäntöjen yleiseksi selittämiseksi on välttämätöntä tunnistaa, kuinka laajasti moraaliset näkemykset ja normit vaikuttavat kyseisiin käytäntöihin” (emt., 24). Tällainen muotoilu jättää avoimeksi sen, kuinka paljon tai vähän moraalilla on väliä erilaisten taloudellisten käytäntöjen yhteydessä. Moraalitalouskäsitteellä ei ole mitään ennaltamäärättyä paikkaa abstraktin ja konkreettisen välisellä jatkumolla. Siten sen avulla voidaan puhua suhteellisen abstraktilla tasolla kapitalististen talouksien ja moraalisten arvojen välisestä suhteesta tai sitten keskittyä konkreettisemmin esimerkiksi siihen, miten vastuut ja oikeudet ovat jakaantuneet eri toimijoiden välillä jossain tietyssä kontekstissa (kuten

työyhteisössä tai perheissä). Sayerin esittämät viittaukset valtasuhteisiin, ekonomisointiin ja talouden amoraalisiin piirteisiin tekevät ilmeiseksi sen, että hänen moraalitalouskäsitettään ei ole aiheellista pitää puhtaana teoreettisena abstraktiona. Sitä ei voi pitää puhtaana tai erityisen vahvana abstraktiona myöskään siksi, että hän ei pyri erittelemään talouden ja moraalin välistä suhdetta ylihistoriallisesti. Käsite on tarkoitettu palvelemaan nimenomaan kapitalistisen talouden tutkimusta.

Moraalitalouskäsitteen konstruoinnissa on tärkeää välttää sosiaalisen järjestyksen palauttamista sosiaalisen toiminnan tarkoitettuihin seurauksiin. Tältä osin moraalitalouden teoreettista perustaa voidaan pitää yhteensopivana Taylorin (1985, 171) esittämän ”maksimin” kanssa:

”Ei ole varmastikaan niin, että kaikki [sosiaalisen elämän, IK] muodot ovat tietoisien toiminnan seurausta, mutta kaikki [sosiaalisen elämän, IK] muodot on tehtävä ymmärrettäväksi suhteessa tietoiseen toimintaan.”

Tämä Taylorin ”maksimin” ja moraalitalouskäsitteen välinen yhteys merkitsee muun muassa asianmukaisen tilan antamista intentionaalisen toiminnan eitarcoitettujen seurausten kategorialle. Tätä kautta kyetään välttämään moraalitaloudellisesti merkittävien taloudellisen toiminnan seurausten palauttaminen toimijoiden motiiveihin ja siten se oletus, että ei-toivottavat seuraukset olisivat välttämättä selitettävissä joidenkin toimijoiden motiiveista käsin. Toiminnan motiivien ja seurausten kontingentti vastaamattomuus johtuu muun muassa tiedon monimutkaisesta jakaantumisesta pitkälle kehittyneissä talousjärjestelmissä (epistemologinen syy⁷⁰) ja sosiaalisten järjestelmien suhteellista avoimuutta selittävistä monimekanismisuudesta (ontologinen syy).

Tapahtumia aikaan saavien mekanismien tutkimisen tärkeyttä korostavan kriittisen realismin näkökulmasta moraalitaloudellinen tutkimusote ei merkitse ainoastaan erilaisten ihmisryhmien tai persoonien käyttämien moraalisten tuntemusten ja näkemysten hermeneuttista tutkimista. Näiden tutkimisen ohessa tärkeässä roolissa ovat siis sellaiset taloudelliset rakenteet, suhteet sekä mekanismit, jotka tekevät kapitalismista ihmisille moraalisesti merkittäviä seurauksia tuottavan ja epäpuhtauksia sisältävän sosio-ekonomisen järjestelmän. Tätä kautta Sayerin moraalitalouskäsite kytkeytyy kriittisessä realismissa kehitettyihin näkemyksiin yhteiskuntatieteiden luonteesta selittävän kritiikin esittäjänä⁷¹. Moraalitaloudelliseen tutkimukseen voi liittyä selittävän kritiikin osuus esimerkiksi siten, että ihmisten välisen eriarvoisuuden lähteitä eritellään eriarvoisuutta tuottavien sekä ihmisten toimintaa rajoittavien ja ehdollistavien prosessien ja sosiaalisten suhteiden näkökulmasta (Sayer 2000b, 2-5).

Sosiaaliantologian osalta moraalitalouskäsite perustuu muun muassa ajatuksen todellisuuden monitasoisuudesta, eli siinä tehdään jaottelu reaaliseseen (esim. moraalipoliittisesti merkittäviä seurauksia tuottavat mekanismit), aktuaaliseseen (esim. ihmisten aktualisoituneiden toimintakykyisyyksien erot) ja em-

⁷⁰ Hayek (esim. 1998) kiinnitti tuotannossaan tähän seikkaan paljon huomiota.

⁷¹ Selittävän kritiikin luonteesta ks. esim. Bhaskar (1979) ja siihen kriittisiä kommentteja tarjoava Sayer (2000a).

piiriseen (esim. ihmisten moraalitaloudelliset käsitykset siitä, mitä voi omistaa ja mitä ei) tasoon. Olennaista on myös se, että sosiaalisen maailman katsotaan koostuvan suhteellisen avoimista järjestelmistä (kuten patenttijärjestelmästä, terveydenhoitojärjestelmästä tai kotitalouksista). Siten esimerkiksi moraalitaloudellisten instituutioiden (kuten aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien) katsotaan yhtäältä vähentävän – ainakin potentiaalisesti – sosiaalisten järjestelmien avoimuuden astetta ja toisaalta määrittävän erilaisissa sosiaalisissa suhteissa elävien ihmisten positioihin kuuluvia oikeuksia ja velvollisuuksia.

”Heterogeenisten suhteiden keskuksettoman verkosto-ontologian” (Sayer 2000a, 73) mukainen ajattelu ei näkemykseni mukaan johtanut jälkistrukturalismin, ”vahvan sosiaalisen konstruktionismin” (Sayer 2000a) ja kulttuurisen käänteen liitossa sosiaalisen maailman eri tasojen ei-hierarkkiseen tarkasteluun, vaan sen kielellisen tason merkityksen ylikorostamiseen (ks. myös Fleetwood 2005). Moraalitalouskäsitteessä ”sosiaalisesti reaalisten entiteettien” (emt., 201–202) olemassaolon sekä niiden muuttamisen ja uusintamisen katsotaan riippuvan inhimillisestä toiminnasta, mutta ei välttämättä siitä, onko niitä (kuten markkinamekanismeja tai luokkarakenteita) kyetty tunnistamaan symbolisen merkityksenannon tasolla.

Epistemologisella tasolla moraalitalouskäsite perustuu siihen ajatukseen, että kapitalistisen markkinatalouden tutkimiseksi ei riitä keskittyminen pelkästään toimijoiden intersubjektiiviseen merkitystenrakentamiseen, koska sosiaalisilla järjestelmillä on piirteitä, jotka saavat aikaan toimijoiden ymmärtämisen tavoista ja heidän tuottamistaan merkityksistä riippumattomia seurauksia (Ray & Sayer 1999). Siten esimerkiksi hermeneuttiset menetelmät ovat itsessään riittämättömiä monitasoista sosiaalista maailmaa tutkivalle sosiologialle.

Moraalitaloudellinen tutkimusote jakaa taloussosiologian ja institutionaalisen taloustieteen (esim. Fligstein 2001; Chang 2002; Hodgson 1988; myös Etzioni 1988) kanssa ajatuksen siitä, että taloudellisen toiminnan motiiveja ei ole mielekäästä rajata apriorisesti oman taloudellisen hyödyn maksimointiin⁷². Taloudellisen toiminnan motiiveja on syytä tarkastella empiiristä tutkimusta vaativana teemana⁷³. Moraalitaloudellisen tutkimusotteen erottaa taloussosiologiasta se, että siinä painotetaan enemmän erityisesti sen tutkimisen tärkeyttä, miten moraaliset tuntemukset, arvot ja normit vaikuttavat taloudelliseen toimintaan ja toisinpäin⁷⁴. Moraalifilosofiset kysymyksenasettelut ovat siinä määrin

⁷² Viitataan institutionaalisella taloustieteellä erityisesti niin sanottuun ”vanhaan” institutionaaliseen taloustieteeseen sekä siitä ammentaviin ja sitä uudistaviin nykyisiin institutionaalisen taloustieteen muotoihin.

⁷³ ”Vaikka oman edun tavoittelu on varsin yleistä taloudellisessa toiminnassa, niin ei ole mitään syytä hyöäksyä sitä ehdotonta opinkappaletta, että oman edun tavoittelu olisi ainoa motivaation lähde (...) Käsitystemme ei tarvitse olla näin naurettavan rajoittuneita, vaan voimme sen sijaan tehdä taloudellisen toiminnan motivaation luonteesta empiirisen kysymyksen.” (Sayer 2004a, 25)

⁷⁴ Esimerkiksi Swedberg (2005, 5, 25–26) nostaa kannattamansa ”uuden taloussosiologian” analyttiseksi lähtökohdaksi yksilöiden intressit (poliittiset, taloudelliset ja oikeudelliset) mutta ei ota riittävästi huomioon ihmisten kulttuurisesti rakentuneita moraalisia tuntemuksia ja arvoja. Hän mainitsee myöhemmin ”arvot” mutta tällöin-

moraalitaloudellisen tutkimusotteen keskiössä, että sen ero taloussosiologiaan on varsin selvä – eritoten kun otetaan huomioon se seikka, että moraalitaloudellinen tutkimusote operoi myös normatiivisella tasolla. Normatiivisilla kysymyksenasetteluilla ei ole taloussosiologiassa läheskään niin vahvaa – jos ollenkaan – painoarvoa.

Taloussosiologia on sekä teoreettisesti että empiirisesti heterogeeninen sosiologian alakenttä. Esimerkiksi Richard Swedberg (2005) on muotoillut oman versionsa niin sanotusta ”uudesta taloussosiologiasta”, jonka makrotason kiinnostuksen kohteeksi hän määrittelee kapitalismin voiton tekemiseen keskittyvänä sosiaalisena järjestelmänä. Sen keskeisiksi tutkimusteemoiksi hän määrittelee a) toimijoiden intressit, b) keskeiset prosessit eli tuotannon, vaihdon ja kulutuksen sekä c) sellaiset ekstra-taloudelliset tekijät, jotka joko edistävät, hidastavat tai estävät voitontavoittelua kapitalistisissa markkinatalousjärjestelmissä. Näiden teemojen tutkimisessa hänen taipumuksenaan on korostaa yksilötasolla liikkuvia selitystapoja.

Yksilöihin ja heidän motiiveihinsa tai subjektiivisiin preferensseihinsä palauttavan metodologisen individualismin (ks. Hedström & Swedberg 1996, 290)⁷⁵ ohessa Swedbergin muotoilemaa ”uutta taloussosiologiaa” vaivaa kritiikittömän suhde kapitalistiseen markkinatalouteen. Metodologinen individualismi ei ole mielekäs lähtökohta sosiologialle muun muassa siksi, että yksilöiden distinktiivisten piirteiden määrittelyminen edellyttää heidän temporaalisrelationaalisen sosiaalisen kontekstinsa huomioonottamista (esim. Emirbayer & Mische 1998; Bhaskar 1979). Swedbergin kritiikittömän suhde kapitalismiin tulee esiin siinä, miten hän tarkastelee esimerkiksi ekstra-taloudellisia tekijöitä eli kulttuuria, lakia ja politiikkaa. Häntä kiinnostaa se, miten ne edistävät, hidastavat tai estävät voitontavoittelua. Toisin sanoen hänen kiinnostuksensa kohdistuu kapitalistisen markkinatalouden kitkattoman ja jouhevan toiminnan ei-taloudellisiin ehtoihin. Näin hän tutkii talouteen vaikuttavia ei-taloudellisia tekijöitä siitä näkökulmasta, millainen rooli niillä on voitontavoittelussa. Kritiikittömyys tulee esiin siinäkin, ettei hän ole juurikaan kiinnostunut kapitalistisen talousjärjestelmän moraalipoliittisesti merkittävistä seurauksista ihmisille ja ympäristölle vaan ohittaa nämä kysymykset ”vanhaan” taloussosiologiaan kuuluvina teemoina. Kuitenkin markkinoilla on myös nykyisen globalisaation aikakaudella ongelmallisia ei-tarkoitettuja seurauksia tai sivuvaikutuksia. Esimerkiksi patentoitujen lääkkeiden myynnistä saadut suuret taloudelliset voitot taloudellisesti heikossa asemassa olevien ihmisten tarpeiden tyydytyksen kustannuksella on tästä ilmeinen esimerkki (ks. Light 2005). Swedbergin (2005, 10) taloussosiologialle yksityisomaisuus ja sitä tukevat omistusoikeudet ovat sen sijaan itsestään selvä ja kyseenalaistamaton lähtökohta.

Neil Fligstein (2001, 6–7) rakentaa taloussosiologiansa Swedbergistä poiketen lähinnä sosiaalisten prosessien ja suhteiden varaan. Taloussosiologia tar-

kään hän ei viittaa moraalisiin arvoihin. Tämä on liian rajoittunut tapa suhtautua taloudellisen toiminnan motivaatorakenteeseen eikä sovi Sayerin moraalitalouskäsitteen yhteyteen.

⁷⁵ Hodgson (2007) tarjoaa hyvän katsauksen metodologisen individualismin historiallisista lähteistä ja termin määrittelyyn liittyvistä ongelmista.

koittaa hänelle mm. sen tutkimista, miten erilaiset sosiaaliset prosessit vaikuttavat tuotannon ja kulutuksen rakenteeseen sekä dynamiikkaan. Sosiaalisten suhteiden merkitystä hän korostaa todetessaan, että yritysten kyky tuottaa vakaita markkinoita riippuu siitä, millainen suhde niillä on hallitukseen ja kansalaisiin. Fligsteinille (emt., 10–15) tärkeitä markkinoita tutkivan taloussosiologian kysymyksiä ovat mm. seuraavat: a) Millaisia sosiaalisia sääntöjä täytyy olla olemassa, jotta markkinat voisivat toimia, ja minkä tyyppiset sosiaaliset rakenteet ovat välttämättömiä vakaiden markkinoiden tuottamiseksi?, a) Millainen suhde valtiolla ja yrityksillä on markkinoiden tuottamisessa?⁷⁶ Fligstein (1996) katsoo, että näistä ensimmäiseen kysymykseen on esitetty vastauksia kahdesta erilaisesta tutkimussuuntauksesta käsin. Ensimmäisessä painotetaan erilaisten toimijoiden (tuottajat, kuluttajat, jakelijat ja hallitukset) välisten suhteiden ja niistä koostuvien verkostojen merkittävyyttä sille, mitä tietyillä markkinoilla tapahtuu. Toisessa suuntauksessa keskitytään muodollisten ja epämuodollisten sääntöjen rooliin taloudellisten aktiviteettien organisoinnissa tai esimerkiksi uusien markkinoiden rakentamisessa. Keskeisimpiin jaettuihin sääntöihin kuuluvat vaihtosäännöt, kilpailua sääntelevät hallintarakenteet, markkinoiden kontrollitapoja koskevat säännöt sekä omistusoikeudet (emt., 658). Molempia suuntauksia yhdistää ajatus siitä, että sosiaalisten rakenteiden tehtävä on tarjota vakaat olosuhteet markkinoilla toimiville yrityksille, jotta ne voisivat toimia taloudellisesti tehokkaalla tavalla⁷⁷.

Fligstein (emt., 15–20) perustaa ”poliittis-kulttuurisen” lähestymistapansa pitkälti Pierre Bourdieun metodologisesta relationalismista ponnistavaan kentäteoriaan. Sosiaalisten suhteiden tärkeyden korostaminen on läsnä myös Sayerin moraalitalouskäsitteessä sekä kriittisessä realismissa, jossa suhteellisen kestävien sosiaalisten suhteiden katsotaan muodostavan selittämiseen tähtäävien yhteiskuntatieteiden varsinaisen kiinnostuksen kohteen (esim. Bhaskar 1979). Tällä metodologisella tasolla Sayerin moraalitalouskäsitteen ja Fligsteinin ”poliittis-kulttuurisella” taloussosiologialla on selkeä yhtymäkohta.

⁷⁶ Kolme muuta kysymystä ovat: Mitä toimijat pyrkivät tekemään markkinoilla ”sosiaalisesta” näkökulmasta erotuksena ”taloudelliseen” näkökulmaan? Millaisen muutosvoiman välityksellä markkinat luodaan, saavuttavat vakauden ja muutetaan, ja kuinka voimme kuvata markkinoiden välisiä suhteita? Mitkä ovat markkinoiden muutosvoiman seuraukset yleisesti yritysten ja työvoimamarkkinoiden sisäiselle rakenteistumiselle?

⁷⁷ Markkinoiden sosiologia perustuu usein uusklassisen taloustieteen erilaisten oletusten, lähtökohtien ja väittämien kritiikkiin (esim. Fligstein 2001, 67). Tässä kritiikissä on usein keskeissä osassa Polanyiilta peräisin oleva ajatus markkinoiden kietoutuneisuudesta laajempaan sosiaaliseen, kulttuuriseen ja poliittiseen kontekstiin. Kietoutuneisuus - metaforan epämääräisyyden ja tulkinnanvaraisuuden vuoksi taloussosiologian kentällä ei ole kuitenkaan yksimielisyyttä siitä, mitä tämä ”kietoutuneisuus” tarkoittaa ja millaisiin asioihin se viittaa. Erilaisista tulkintatavoista on käyty useassa yhteydessä keskustelua (esim. Zukin & DiMaggio 1990; Sayer 2000c; Fligstein 2001; Krippner 2001; Ruuskanen 2004) eikä niiden läpikäynti kuulu tutkimukseni yhteyteen.

4.2 Peruskäsitteet

4.2.1 Kulttuuri

Moraalitalouskäsitteen yhteydessä kulttuurin määrittelyn lähtökohdaksi voidaan ottaa se tapa, jolla Larry Ray ja Andrew Sayer (1999, 5) katsovat sen viittaavan yleisesti sellaisiin potentiaalisesti konfliktuaalisiin käytäntöihin ja suhteisiin, joissa merkitykset, symbolit ja representaatiot ovat keskeisiä. Tässä mielessä kulttuuria on siis kaikkialla, mutta kulttuuri ei ole kaikkea, koska ihmisille tapahtuu asioita heidän kielellisistä merkityksenannoistaan huolimatta. Esimerkiksi materiaalistien ja kognitiivisten resurssien rajoittamat sekä mahdollistamat moraalis-poliittiset arvostelmat ja arvot ovat olennainen osa kulttuuria. Sayer (ks. 2001) ei kuitenkaan ylikorosta kulttuurin normatiivista tai rationalistista ulottuvuutta. Hän tunnistaa myös esteettisten arvojen tärkeyden ja niihin liittyvien kysymysten mielenkiintoisuuden yhteiskuntatieteille. Sayerin (esim. 2004c; 2005) muotoiluun on vaikuttanut vahvasti myös Bourdieun habitusteoria, jonka välityksellä hän on kritisoinut ylikognitiivisia toiminnanteorioita antaen tilaa ruumiillisten ja jossain määrin esitietoisten tapojen sekä ajattelu- ja toimintataipumusten analysoinnille. Bourdieun konseptiota Sayer on täydentänyt Smithin moraaliteorian avulla ottamalla käyttöön eettisten dispositioiden käsitteen: aktivoituessaan tunteita sisältävät ja sosialisointia myötä kehittyvät eettiset dispositiot tuottavat persoonissa Smithin kuvaamia moraalisia tunteuksia⁷⁸.

Yllä olevaa määrittelyä perustavanlaatuisempi kysymys on tietysti se, tulisiko kulttuuri ja kulttuuriset objektit ymmärtää sosiaalisen maailman aineettomiksi elementeiksi, kuten idealistisissa filosofioissa ajatellaan, vai pitäisikö ne ymmärtää materiaalistien ja taloudellisten olosuhteiden johdannaisiksi joidenkin materialististen teorioiden tapaan. Katson Bungen (2001, 60–63) tapaan, että kumpikaan näistä vaihtoehdoista ei ole tyydyttävä. Ensinnäkin ihmisten harjoittama kulttuurinen toiminta, kuten toisten ihmisten tunteisiin potentiaalisesti vaikuttavien ideoiden kehittäminen, edellyttää aivojen prosessointia, ja tällaisen toiminnan tuloksina ilmenevien kulttuuristen objektien siirtäminen toisille ihmisille on tehokkainta erilaisten kulttuuristen artefaktien (kuten CD-levyjen tai kirjojen) välityksellä. Toiseksi, kulttuurin ja talouden välinen suhde on monimutkaisempi, kuin ”vulgaareissa”, alarakenteen ja ylärakenteen dualistiseen erotteluun perustuvien materialismin muodoissa on ajateltu. Bungen mielestä kulttuuria ei ole siten syytä määritellä sen enempää materiaalistien olosuhteiden johdannaiseksi kuin aineettomaksikaan.

Kulttuuria ei tule myöskään arvojen ja normien mielessä idealisoida ”hyväksi”, koska osa arvoista (kuten rasismia tukevat arvot) voi olla alistavia ja moraalisia arvoja sisältäviä puhetapoja (kuten patriarkaalisia suhteita oikeutta-

⁷⁸ Moraaliset tuntemukset ovat inhimillisen toimijuuden kehittymisen yksi osa-alue, minkä voi Smithin näkökulmasta katsoa kietoutuneen monimutkaisiin sosiaalisiin ja moraalisiin suhteisiin alkaen perheestä ja päättyen kaupallisen yhteiskunnan taloudellisiin ja oikeudellisiin olosuhteisiin. (Griswold Jr. 1999)

via puhetapoja), voidaan käyttää herruussuhteiden oikeuttamiseen. (Sayer 1997, 17; Sayer 2004e, 14) Tällaisissa tapauksissa ongelma ei kuitenkaan ole moraalisissa arvoissa tai moraalisisessä argumentaatiossa itsessään vaan siinä, millainen sisältö niillä on ja kuinka niitä käytetään. Vastaavasti taloutta ei ole mielekästä koodata "pahaksi", koska taloudelliset prosessit, vaikka niiden seuraukset eivät olisikaan toimijoiden kontrolloitavissa, voivat luoda pohjaa hyvän elämän edellytysten rakentamiselle (Sayer 1997, 17; myös Ray & Sayer 1999, 5-6). Tällaista kulttuurin ja talouden ambivalenttiuden tunnistavaa tarkastelutapaa voidaan pitää yhtenä Sayerin moraalitalouskäsitteen lähtökohtana.

4.2.2 Moraali

4.2.2.1 "Moraalin" kaksi eri perusmerkitystä

Termiä "moraali" (*morality*) voidaan käyttää sekä kuvailevassa että normatiivisessa mielessä. Kuvailevassa mielessä "moraalilla" viitataan sellaisiin aktuaalisesti olemassa oleviin käyttäytymissääntöihin (*code of conduct*), jotka ovat yhteiskunnan tai jonkin ryhmän määrittelemiä. Normatiivisessa mielessä "moraalilla" viitataan taas sellaisiin käyttäytymissääntöihin, jotka jokainen rationaalinen ihminen omaksuu tiettyjen ehtojen vallitessa. Laajoina, toimintaan vaikuttavina käyttäytymissääntöinä "moraali" erotetaan erityisesti nykyään esimerkiksi laista ja uskonnosta, jotka nekin tarjoavat käyttäytymissääntöjä. Esimerkiksi laki erotellaan moraalista sillä perusteella, että laki sisältää julkilausuttuja sääntöjä, joiden rikkomisesta seuraa rangaistuksia. Lisäksi lain tulkitsemisesta ja rangaistusten antamisesta vastaa professionaalinen ammattikunta. (ks. Gert 2005, 1-2)

Erilaisilla yhteisöillä on erilaisia moraalisia käsityksiä siitä, millainen toiminta on hyväksyttyä ja millainen toiminta rikkoo yhteisössä vallitsevia moraalikoodeja. Tässä kuvailevassa merkityksessä "moraali" voi olla esimerkiksi rassistista tai orjuuden sallivaa. Toisin sanoen kuvailevassa mielessä "moraalin" sisältöön ei liity mitään rajoituksia. Mikäli "moraalilla" viitataan vain sen kuvailevaan merkitykseen, tällöin kielletään usein universaalien normatiivisten moraalien olemassaolo. Esimerkiksi eettiset relativistit eivät usko, että olisi olemassa mitään universaalista moraalista, jota kaikkien yhteiskuntien jäsenten pitäisi noudattaa toiminnassaan. Nykyisissä monimutkaisissa ja monikulttuurisissa yhteiskunnissa on kuitenkin epäselvää, onko mitään sellaista yhtä kattavaa moraalikoodistoa, jota edes jonkin tietyn yhteiskunnan kaikki jäsenet pitäisivät hyväksyttävänä. (ks. emt., 2-3)

Normatiivisessa mielessä "moraali" ei taas viittaa välttämättä missään yhteiskunnassa tai yhteisössä vallitseviin käsityksiin hyväksyttävistä käyttäytymissäännöistä eikä kukaan persoona ole välttämättä käyttänyt sen mukaisia käyttäytymissääntöjä toimintansa ohjenuorana. Normatiivinen (tieteellinen) keskustelu "moraalista" ei sisällä välttämättä lainkaan empiirisiä väittämiä vaan paremminkin sen erittelemistä, mikä on olennaista moraalille tai mitä "moraalilla" tarkoitetaan normatiivisessa mielessä. Tällainen keskustelu voi toki sisältää arvioita esimerkiksi siitä, missä mielessä jossakin yhteisössä vallitse-

va moraalikoodisto ei edusta "moraalia" normatiivisessa mielessä. Useimmat moraalifilosofit puhuvat "moraalista" ensisijaisesti normatiivisessa merkityksessä. Esimerkiksi Thomas Hobbes, Jeremy Bentham ja John Stuart Mill sisällyttivät moraaliiin lisäksi vain sellaisen inhimillisen toiminnan, jolla on joko suoria tai epäsuoria vaikutuksia toisiin ihmisiin. (emt., 4–5) Sen sijaan yhteiskuntatieteilijöiden, kuten sosiologien, taipumuksena on puhua moraalista kuvailevassa mielessä ja tutkia sitä kautta esimerkiksi moraalien ja sosiaalisen järjestyksen välistä suhdetta.

Moraalisääntöjä ei tule rinnastaa pelisääntöihin. Vaikka pelit ovat julkisia järjestelmiä, pelaaja voi yleensä lopettaa pelin pelaamisen, mikäli hän ei ole halukas noudattamaan kyseisen pelin sääntöjä. Sen sijaan moraalit on sellainen epämuodollinen julkinen järjestelmä, johon osallistumista rationaalinen persoona ei voi omavaltaisella päätöksellään ratkaista. (emt., 6) Sheila Benhabib (1992, 125–126, lain. Sayer 2005, 10) on muotoillut tähän seikkaan liittyviä näkökohtia varsin osuvasti:

"Me teemme moraalisia arvostelmia 'aina entuudestaan', koska olemme uppoutuneina siihen inhimillisten suhteiden verkostoon, josta elämämme rakentuu (...) Moraalinen alue on kietoutunut (...) syvälle niihin vuorovaikutustilanteisiin, joista elämiskaikamme koostuu. Mikäli vetäytyisimme moraalisten arvostelmien tekemisestä, se merkitsisi samaa kuin lopettaisi vuorovaikutuksen, puhumisen ja toiminnan inhimillisessä yhteisössä."

Moraalitalouskäsitteen yleinen mielekkyys perustuu toimijuuden osalta siihen, että ihmisiä eivät saa "liikkeelle" ainoastaan materiaalien tarpeiden tyydyttäminen ja maailman ymmärtäminen vaan myös normatiiviset kysymykset ja huolenaiheet. Tätä lähtökohtaani ei tule lukea niin, etten antaisi toiminnan sosiologiassa tilaa reflektiomattomalle toiminnalle tai tapojen ja sääntöjen seuraamiselle. Päinvastoin, jotta omaksumastani positiosta ei muovautuisi toiminnan teoriaa rasittava yli-intellektuaalinen lähtökohta, on tärkeää tunnistaa toimintaan sisältyvä esirefleksiivinen ulottuvuus tai kuten Bourdieu voisi todeta: sosiaalista toimintaa määrittävät merkittävällä tavalla sekä historiallisesti rakentuneet esitietoiset toiminta- ja ajattelutaipumukset eli dispositiot (jotka tosin voidaan ainakin jossain määrin saattaa reflektion kohteeksi) että toimijoiden positioihin liittyvät intressit, joiden mukaisesti heidän tulee toimia, jos haluavat pysyä positiossaan⁷⁹. Toiminnan esireflektiiviset piirteet ja normatiivinen orientaatio eivät sulje kuitenkaan toisiaan pois: esireflektiivisesti toimintaan vaikuttavat (kehollisuuteen kytkeytyvät) tekijät voivat olla luonteeltaan myös normatiivisia kuten (epä)eettisten dispositioiden tapauksessa (Sayer 2005).

⁷⁹ Tässä on kuitenkin muistettava, että esimerkiksi kapitalistin positioon liittyvän intressin, kuten voiton tekemisen ja sen maksimoimisen, mukainen toiminta voi pohjautua keskenään vaihteleviin strategisiin ratkaisuihin (esim. Hodgson 1999, 138). Yksi ja sama intressi ei siis implikoi yhtä ja samaa toimintastrategiaa. Tämä on yksi seikka, minkä vuoksi esimerkiksi toimintastrategioiden osalta yhtenäisen poikkikanallisen kapitalistiluokan oletaminen olisi maailmanlaajuisella tasolla erittäin ongelmallista.

4.2.2.2 "Moraali" Sayerin moraalitalouskäsitteessä

Sayer (esim. 2004a) viittaa moraalitalouskäsitteensä yhteydessä moraaliin sekä kuvailevassa että normatiivisessa merkityksessä. Moraalifilosofisissa teorioissa on eroja sen suhteen, miten niissä määritellään moraalin ja etiikan välinen suhde. Sayerin (esim. 2004a; 2004d, 3; 2005, 8–10) tapauksessa termit "moraali" ja "etiikka" ovat pitkälti synonyymeja. Hänen kohdallaan moraalin ala kattaa siten yhtäältä oikeudet ja velvollisuudet ja toisaalta hyvän. Hän viittaa niistä kirjoittaessaan esimerkiksi erilaisiin muodollisiin ja epämuodollisiin normeihin, arvoihin, moraalisiin tunteisiin ja dispositioihin, joita ihmisillä on esimerkiksi toisten persoonien hyvinvointiin vaikuttavasta toiminnasta. Sayerin terminologia pitää sisällään siis myös hyvää koskevat käsitykset. Tältä osin moraalitaloudellinen tutkimusote kietoutuu esimerkiksi hyvän elämän luonnetta ja ehtoja koskeviin tarkasteluihin (esim. Ilmonen 2004) sekä kysymyksiin talouden päämääristä.

Sayerin (2004d, 3) mukaan taloudellisiin suhteisiin pätee sama kuin yleisemmin sosiaalsiin suhteisiin: ne menettäisivät tunnistettavuutensa, jos ne tyhjennettäisiin eettisistä vastuista. Tämä johtuu siitä, että vaikka erilaiset järjestelmäpakot vaikuttavat ihmisten toimintaan ja voiton tavoittelu on hallitseva periaate kapitalism(e)issa, "elävien, toimivien, ajattelevien ja ennen kaikkea historiallisten yksilöiden" (D. Sayer 1987, 94) väliset taloudelliset suhteet ovat kuitenkin osaltaan rakenteistuneet oikeuksia, vastuita ja asainmukaista käyttäytymistä koskevien moraalitaloudellisten normien kautta⁸⁰. Sayerin moraalitalouskäsitteen näkökulmasta henkilöt näyttävät sosiaalisissa suhteissa eläviltä ja arvostelmia tekeviltä olennoilta, jotka (työn ja kuluttamisen ohessa) arvioivat erilaisten taloudellisten käytäntöjen ja suhteiden hyväksyttävyyttä suhteessa käsityksiinsä kohtuullisuudesta, oikeudenmukaisuudesta ja tarpeista (ks. esim. Sanghera & Satybaldieva 2005). Kokonaan toinen empiirinen kysymys on se, missä määrin tai millä tavoin toimijat pystyvät ottamaan moraaliset näkökantansa huomioon talouden eri osa-alueilla.

Toimijoiden käsitykset esimerkiksi kohtuullisten taloudellisten käytäntöjen kriteereistä eivät tietenkään ole välttämättä tarkkaan artikuloituja, eli ihmisten moraaliset päätökset voivat olla myös suhteellisen "automaattisia", koska ne voivat pohjautua habitusta rakenteistaviin eettisiin dispositioihin (esim. Sayer 2004d, 3; 2005). Moraaliset normit, arvot ja tuntemukset ovat määriteltävissä sosiaalisesti rakentuneiksi ja kulttuurisesti vaihteleviksi käyttäytymissäännöiksi, jotka voivat olla kielellisesti ilmaistuja ja joita ihmiset kohdistavat esimerkiksi toisten ihmisten hyvinvoinnin kannalta merkitsevään toimintaan tai joilla he arvioivat hyvän elämän ehtoja. Näiden artikuloitujen tai ei-

⁸⁰ Moraalisten arvojen ja tuntemusten rooli taloudellisessa toiminnassa lienee todennettavissa kaikkein selkeimmin eettisen kuluttamisen yhteydessä. Luomutuotteiden ja Reilun kaupan tuotteiden myynnin kasvaminen ovat tästä ilmeisimpiä esimerkkejä sillä oletuksella, että kuluttajat ostavat näitä tuotteita nimenomaisesti moraalisten arvostelmiensa tai tuntemustensa perusteella. On selvää, että kuluttajien käytettävissä olevat taloudelliset resurssit rajoittavat ja mahdollistavat näitäkin päätöksiä merkitävällä tavalla. Siten olisi arveluttavaa tehdä oletuksia kuluttajien "moraalisuudesta" heidän aktuaalisten ostopäätöstensä nojalla.

artikuloitujen moraalisten normien, arvojen ja tuntemusten ohessa Sayer (esim. 2004d; 2005, 8–10) laskee moraaliin myös eksplisiittisesti ilmaistut ja sanktioiden avulla tuetut normit ja säännöt (yleisemmin instituutiot). Instituutioiden laskemista ”moraalin” alaan voidaan perustella mm. sillä, että taloudelliset instituutiot sisältävät käyttäytymissäantöinä käsityksiä erilaisissa positioissa olevien toimijoiden oikeuksista ja velvollisuuksista. Hän kuitenkin huomauttaa, että moraalin rajaaminen vain näihin jälkimmäisiin voi tuottaa vieraantuneen käsityksen sosiaalisen elämän moraalista ulottuvuudesta. Moraalissa ei ole yksilöille olennaista sen sosiaalista järjestystä potentiaalisesti tuottava vaikutus, vaan paremminkin se, että ihmisiä puhuttelevat moraaliset kysymykset ovat usein myös kysymyksiä, joista he välittävät elämässään kaikkein eniten. Tästä ei ole pitkä matka Taylorin (1989) ajatukseen, että moraalilla arvostelmilla ja sitoumuksilla on tärkeä roolinsa ihmisten identiteetin rakentumisessa ja heidän suunnistamisessaan sosiaalisessa maailmassa.

Sayer (2005, 9) vastustaa siis moraalin palauttamista toimijoiden kannalta ”ulkoiseksi käyttäytymisen sääntelemisjärjestelmäksi”. Moraalitalouskäsitteelle on siten ominaista ajatus siitä, että ”olemme normatiivisia olentoja siinä mielessä, että olemme huolissamme (*concerned*) [tai välitämme, IK] maailmasta ja arvostamiemme asioiden, mukaan lukien itsemme, hyvinvoinnista” (Sayer 2005, 3). Vähintään yhtä tärkeää on sen seikan huomioiminen, että sijoitumme sosiaalisissa suhteissamme samanaikaisesti useisiin erilaisiin ja keskenään ristiriitaisia odotuksia sisältäviin positioihin. Tämän vuoksi esimerkiksi moraalisten kysymysten huomioonottamisen mahdollisuus on aina jollain tavalla ehdollistunutta.

Osaltaan eri positioihin sijoittumisen vuoksi yksilöiden motivaatorakenne on (kulttuurisesti) vaihteleva ja heidän käyttäytymiseensä vaikuttaa useampi kuin vain yksi motiivi⁸¹. Tämä merkitsee avoimuutta muun muassa sille mahdollisuudelle, että taloudellisen toiminnan motiiveihin sisältyy esimerkiksi arvostuksen, vallan ja statuksen tavoittelu (Swedberg & Granovetter 1992, 7) sekä moraalisten tuntemusten ja toisten ihmisten huomioonottaminen (esim. Sayer 2004a).

Yhtä kaikki Sayer ei kahlitse moraalialia poissulkevasti yksilöiden välisiin vuorovaikutustilanteisiin vaan näkee moraaliset kysymykset myös tärkeäksi osaksi julkista elämää. Sayerille (esim. 2004e, 4–5) on ominaista lisäksi se, että hän katsoo muun muassa Collierin (2003) ja Archerin (2003) tapaan moraalisten tunteiden sisältävän myös kognitiivisen elementin. Moraaliset tunteet tarjoavat artikuloimattomia näkemyksiä niistä asioista, jotka ovat toimijoille tärkeitä esimerkiksi ympäristössä tai sosiaalisissa suhteissa. Nämä artikuloimattomat näkemykset voivat olla tietysti virheellisiä (esim. hyvinvoinnin kannalta), mutta niin voivat olla myös järkeen pohjautuvat analyysit⁸².

⁸¹ Tämän vuoksi yksilöt joutuvat käymään aina jossain määrin artikuloitunutta ”sisäistä keskustelua” (Archer 2003) erilaisten motiivien tärkeydestä.

⁸² Heikosti artikuloitujen moraalisiin tunteisiin perustuvat moraaliset vakaumukset ja järkeen perustuvat analyysit voivat myös ruokkia toisiaan. Yhteiskunnallisten aktivistien moraalisten vakaumusten, arvojen ja tunteiden on katsottu tarjonnan pitkäaikaisen ylläpitämisen syventävä intellektuaaliseen työhön niiden asioiden suhteen, joiden kritiikki on olennainen osa heidän toimintaansa. Samalla intellektuaalisen työn tulokset ovat voineet vaikuttaa heidän moraalisiin tunteisiinsa, jos heidän analyysin-

Monikulttuurisissa ympäristöissä toimivien kapitalististen talousjärjestelmien yhteyteen tarkoitettun moraalitaloudellisen tutkimusotteen on sisällytettävä itseensä ymmärrys mm. moraalisten normien ja monikulttuurisuuden välisestä suhteesta. Sayerin (2005, 10–11) kantana voidaan tässä suhteessa pitää sitä, että moraaliset normit ja tuntemukset ovat kulttuurisesti vaihtelevia, mutta kysymys siitä, kuinka laajaa tai syvälle menevää tämä vaihtelu on, voidaan ratkaista vain empiirisesti. Kulttuurisen vaihtelun vuoksi moraaliset käsitykset ovat tietysti sosiaalisesti rakentuneita, mutta tämä ei tarkoita sitä, että ne voitaisiin palauttaa sosiaalisiin konventioihin. Ne ovat aina käsityksiä jostain ja kohdistuvat johonkin, mitä ei välttämättä voi pitää pelkästään ”sosiaalisena konstruktiona”. Esimerkiksi hyvinvointia vähentävä ruumiillinen kärsimys on ominaisuuksiimme pohjautuva inhimillinen kyky. Käsityksemme esimerkiksi hyvinvoinnin ehdoista ja piirteistä ovat tietysti erehtyväisiä, mikä johtuu nimenomaan siitä, että erilaisten käsitystemme kohteita ei voi palauttaa käsityksiimme niistä. ”Toiveajattelu ei toimi aina”, kuten Sayer (2005, 12) asian kiteyttää.

Yhteiskuntatieteellisesti orientoituneessa moraalitaloudellisessa tutkimuksessa moraalille ei ole mielekasta antaa muita näkökulmia allensa peittävää itsenäistä statusta sen enempää kuvailevalla kuin normatiivisellakaan tasolla. Tämä on sikäli itsestään selvää, että moraalitaloudellisen tutkimuksen tavoitteena on taloutta koskevan ymmärryksen lisääminen eikä pelkästään talouden moraalifilosofinen tulkinta. Ja mikäli hyväksymme sen näkemyksen, että kapitalistisissa markkinatalousjärjestelmissä materiaalien hyödykkeiden vaihtoarvo ja ylipäättään rahassa mitattavat arvot ”hallitsevat arvoa koskevia käsityksiä ja kontrolloivat ihmisten toimintaa” (Topik 1999, 5), miten jollekin ”moraalilaille” voitaisiinkaan antaa materiaalisista olosuhteista riippumaton status. Moraalia ei tule irrottaa materiaalisista olosuhteista, eikä sitä ei ole syytä pitää myöskään taloudelle ulkoisena asiana (ks. D. Sayer 1987, 145–147). Moraalin ja talouden välinen sisäinen suhde ei implikoi tietenkään niiden yhteen sovitettavuutta. Moraalin ja kapitalismin välisen jännitteisyyden tunnistaminen ja huomioonottaminen on ollut keskeistä Sayerille (esim. 2004a), ja keskeistä se on myös tutkimukselleni.

4.2.3 Talous

Yhteiskuntatieteissä ja taloustieteissä on keskenään hyvin erilaisia tapoja määritellä se, mitä talouden piiriin kuuluu tai mikä siinä on keskeistä. Yhtäällä ovat tuotantokeskeiset (marxilaiset) tutkimusperinteet ja toisaalla markkinoilla tapahtuvaan vaihtoon keskittyvät (liberalistiset) tutkimusperinteet. Tämä ei ole kuitenkaan ainoa mahdollinen erottelu. Carlo Trigilia (2002, 2–3) määrittelee talouden kahdella eri tavalla. Ensimmäisen määritelmän mukaan talous koostuu ”toimintojen joukosta, joita yhteiskunnan jäsenet usein suorittavat tuottaak-

sa ovat viitanneet sellaisten sosiaalisten yhteyksien, suhteiden ja rakenteiden suuntaan, jotka eivät olleet vastanneet heidän käsityksiään hyvästä yhteiskunnasta. (ks. Schurman & Munro 2006, 23)

seen, jakaakseen ja vaihtaakseen hyödykkeitä ja palveluita”. Tällöin talous näytetään suhteellisen vakaiden sääntöjen ohjaamana institutionalisoituneena prosessina. Tämä määritelmä muistuttaa Polanyin laajaa talouden määritelmää, jossa keskeisessä roolissa ovat sellaiset ihmisten ja luonnon väliset käytännöt, joiden välityksellä ihmiset tuottavat omien tarpeittensa tyydyttämisen edellytykset. Toisen määritelmän mukaan talous koostuu niistä ”aktiiviteeteista, jotka sisältävät niukkojen resurssien rationaalista allokointia, jotta käytettävissä olevista keinoista saadaan mahdollisimman paljon irti”. Tämän määritelmän yhteydessä säännöt nähdään kysynnän ja tarjonnan vaihteluihin perustuvina yksilöiden ”ekonomisoivaa” käyttäytymistä ohjaavina preferensseinä. Näistä määritelmistä ensimmäinen kuvastaa pitkälti taloussosiologiassa vallitsevia tapoja määritellä talous, kun taas jälkimmäinen on ennen kaikkea (uusklassisten) taloustieteilijöiden keskuudessa suosittu tapa lähestyä taloutta. Tämä on ymmärrettävää, koska ensimmäinen talouden institutionaalista luonnetta korostava näkemys antaa jälkimmäistä määritelmää vahvemman roolin talouden ja yhteiskunnan välisen suhteen tutkimiselle.

Ei ole millään tavoin yllättävää, että Sayerin (esim. 2004d, 2) tapa määritellä talous tulee lähimmäksi Trigilian ensimmäistä määritelmää. Näin ollen talous muodostaa moraalitaloudellisen tutkimusotteen kohteena laajan markkinoinhin palautumattoman suhteellisen avoimen sosio-ekonomisen järjestelmän, joka on kietoutunut laajempaan sosiaaliseen, kulttuuriseen ja poliittiseen kontekstiin. Talouden määrittelemisen markkinoita laajemmaksi kentäksi on perusteltua, koska esimerkiksi kapitalismia ei voi sosio-ekonomisena järjestelmänä palauttaa markkinoihin. Yksi syy markkinoiden ja kapitalismin toisiinsa palautumattomuudelle on siinä, että markkinat voivat perustua yksityisomaisuusinstituution sijaan myös yhteisomistukseen. Markkinat ovat ennen kaikkea kauppatavaroiden, palveluiden ja omistusoikeuksien rahavälitteinen vaihtojärjestelmä ja tässä mielessä ne ovat välttämätön osa kapitalistista talousjärjestelmää, mutta kapitalismi ei ole yksityisomaisuusinstituutiolle perustuvana talousjärjestelmänä markkinoiden välttämätön ennakkoehto. Olennaista on lisäksi se, että markkinat ovat vain osa kapitalistista talousjärjestelmää, koska markkinat eivät itsessään tuota mitään. Siten ne ovat riippuvaisia toisen tyyppisistä taloudellisista toiminnoista kuten taloudellisesta tuotannosta. (ks. esim. Sayer 1995; Sayer 2004d, 2; Hodgson 1988; Trigilia 2002) Näistä seikoista huolimatta ja otettaessa huomioon markkinoiden laajalle levinneisyys nykyisissä yhteiskunnissa, markkinoiden ja niiden moraalipoliittisesti merkittävien seurausten on perusteltua sanoa olevan yksi tärkeimmistä moraalitaloudellisen tutkimuksen kohteista.

Mutta mitä itse markkinat tarkoittavat?⁸³ Ensinnäkin on syytä korostaa sitä, että markkinoista voi puhua monessa eri mielessä. Suhteellisen konkreettisesti tasolla markkinoilla voidaan viitata esimerkiksi paikallisiin elintarvike-

⁸³ Vaikka markkinakäsitteistön taipumuksena on ollut jäädä heikosti määritellyksi sosiologiassa ja sen kehittämiseen olisi syytä, tässäkin tutkimuksessa se jää tekemättä tutkimusasetelman vuoksi. Yhteiskuntatieteellisessä kirjallisuudessa markkinakäsitteistön erittelemiseen ovat kiinnittäneet eniten huomiota muun muassa Sayer (1995), Hodgson (1988) ja osittain myös Manicas (2006). Suomesta erillisen maininnan ansaitsee Ilmonen (2007).

markkinoihin ja kuvata siellä vaikuttavia toimijoita, kyseisten markkinoiden rakennetta, niillä käytettävää työvoiman määrää ja sitä, mitä siellä toimivat myyjät pyrkivät myymään asiakkailleen. Abstraktimmassa mielessä markkinoista keskusteleminen voi kohdistua kauppatavaroiden vaihtoon, omistusoikeuksien luonteeseen tai valtion rooliin markkinajärjestelmän sääntelijänä. Esimerkiksi niin sanotut täydellisen kilpailun markkinamallit ovat luonteeltaan varsin abstrakteja ja niiden käyttämisen mielekkyys riippuu paljon siitä, mitä niillä halutaan tehdä: antaa käytännöllisiä suosituksia vai käyttää erilaisten intellektuaalisten pulmien muotoilemiseen. (ks. Sayer 1995, 98)

Toinen tärkeä markkinakäsitteeseen vaikuttava seikka on se, tarkastellaanko markkinoita tuotannosta erillisenä alueena vai eritelläänkö niitä suhteessa toisiinsa. Esimerkiksi Sayer (emt., 99) kannattaa näistä jälkimmäistä tapaa yksinkertaisesti siitä syystä, että markkinoiden kehityksestä puhuminen on mielekästä ainoastaan silloin, kun otetaan huomioon myös tuotannossa tapahtuvat muutokset tai muutostendenssit⁸⁴. Sama pätee myös toisinpäin. Joka tapauksessa markkinoiden merkitystä kapitalististen talouksien liikevoiman ja muutosvoiman selittäjinä ei tule liioitella (johon pelkästään markkinoihin keskittyminen voi johtaa), koska myös pääoman jatkuva kasvutarve on otettava huomioon.

Ben Mepham (1996) on väittänyt markkinoiden luonteenomaisiksi⁸⁵ piirteiksi ensinnäkin sitä, että markkinat vastaavat ihmisten haluihin eikä tarpeisiin. Toiseksi hän toteaa, että markkinoilla ratkaisee ihmisten ostovoima eikä se, mihin he ovat oikeutettuja. Kolmanneksi piirteeksi Mepham nostaa markkinoiden keskittymistendenssin eli vallan ohjautumisen muutamien suuryritysten käsiin⁸⁶. Esimerkiksi aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien kontrollointin on todettu helpottavan markkinoiden kontrollointia sekä vaikuttavan siten vaurauden ja vallan jakaantumiseen (FEC 2002, 6).

Uusklassisen taloustieteen yhden perusolettamuksen mukaan markkinat muodostavat autonomisen ja itseohjautuvan taloudellisen toiminnan alueen (esim. Friedland & Robertson 1990, 6). Tällainen oletus on työssäni hylätty niistä kahdesta syystä, että markkinat eivät voi toimia ilman niitä sääntelevää valtiota ja markkinoilla erilaisissa positioissa toimivien ihmisten ratkaisuja ja arvostuksia ei voi palauttaa markkinoiden hintasignaaleihin tai oman taloudellisen edun maksimointiin. Uusklassisen taloustieteen toisen perusolettamuksen mukaan markkinat koostuvat yksilöiden rahavälitteisistä vaihdoista (emt., 6). Tämän perusolettamuksen laajempaan seurauksena on taipumus määritellä yhteiskunta yksilöiden joukoksi. Myös tämä oletus hylätään työssäni. Metodologisen individualismin vastaisesti määrittelen markkinoiden koostuvan paremminkin eri positioihin sijoittuvien yksilöiden ja kollektiivisten toimijoiden välisistä suhteista. Tätä kautta markkinat on määriteltävissä eri positioissa olevien toimijoiden välisten "valtakamppailujen kentäksi" (Sayer 1995, 91; ks.

⁸⁴ Tämä ei päde kuitenkaan antiikkiesineiden markkinoihin, koska kyseiset markkinat ovat suhteellisen autonomisia tuotannon suhteen (ks. Sayer 1995, 99).

⁸⁵ Markkinoihin liittyvästä olemusajattelusta ja sen kritiikistä ks. O'Neill (1998).

⁸⁶ Tämä keskittymistendenssi vaikuttaa olevan yhteinen huolenaihe niin kriittisesti kuin varauksettommamminkin bioteknologiaan suhtautuville (Barry 1999, 18).

myös Fligstein 2001). Olennaista tässä on se, että markkinoiden rakenne koostuu erilaisista positioista, jotka ovat olemassa jo ennen jotain tiettyä yksilöä. Tällaisia positioita ovat esimerkiksi myyjän ja kuluttajan positiot. Uusklassisessa taloustieteessä on myös oletettu markkinoiden laajentumisen olevan luonnollista seurausta ihmisten ylihistoriallisesta taipumuksesta käydä rahavälitteistä vaihtokauppaa (esim. Topik 1999, 4–5). Esimerkiksi varkaudet ja valtiovallan liiallinen puuttuminen talouden toimintaan nähdään tämän luonnollisen prosessin tilapäisinä häiriöinä, jotka häviävät, kunhan ihmiset ymmärtävät yhteistyön ja kilpailun koituvan kaikkien parhaaksi ja hyväksyvät markkinoiden säännöt toimintansa keskeiseksi koodistoksi (emt., 5).

Tutkimuksessani markkinoiden laajentuminen nähdään edellisestä poiketen ajalliseksi prosessiksi, joka ei selity luonnollisuusargumentaatiolla (joskin markkinoiden laajentumista voidaan oikeuttaa luonnollisuus- tai välttämättömyysargumentaatiolla) eikä markkinoiden itsesääntelyllä. Markkinoiden laajentumista tulee pyrkiä selittämään sen sijaan yhtäältä siitä käsin, kuinka markkinat ovat sosiaaliseen kietoutuneita institutionaalisia kenttiä, joilla tapahtuvaa toimintaa valtiot sääntelevät ja siten samalla sekä mahdollistavat että rajoittavat uusien markkinoiden rakentamista, ja toisaalta siitä käsin, miten kapitalismiin kuuluva pääoman jatkuva kasautumistavoite saa taloudelliset toimijat etsimään uusia markkinoita taloudellisen voiton hankkimiseksi. Polanyin (1957) mielestä markkinoiden laajentumisen polttoaineena ovatkin olleet yksilöiden ylihistoriallisten taipumusten sijaan tietoiset ja poliittisesti organisoidut pyrkimykset luoda markkinoille, niiden leviämiseksi kuvitteellisiin kauppataroihin sekä markkinoilla tapahtuvalle vaihtoprosessille institutionaaliset edellytykset muun muassa lainsäädännön avulla. Tässä mielessä markkinatalous on nimenomaisesti poliittisesti aikaansaatu ja ylläpidetty osa sosiaalista maailmaa. Muun muassa markkinoiden toimivuuden kannalta olennaiset omistusoikeudet eivät vain ilmesty luonnollisesti tai spontaanisti, vaan ne on konstruoitu palvelemaan erilaisia partikulaarisia intressejä (esim. May 2000, 18). Omistusoikeudet ja muut markkinoiden institutionaaliset ennakkoehdot vaikuttavat taas toimijoiden materiaalistien olosuhteiden eriytymiseen.

Markkinoiden kietoutuminen laajempaan sosiopoliittiseen ympäristöönsä (esim. Bender & Westgren 2001, 1350) tarkoittaa sitä, että markkinoiden institutionaalisten ennakkoehtojen rakentamista ei ole mielekästä yrittää palauttaa myyjien ja ostajien väliseen toimintaan. Potentiaalisten markkinoiden muuttaminen aktuaalisesti toimiviksi markkinoiksi niiden institutionaalisten ennakkoehtojen rakentamisen avulla edellyttää huomion kiinnittämistä siis valtioiden, valtioiden välisten organisaatioiden (esim. WTO) ja valtioliittojen (esim. EU) toimintaan (ks. Fligstein 2001, 12). Valtioiden sitoutuminen esimerkiksi globaalien GMO-markkinoiden rakentamiseen kuvastaa jo Polanyin (1957, 140) aikanaan esittämää näkemystä, että

”tie vapaisiin markkinoihin aukaistiin ja pidettiin auki jatkuvan, keskitetysti organisoidun ja kontrolloidun interventionismin valtavalla lisäämisellä”.

GMO-markkinoiden rakentaminen tukeekin ennen kaikkea sitä ajatusta, että uudet markkinat eivät synny luonnostaan eivätkä edes yritysten ja teollisuuden itsensä ponnistelujen avulla. Theodore Lowin (2001, 135) mukaan todellisessa maailmassa ei olekaan sellaista asiaa kuin talous. On vain *poliittista* taloutta, koska julkisen vallan toimijat vastaavat keskeisellä tavalla markkinatalouden institutionaalisten ennakkoehtojen tuottamisesta. Julkisen vallan ja markkinoiden voikin katsoa muodostavan yhdessä erityisen hallintakokonaisuuden (*ensemble of governance*), Geoffrey R. D. Underhillin (2001) muotoilua käyttäkseni. Valtio ja markkinat eivät ole siten toisistaan erillisiä, vaan toisiinsa kytkeytyneitä institutionaalisen vallan tiloja ja toimijoiden kenttiä.

Kapitalismin yhteiskuntatieteelliselle tutkimukselle on määriteltävissä vähintäänkin kolme laajaa tutkimuskenttää: a) kapitalismin keskeiset prosessit eli tuotanto, markkinavälitteinen vaihto sekä kulutus ja näiden prosessien keskinäiset yhteydet, b) taloudellisten prosessien ja suhteiden sääntely sekä kietoutuminen laajempaan kulttuuriseen ja poliittiseen toimintaympäristöön ja c) kapitalismiin sisältyvien prosessien moraalis-poliittisesti merkitykselliset seuraukset ihmisille ja ympäristölle. Jos moraalitalouskäsite pyrkii tarjoamaan analyttisesti perustellun lähestymistavan kapitalismiin, silloin siinä on kiinnitettävä huomiota sille ominaisen c-kohdan ohessa myös a-, ja b-kohtiin.

4.3 Moraalitalouskäsitteen historiallista taustaa

Yhteiskuntatieteilijöille moraalitalouden termi on tullut tutuksi ennen kaikkea englantilaisen historioitsijan E. P. Thompsonin (esim. 1971) työstä. Thompson kiinnitti termsä erityisesti 1700-luvun englantilaisen työväenluokan moraalisiin tuntemuksiin ja käsityksiin taloudellisten toimijoiden vastuista ja oikeuksista sekä taloudellisista käytännöistä. Tätä voidaan pitää ”klassisena käsityksenä” (Mau 2004, 69) moraalitaloustermistä. James Scott (esim. 1976) laajensi moraalitalouden käsitteeksi, jolla voitaisiin kuvata kapitalistisen talousjärjestelmän ulkopuolella asuvien talonpoikaisyhteisöjen käsityksiä taloudesta ja sen roolista osana laajempaa yhteiskunnallista todellisuutta. Thompsonin ja Scottin lähestymistavoille oli siten tyypillistä, että niiden lähtökohtana olivat tietyn ihmisryhmän käsitykset moraalien, yhteiskunnallisten käytäntöjen ja talouden välisestä suhteesta. Näitä artikuloituja näkemyksiä sekä Thompson että Scott nimittivät moraalitaloudeksi. Tämän pohjalta esimerkiksi Scott esitti teoriansa, jonka mukaan esimodernien maatalousyhteisöjen taloudellisen toiminnan motiivina ei ole voiton maksimointi vaan taloudelliseen toimeentuloon liittyvien riskien minimointi. Mainituille tutkijoille oli yhteistä sekin, että he sitoivat moraalitaloudelliset ilmiöt ja moraalitaloudellisen näkökulman esimodernien yhteiskuntien ja yhteisöjen tutkimiseen tai siihen, miten esimodernien yhteisöjen arvioidaan reagoivan sellaisiin pyrkimyksiin, joiden välityksellä pitkälle kehittyneet talousjärjestelmät pyrkivät tunkeutumaan esimoderniin maailmaan rapauttaen niiden normatiivista perustaa.

Tällaisen orientaationsa vuoksi klassinen moraalitalouskäsite tuli suosituksi ennen kaikkea antropologien ja etnologien keskuudessa muttei niinkään moderneja yhteiskuntia ja pitkälle kehittyneitä talousjärjestelmiä tutkivan sosiologian keskuudessa. Itse asiassa voidaan todeta, että Thompsonin moraalitalouskäsite on nähty usein käyttökelpottomaksi työkaluksi modernien yhteiskuntien ja pitkälle kehittyneiden talousjärjestelmien yhteydessä. Tämän lisäperusteluksi on nostettavissa se, ettei Thompson kytkenyt moraalitaloutta koskevia tarkastelujaan (systemaattisesti) yhteiskuntateorioiden peruskysymyksiin eikä hänen moraalitalouskäsitteessään ollut siten aineksia muodostua osaksi moderneista yhteiskunnista kiinnostuneita sosiologisia teorioita.

Toinen klassinen käsitys moraalitaloudesta on liitetty Thompsonin ja Scottin sijaan Polanyiin tuotantoon (esim. Mau 2004; Booth 1994). Polanyi (1957) painotti sitä, miten esikapitalistisissa yhteiskunnissa talous oli aina kietoutunut ja kiedottu laajempaan sosiaaliseen ympäristöön. Polanyiin näkemyksen mukaan esikapitalistisissa yhteiskunnissa vallitsi ylipäätään kapitalistisista yhteiskunnista poikkeava käsitys talouden sisällöstä ja roolista. Käsitys talouden sisällöstä ja roolista alkoi muuttua modernisaation ja markkinoiden levittäytymisen kuluessa. Thompsonista poiketen Polanyi ei siis keskittynyt tutkimuksissaan ihmisten moraalisiin tuntemuksiin ja käsityksiin vaan laajemmin yhtäältä talouden sosiaaliseen kietoutuneisuuteen ja toisaalta markkinoiden taipumukseen irrottautua tästä sidoksesta sekä tämän kietoutumisesta purkautumisen synnyttämiin yhteiskunnan vastaliikkeisiin.

Yhtä kaikki sekä Thompson että Polanyi painottivat tahollaan sitä, että "normit ja kulttuuriset taustaoletukset sääntelivät sosiaalisen vaihdon käytäntöjä esimarkkina- tai varhaismarkkinayhteiskunnissa" (Mau 2004, 69). Tätä ei ole kuitenkaan syytä pitää ainoana Thompsonia ja Polanyita yhdistävänä linkkinä. Heitä yhdisti lisäksi muun muassa se, että myös Thompsonia voidaan itse asiassa pitää sen analysoijana, mitä markkinatalouden ja kapitalistisen tuotantotavan "suuri murros" tarkoitti, miten se vaikutti ihmisten elämään ja millä tavoin hänen tutkimansa ihmisryhmät nousivat vastustamaan kapitalismiin kuuluvaa "toiseutta". "Toiseus" viittaa tässä siihen, että kapitalismille ominaiset periaatteet, taloudelliset käytännöt, arvot, omaisuus- ja aikakäsitykset ja työkurin muodot olivat työväestölle vieraita. Näiden rakenteellisten muutosten ajaminen oli pitkä prosessi, joka vaati ihmisten suostuttelua ja pakottamista. Tämän prosessin tarkoittamattomana seurauksena oli erilaisten kollektiivisen vastustuksen muotojen syntyminen tai vahvistuminen. (ks. Wood 1992, 1-2)

Arnold (2002) määrittelee moraalitalouden jossain määrin Thompsonia muistuttavalla tavalla kollektiiviseksi käsitykseksi erilaisten taloudellisten käytäntöjen (epä)asianmukaisuudesta. Moraalitaloudellisessa konsensuksessa määritellään siten se, mitkä ovat asianmukaisia tapoja jakaa hyödykkeitä jossain tietyissä yhteiskunnassa tai yhteisössä. Erillisen maininnan ansaitsee myös William James Booth (esim. 2004). Hän on arvioinut modernisaatioprosessin näkökulmasta muun muassa Polanyiin teorian sekä yleisemmin moraalitalousteorioiden selittävän, institutionaalisen ja normatiivisen ulottuvuuden pätevyyttä ja kehittämismahdollisuuksia. Hän on suhtautunut erityisen kriittisesti yhtäältä

väitteisiin esimodernien yhteiskuntien ”teoreettisesti näkymättömistä” talouksista ja toisaalta väitteisiin ”kiinnyttymättömästä taloudesta” modernin erikoispiirteensä.

Moraalitalouskäsitteen yleinen poissaolo modernia koskevista yhteiskuntatieteellisistä tutkimuksista ei ole kuitenkaan merkinnyt sitä, etteikö talouden ja moraalin välistä suhdetta olisi tutkittu myös moderneissa yhteiskuntatieteissä. Päinvastoin, kysymykset esimerkiksi yritysten yhteiskuntavastuusta ovat nostaneet esiin tarpeen tarkastella talouden ja moraalin välistä pulmallista suhdetta (Takala 2004). Taloudellisiin käytäntöihin ja suhteisiin liittyviä moraalisia kysymyksiä on eritelty myös muiden teemojen, kuten esimerkiksi koronon yhteydessä (Ilmonen 1998). Moraalitalouskäsitteen poissaolo on sen sijaan kuvastanut sitä, että kapitalistisen talousjärjestelmän on katsottu merkinneen sen laatuista talouden ja moraalin toisistaan erkaantumista, että moraalitalouskäsitettä ei ole enää pidetty mielekkäänä lähtökohdana pyrittäessä kuvaamaan nykyisten pitkälle kehittyneiden *talousjärjestelmien* luonnetta ja asemaa moderneissa yhteiskunnissa.

4.4 Thompsonista Sayeriin

1700- ja 1800 lukujen klassisessa poliittisessä taloustieteessä taloudellista toimintaa tarkasteltiin osana laajempaa sosiaalista ympäristöä, minkä vuoksi moraalisten kysymysten tarkastelu oli osa silloista poliittista taloustiedettä. Uusklassisen taloustieteen nousu 1800-luvun lopulla merkitsi kuitenkin taloustieteen ja yhteiskuntatieteiden eriytymistä omiksi tieteenaloikseen. Muun muassa Weber näki tämän tieteenalojen eriytymisen ei-toivottavana kehityskulkuna ja kannatti eriytymisen sijaan taloustieteen, taloushistorian ja taloussosiologian toisiinsa yhdistämistä ”sosiaalitalous” - nimikkeeseen (*Sozialökonomik*) alle (ks. Swedberg 2003). Marxin moniselitteinen suhtautuminen moraalin luonnetta, merkitystä ja tutkimista kohtaan vaikeutti taloustieteiden ja moraalifilosofian välisen keskusteluyhteyden ylläpitämistä. Syy ei ollut välttämättä Marxissa vaan siinä, miten hänen tuotantoaan tulkittiin. Yhtä kaikki sekä uusklassisen taloustieteen että marxilaisen poliittisen taloustieteen edustajat abstrahoitivat 1900-luvun kuluessa moraalista kysymyksenasetteluista. Kummassakaan traditiossa ei ollut tilaa eikä halua moraalifilosofiin ja normatiivisiin tarkasteluihin. Intialainen nobelpalkittu Amartya Sen (1987) kutsui sittemmin tätä juonetta taloustieteiden ”tekniseksi traditioksi” vastakohtana ”eettiselle traditiolle”, jolla oli suhteellisen vähän sijaa 1900-luvun taloustieteiden kentällä. Sayerin moraalitalouskäsitteen konstruointi kietoutuu näistä selvästi tietysti jälkimmäiseen eli taloustieteiden eettiseen traditioon, mutta hänen kohdallaan tämä ei siis tarkoita kuitenkaan Marxin yhteiskuntatieteellisen ajattelun hylkäämistä.

Sayerin konstruoima moraalitaloudellinen tutkimusote eroaa Thompsonin tutkimusotteesta kaikkein selvimmin siinä, että hän antaa huomattavan paljon tilaa moraalifilosofialle ja poliittiselle filosofialle. Syynä tähän on ensisijaisesti

se, että Sayerin laajempaan pyrkimykseenä on vahvistaa ja uudistaa kriittisen yhteiskuntatieteen normatiivista orientaatiota. Moraalitalouden käsitteellä on myös vahva yhteys Sayerin tuotantoon poliittisena taloustieteilijänä ja sosiologina. Tämä onkin toinen seikka, joka erottaa Sayerin lähestymistavan Thompsonista: moraalifilosofisten tarkastelujen lisäksi hän kiinnittää Thompsonia enemmän huomiota yhteiskuntateorian kannalta tärkeisiin kysymyksiin. Sayer ei ole tietenkään ensimmäinen 2000-luvun vaihteen tutkija, joka on puhunut sellaisen taloustutkimuksen puolesta, jossa pitäisi antaa nykyistä enemmän tilaa moraalille kysymyksille. Amartya Sen (esim. 1987) on tunnetusti puhunut tällaisen painopistemuutoksen puolesta vähintäänkin parinkymmenen vuoden ajan. Heidän välillään on kuitenkin se sama sosiologisesti merkittävä ero kuin Thompsoninkin kohdalla, että Sayerin moraalitalouskäsite perustuu Senin lähestymistapaa vahvemmin moraalifilosofisten kysymysten kytkemiseen yhteiskuntateoreettisiin kysymyksenasetteluihin.

Thompson suhtautui aikanaan kriittisesti sellaiseen ajatukseen, että moraalitalouden riittäväksi piirteeksi kelpaisivat moraalitaloudelliset arvot. Mikäli voisimme osoittaa, että ihmisryhmä X käyttää moraalitaloudellisia perusteita taloudellisten käytäntöjen arviointiin, voisimme puhua moraalitaloudesta kuvattaessa kyseistä ihmisryhmää ja heidän kulttuurisesti rakentuneita käsityksiään. Thompson katsoi, että tällaisen käyttötavan myötä päätyisimme vain löytämään ”moraalitalouksia kaikkialta”. (ks. Wells 2000, 209) Sayer ei vaikuta pitävän tällaista ”moraalitalouksien löytämistä kaikkialta” ongelmallisena, koska hän asettaa moraalitalouden käsitteelle erilaiset tavoitteet ja tehtävät yhteiskuntatieteellisesti laajemman tarkasteluhorisonttinsa ansiosta. Thompsonin yllä oleva näkemys tulee ymmärrettäväksi, jos sen taustalla ajatellaan olleen näkemys siitä, että moraalitaloudesta puhumisen ennakkoehtona on sen yhdistäminen eettiseen hyväksyttävyyteen. Sayer ei kuitenkaan aseta tällaista ehtoa moraalitalouskäsitteelle vaan erottelee toisistaan moraalitalouden käyttämisen kuvaavana käsitteenä ja sen pohdinnan, milloin tai millaisin ehdoin moraalitaloudet ovat eettisiä. Hänelle kysymys esimerkiksi siitä, missä mielessä esimodernit moraalitaloudet olivat moderneja moraalitalouksia eettisempiä, on monimutkaisempi ja ambivalentimpi kysymys, kuin äkkiä (ottaen huomioon kapitalismin järjestelmäpakot) saattaisi ajatella (Sayer 2004a). Itsestään selvän vastauksen puute edelliseen kysymykseen johtuu Sayerin mielestä jo siitä, että perinteiset patriarkaaliset ihanteet tekivät kotitalouksista eettisesti kestävämpiä.

Sayerin tapa määritellä moraalitalous on sillä tavoin radikaali ja aiempas- ta poikkeava, että yhteys Thompsonin käsitteellistämistapaan katkeaa paikoin kokonaan. Sayer ei esimerkiksi sido moraalitaloutta tutkimusotteena esikapitalistisissa yhteiskunnissa esiintyvän protestoinnin erilaisten muotojen tutkimiseen tai ajattele moraalitalouden tutkimuskohteena viittaavan sellaisiin talousjärjestelmiin, joissa markkinoiden asema on heikko tai olematon. Kuten olen jo aiemmin todennut, Sayer on kehittänyt moraalitalouden käsitteensä nimenomaisesti kapitalististen markkinatalouksien tutkimiseen.

Merkittävä ero on myös siinä, että Sayer ei varhaisissa aiheita käsittelevissä teksteissään viitannut juurikaan erilaisten ihmisryhmien moraalitaloudellisiin

ten ideoiden, arvojen ja tuntemusten tutkimiseen. Tätä voi mielestäni pitää ongelmallisena piirteenä Sayerin muotoilussa erityisesti hermeneuttisesti orientoituneen kriittisen yhteiskuntatieteen näkökulmasta. Ongelmallisuus johtuu seuraavasta Axel Honnethin (2003, 5) eksplikoimasta seikasta: ”ilman selvää suuntautumista niihin normatiivisiin lähtökohtiin, joista käsin subjektit itse arvioivat sosiaalista järjestystä, teoria pysyy täysin irrallisena siitä sosiaalisesta tyytymättömyydestä, jonka puoleen sen pitäisi pystyä kääntymään”. Nykyisessä moraalitaloudellisessa tutkimusprojektissaan Sayer (2004c; 2005) on kuitenkin huomionnut myös tämän ulottuvuuden. Tämä on tärkeää, koska näin moraalitaloudellisessa tutkimusotteessa esitetyt kritiikit voidaan kytkeä ihmisten normatiivisiin huolenaiheisiin.

Kansalaiset esittävät normatiivisia huolenaiheitaan muun muassa silloin, kun he arvioivat vaikkapa geenimuunneltujen elintarvikkeiden kaupallistamisen hyväksyttävyyttä, kansainvälisten kauppasopimusten oikeudenmukaisuutta tai kansainvälistä elintarvikekauppaa sääntelevien elintarviketurvallisuusstandardien rakentamisen hyväksyttävyyttä. Nämä normatiiviset huolenaiheet olivat siis myös Thompsonin mielenkiinnon kohteena, mutta hän ei tutkinut niitä, toisin kuin Sayer, kehittääkseen kriittistä yhteiskuntatieteellistä lähestymistapaa poliittisen talouden tutkimusta varten. Tässä huomioitu muutos heijastaa Sayerin lisääntyneitä kiinnostusta sosiaalisen todellisuuden semioottiseen tutkimukseen (ks. Jessop, Fairclough & Sayer 2002).

Thompsonin moraalitaloustermi oli siis huomattavasti kapea-alaisempi kuin Sayerin. Tämän vuoksi Thompsonin kulttuuripainotteisen lähestymistavan vaarana oli myös reduktionismi eli sosiaalisen todellisuuden materiaalien ulottuvuuksien liian vähäinen huomiointi. Sayerin muotoilemaa moraalitalouden käsitettä voidaan sitä vastoin pitää potentiaalisesti tärkeänä ei-reduktionistisen yhteiskuntateorian osana. Kyse on pyrkimyksestä yhdistää kulttuurinen ja materiaallinen toisiinsa siten, että samalla annetaan kummallekin oma suhteellinen autonomiansa. Vaikka niin sanotuilla markkinavoimilla on suhteellinen autonomia kapitalistisissa talousjärjestelmissä, ne eivät voi koskaan täysin paeta eitaloudellisten prosessien vaikutuksia (esim. Sayer 2004d, 3) ja

”taloudellista toimintaa, oikeuksia ja vastuita koskevat moraaliset tuntemukset ja argumentit jatkavat vaikutustaan kehittyneissä kapitalistisissa yhteiskunnissa, vaikka järjestelmätason voimat rajoittavat säännöllisesti niiden vaikutusta...” (Sayer 2004a, 47).

4.5 Kriittisen moraalitalouskäsitteen kolme tasoa

Robert W. Cox (1996, 87–89) erottelee toisistaan ongelmia ratkaisevan teorian ja kriittisen teorian⁸⁷. Ideaalityyppinä ongelmien ratkaisemiseen tähtäävä yhteiskuntatieteellinen teoria ottaa sosiaalisen maailman sekä sitä rakenteistavat sosiaaliset suhteet, valtasuhteet ja instituutiot annettuina. Tällaisen teorian tavoit-

⁸⁷ Ilmaisu ”kriittinen teoria” ei viittaa tässä yhteydessä Frankfurtin koulukuntaan.

teena on saada kyseiset suhteet ja instituutiot toimimaan mahdollisimman jouhevasti ratkaisemalla niiden toimivuuteen liittyviä ongelmia. Tämä merkitsee muun muassa sitä, että ongelmia ratkaisevan teorian varsinaisena kiinnostuksenkohteena on jokin ilmiökenttä ja sen toimivuus, eivätkä ne suhteet ja instituutiot, jotka tuottavat kyseisen ilmiökentän. Sen sijaan kriittinen teoria erottaa itsensä vallitsevista suhteista ja instituutioista käsin rakentuneesta sosiaalisesta maailmasta siinä mielessä, ettei se ota tätä sosiaalista maailmaa annettuna vaan kysyy, kuinka vallitsevaan sosiaaliseen järjestykseen on päädytty. Toisin kuin ongelmien ratkaisuun tähtäävässä teoriassa, kriittisessä teoriassa ei sulkeuduta jonkin erityisen ja tarkasti rajatun ilmiökentän erittelemiseen vaan pyritään rakentamaan selitysvoimaista käsitystä siitä, miten tämä tutkimuksen erityiskohde liittyy laajempaan sosiaalisten suhteiden, valtasuhteiden ja instituutioiden muodostamaan kokonaisuuteen. Sitä kiinnostaa myös se, millaisten muutosprosessien vaikutuksen alaisina nämä suhteet ja instituutiot mahdollisesti ovat. Tästä seuraa myös se, että kriittinen teoria on luonteeltaan historiallista, kun taas ongelmia ratkaisevan teorian⁸⁸ taipumuksena on olla historiatonta, koska se ikuistaa nykyisyyden ottaessaan vallitsevat sosiaaliset suhteet, valtasuhteet ja instituutiot annettuina. Näin sitä ei kiinnosta sen enempää nykyisyyden historia kuin nykyisyyttä rakenteistavien tekijöiden potentiaalinen muuttuminenkaan.

Esimerkiksi Swedbergin versio uudesta taloussosiologiasta vaikuttaa edustavan lähinnä ongelmia ratkaisevaa teoriaa, jossa tutkimuskohde eli tässä tapauksessa kapitalismi otetaan annettuna. Tämän vuoksi hänen teoreettisessa kehikossaan ei ole tilaa muun muassa sen kriittiselle erittelylle, millaisten valtasuhteiden välityksellä esimerkiksi taloudellista toimintaa säänteleviä instituutioita on rakennettu.

Coxin ideaalittyyppinen erottelu ongelmia ratkaisevaan teoriaan ja kriittiseen teoriaan on mielekäs myös moraalitaloudellisen tutkimusotteen asemoimiseksi. Sinällään moraalin ja talouden välisestä suhteesta kiinnostunut tutkimus voi olla Coxin tarkoittamassa mielessä luonteeltaan sekä vallitsevan järjestyksen jouhevasta toimimisesta että sen kriittisestä tarkastelusta kiinnostunutta. Sayerin konstruoima moraalitaloudellinen tutkimusote lähestyy lähtökohdiltaan selvästi Coxin tarkoittamaa kriittistä teoriaa. Tämä ilmenee esimerkiksi siten, että Sayer määrittelee moraalitaloudellisen tutkimusotteen yhdeksi kiinnostuksenkohteeksi sellaiset tapahtumia aikaansaavat mekanismit, jotka tuottavat ihmisten välistä eriarvoisuutta. Myös tutkimukseni edustaa Coxin kuvailemaa kriittistä teoriaa siinä mielessä, että siinä ei oteta vallitsevia sosiaalisia suhteita, valtasuhteita ja instituutioita annettuina. Niitä tarkastellaan sen sijaan suhteellisen avoimia sosiaalisia järjestelmiä rakenteistavina, potentiaalisesti

⁸⁸ Tästä syystä ongelmia ratkaiseva teoria saatetaan tulkita arvovapaaksi, mutta itse asiassa ja nimenomaisesti siihen sisältyvä vallitsevan järjestyksen implisiittinen *hyväksyminen* ja sen ottaminen tutkimuksen viitekehikseksi tekee siitä arvosidonnaisen (Cox 1996, 89–90, kurs. kirj. lisäys). Kriittinenkään teoria ei tästä näkökulmasta ole arvovapaata, koska siinä kyseenalaistetaan vallitsevan järjestyksen hyväksyttävyyttä. Charles Taylor (ks. Sayer 2000a) onkin todennut, että kaikkien teorioiden taipumuksena on kantaa mukanaan arvoja: kyse on vain siitä, ovatko ne mukana implisiittisinä vai eksplikoituina.

muuttuvina ja itsessään selittämistä vaativina tekijöinä. Siten mielenkiintoni kohteena on erityisesti se, miten ja millaisten sosiaalisten suhteiden välityksellä vallitseva globalisoituva patenttijärjestelmä on rakennettu ja millaisen prosessin välityksellä pidetään yllä siihen sisältyvää eriarvoisuutta.

Sayer on määritellyt moraalitalouskäsitteensä aihepiirin sillä tavoin laajasti, että siitä on erotettavissa ainakin kolme eri tasoa. Ennen kuin siirryn erittelemään näitä kolmea tasoa, tuon esiin tarpeen kiinnittää eksplisiittistä huomiota siihen, millaisia amoraalisia ominaisuuksia talousjärjestelmillä on. Kysymys on tärkeä, koska siinä keskitytään maltillisen kulttuurisen käänteen mukaisesti siihen, millä tavoin kulttuuri ja talous ovat osittaisesta toisiinsa kietoutuneisuudesta huolimatta myös toisistaan erillisiä. Vaikka markkinataloudet(kin) sisältävät moraalisen ulottuvuuden, se ei kuitenkaan tarkoita, että kaikella markkinatalouksissa tapahtuvalla olisi moraalinen ulottuvuus. Esimerkiksi hyödykkeiden vaihtoarvojen muutokset ovat ”puhtaassa” markkinataloudessa yksilöiden tekemien päätösten kollektiivisten tulosten tarkoittamattomia seurauksia, ja siten yksilöiden tai yhteisöjen eettiset päämäärät eivät suoraan rajoita kyseisiä muutoksia (ks. O’Neill 1998, 5).

Koska talouksiin sisältyy amoraalisia ulottuvuuksia, on perusteltua kysyä, kuinka mielekästä on pyrkiä uudistamaan radikaalia poliittista taloustiedettä moraalitalouskäsitteen avulla. Etukäteen on mahdollista olettaa, että moraalitalouskäsitteen ympärille rakentuva tutkimus merkitsee automaattisesti välineellisen toiminnan, taloudellisten motiivien ja päämäärien tuomitsemista tai moralisointia, naiivia optimismia ja/tai suuremman roolin vaatimista moraalisten arvojen huomioonottamiselle taloudellisessa päätöksenteossa⁸⁹. Tällainen etukäteisajatus on kuitenkin Sayerin kohdalla harhaanjohtava ja merkitsisi itse asiassa koko moraalitaloudesta ja moraalitaloudellisesta tutkimuksesta käytävän keskustelun väärinymmärtämistä⁹⁰. Tässä on syytä huomioida sekin, että hän ei yritä väittää ekonomisoinnin olevan aina ei-toivottavaa, koska markkinoiden ja rahan lähtökohtaisella identiteettineutraaliudella voi olla ”sivilisoivia vaikutuksia” (Hirschman 1977):

”Siinä, missä kulttuuriset arvot voivat olla reaktiivisia, taloudelliset intressit saattavat joskus johtaa syrjivän käyttäytymisen vähentämiseen. Yritykset, jotka rasistisista syistä johtuen kieltäytyvät myymästä tuotteitaan tai palveluitaan tai palveluitaan joillekin ihmisille tai työllistämästä heitä, voivat joutua taloudellisesti epäedulliseen asemaan suhteessa ei-syrjiviin kilpailijoihin, koska jälkimmäiset pystyvät toimimaan laajemmilla tuote- ja työvoimamarkkinoilla”. (Sayer 1997, 21)

⁸⁹ ”Jotkut eivät ole moraalitalouskäsitteen suhteen varovaisia ainoastaan sen takia, koska nykyiset taloudet vaikuttavat usein läpeensä epämoraalisilta ja joskus moraalittomilta vaan myös sen takia, koska pelätään sellaisen lähestymistavan rohkaisevan naiiviin optimismiin yliarvioimalla maallikkomoraalin ja aliarvioimalla vallan tärkeyttä” (Sayer 2004b, 3).

⁹⁰ Esimerkiksi moralisoinnin yksi (joskaan ei välttämättä riittävä) vastalääke on tutkimuksen kontekstualisointi johonkin tunnistettavissa olevaan institutionaaliseen ja historialliseen yhteyteensä (ks. Crouch & Marquand 1993, 4). Lisäksi on selvää, että olisi epärealistista olettaa ihmisten toimivan omien taloudellisten etujensa vastaisesti kapitalistisessa markkinataloudessa. Kapitalistisen markkinatalouden ongelma on pääsääntöisesti oman edun mukaisen toiminnan sijasta paremminkin se, että ”oma etu” määritellään sen puitteissa varsin kapeaksi (ks. O’Neill 1998, 158).

Pitkälle kehittyneiden talousjärjestelmien amoraalisista ulottuvuuksista puhuessaan Sayer (1997) arvioi varsin yksioikoisen oloisesti, että moraalilla näkökohdilla on entistä vähemmän vaikutusta talouteen, mikä on johtanut moraalitalouden heikkenemiseen. Taloudellisten järjestelmien toimivuus edellyttää merkittävää taloudellisten toimijoiden välistä rehellisyyttä sekä luottamusta toisiin toimijoihin ja järjestelmään, mutta muutoin markkinat toimivat pitkälti amoraalisesti. Tämän perusteella voi vaikuttaa oudolta, että Sayer on kuitenkin juuri se yhteiskuntatieteilijä, joka on viime vuosina kiinnittänyt kaikkein eniten huomiota moraalitaloudellisen tutkimuksen kehittämiseen ja ylipäätään talouden ja moraalin väliseen suhteeseen. Huomion kiinnittäminen talousjärjestelmien amoraalisiin piirteisiin osana moraalitalouskäsitteen uudistamista on kuitenkin perusteltua, jotta ei ajauduta antamaan idealisoitua tai liian pehmeää kuvaa talouden ja moraalin (sekä laajemmin kulttuurin) välisestä suhteesta (ks. emt., 25).

Kriittisen ja ei-naiivin moraalitalouskäsitteen on sisällytettävä itseensä ymmärrys myös siitä, mitä moraalilla arvoilla ja argumenteilla ei voi selittää. Olisi esimerkiksi naiivia olettaa, että moraaliset argumentit olisivat riittäviä perheystävällisen yhteiskuntapolitiikan vahvistamiseksi tai maahanmuuttopolitiikan liberalisoinniksi, kun kyse on paremminkin työmarkkinatilanteiden muutoksista ja niihin reagoimisesta erilaisten intressiryhmien välityksellä (Sayer 2004b, 6–7).

Moraalitalouskäsitteen kolmen eri tason (normatiivinen, analyttinen ja empiirinen) eksplisiittinen erottaminen toisistaan on tärkeää, koska käsitteen merkitys muuttuu siirryttäessä tasolta toiselle. Normatiivisella tasolla liitän moraalitaloudellisen ajattelun esimerkiksi aristoteliseen tapaan puhua ja pohtia hyvän yhteiskunnan ehtoja ja määreitä. Kuten sekä Sayer (esim. 2004a) että Booth (2004) omalla tavallaan asian näkevät, talouden päämäärien pohdinta on eräs keskeinen kysymys moraalitaloudelliselle tutkimusotteelle. Normatiivisella tasolla moraalitaloudella on yleisesti ottaen kriittinen suhde kapitalismiin siinä mielessä kuin Sayer (1999b, 7) puhuu moraalitalouden ja kapitalistisen poliittisen talouden kamppailusuhteesta.

Normatiivisesti orientoituneen moraalitaloudellisen tutkimuksen tavoitteena ei ole niinkään taloudellisten toimijoiden toimintaa rajoittavien koodien pohdinta kuin positiivisen vastauksen hakeminen inhimillistä hyvää tai oikeudenmukaisuutta koskeviin kysymyksiin kapitalistisissa yhteiskunnissa ottaen samalla huomioon vallitsevan talousjärjestelmän sellaiset ominaispiirteet ja toimintamekanismit, joita ei voi palauttaa yhteiskunnan moraalijärjestykseen tai agenttien intentioihin. Tällöin moraalitaloudellisen tutkimusotteen keskeisiksi kysymyksiksi ovat nostettavissa esimerkiksi institutionaaliset teemat. Millaiset institutionaaliset järjestelyt edesauttavat parhaiten hyvän elämän edistämistä? Samankaltaista tutkimusorientaatiota suosittaa myös Russell Keat (ks. 1993). Normatiivisella tasolla operoidaan paremminkin moraalifilosofisella kuin sosiologisella käsitteistöllä. Normatiivisten moraalitaloudellisten kysymysten asettaminen ja analysointi on tärkeää, jos halutaan välttää vieraantuneen kuvan tuottamista talousjärjestelmän ja elämismaailman välisestä suhteesta:

”Taloudellinen toiminta on ainakin osin moraalisesti ohjautuvaa, ja vaikei näin [aina, IK] olisikaan, sillä on aina kuitenkin moraalisia seurauksia. Jos emme onnistu huomioimaan tätä, niin taloudellinen toiminta vaikuttaisi olevan kokonaan vallasta ja oman edun tavoittelusta riippuvaa. Samalla poliittinen taloustiede heijastaisi talousjärjestelmän herruutta elämismailman suhteen ja hyväksyisi talousjärjestelmän priorisointitavat. Lisäksi poliittinen taloustiede paremminkin heijastaisi kuin kyseenalaistaisi moraalien ulkoistamista taloudesta. (Sayer 2004a, 47)

Normatiivisen teorian kehittämisessä ei olisi paljoakaan mieltä, ellei teorian kehittäminen perustu eksplisiittiseen käsitykseen siitä, millaisia olentoja ihmiset ovat ja millaisia aktuaalisia sekä potentiaalisia kapasiteetteja tai toimintakykyisyyksiä heillä on. Muussa tapauksessa ihmisten hyvinvoinnin kannalta mielekkäitä elämänmuotoja koskevat normatiiviset arvostelmat perustuisivat lähinnä intuition varaan. Eksplisiittisen ihmiskäsityksen varassa toimiminen ei kuitenkaan tee normatiivisista erittelyistä erehtymätöntä eikä helppoa, koska tiedolliset väitteet ovat erehtyväisiä ja ihmisille on ominaista kyky kulttuuriseen variointiin. Tämä on ihmisten olemuksellinen piirre, mutta se ei tarkoita sitä, että ihmisten hyvinvoinnin tai kärsimyksen kannalta olisi yhdentekevää, millaisissa kulttuurisissa, taloudellisissa ja poliittisissa olosuhteissa he elävät. (ks. Sayer 2004c) Sayerin (2005) moraalitalouskäsite toimii normatiivisella tasolla pitkälti hänen kehittämänsä maltillisen eettisen naturalismin varassa.

On tärkeää muistaa, että Sayerin (esim. 2004a, 25) konseptiossa normatiivinen ulottuvuus ei kohdistu vain taloudellisten prosessien seurausten vaan myös näitä seurauksia tuottavien mekanismien ja sosiaalisten suhteiden kriittiseen arviointiin. Tällaiseen tutkimusotteeseen Sayer (emt., 42–43) tähtää asettaessaan joukon yksityiskohtaisempia kapitalismin herättämiä normatiivisia kysymyksiä. Sayerin tavoitteena ei ole kuitenkaan niinkään tarjota vastauksia kyseisiin normatiivisiin kysymyksiin vaan eritellä poliittisen filosofian ja moraalifilosofian avulla kriittisen yhteiskuntatieteen normatiivisia lähtökohtia, joista käsin kyseisiä kysymyksiä voidaan tarkastella ilman naiivia toiveajattelua ja sen sekoittamista keskenään, mikä on toivottavaa ja mikä on mahdollista (Sayer 1995; 2000a; 2005).

Sayer on keskittynyt moraalitalouskäsitteen normatiivisen tason konstruoinnin yhteydessä muun muassa vastuukysymyksiin. Sayer (emt., 236–237) hylkäsi jo ennen moraalitalouskäsitteeseen siirtymistään sellaisen emansipaatiokäsityksen, jossa emansipaatio rinnastetaan vastuista vapautumiseen, koska vastuut oletetaan välttämättömästi alistaviksi. Hän tunnistaa tietysti sen, että vastuiden jakaantumistapa voi perustua vallankäyttöön ja vastuut voivat olla joitain ihmisryhmiä alistavia, mutta kyse on kuitenkin kontingentista eikä välttämättömästä suhteesta. Kaiken lisäksi vastuukäsitteen käyttäminen on hankalaa, ellei mahdotonta, välttää mikäli vastuihin liittyvistä epäoikeudenmukaisuuksista ja eriarvoisuuksista halutaan keskustella ja päästä eroon. Ongelma ei ole vastuun käsite vaan vastuiden jakaantumistapa.

Vaikka jaan monet näistä Sayerin ajatuksista, katson tarpeelliseksi tehdä sen lisäyksen, että vastuukysymyksiin keskittymisen on perustuttava tapauskohtaiseen harkintaan. Vastuista ja niiden jakaantumisesta keskusteleminen on mitä ilmeisimmin relevantimpi tai ainakin *välittömämmin* tärkeältä vaikuttava

asia lasten päivähoitokysymyksiä pohdittaessa kuin vaikkapa globalisoituvan patenttijärjestelmän yhteydessä. Toki vastuukysymykset ovat läsnä myös jälkimmäisessä tapauksessa: Kenen tai keiden vastuulla on huolehtia siitä, että patenttijärjestelmä ei edesauta monopolisoitumista (edellyttäen, että monopolisoituminen määritellään ei-toivottavaksi)? Millaisia vastuita patentinhakijoille ja patentoitujen innovaatioiden kaupallistajille kuuluu? Normatiivinen taso liittyy läheisimmin radikaalin poliittisen taloustieteen kehittämisspyrkimyksiin, mutta yleisemmin myös sosiologian ja filosofian välisen dialogin kehittämiseen.

Analyttisena käsitteenä moraalitalous on talouden ja yhteiskunnan välisen suhteen teoretisointiin tarkoitettu käsitteellinen väline. Tällöin moraalitaloutta on mielekästä tarkastella ensinnäkin Polanyin kautta, kuten myös Sayer (1999a; 1999b; 2004b; 2004d) tiettyyn rajaan saakka tekee. Sayer (esim. 2004b, 4-5, 12) katsoo Polanyin yhdeksi merkittäväksi moraalitalouskäsitteensä muotoilun taustavaikuttajaksi, koska Polanyi kiinnitti huomiota talouden moraalipoliittiseen sääntelyyn ja markkinoiden laajenemiseen kriittisesti suhtautuvaan yhteiskunnan "vastaliikkeeseen". Tällöin moraalitalouden käsitteellä pyritään ilmaisemaan sitä, ettei kapitalistinenkaan markkinatalous ole täysin autonominen alue, vaan myös moraalipoliittisesti säännelty sosioekonominen järjestelmä. Sayerin (esim. 2004b) mielestä moraalitalouden käsitettä on kuitenkin täydennettävä Smithin avulla. Tällöin kyetään näkemään paremmin se, että taloudelliset suhteet ja prosessit ovat myös sisäisesti säänneltyjä toimijoiden moraalisten arvojen ja tunteiden kautta. Sayerille on siten ominaista lähtökohtainen pyrkimys huomioida se, että moraaliset tekijät vaikuttavat taloudellisiin prosesseihin ja suhteisiin sekä mikro- että makrotasolta käsin. Smithin moraalifilosofian avulla hän on pyrkinyt siis korjaamaan eräitä Polanyin *embedded*-metaforaan liittyviä puutteita, kuten liian heikkoa käsitystä sosiaalisen ja siten myös taloudellisen elämän moraalista ulottuvuudesta.

Lisäksi Sayer (esim. 2001) on kritisoinut sellaista Polanyin lukutapaa, jossa keskitytään liian voimakkaasti siihen, kuinka taloudellinen toiminta on kietoutunut sosiaalisten suhteiden verkostoihin ja kuinka samalla jätetään liian vähäiselle huomiolle se, että Polanyi korosti myös markkinatalouksien taipumusta irrottautua laajemmasta sosiaalisesta kontekstista⁹¹. Tämä kriittinen näkemys viittaa ensinnäkin siihen, että Sayerin moraalitalouden käsitteeseen ei sisälly oletusta moraalien ja pitkälle kehittyneiden talousjärjestelmien väistämättömästi toisiinsa kytkeytymisestä kaikkien taloudellisten ilmiöiden kohdalla saati nykyisen talouden moraalisuudesta normatiivisessa mielessä. Toiseksi se kytkeytyy näkemykseen siitä, että taloudellista eriarvoisuutta tuottavat mekanismit voivat olla ihmisten identiteetin suhteen sekä sensitiivisiä että neutraaleja: ihmiset voivat joutua työttömiksi paitsi etnisen syrjinnän (elämismaailmasta käsin rakentuva identiteettisensitiivinen mekanismi) myös markkinatalouden suhdannevaihtelujen (systeemeistä käsin rakentuva identiteettineutraali mekanismi) takia (ks. Sayer 2005). Mikrotason kietoutuneisuuden painottaminen voi

⁹¹ Polanyi (1957, 75) katsoi erityisesti työvoiman sisällyttämisen markkinajärjestelmään johtavan yhteiskunnan muuttumiseen talousjärjestelmän liitännäiseksi (*accessory*) eli talouden yhteiskuntaan kietoutumisen purkautumiseksi ja siten niiden välisen suhteen pääläelleen kääntymiseksi.

saada tutkimuksessa siis liian korostuneen roolin tai ainakin sen korostaminen voi johtaa makrotasolla havaittavan kietoutuneisuuden purkautumistaipumuksen liian heikkoon huomioimiseen. Samalla on kuitenkin huomioitava, että makrotason kietoutuneisuudesta täysin irtaantunut itseään sääntelevä markkinatalous on materiaalisella tasolla teoreettinen mahdollisuus, koska markkinatalous ei tule toimeen ilman valtiollisen sääntelyn tarjoamaa viitekehystä. (Krippner & Alvarez 2007, 229)

Tutkimuskohteena moraalitalous on kapitalistisen markkinatalouden sisäinen tekijä. Se näkyy esimerkiksi siten, että markkinoiden toimintaa rajoitetaan erilaisin normeihin ja säännöihin eivätkä ihmiset ”sulje” moraalisia tuntemuksiaan tai arvojaan pois päältä taloudenkaan kentällä vaikka onkin selvää, että taloudelliset paineet ja se, millaisessa positiossa toimija talouden kentällä toimii, vaikuttavat eri tavoin siihen, missä määrin ja millä tavoin toimijat ottavat tai ylipäätään pystyvät ottamaan moraaliset arvonsa huomioon toiminnassaan. Siten esimerkiksi vauraan on köyhää vaivattomampi harjoittaa eettistä kuluttamista, ja kapitalistisilla markkinoilla toimivan yrityksen johtajan (positiossa toimivan yksilön) on otettava ”kapitalistin luonnenaamion” (Marx) mukaisesti toiminnassaan huomioon kapitalistisen talousjärjestelmän paineet, mikäli hän haluaa yrityksensä olevan kannattava vastaisuudessakin⁹² ja säilyttää oman asemansa yrityksen johdossa. Kapitalistin positio ei tietenkään määrää yksilön toimintaa, eli kyseisessä positiossa oleva yksilö voi toimia positioonsa liittyvien odotusten vastaisesti, mutta tällöin hän heikentää mahdollisuuksiaan toimia vastaisuudessa samaisessa positiossa.

Analyttisellä tasolla kannattaa huomata myös Hodgsonin ”epäpuhtauden periaatteen” yhteys moraalitalouskäsitteeseen. Tällä ei-normatiivisella periaatteella tarkoitetaan moraalitalouskäsitteen yhteydessä sitä, että talousjärjestelmät eivät perustu vain ”puhtaaseen” voiton ja tappion logiikan mukaiseen toimintaan: yhtäältä ”institutionalisoidut moraalitaloudelliset normit” ja toisaalta ”toimijoiden moraaliset tuntemukset ja päätökset” (Sayer 2004d, 2) vaikuttavat taloudellisiin prosesseihin myös kapitalistisissa talousjärjestelmissä, vaikka sisällöllisten kysymysten suhteen relativistinen voiton ja tappion rationaalinen laskelmointi onkin näitä järjestelmiä hallitseva periaate. Epäpuhtauden periaate muistuttaa siten yhtäältä modernien yhteiskuntien erillisiksi sfääreiksi eriytymisen epätäydellisyydestä ja toisaalta sosiaalisen todellisuuden kuvaamiseksi rakennettujen jäykkien ja ei-ambivalenttien kategorioiden ongelmallisuudesta (Sayer 2001, 691). Samansuuntainen viesti sisältyy myös moraalitalouden käsitteeseen. Edelliset ajattelijat eli Smith (moraaliset tuntemukset), Polanyi (talouden valtiollinen sääntely, vastaliike) ja Hodgson (epäpuhtauden pe-

⁹² Tämä ei tietenkään estä yrityksiä muotoilemasta yhteiskuntavastuuohjelmia. Päinvastoin yhteiskuntavastuun korostaminen on nähty viime vuosina yhdeksi keinoksi parantaa yrityksen julkista kuvaa ja siten yhdeksi taloudellisen voiton tavoittelun välineeksi. Taloudellisten voittojen toivossa tapahtuvaa yhteiskuntavastuun korostamista voi pitää tietysti kuvailevassa mielessä moraalitaloudellisena ilmiönä, mutta se on erotettava normatiivisesta mielessä moraalista teosta, joka tehdään määritelmän mukaan, vaikka sen seuraukset olisivat esimerkiksi tekijänsä taloudellisten etujen kannalta epäsuotuisia.

riate) muodostavat mielenkiintoisen kehyksen moraalifilosofisten ja yhteiskuntateoreettisten kysymysten keskinäisten suhteiden tarkastelulle⁹³.

Kolmanneksi moraalitalouskäsitettä on mahdollista käyttää empiirisessä sosiologiassa. Tätä tasoa Sayer on kehittänyt kaikkein vähiten. Sinällään tämä ei ole erityisen yllättävää ottaen huomioon hänen kirjoituksensa kriittisen realismin metodologiasta, joissa hän käsittelee varsin niukasti empiirisen tutkimuksen menetelmiä (ks. tosin Fairclough ym. 2002). Empiirisellä tasolla moraalitalouskäsitettä olisi mahdollista käyttää ensinnäkin teoreettisen kehyksen luomisessa esimerkiksi henkilöiden kulttuurisesti rakentuneiden moraalisten tunteusten ja arvojen hermeneuttiselle tutkimiselle⁹⁴. Tällainen tutkimus voisi keskittyä esimerkiksi ”kapitalismin uuden hengen” (Boltanski & Chiapello 2005) mukaisten yrityslähtöisten joustojen ja liikkuvuuden muotojen kritiikkeihin sisältyvän moraalipoliittisen argumentaation erittelyyn siltä osin, millaisiin käsityksiin hyvästä elämästä ne perustuvat. Hermeneuttisen orientaation hyödyntäminen empiirisissä tutkimuksissa auttaa taas kytkemään kriittisten teorioiden rakentamisen erilaisiin sosiaalisiin positioihin sijoittuvien toimijoiden (vaihtelevissa määrin johdonmukaisiin) normatiivisiin lähtökohtiin. Toiseksi poliittista taloutta sääntelevät instituutiot, kuten omistusoikeudet tai erilaiset turvallisuusstandardit, voidaan asettaa moraalitalouskäsitteen kautta sekä teoreettisesti että empiirisesti orientoituneen tutkimuksen tutkimuskohteiksi. Moraalitaloudellisten instituutioiden tutkimisen yhteydessä on tärkeää kiinnittää huomiota myös valtasuhteisiin muun muassa seuraavasta yleisestä syystä. Vaikka taloutta sääntelevät instituutiot ovatkin siinä mielessä moraalitaloudellisia, että niihin on kiteytynyt kulttuurisesti rakentuneita käsityksiä esimerkiksi eri toimijoiden oikeuksista ja velvollisuuksista, niiden ”legitiimisyys määräytyy pohjimmiltaan politiikan tasolla” (Chang 2002, 553). Esimerkiksi omistusoikeudet sisältävät moraalitaloudellisia normeja, niillä säännellään erilaisiin positioihin sijoittuvien toimijoiden oikeuksia ja velvollisuuksia⁹⁵, ja omistusoikeuksia pyritään oikeuttamaan ja legitimoimaan vetoamalla muun muassa niiden kohtuullisuuteen, vaikka omistusoikeuksien rakentaminen ja luonne perustuukin pitkälti eriarvoisten valtasuhteiden hyödyntämiseen (ks. Sayer 2004d, 5). Aineettoman omaisuuden omistusoikeudet ovat tästä hyvä esimerkki, kuten tulen tutkimukseni loppuosuudessa osoittamaan.

Vaikka instituutioilla on tutkimuksessani keskeinen rooli, tämä ei tarkoita sitä, että moraalitaloudellinen tutkimusote edellyttäisi välttämättä keskittymistä taloutta säänteleviin instituutioihin. Moraalitaloudellisen tutkimusotteen yhteydessä onkin syytä puolustaa metodologista pluralismia (kunhan se ei tapahdu intuition varassa vaan kulloisenkin tutkimuskohteen ehdoilla)⁹⁶. Instituuti-

⁹³ Sayerin tavasta kytkeä erityisesti Smith moraalitalouden käsitteeseensä ks. tarkemmin erityisesti 2004b; 2004d ja 2005.

⁹⁴ Tämä tukisi osaltaan samalla kriittiseen realismiin nykyisellään sisältyvän ongelman eli intersubjektiviisen merkitystuntuuttamisen tutkimisen heikon aseman korjaamista (esim. Fairclough ym. 2002).

⁹⁵ Omistusoikeudet sisältävät myös implisiittisiä käsityksiä hyvän elämän piirteistä, kuten yksityis- tai yhteisomistukseen kannustamista.

⁹⁶ Sosiaaliset rakenteet ja inhimillinen toimijuus ovat monimutkaisella tavalla toisistaan riippuvaisia, mutta samalla myös toisiinsa palautumattomia. Tästä syystä olisi epä-

oiden ohessa moraalitaloudellisessa tutkimuksessa voidaan keskittyä yhtä hyvin esimerkiksi tapahtumia aikaansaaviin mekanismeihin ja toimijoiden moraalisiin sitoumuksiin, arvoihin tai tuntemuksiin, *kunhan niitä ei abstrahoida sosiaalisten suhteiden ulkopuolelle*.

Yhteiskuntatieteellisessä kirjallisuudessa (kuten poststrukturalismissa) suhtaudutaan paikoin negatiivisesti normatiivisiin kysymyksenasetteluihin ja tutkimuksen normatiivisten lähtökohtien määrittelyyn tai ainakin oletetaan, että normatiivinen ja kuvaileva tutkimusote ovat toisistaan riippumattomia. Sayerin moraalitalouskäsitteessä normatiivista ja kuvailevaa tasoa ei katsota kuitenkaan toisistaan riippumattomiksi. Tämä lähtökohta on yhdenmukainen Sayerin (2000a, 161) yleisempien käsitysten kanssa kriittisen yhteiskuntatieteen luonteesta:

”Toteutumattomien tarpeiden identifiointi ja sen päättäminen, että tietyt uskomukset ovat väärä, merkitsee hyvää ja paha koskevien arvostelmien tekemistä ja sen pohittamista, mitä pitäisi ja ei pitäisi olla, toisin sanoen normatiivisiin kysymyksiin paneutumista. Kriittinen yhteiskuntatiede implikoi siten yhteyttä positiivisen (selittävän/kuvailevan) yhteiskuntatieteen ja normatiivisten diskurssien, kuten moraalifilosofian ja poliittisen filosofian välillä. Mutta suuressa osassa kriittistä yhteiskuntatiedettä käsittelevää kirjallisuutta tämä normatiivinen ulottuvuus on tullut huomioduksi tuskin lainkaan (...) Ilman normatiivisten kysymysten tutkimista lähtökohdat, joista käsin sosiaalisia ilmiöitä arvioidaan kriittisessä yhteiskuntatieteessä, jäävät intuition varaan.”

Moraalitalouskäsitteen erittely kolmeen tasoon selventää myös sitä, miksi Sayerin rakentama moraalitaloudellinen tutkimusote eroaa niin Thompsonin klassisista moraalitaloudellisista tutkimuksista kuin Polanyista ammentavasta taloussosiologiastakin. Keskeisin syy tähän on tietysti siinä, että Sayer antaa edellisiä, kuten myös näkyvimpiä nykysosiologian muotoja, enemmän tilaa moraalifilosofisille erittelyille. Thompsonille olisi ollut sen sijaan vierasta ajatella moraalitaloudellisen tutkimuksen merkitsevän talouden päämäärien normatiivisesti orientoitunutta tutkimista. Huomautettakoon lopuksi, että Sayerin uudistamaa moraalitalouskäsitettä voi pitää erityislaatuisena sen vuoksi, ettei hän ole sitonut sitä vahvasti hyvinvointivaltiota koskeviin analyysiin, toisin kuin esimerkiksi Mau (2004), vaikka toki pitääkin hyvinvointivaltiota eräänä keskeisenä moraalitaloudellisten normien institutionalisointitahona (Sayer 2004a).

4.6 Identiteettisensitiiviset ja -neutraalit mekanismit

Talouden ja kulttuurin yhteenkietoutuneisuuden epätäydellisyys merkitsee muun muassa sitä, että taloudessa vaikuttaa identiteettisensitiivisten prosessien ohessa identiteettineutraaleja prosesseja. Näillä molemmilla voi olla moraalitaloudellisesti merkittäviä seurauksia. (ks. Sayer 2005) Identiteettineutraaleilla

uskottavaa olettaa vain jonkin yhden analyysiyksikön pystyvän tarjoamaan parhaan lähtökohdan sosiaalisen maailman tutkimiselle (Lawson 2003a, 56–57).

prosesseilla Sayer viittaa sukupuolesta, etnisyydestä tai statuksesta riippumattomiin prosesseihin. Vastaavasti identiteettisensitiiviset prosessit riippuvat taloudellisten toimijoiden identiteetistä, kuten heidän etnisestä taustastaan. Sayerin tekemän erottelun taustalla vaikuttava ajatus on yhdenmukainen Keatin (1993, 20) sellaisesta optimismista varoittavan näkemyksen kanssa, jossa kapitalismin oletetaan toimivan parhaiten ja tehokkaimmin silloin, kun se toimii ”moraalisesti toivottavalla” tavalla. Vaikka yksittäiset yritykset kunnioittaisivat työntekijöitensä oikeuksia ja kantaisivat yhteiskuntavastuutaan, se ei merkitsisi kuitenkaan päätepistettä kapitalistisen talousjärjestelmän rakenteellisten ongelmille ja ristiriidoille. Tämän takia tarvitaan ymmärrystä myös kapitalistiseen talousjärjestelmään sisältyvistä identiteettineutraaleista prosesseista⁹⁷. Kannattamaani moraalitalouskäsitteeseen ei sisälly siten oletusta siitä, että pelkästään intentionaalisen toiminnan muuttaminen poistaisi ihmisten taloudelliset ongelmat.

Esimerkiksi eriarvoisuus voi olla monentyyppisten sosiaalisten suhteiden ja prosessien, kuten kilpailun, syrjinnän, hyväksikäyttämisen, herruuden, stigmatisoinnin tai suosimisen tuottamaa (Sayer 2000b). Osa näistä prosesseista on luonteeltaan identiteettisensitiivisiä ja osa taas identiteettineutraaleja. Ne voivat konkreettisella tasolla kytkeytyä ja usein kytkeytyvätkin toisiinsa. Sayerin mielestä eriarvoisuuden tutkimisessa tulee paikoin esiin yhteiskuntatieteiden kulttuurisen käänteen eräs ei-toivottava seuraus: aiempi kulttuuristen vaikutusten huomiotta jättäminen kääntyi vastakohdakseen eli kulttuurisista tekijöistä riippumattomien mekanismien ja prosessien unohtamiseen:

”Tämän seurauksena kapitalististen talouksien toiminnan kannalta tiettyjen sellaisten olennaisten piirteiden, joilla on merkittäviä ihmisten identiteetistä riippumattomia vaikutuksia heidän elämän mahdollisuuksiin ja kokemuksiin, vaarana on kadota [yhteiskuntatieteilijöiden, IK] näkyvistä” (Sayer 2005, 87).

Kapitalistinen talousjärjestelmä ei edellytä perusluonteensa puolesta esimerkiksi sukupuolisyrintää tai rasismia, vaikka käytännössä niitä esiintyykin kapitalismissa (mistä ei voi kuitenkaan välttämättä syyttää kapitalismia). Vastaavasti markkinoiden toimintalogiikan kannalta ei ole olennaista, millaisia identiteettejä ihmisillä on, vaan se, millaiset päätökset ja toimintatavat tuottavat voittoa. Tässä mielessä markkinatalous on lähtökohtaisesti identiteettineutraali järjestelmä. Talouden kietoutuminen kulttuuriin tuo kuitenkin talouden kentälle moraaliset tunteet ja arvot sekä identiteettikysymykset. Tätä ei ole kuitenkaan syytä pitää automaattisesti eettisesti toivottavana asiana, koska kulttuuriset taustaoletukset voivat rohkaista muun muassa työmarkkinoilla rasististen käytäntöjen omaksumista kulttuurisesti stigmatisoituihin ihmisryhmiin. Toisaalta he muodostavat juuri kulttuurisen statuksensa vuoksi potentiaalisesti halvan työvoimareservin. (ks. Sayer 2005)

⁹⁷ ”Niin pitkään kun kapitalismin identiteettineutraalit prosessit pysyvät pidäkkeettömästi voimassa, sen muuttamisella, miten kohtelemme muihin luokkiin kuuluvia ihmisiä, on vain vähän merkitystä” (Sayer 2005, 93).

Konkreettisella tasolla kapitalismin jotkin ilmiöt voivat ainakin osittain selittyä ihmisten identiteetin tunnustamatta jättämisellä tai syrjinnällä, mutta "taloudellisena järjestelmänä kapitalismi ei ole" (Sayer 2005, 87) riippuvainen identiteettisensitiivisistä mekanismeista, ja kapitalismi tuottaa eriarvoisuutta niistä huolimatta. Kun kuluttajat lakkaavat ostamasta esimerkiksi kirjoituskoneita ja vaihtavat ne tietokoneisiin, niin edellisiä valmistavien työntekijöiden tulevaisuudennäkymät palkkatyön suhteen ovat todennäköisesti huomattavasti heikommat kuin jälkimmäisellä työsektorilla työskentelevien. Tällainen kulutustottumusten muutosten kautta rakentuva mekanismi ja siitä seuraava muutos eriarvoisuuden jakaantumisessa ei johdu siitä, että kuluttajat olisivat jättäneet ostamatta kirjoituskoneita niitä valmistavien työntekijöiden identiteetin takia. Tämä johtuu siitä, että työnjaollisesti monimutkaisissa yhteiskunnissa kuluttajat ovat todennäköisesti joko tietämättömiä tai vähintäänkin välinpitämättömiä kyseisten työntekijöiden identiteetistä. Yleisemmin ottaen erilaiset makrotaloudelliset syyt, kuten valuuttakurssien muutoksista johtuvat irtisanomispaineet tuontiin perustuvilla sektoreilla, ovat ihmisten identiteeteistä riippumattomia. (Sayer 2005, 87–88) Vastaavasti teollisten työpaikkojen väheneminen "teknologisesti rikkaissa" länsimaissa ja kyseisten työpaikkojen siirtyminen niin sanotun Kolmannen maailman maihin ei ole ollut identiteettisensitiivisen mekanismin seuraus.

Käsitteenä identiteettineutraali mekanismi ei sisällä kuitenkaan sellaista ajatusta, että myös sen seuraukset olisivat välttämättä identiteettineutraaleja. Päinvastoin näiden mekanismien seuraukset voivat olla kontekstuaalisista tekijöistä riippuen nimenomaisesti identiteettisensitiivisiä. Työmarkkinoiden osalta tämä johtuu siitä, että jotkin talouden sektorit voivat olla sukupuolittuneita tai etnisen taustan perusteella eriytyneitä. Tällaisen eriytymisen selittävänä syynä voivat taas olla identiteettisensitiiviset mekanismit, kuten se, että rasismien kohteena olevat ihmisryhmät pakotetaan työskentelemään aloilla, jotka ovat kaikkein heikoimmin palkattuja ja/tai kaikkein alitteimpia irtisanomisille. Jos identiteettisensitiivisten syiden takia tällaisella alalla työskentelevät ihmiset menettävät työnsä kuluttajien ostotottumusten tai rahoitusmarkkinoiden epävakaisuuden takia, heidän työnmenetystään selittää identiteettineutraali mekanismi. Tällaisen sukupuolisesti tai etnisesti eriytyneen lopputuloksen syynä ovat siis heidän identiteetistään riippumattomat mekanismit. (ks. Sayer 2005)

Sayerin kuvaamat identiteettineutraalit ja identiteettisensitiiviset mekanismit ovat abstraktiotasoltaan suhteellisen korkeita, ja siten niiden soveltuvuusalue on, tai ainakin on tarkoitettu, varsin laajaksi. Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe on taas mekanismi, joka soveltuu oletettavasti pienempään tapausten joukkoon. Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihetta voidaan pitää yhtäältä nimenomaan identiteettineutraalien mekanismien alakategoriana, koska siinä ei ole olennaista se, millaisten ihmisryhmien jäseniin se kohdistuu, vaan pääoman kasautumisen mahdollistaminen⁹⁸. Toisaalta se vaikuttaisi sisältävän sikäli identiteettisensitiivisen ulottu-

⁹⁸ Marxin kuvaama "ns. alkuperäinen kasautuminen" oli sikäli identiteettisensitiivinen,

vuuden, että aineettoman omaisuuden haltuunottamista mahdollistavan poliittisen vallan edustajat asettuvat prosessin yhteydessä kapitalistin positiossa olevien puolelle. Tähän voidaan kuitenkin huomauttaa, että kapitalistin positio on abstraktilla tasolla tarkasteltuna identiteettineutraali vaikka konkreettisella tasolla (kuten jossain etnisiä konflikteja sisältävässä valtiossa) voikin olla niin, että kyseiseen positioon sijoittuu pääsääntöisesti vain jonkin tietyn etnisen ryhmän edustajia.

Charles Tilly (1998, 10–12) on määritellyt kahdeksi keskeisimmäksi pysyvän tai kestävän ”kategorisen eriarvoisuuden” tuottamisen mekanismeiksi hyväksikäyttämisen ja mahdollisuuksien haalimisen. Hyväksikäyttämässä on kyse mekanismeista, jossa vahvat toimijat hankkivat hallitsemistaan resursseistaan lisääntyviä tuloja koordinoimalla ihmisten toimintaa ja jättämällä palkitsematta heitä heidän toimintansa kokonaisarvon edellyttämällä tavalla. Mahdollisuuksien haalimisessa on taas kyse siitä, että jokin ihmisryhmä onnistuu ottamaan haltuunsa esimerkiksi arvokkaan, uudistuvan ja monopolit mahdollistavan resurssin. Tillyn käsitteellistämistavassa vaikuttaisi olevan yhtymäkohtia Sayerin erotteluun. Erityisesti mahdollisuuksien haaliminen vaikuttaisi olevan lähtökohtaiselta luonteeltaan identiteettineutraali prosessi, koska se suuntautuu nimenomaisesti joihinkin resursseihin, jolloin kyseisestä prosessista mahdollisesti kärsivien ihmisten identiteetti on prosessin edistäjille toisarvoinen asia. Hyväksikäyttäminen on taas sikäli herkemmin identiteettisensitiivisiin mekanismeihin kytkettävissä oleva mekanismi, että siinä on suoraan kyse jonkin ihmisryhmän hyödyntämisestä esimerkiksi taloudellisten voittojen turvaamiseksi. Tällainen hyväksikäyttäminen voi ilmetä esimerkiksi erilaisten neuvottelutilanteiden tai sopimusten solmisen yhteydessä: vahvempi osapuoli hyödyntää olemassa olevaa valtaansa toisen, heikommassa positiossa olevan osapuolen hyväksikäyttämiseksi (ks. Bunge 2001, 103).

4.7 Moraalitalous ja instituutiot

4.7.1 Instituutiot moraalitaloudellisessa tutkimuksessa

Instituutioilla viitataan arkikielessä usein erilaisiin kollektiivisiin toimijoihin (kuten hallitukseen). Sosiologiassa instituutioilla viitataan taas usein suhteellisen vakaisiin muodollisiin ja epämuodollisiin sääntöihin, joilla säännellään erilaisten organisaatioiden toimintaa. Tässä mielessä instituutiot ovat organisaatioiden ”sisällä” vaikuttavia muodollisia ja epämuodollisia sääntöjä. Tämän vuoksi

että se kohdistui nimenomaan talonpoikien positiossa oleviin henkilöihin, mutta täsäkin on muistettava, että alkuperäisen kasautumisen toteuttajat eivät pyrkineet yhteismaan yksityistämiseen talonpoikien identiteetin takia eikä kyseisen prosessin toteuttajilla ole tarvinnut olla välttämättä tietynlaista asennoitumistapaa talonpoikien kulttuuriin. Prosessin syynä oli kulttuuristen tekijöiden sijaan se, että yhteismaan yksityistämistä pidettiin taloudellisen voiton hankkimisen kannalta perusteltuna käytäntönä. Olennaista ei ollut siis yhteismaata käyttävien henkilöiden identiteetti vaan yhteismaan yksityistäminen.

instituution ja organisaation käsitteet olisi myös pidettävä toisistaan erillään: instituutioista poiketen organisaatiot ovat toimijoita. (esim. Trigilia 2002, 4) Talouden kannalta merkittäviä instituutioita ovat ensinnäkin muodolliset instituutiot, kuten lait ja standardit. Näiden ohessa merkittäviä ovat epämuodolliset instituutiot kuten sosiaaliset konventiot. Muodollisia ja epämuodollisia instituutioita ei ole syytä pitää toisistaan riippumattomina, koska esimerkiksi jotkut sosiaaliset konventiot voivat tulla kirjatuksi lakiin (Chang 2002, 552) ja lait voivat taasen vaikuttaa epämuodollisten instituutioiden sisältöihin. Niitä ei tule pitää erillään myöskään siitä syystä, että muodollisten instituutioiden toimivuus on aina riippuvaista ei-muodollisista instituutioista. Mikäli edelliset eivät saa ns. "vastakaikua" esimerkiksi yksilöiden dispositioissa, ne jäävät pelkiksi julistuksiksi tai julkilausumiksi. (ks. Hodgson 2006)

Instituutioihin keskittyvässä moraalitaloudellisessa tutkimuksessa voidaan tutkia muun muassa sitä, millaisia moraalitaloudellisesti merkittäviä instituutioita markkinatalouksissa on, miten moraalitaloudellisia elementtejä sisältäviä instituutioita pyritään rakentamaan ja oikeuttamaan, mikä tulisi olla instituutioiden päämääränä ja millaisia moraalipoliittisesti merkittäviä seurauksia niillä on erilaisille toimijoille ja heidän välisille sosiaalisille suhteilleen tai vallan jakaantumisen henkilöiden ja yhteisöjen välillä. Instituutioiden tutkimisen kontekstina voivat olla paitsi paikallistaloudet ja hyvinvointivaltio myös globaalitalous ja sitä sääntelevät hallitusten väliset organisaatiot.

Instituutioiden rakentaminen on olennainen osa laajempaa markkinoiden sosiaalista rakentamista, ja olisi naiivia kuvitella sääntöjen rakentamisen olevan jotenkin valtapyrkimyksistä ja intresseistä riippumatonta toimintaa. Sääntöjä rakennetaan sosiaalisista suhteista koostuvilla kentillä, joilla toimivat kollektiiviset toimijat pyrkivät käyttämään suhteellista valtaansa omia intressejään vastaavien sääntöjen aikaansaamiseksi. Kaikista pitkälle kehittyneistä teollistuneista maista löytyvät markkinoita sääntelevät säännöt ja lait eivät suojele ainoastaan tuottajia, vaan myös kuluttajia ja työntekijöitä. (Fligstein 2001, 1-28) Markkinoiden sääntelystä vastaavien valtioiden ja niiden välisten organisaatioiden onkin tasapainoiltava erilaisten intressiryhmien (kuten työnantajien ja työntekijöiden tai kansallisten ja poikkikansallisten kapitalistiluokkien) esittämien vaatimusten välillä.

Sosiaalisissa järjestelmissä vaikuttavat instituutiot rakenteistavat siis sosiaalisia suhteita ja luovat toimintaan ennustettavuutta. Rakenteelliset muutokset voivat kuitenkin muuttaa toimijoiden intressejä instituutioiden suhteen varsinkin silloin, jos kyseiset rakenteelliset muutokset tekevät vallitsevista instituutioista heille vähemmän hyödyllisiä tai peräti haitallisia (ks. Sell 2003, 37). Intressien muuttumiseen vaikuttavat rakenteelliset muutokset voivat olla luonteeltaan monentyyppisiä: teknologisia, oikeudellisia, taloudellisia, poliittisia tai kulttuurisia. Rakenteellisesti muuttuneessa tilanteessa on oletettavaa, että toimijat pyrkivät muuttamaan käytettävissään olevien materiaalistien ja symbolisten resurssiensa varassa vallitsevia instituutioita sellaisiksi, että ne vastaisivat mahdollisimman hyvin heidän muuttuneita intressejään. Toimijoiden intressien

muuttuminen on tietysti itsessään selitystä vaativa prosessi eikä rakenteellisten muutosten automaattinen seuraus.

Hodgsonin (1999, 144) näkemyksen mukaan instituutioiden ja niissä tapahtuvien muutosten avulla on mahdollista nähdä sosioekonomisen kehityksen luonteen epätasaisuus. Yhtäältä on kausia, joita kuvastaa institutionaalinen jatkuvuus, ja toisaalta ajanjaksoja, jolloin sosioekonominen järjestelmä ajautuu kriiseihin ja/tai käy läpi nopeita muutosprosesseja. Hodgsonin näkemys vaikuttaa mielekkäältä, koska siinä ei apriorisesti oleteta olevan mahdollista sanoa jotain universaalia instituutioiden muutosherkkyyden luonteesta. Instituutioiden piirteisiin kuuluu myös se, että niistä voi ajan kuluessa tulla erilaisten syiden takia itsestään selvyyksiä. Esimerkiksi vallankäytön avulla kyetään potentiaalisesti tukahduttamaan jotkut institutionaaliset kysymykset pois poliittisten keskustelujen asialistalta, mitä kautta ko. kysymykset voivat hiljalleen muuttua ennalta-annetuiksi toiminnan lähtökohdiksi.

Aineettoman omaisuuden omistusoikeudet on instituutioiden yksi alajoukko, jonka historiallisesti vaihtelevan sisällön taipumuksena on heijastaa niiden toimijoiden intressejä, joilla on eniten poliittista ja taloudellista valtaa. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksilla on instituutioina *potentiaalisesti* kausaalista vaikuttavuutta, koska niissä määritellään muiden omistusoikeuksien tapaan sekä rajoittavassa että mahdollistavassa mielessä sitä, mitä erilaisissa positioissa olevat taloudelliset toimijat voivat tehdä. Siten aineettoman omaisuuden omistusoikeudet ovat instituutioina intentionaalisen toiminnan ehdollistajia. Legitiimeiksi tunnustettuina ne tuovat myös suhteellista ennustettavuutta, tai ainakin ennakoitavuutta, sosiaaliseen maailmaan.

4.7.2 Instituutioiden ontologinen status

Instituutiokäsitteen liittäminen moraalitalouden viitekehykseen edellyttää huomion kiinnittämistä muun muassa siihen, millainen on instituutioiden ontologinen status sosiaalisessa maailmassa. Seuraavaksi tarkastelen instituutioiden ontologista statusta lähinnä John Searlen ja Tony Lawsonin näkemysten kautta. Searlen (2005, 2–7) perusmääritelmän mukaan institutionaalisessa todellisuudessa on kyse inhimillisistä olennoista riippuvista ilmiöistä: esimerkiksi raha, yhdistykset ja avioliitto ovat sellaisia institutionaalisia ilmiöitä, joiden olemassaolon ehtona ovat tietoiset ja intentionaaliset inhimilliset olennot. Institutionaaliset faktat eivät ole taas mitä tahansa maailmaa koskevia faktoja (kuten maapallon ja auringon välisen etäisyyden pituus), mutta kaikki erilaisia faktoja koskevat väittämät ovat institutionaalisia, koska niiden ehtona on institutionaalinen kielijärjestelmä eli Searlelle, kuten myös Hodgsonille (2002), kieli on siis jo itsessään instituutio. Institutionaaliset faktat ovat sosiaalisten faktojen alaluokka. Sosiaalisten faktojen yhteinen nimittäjä on esimerkiksi se, että niiden ehtona on kollektiivinen intentionaalisuus sekä kollektiivisesti hyväksytyyn statukseen

antaminen jollekin henkilölle tai objektille⁹⁹. Kuten muun muassa Hodgson (2002, 113–114) on todennut, jo pelkästään kielen institutionaalinen luonne tarkoittaa sitä, että instituutioiden ”alkuperää” ei voi selittää institutionaalisessa tyhjiössä tai instituutioista vapaassa ”luonnontilassa” vaikuttavien toimijoiden spontaanilla toiminnalla. Instituutioiden rakentamista koskevissa teorioissa joudutaan aina oletamaan joidenkin sääntöjen ja normien olemassaolo.

Searle (2005, 9) erottelee toisistaan konstitutiiviset ja regulatiiviset säännöt. Regulatiivisia sääntöjä käytetään ihmisten toiminnan sääntelemiseen jossain tilanteessa, mutta kyseiset säännöt eivät ole näiden toimintamuotojen olemassaolon välttämätön edellytys. Sen sijaan konstitutiivisilla säännöillä ei ainoastaan säännellä vaan myös konstituoidaan toimintaa. Esimerkiksi sääntö ajaa tien oikealla puolella on luonteeltaan regulatiivinen eikä siten ajamisen ehto. Kyseinen sääntö ainoastaan sääntelee jo olemassa olevaa toimintaa. Sen sijaan esimerkiksi shakkipelin säännöt ovat sillä tavoin konstitutiivisia, että ilman niitä shakin pelaaminen ei olisi mahdollista. Vastaavasti omistusoikeuksia pidetään totutusti konstitutiivisinä sääntöinä. Sen sijaan aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien osalta huomautettakoon, että patenteja koskevat säännöt eivät ole keksimisen ja luovuuden kannalta selvästikään konstitutiivisia eivätkä regulatiivisia: *keksiminen* ei edellytä patenttilainsäädäntöä. Näillä säännöillä määritellään muun muassa sitä, millaiset keksinnöt kuuluvat kulloinkin patentoitavien objektien joukkoon. Sen sijaan kysymys siitä, ovatko patenteja koskevat säännöt konstitutiivisia keksintöjen taloudellisen hyödyntämisen kannalta, on paljon kiistanalaisempi. Tähän teemaan palaan luvussa 5.5.

Sosiaalisen maailman institutionaalinen ontologia perustuu Searlen (2005, 9) mukaan statusfunktioiden antamiseen. Hänen mukaansa statusfunktiot ovat yhteiskuntaa koossapitävä liima, ja mitä erilaisimpien sosiaalisten käytäntöjen ja ilmiöiden taustalla vaikuttaa yksi ja sama ne tuottava mekanismi eli statusfunktioiden antaminen. Tarkemmin sanoen Searle (2005, 9–10) tarkoittaa tällä sitä, että

”institutionaalisia faktoja voi olla olemassa vain silloin, kun kollektiivisesti hyväksytään jollekin tietty status, johon liittyy funktioita, ja joita ei voi toteuttaa ilman statuksen kollektiivista hyväksyntää”.

Esimerkiksi presidentti on tässä mielessä institutionaalinen fakta, ja henkilö voi toimia presidenttinä ainoastaan silloin, kun hänelle kollektiivisesti hyväksytään presidentin status vaalien välityksellä. Tultuaan tässä mielessä presidentiksi kyseinen henkilö voi saamansa statuksen perusteella tehdä asioita, kuten antaa käskyjä maansa armeijalle, mikäli tällainen funktio mainitaan kyseisen maan perustuslaissa. Ne eivät olisi olleet hänelle mahdollisia ilman presidentin statusta.

Searlille (2005, 21–22) säännöt ovat tyypillisesti muotoa ”X:ää pidetään Y:nä C:ssä”. Tässä X viittaa objekteihin, kuten yksilölliseen tai kollektiiviseen

⁹⁹ Esimerkiksi opettajana voi toimia vain, jos on hankkinut ja saanut itselleen kollektiivisesti hyväksytyn opettajan statuksen ja jalkapallokentän laidalla olevalla kalkkivivalla on sivurajan status vain, jos niin on kollektiivisesti hyväksytty.

toimijaan ja Y kollektiivisesti annettuun statukseen, jonka ansiosta objekti voi toimia esimerkiksi yrityksessä (C) tavalla d, mikä ei olisi mahdollista pelkästään ko. objektin fyysisen rakenteen ansiosta. Tällöin Y on Searlen määritelmän mukaan X:n toimintatavan d välttämätön ehto. Esimerkiksi patenttijärjestelmän (C) puitteissa määritellään ne ehdot ja kriteerit, joiden toteutuessa jossain tietyssä positiossa olevalle yksilölle tai yritykselle (X) voidaan antaa patentin omistajan status (Y). Kuten presidenttiyden statuksen saamisen yhteydessä, omistajan statuksen saaminen merkitsee kyseisen yksilön tai yrityksen toimintahorisontin laajenemista aiempaan statuksettomaan tilaan verrattuna.

Searlen (2005, 22) mukaan institutionaalinen ontologia on subjektiivista. Tällä hän tarkoittaa sitä, että instituutioiden olemassaolo on toimijoista riippuvaa. Niiden ehtona on, että ne on ilmaistu kielellisesti tai jonkin symbolisen järjestelmän kautta. Searle ei viittaa tässä "subjektiivisella" yksilölliseen toimijaan vaan siihen, että instituutioiden olemassaolo on symbolijärjestelmiä käyttävistä toimijoista riippuvaa. Näkemykseni mukaan hänen ja Lawsonin näkemykset ovat tässä suhteessa ainakin pinnallisesti tarkasteltuna yhteensopivia. Lawson (2003b, 182) määrittelee instituutiot yksilöihin ontologisesti palautumattomiksi ja ajallisesti suhteellisen kestäviksi järjestelmiksi tai interaktion rakenteistuneiksi prosesseiksi. Järjestelminä instituutiot koostuvat säännöistä, suhteista ja positioista sekä tavoista ja käytännöistä. Lawsonin näkemys instituutioista ajallisesti suhteellisen kestävinä entiteetteinä ei tuo instituution määritelmään sisällöllisesti mitään uutta tai yllättävää, joka itsessään vaatisi tarkempaa erittelyä. Sen sijaan hänen näkemyksensä siitä, että instituutioita ei voi ontologisesti palauttaa yksilöihin, vaatii tarkentavaa arviointia, koska Lawsonin ontologinen väite ei tarkoita sitä, että sosiaalisesta maailmasta löydettävät instituutiot voisivat olla olemassa ilman inhimillistä toimintaa.

Lawsonin näkemyksen taustalla vaikuttaa ajatus siitä, että sosiaalisessa maailmassa on muutakin kuin aktuaalisia ilmiöitä, kuten inhimillistä käyttäytymistä ja sen empiirisesti havaittavissa olevia muotoja, eli sosiaalinen maailma koostuu useammasta kuin yhdestä ontologisesta tasosta. Tämä "muu" viittaa muun muassa yksilölliseen käyttäytymiseen palautumattomiin positioihin ja arvoihin. Lawson (2003b, 181–182) perustelee väitettään instituutioiden ja yksilöllisen käyttäytymisen ontologisesta toisiinsa palautumattomuudesta sillä, että muutoin monet arkipäivän tasolla kohtaamamme asiat olisivat vaikeasti ymmärrettäviä. Sosiaalisesta maailmasta on löydettävissä esimerkiksi erilaisia normeja, mutta vaikka nämä normit vaikuttavat käyttäytymiseen, niin yksilöt voivat kuitenkin toimia näiden normien vastaisesti eli rikkoa niitä, vaikkapa ajamalla päin punaisia liikennevaloja. Instituutiot yhtäältä konstituivat, mutta eivät määrää, toimintaa ja toisaalta instituutiot ovat toiminnan konstituoimia. (ks. Hodgson 1999, 143–144) Sekä Hodgson (esim. 2006, 2) että Lawson (esim. 1997; 2003a) pitävät instituutioita siten emergentteinä ilmiöinä, jolloin instituutioiden olemassaolo kylläkin riippuu yksilöistä, mutta niitä ei voi kuitenkaan palauttaa yksilöiden toimintaan.

Instituutioiden ja toiminnan välinen suhde ei ole siten luonteeltaan sen enempää voluntaristinen kuin deterministinenkään. Esimerkiksi kielijärjestelmä

on sellainen emergentti ilmiö, ettei kukaan meistä ole sitä luonut, ja kieli ei määrää sitä, mitä teemme, eikä myöskään luo puheaktejamme. Kukaan meistä ei voi myöskään määrätä kielijärjestelmän sisältöjä (joskin voimme niin halutessamme rakentaa jonkin yksilöllisen symbolijärjestelmän). Toisin sanoen sen enempiä "luominen" kuin "määräytyminen" eivät ole asianmukaisia ilmaisuja kuvaamaan yksilöiden toimintaa rajoittavan ja mahdollistavan kielijärjestelmän sekä yksilön välistä suhdetta. (esim. Lawson 2003b, 183-184)

Kyse on sen sijaan siitä, että yksilöt uusintavat tai muuttavat käyttäytymisensä kautta heille (hetkellä t) annettuna ollutta sosiaalista järjestelmää niin, että seurauksena on uusinnettu tai muutettu sosiaalinen järjestelmä (hetkellä t + 1) (esim. Lawson 2003b; Sayer 2000a, Archer 1995). Kulloinkin

"kyseessä oleva sosiaalinen järjestelmä on (usein ei-tunnistettu) käytäntöjen joukon ehto, aivan kuten sen uusintaminen tai muuttaminen on näiden käytäntöjen (usein ei-tarkoitettu) seuraus" (Lawson 2003b, 184).

Siten instituutiokäsitteen sosiaaliantologisen perusoletuksenani on ajatus, että aikaisempien toimijoiden rakentamat instituutiot rajoittavat ja mahdollistavat nykyisten toimijoiden intressi- ja arvopohjaista toimintaa, jonka välityksellä taas joko uusinnetaan tai muutetaan aiempien toimijoiden rakentamia instituutioita. Tällä tavoin tarkasteltuna instituutiot ovat "jatkuvässä uusintamisen ja muuttamisen prosessissa", ja tämä prosessimaisessa olotilassa oleminen on niiden olemisen muoto, mikä tarkoittaa muun muassa sitä, että muutos eikä niinkään pysähtyneisyys kuvastaa parhaiten instituutioita (Lawson 2003b, 184). Myös W. Richard Scott (2001, 50) ja Fligstein (1996) korostavat instituutioiden prosessinomaista luonnetta.

Instituutioiden muutosalttiutta korostava näkemys voi vaikuttaa oudolta, koska ne on totuttu ajattelemaan vakautta ja ennustettavuutta tuoviksi sosiaalisen todellisuuden elementeiksi. Lawsonin, Fligsteinin ja Scottin näkemyksissä ei ole tässä suhteessa kuitenkaan ongelmaa. Silloinkin, kun jonkin sosiaalisen rakenteen tietyt aspektit, kuten instituutiot, vaikuttavat muuttumattomilta, "ne ovat aktiivisesti, joskin useimmiten ei-tarkoituksellisesti uusinnettuja" (Lawson 2003b, 184), eli niiden ei ole mielekästä katsoa saavuttavan missään vaiheessa lopullista sisältöään. Edellinen tarkoittaa sitä, että instituutiot ovat myös sosiaalisten järjestelmien suhteellisen avoimuuden lähteitä, koska niiden ylläpitäminen edellyttää sosiaalista toimintaa, jonka luonnetta ja suuntaa ei voi etukäteen ennustaa ja jota ei voi palauttaa instituutioihin. Esimerkiksi "omistusoikeuksien luonne on jatkuvan ja kiistanalaisuuksia sisältävän poliittisen prosessin kohde, eikä tehokkaan prosessin lopputulos" (Fligstein 1996, 658). Tiivistäen kyse on siitä, että instituutioiden taipumuksena on tuoda sulkeutuneisuutta sosiaalisiin järjestelmiin, mutta instituutioiden prosessinomaisuuden ja niiden toimijoihin palautumattomuuden takia sulkeutuneisuus on kuitenkin ainoastaan osittaista ja ajallis-paikallisesti rajattua.

4.7.3 Regulaatiiviset ja konstitutiiviset instituutiot

Instituutioista ja instituutioiden analysoimisesta on olemassa erilaisia kategorisointeja, jotka auttavat jäsentämään instituutioiden monisärmäistä luonnetta. Esimerkiksi Scott (2001, 50–58) jakaa instituutiot kolmeen eri pilariin: regulaatiivisiin, normatiivisiin ja kulttuuris-kognitiivisiin. Regulaatiivisen pilarin instituutiot ovat luonteeltaan muodollisia tai epämuodollisia sääntöjä, normatiivisen pilarin instituutiot viittaavat taas lähinnä persoonia sitoviin käyttäytymisodotuksiin ja toiminnan päämääriin. Kulttuuris-kognitiivisen pilarin instituutiot viittaavat puolestaan [kulttuurisesti, IK] jaettuihin käsityksiin¹⁰⁰.

Regulaatiiviset instituutiot siis rajoittavat ja sääntelevät jo olemassa olevaa toimintaa. Tällöin kiinnostuksen kohteena ovat usein erilaiset sääntelyprosessit, sääntöjen asettaminen, sääntöjen noudattamisen seuranta ja sanktiointikäytännöt. Esimerkiksi (muodolliset ja epämuodolliset) sääntelyprosessit koostuvat toimijoista, joilla on kapasiteettia asettaa sääntöjä ja tarvittaessa sanktoida käyttäytymistä. (Scott 2001, 51–53) Regulaatiivisten instituutioiden tasolla käytettävä valta on usein luonteeltaan pakottavaa. Mutta kuten Scott (emt., 53) toteaa Weberiin viitaten, on hyvin harvinaista, että regulaatiivisia instituutioita pyrittäisiin pitämään yllä ainoastaan pakottavan voimankäytön tai esimerkiksi materiaalistien tukien avulla: kaikki regulaatiivisten sääntöjen asettajat, kuten valtiolliset toimijat, pyrkivät vaikuttamaan siihen, että kyseisten sääntöjen legitimiisyyteen uskottaisiin mahdollisimman laajalti. Tähän tarvitaan normatiivisia instituutioita, joilla pyritään vakuuttamaan ihmiset jonkin päämäärän ja sen saavuttamisen mahdollistavien keinojen toivottavuudesta esimerkiksi heidän hyvinvointinsa kannalta.

Tässä on huomattava se, että Scott (ks. 2001, 64) on omaksunut regulaatiivisten ja konstitutiivisten instituutioiden määritelmän pitkälti Searlelta (ks. 1995, 27). Siten Scott toteaa regulaatiivisten sääntöjen tarkoittavan pyrkimystä vaikuttaa ennakolta olemassa oleviin toimintoihin. Sen sijaan konstitutiiviset säännöt tekevät mahdolliseksi jonkin tietyn toiminnan. Scott ei määrittele konstitutiivisille instituutioille omaa pilariaan vaan alistaa ne kulttuuris-kognitiivisen pilarin alle. Oman ”pilarin” muodostaminen konstitutiivisille instituutioille olisi kuitenkin perusteltua, koska tällöin niiden merkittävyys Searlen tarkoittamassa mielessä nousee selvemmin näkyviin. Esimerkiksi markkinoiden institutionaalisista ennakoehdoista on selkeämpää puhua suoraan konstitutiivisina instituutioina kuin mutkistamalla asiaa suotta kulttuuris-kognitiivisella pilarilla¹⁰¹.

Eri pilarit voivat tukea toisiaan ja jotkin instituutiot voivat kuulua samanaikaisesti eri pilareihin. Esimerkiksi lait ovat luonteeltaan pakottavia toiminnan

¹⁰⁰ Näiden kolmen pilarin välillä vallitsee jatkumo tiedostetuista tiedostamattomiin instituutioihin ja lain välityksellä vahvistetuista instituutioista itsestäänselvyyksinä pidettyihin instituutioihin. Institutionalismien muotoja erottaa toisistaan se, minkä tyyppisille instituutioille niissä annetaan ensisijainen asema.

¹⁰¹ Huomautettakoon, että Scottin pilarit eivät ole tarkoitettu kuvaamaan niinkään erilaisia instituutioita vaan ensisijaisesti erilaisia tutkimusorientaatioita. Siten hänen pilarensa sisältävät paljon muutakin kuin vain instituutioiden nimeämisen. Tutkimuksessani ei ole syytä paneutua niihin enemmälti.

sääntelyn välineitä, mutta niihin sisältyy myös normatiivinen ja kulttuurinen ulottuvuus. Muun muassa aineettoman omaisuuden omistusoikeudet kuuluvat regulatiivisten (niillä säännellään eri positioissa olevien toimijoiden toimintaa), normatiivisten (niillä oikeutetaan tiedon käsittelyä yksityisomaisuutena) ja konstitutiivisten (ne konstituoivat *tietynlaista* toimintaa, eli ne mahdollistavat tiedon käsittelyä markkinavaihdon piiriin kuuluvana kauppatavarana) instituutioiden kategoriaan. Instituutiokäsitettä ei ole siten mielekäästä rajata vain johonkin yksittäiseen pilariin. Myös moraalitaloudelliselle tutkimusotteelle mielekkäässä instituutiokäsitteessä tulee olla tilaa Scottin analyyttisen kehikon kullekin pilarille. Tämän edellytyksenä on kuitenkin kunkin tutkimuksen yhteydessä sen eksplikointi, millaisin painotuksin instituutiokäsite on kulloinkin määriteltä ja millaisia seurauksia sillä on tutkimukselle laajemmin.

Fligstein (1996) määrittelee instituutiot jaetuiksi säännöiksi, jotka voivat olla lakeja tai tapoihin ja sopimukseen perustuvia yhteisiä tapoja ymmärtää joidenkin asioiden merkitys. Markkinoiden institutionaalisia ennakkoehtoja ovat hänelle muun muassa omistusoikeudet, hallintarakenteet, käsitykset kontrollista ja vaihtoa koskevat säännöt. Myös Hodgson ja Chang ovat kiinnittäneet huomiota instituutioiden konstitutiiviseen rooliin markkinoiden mahdollistajina. Hodgson (1999, 145) nostaa esiin sen, että instituutiot ja kulttuuri eivät muodosta kontekstia jo ennalta olemassa olevalle taloudelle, koska talouden olemassaolon edellytyksenä ovat instituutiot ja kulttuuri. Esimerkiksi markkintalous on instituutioiden konstituoima, eikä ainostaan niiden rajoittama sosioekonominen järjestelmä. Vastaavasti Chang (2002, 557) katsoo kriittisten realistien tapaan, että instituutiot ovat yksilöiden suhteen ajallisesti ensisijaisia ja instituutiot eivät pelkästään rajoita yksilöiden käyttäytymistä vaan myös konstituoivat ”yksilöiden motivaatioita”. Esimerkiksi uusliberalistiselle ajattelulle Changin ja Hodgsonin näkemykset ovat pitkälti vieraita. Uusliberalistisissa teorioissa voidaan tunnistaa se, että instituutiot kykenevät vaikuttamaan yksilöiden käyttäytymiseen, mutta ei sitä, että ne voivat vaikuttaa myös yksilöiden motivaatioihin. Changin (emt., 554) mielestä uusliberalistinen teoria tekee kuitenkin tässä virheen, koska motivaatiot eivät ole ennalta annettuja tai muuttumattomia. Siinä missä Hodgson katsoo siis instituutioiden konstituoivan markkinoita, niin Chang taasen katsoo instituutioiden konstituoivan toimijoiden motivaatiorenkennettä¹⁰².

Markkinoiden institutionaalisten ennakkoehtojen tunnistamisen myötä ei ole mielekäästä ajatella uusliberalististen teorioiden tapaan, että markkinat olisivat luonnollinen ja epäpoliittinen osa sosiaalista maailmaa tai että markkinat voitaisiin purkaa poliittisuudesta (Chang 2002, 553). Markkinavaihdon tulee olla sillä tavoin institutionalisoitua, että *kaikista mahdollisista* oikeuksien ja vas-

¹⁰² Toki Hodgsonkin (2001, 115) on kiinnittänyt huomiota siihen, miten yksilöt muuttuvat ja uudelleenkonstituoituvat erilaisissa institutionaalisissa konteksteissa. Muun muassa rahan merkityksen kasvu vaikutti siihen, miten yksilöt orientoituivat sosiaalisessa elämässään ja millaiseksi rationaalinen käyttäytyminen alettiin määritellä. Hodgsonin (emt., 115) siteeraaman taloustieteellisen institutionalismin edustajan Wesley Mitchellin (1937, 371) mukaan rahatalouden esiinnousu vaikutti ”meidän ideaaleihimme hyvän, kauniin ja toden suhteen”. Rahatalouden vaikutuksista ihmisten arvottamisentapoihin ks. myös Simmel (esim. 2005).

tuiden muodoista ja niiden jakaantumisen tavoista vain jokin tai jotkin tietyt tavat määritellä nämä asiat ovat voimassa eli markkinavaihdon toimivuus edellyttää vastuita ja oikeuksia koskevien moraalitaloudellisten normien voimaan saattamista (Sayer 2004d, 5). Yllä olevista seikoista huolimatta oikeaoppisen talousteorian taipumuksena on riisua esimerkiksi omistuksen käsitteestä pois yhteiskunnalliset ja institutionaaliset ulottuvuudet. Tämän vuoksi se ei näe omistukseen kytkeytyviä kulttuurisia ulottuvuuksia ja valtion roolia yksityisomistajärjestelmän pystyttämässä. Siten oikeaoppinen taloustiede palauttaa omistusoikeudet laajalti tai kokonaan omistajaan kohdistuviksi kannustimien tai pidäkkeiden joukoksi. (Hodgson 1988, 153) Markkinataloutta oikeuttavien talousteorioiden taipumuksena on jättää huomioimatta myös valtaan liittyvät kysymykset.

4.8 Valtakäsite osaksi moraalitaloudellista tutkimusotetta

Sayerin moraalitalouskäsitteen suhteellinen abstraktius on nähdäkseni sekä sen vahvuus että heikkous. Yhtäältä kyseinen käsite auttaa kehittämään ymmärrystä yhdestä talouden ja laajemman yhteiskunnan välisestä suhteesta eli talouden ja moraalin välisistä kytköksistä molempiin suuntiin. Toisaalta moraalitalouskäsitteen kehittämisen yhteydessä ei ole toistaiseksi pohdittu riittävästi valtasuhteisiin liittyviä kysymyksiä. Sayerin artikkeleista (esim. 2004a, 24, 31; 2004b, 5) löytyy toki erinäisiä kohtia, joissa hän huomioi valtaan liittyviä kysymyksiä, ja hän näkee mahdolliseksi vallan merkittävyyden tunnistamisen myös talouden moraalitaloudellisessa analyysissä. Tästä huolimatta valtakäsitteellä on hänen analyysissaan kuitenkin suhteellisen rajallinen rooli, eikä hän ole systemaattisesti pyrkinyt artikuloimaan sitä osaksi moraalitaloudellista tutkimusta. Koska valtakäsite kuuluu olennaisesti poliittisen talouden tutkimiseen ja koska moraalitaloudellisen tutkimusotteen tarkoitus on kehittää nimenomaan poliittisen talouden yhteiskuntatieteellistä tutkimusta, näen tarpeelliseksi pyrkiä systemaattisempaan valtakäsitteen ja moraalitaloudellisen tutkimusotteen yhdistämiseen. Tämä on tärkeää tutkittaessa esimerkiksi usein kiistanalaisten moraalitaloudellisten instituutioiden rakentamista erilaisten valtasuhteiden ja talousjärjestelmästä käsin tulevien paineiden kontekstissa.

En pyri tässä yhteydessä kuitenkaan valtakäsitteen ja moraalitaloudellisen tutkimusotteen välisen suhteen yleiseen artikulointiin vaan arvioin valtakäsitteen asemaa moraalitaloudellisessa tutkimusotteessa lähinnä instituutioiden näkökulmasta. Esimerkiksi omaisuutta ja omistusoikeuksien jakaantumista tutkiville teorioille valtateeman huomiottajättäminen olisi kohtalokas virhe. Tämä johtuu siitä, että omaisuus on yksi merkittävin sellaisen taloudellisen vallan lähde, jonka eriarvoinen jakaantuminen tuottaa sosiaalisten suhteiden epäsymmetrisyyttä rajoittamalla ja mahdollistamalla eriarvoisella tavalla eri positioissa olevien ihmisten toimintaa.

Changin (2002, 549–550) ajatuksista on löydettävissä laajempia perusteita sille, miksi valtakysymysten kytkeminen moraalitaloudelliseen tutkimukseen on paitsi mielekästä myös tärkeää. Sekä ”unohdetut” että käynnissä olevat poliittiset kamppailut moraalitaloudellisesti merkittävistä instituutioista puoltavat ajatusta valtateeman tärkeydestä moraalitaloudelliselle tutkimusotteelle:

”Jo perustietämys kehittyneiden maiden kahden viime vuosisadan historiasta paljastaa seuraavan seikan. Moni niistä oikeuksista, joita nyt pidetään niin ’perustavanlaatuisina’, että vain hyvin harva, jos yksikään kyseisten maiden kansalaisista kyseenalaistaa niitä, olivat menneisyydessä täysin kiistanalaisia ja usein rajujen kiistojen kohteita. Tällaisia oikeuksia ovat esimerkiksi oikeus omistaa itsensä (kiellettiin orjilta), oikeus äänestää (ja siten kyetä vaikuttamaan markkinoiden seurausten poliittiseen muuttamiseen), oikeus minimityöaikaan, oikeus organisoitua sekä oikeus olla tulematta fyysisen hyväksikäytön kohteeksi työpaikoilla. Tuoreimmat kamppailut ympäristöä, sukupuolten ja etnisyyksien välistä tasa-arvoista kohtelua ja kuluttajansuojelua koskevista oikeuksista muistuttavat siitä, että markkinoiden taustalla olevien oikeus-velvollisuus-rakenteiden pystyttämisen, ylläpitämisen ja muuttamisen ympärillä käytävät poliittiset kamppailut eivät koskaan lopu”.

Valta kuuluu tunnetusti niiden käsitteiden joukkoon, joiden sisältö ja soveltaminen on yhteiskuntatieteissä pitkälti kiistanalaista (esim. Lukes 1984, 26). Lukesin hyvin tunnettuun kolmiosaiseen valtakäsitteiden erotteluun en tutkimuksessani käsittele sen tarkemmin. Tässä riittää sen tietäminen, että Lukesin eritellemät valtakäsitteet eroavat toisistaan sen suhteen, kuinka tiiviisti ne sidotaan näkyviin konflikteihin ja konfliktuaalisiin päätöksentekotilanteisiin, mahdollisuuksiin sulkea intressiristiriitoja sisältäviä kysymyksiä päätöksenteon ulkopuolelle, individualistisiin selitysmalleihin, kykyyn saada toinen toimimaan vastoin tahtoaan tai kykyyn kontrolloida toisen ajatuksia, preferenssejä ja haluja, mahdollisuuksiin estää (aktuaalisten tai potentiaalisten) konfliktien esiin nouseminen tai siihen, nähdäänkö valta vain ”negatiivisena” vai myös ”positiivisena” eli mahdollisuutena ja kykyinä saada asioita aikaan¹⁰³. Vallalla tarkoitetaan tässä tutkimuksessa perusmerkitykseltään taipumusta saada aikaan jokin vaikutus, jonka aktualisoituminen riippuu erilaisista kontekstuaalisista tekijöistä (esim. Sayer 2004f).

Lukesin (1984, 55–56) mukaan jonkin tietyn ”prosessin identifiointi ’vallankäytöksi’, eikä rakenteelliseksi määräytymiseksi, merkitsee sen olettamista, että vallankäyttäjällä tai vallankäyttäjillä on valta toimia eri tavalla”, kuin miten he ovat jossain tilanteessa toimineet. Tämän määritelmän myötä Lukes nostaa

¹⁰³ Yhteiskuntatieteiden yleisenä suuntauksena on ollut siirtyä sellaisesta valtakäsitteestä, jossa vallan ajatellaan olevan ”omistettavissa” oleva kapasiteetti tai potentiaali, vallan relationaalista, verkostomaista, jaettua tai immanenttia luonnetta korostavaan valtakäsitteeseen. Tällöin valta näyttäytyy esimerkiksi sosiaalisen vuorovaikutuksen relationaalisena seurauksena (esim. Sayer 2004f, 255–256). Tämän, kuten aiempienkin valtakäsitteiden, ongelmana on pidettävä kuitenkin sitä, että niissä ei ole tarpeeksi selvästi kiinnitetty huomiota vallan spatiaaliseen luonteeseen. Sayerin (emt., 256) mielestä yhteiskuntatieteiden ei tulisi kuitenkaan hylätä näkemystä vallasta kapasiteettina. Tehtäväksi tulisi ottaa sen täsmällisempi selventäminen, mitä valta kapasiteettina tarkoittaa ja missä vaiheessa tällaisen valtakäsitteen mielekkään käytön rajat tulevat vastaan. Tällainen muotoilu ei ole Sayerilta yllättävää, koska kriittisenä realistina hän on tietysti kiinnostunut valtaa käyttävien toimijoiden kausaalisista voimista ja kyvyistä saada aikaan muutoksia.

tarkasteluun vallan ja vastuun välisen suhteen, mikä on nähdäkseni tärkeä kysymys mille tahansa pyrkimykselle teoretisoida valtaa. Yhtäällä on rakenteellinen määräytyminen ja toisaalla taas valta ja vastuu. Olennaista on siis se, että vallankäytöllä on aina erilaisia tarkoitettuja ja/tai ei-tarkoitettuja seurauksia, ja sikäli kuin näin on, niin valtaa käyttävillä toimijoilla on myös (vähintäänkin osittainen) vastuu vallankäytön seurauksista. Jos joidenkin seurauksien voidaan taas katsoa määräytyneen "täydellisen rakenteellisen determinismin" (emt., 55) välityksellä, tällöin kysymys näiden seurausten vastuunkantajista muuttuu epärelevantiksi tai vähintäänkin paljon hankalammaksi. Tällaisen determinismin vallitessa ei olisi tilaa myöskään vallalle (emt., 55). Luvussa 3 osoitin kuitenkin sen, että sosiaaliset järjestelmät eivät ole sen enempää täysin suljettuja kuin täysin avoimiakaan, eli Lukesin "täydellinen rakenteellinen determinismi" on ymmärrettävä ideaalityyppiseksi sosiaalisen maailman asiantilaksi.

Sayerin konstruoiman moraalitaloudellisen tutkimusotteen yksi keskeinen teema koskettaa juuri ihmisten taloudellisia vastuita. Vastuusuhteiden määrittely on kuitenkin kaikkea muuta kuin yksinkertaista suhteellisen avoimissa sosiaalisissa järjestelmissä. Vastuusuhteiden erittelevää tarkastelua on mahdollista kehittää kytkemällä se valtakysymysten ja rakenteellisen määräytymisen yhteyteen. Mikäli hyväksytään, että jokin moraalitaloudellisesti merkittävä ilmiö A on seurausta rakenteellisesta määräytymisestä, tällöin A:ta ei ole mielekästä pyrkiä analysoimaan toimijoiden moraalisten vastuiden näkökulmasta. Jos taas toimijoiden toiminnasta riippumatonta rakenteellista määräytymistä ei voida osoittaa tai hyväksyä, tällöin kysymys moraalista vastuista muuttuu tietysti relevantiksi ja tuo mukanaan myös kysymyksen valtasuhteista ja vallan jakaantumisesta eri toimijoiden kesken. Tällä tavoin nähtynä moraalisten vastuiden analysointi on samalla myös tai ainakin implikoi myös valtasuhteiden analysointia.

Valta- ja vastuukysymysten toisiinsa kytkeytymisen ohessa on syytä kiinnittää huomiota siihen, että talous koostuu muun muassa erilaisista vaihtosuhteista, joiden luonne on usein vaihdon osapuolille sosiaalisten kamppailujen kohde (esim. kysymys siitä, millaisten instituutioiden tulisi säännellä vaihtosuhteita). Tyypillistä on myös vallan epätasainen jakaantuminen näitä vaihtosuhteita koskevissa sopimusneuvotteluissa. Esimerkiksi työnantajan ja työntekijöiden välisissä sopimuksissa on kyse vaihtosuhteen luomisesta: toinen osapuoli myy työvoimaansa ja toinen osapuoli vastaavasti ostaa sitä esimerkiksi yrityksessään tehtävän markkinointityön tekemiseen. Tämänkaltaisen vallan käsitteellistäminen kadottaa kuitenkin näkyvistä sellaisen vallankäytön, jossa pyritään vaikuttamaan toisen tavoitteisiin, haluihin ja preferensseihin ilman avointa konfliktia. Esimerkiksi sopimukseen perustuvissa talousjärjestelmissä on vallankäyttöä, jota ei voi kunnolla ymmärtää viittaamalla ainoastaan sopimusten yksityiskohtia koskeviin kiistoihin ja konflikteihin. Muun muassa vakiintuneet instituutiot voivat tuottaa ajattelua, jossa joihinkin tapoihin ja käytäntöihin suhtaudutaan itsestäänselvyysinä eli niihin sopeudutaan ilman niiden oikeutusta koskevaa keskustelua. (Hodgson 1999, 173–174) Kriittisen moraalitalouskäsitteen yhtenä tavoitteena on siten itsestäänselvyysinä pidettyjen instituuti-

oiden ja niiden mukaisten ajattelutapojen sekä käytäntöjen aukaiseminen osoitamalla niiden historiallisesti kiistanalainen ja vaihteleva sisältö. Tässä mielessä moraalitaloudellinen tutkimus voi nostaa esiin ei-avoimeen vallankäyttöön perustuvien taloudellisten käytäntöjen historiallisuuden sen sijaan, että niitä pidettäisiin kyseenalaistamattomina ja "luonnollisina" talouden piirteinä.

Markkinoita rakenteistavat ja sääntelevät instituutiot herättävät sosiaalisia kamppailuja useimmiten kahdesta syystä: ensinnäkin siksi, että kyseisten instituutioiden sisältö vaikuttaa taloudelliseen tehokkuuteen ja kannustavuuteen (ks. Fligstein 2001) ja toiseksi siitä syystä, että ne vaikuttavat markkinoiden moraalisesti merkittävien seurausten luonteeseen. Tämä jälkimmäinen seikka on syynä siihen, miksi osa yhteiskunnallisista liikkeistä näkee nämä instituutiot sosiaalisten kamppailujen arvoisina. Osa taloudellista toimintaa mahdollistavista ja rajoittavista instituutioista voi siis kuitenkin ajan myötä sedimentoitua niin voimakkaiksi itsestäänselvyyksiksi, ettei niitä kyetä enää näkemään historiallisesti kontingentteina tuotoksina. Esimerkiksi kapitalistin oikeus tuotantovälineiden ohessa myös työn tuotteisiin on yksi tällainen itsestäänselvyysdeksi muuttunut normi, vaikka aikoinaan kyseisen oikeuden voimaansaattaminen vaati pitkäaikaisia kamppailuja (Sayer 2004d, 5). Yksityisomistusoikeuksien muuttumista yhteiskuntien itsestäänselväksi institutionaaliseksi osaksi voidaan pitää esimerkkinä symbolisen vallankäytön menestyksellisyydestä.

Symbolisesta vallasta puhutaan tässä yhteydessä Bourdieun (2000, 185) tarkoittamassa mielessä, jolloin poliittiset kamppailut nähdään kognitiivisina kamppailuina, joissa kamppaillaan vallasta määrätä legitiimi käsitys sosiaalisesta maailmasta. Symbolinen valta on siten kykyä saada muut tunnustamaan sosiaalista maailmaa koskevat väittämät legitiimiksi tiedoksi. Tässä mielessä mikä tahansa sosiaalista maailmaa tutkiva tiede on luonteeltaan poliittista. Lainsäädäntövalta on ilmeisin esimerkki symbolisesta vallasta. Symbolinen valta onkin moraalitaloudelliselle tutkimusotteelle yksi varsin tärkeä vallan muoto, koska sillä pyritään luonnollistamaan ja oikeuttamaan erilaisia maailman hahmottamistapoja, joihin kytkeytyy käsityksiä muun muassa siitä, miten oikeudet ja velvollisuudet tulisi jakaa kapitalistisessa markkinataloudessa. Symbolista valtaa käsitellen aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen yhteydessä luvussa 6.9.3.

Markkinoiden moraalitaloudellinen kehys on siis aina ainakin eräiltä osin poliittisten kamppailujen kohde. "Ainakin eräiltä osin" on siinä mielessä tärkeä lisäys, että osa markkinoiden moraalitaloudellisesta kehyksestä voi sisältää juuri sellaisia käsityksiä oikeuksista ja/tai velvollisuuksista, että niistä on tullut symbolisen vallan käytön kautta nykyisissä pitkälle kehittyneissä talousjärjestelmissä kyseenalaistamattomia itsestäänselvyyksiä. Osaltaan symbolisen vallan käytöstä seuraa se, että "moraalitalous on jäämässä taka-alalle joillakin rintamilla... [mutta symbolisen vallan osittaisuuden takia, IK] se on kehittymässä toisaalla" (Sayer 2004a, 47). Symbolinen valta on myös yksi potentiaalinen keino lisätä sosiaalisten järjestelmien sulkeutuneisuutta institutionaalisisella tasolla.

Toisin sanoen samalla kun jotkin moraalitaloudelliset kysymykset ovat nousemassa (uudelleen) julkiseen keskusteluun, niin osa niistä on painumassa

unohduksiin tai niiden todetaan perustellusti tai perustelematta olevan sillä tavoin alisteisia talousjärjestelmän paineille, ettei niihin pystytä enää vaikuttamaan. Sayerin ajattelua kuvastaa se, että hän ei halua rajoittaa moraalitaloudellista tutkimusta vain uusiin moraalitaloudellisiin teemoihin, joita synnyttää muun muassa kasvien, eläinten ja/tai ihmisten geneettistä perimää koskevan tiedon kerääminen, niiden geneettisen perimän muuntelu ja geeniteknologiaan kytkeytyvä taloudellinen toiminta. Hän haluaa kiinnittää huomiota myös unohduksiin painuneisiin kysymyksiin, kuten kapitalismille tyypillisiin omistusoikeuksiin pääoman ja työn välisestä suhteesta käsin.

”Nykyään niitä [esim. kapitalistisia omistusoikeuksia, IK] pidetään itsestäänselvyyksinä ja siten asiat, jotka olivat kerran normatiivisten kiistojen kohteena, ovat tulleet normalisoiduiksi, ikään kuin ne olisivat maailmaan kuuluvia ajattomia perusasioita ja faktoja (...) Kuitenkin nämä vakiintuneet suhteet ovat joskus kiistanalaisia, kuten feministisessä tavassa kiistellä miesten ja naisten taloudellisten roolien sukupuolittuneista oletuksista. Jotkin [suhteet, IK] ovat aina vain väliaikaisesti vakiintuneita, kuten sen määrääminen, mitä työntekijäjärjestöt voivat ja eivät voi riitauttaa työnantajien kanssa.” (Sayer 2004b, 6)

”Agendan asettamisvalta” (May 2000, 31) on instituutioiden osalta erityisen tärkeä vallan muoto. Agendan asettamisvallassa on kyse rajojen asettamisesta sille, millaiset sosiaaliset käytännöt nähdään mahdolliseksi ja hyväksyttäviksi. Onnistuneimmillaan tällainen vallankäyttö merkitsee sitä, että sen vaikutuspiirissä olevat ihmiset eivät tunnista omien valintamahdollisuuksiensa tulleen rajoitetuiksi. Onnistuneen vallankäytön tunnusmerkki on myös se, jos vallankäyttäjät kykenevät piilottamaan esimerkiksi omat taloudelliset intressinsä eli onnistuvat toimimaan, ikään kuin heidän muotoilemansa säännöt eivät heijastaisikaan nimenomaisesti heidän intressejensä. Tällaisen vallankäytön yhteydessä kriittisen tutkimuksen tehtävänä on niiden sosiaalisten voimien tunnistaminen, joilla on ollut keskeinen rooli sosiaalisten käytäntöjen ja suhteiden sekä rajoittamisessa että mahdollistamisessa eli rajojen asettamisessa mahdollisille ja hyväksyttävillä sosiaalisilla käytännöillä ja suhteilla.

Vallankäyttöä on myös se, jos julkisen keskustelun piiriin kyetään nostamaan sellaisia taloudellisiin suhteisiin liittyviä kysymyksiä, jotka ovat aiemmin jääneet vähemmälle huomiolle esimerkiksi siitä syystä, että niihin on aiemmin suhtauduttu sosiaaliseen maailmaan kuuluvina itsestäänselvyyksinä. Esimerkistä käyvät feministien pyrkimykset haastaa patriarkaalisiin oletuksiin perustuvien taloudellisten oikeuksien ja vastuiden luonne. Tällaiset haastamispyrkimykset ovat luonteeltaan normatiivisia, ja siten niissä on sisällöllisessä mielessä läsnä myös moraalitaloudellista argumentaatiota. Moraalitaloudellinen argumentaatio voi olla tietysti samalla tavalla läsnä myös argumentaatiossa, jonka välityksellä pyritään säilyttämään eriarvoistavia taloudellisia suhteita. Vallankäytön yhteydessä käytettävien argumentaatiotapojen tai ideoiden tunnistaminen moraalitaloudelliseksi on siten eri asia, kuin niiden pitäminen eettisesti hyväksyttävänä.

Vakiintuneiden instituutioiden, tapojen ja/tai käytäntöjen avautuminen kiistoille riippuu ensisijaisesti paremminkin yhteiskunnan eri sektoreilla tapahtuvista rakenteellisista muutoksista, kuin moraalista argumentaatiosta (esim.

Sayer 2004b). Instituutioiden muuttamispyrkimysten syynä voi olla esimerkiksi se, että jotkut toimijat ovat tunnistaneet niiden olevan ristiriidassa teknologisten tai valtasuhteissa tapahtuneiden muutosten kanssa (ks. May 2000, 34). Tulen myöhemmin (luku 6.5) osoittamaan, että 1900-luvun viimeisellä neljännekselle toteutetut muutokset aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien sääntelyssä tulevat ymmärretyiksi tätä kautta. Omaisuuden näkökulmasta valtaa ei ole ai-noastaan omistaminen vaan myös kyky rajoittaa erilaisten resurssien käyttöä eritoten silloin, jos näitä resursseja on pidetty aiemmin yhteishyödykkeinä. Tämä vallanmuoto on keskeistä aineettoman omaisuuden yhteydessä (May & Sell 2006, 37) ja edellyttää esimerkiksi symbolisen vallan käyttöä.

Ollakseen tehokkaita instituutioiden muutospyrkimysten on kyettävä jollain tavoin vakuuttamaan muut toimijat muutosten toivottavuudesta tai legitimiisyydestä eli muutosta ajavien toimijoiden on kyettävä rakentamaan muut toimijat vakuuttava normatiivinen kehys halutun muutoksen edistämiseksi. Tällaista normatiivista kehystä on mahdollista rakentaa esimerkiksi välineellisen moraalitaloudellisen argumentaation avulla. Tällaisen roolin antaminen moraalitaloudelliselle argumentaatiolle vaikuttaisi olevan Sayerin moraalitalouskäsitteen yhteydessä ongelmallista, koska hän vastustaa moraalisten arvojen, tuntemusten ja normien funktionaalista selittämistä, mihin taas yllä oleva tarkastelutapa vaikuttaisi johtavan. En näe kuitenkaan edellä käsiteltyjen asioiden olevan ristiriidassa Sayerin kanssa, koska hänkin tunnistaa sen, että moraalitaloudellista argumentaatiota voidaan käyttää ja käytetään sosiaalisessa maailmassa olemassa olevien tai ajettavina olevien valtaintressien välineelliseen oikeuttamiseen. Tärkeää on se, että moraalista argumentaatiota ja moraalitalouskäsitettä ei palauteta kyynisesti moraalin funktionalistiseen selitysmalliin.

5 MORAALITALOUS JA MODERNI BIOTEKNOLOGIA

5.1 Moraalitalouskäsitteen ja bioteknologian yleisistä yhteyksistä

Modernin bioteknologian kaupallistamispyrkimykset ja niihin liittyvät institutionaaliset kysymykset muodostavat varsin kiinnostavan viitekehyksen Sayerin moraalitalouskäsitteen käyttämiselle. Moderni bioteknologia on sellainen uusi, moniulotteinen ja kiistanalainen teknologia-ala, johon liittyy suuri joukko yhteiskuntatieteellisesti ja eettisesti merkittäviä kysymyksiä (esim. Thompson 1997). Esimerkiksi GMO:ita¹⁰⁴ sisältävien elintarvikkeiden kaupallistamispyrkimysten taipumuksena on ollut synnyttää moraalitaloudellisesti merkittäviä neuvotteluja, kiistoja ja kamppailuja (esim. Kauppinen 2004). Ruuan bioteknologiaan liittyvät normatiivisesti orientoituneet moraalitaloudelliset kysymykset voivat olla esimerkiksi seuraavankaltaisia: Millaisia vastuita bioteknologia-alan yrityksillä on "teknologisella aikakaudella"?¹⁰⁵ Pitäisikö geneettisiä resursseja pitää yksityis-

¹⁰⁴ Stanley N. Cohen ja Herbert Boyer "tuottivat" ensimmäinen geenimuunnellun organismin vuonna 1973. Vastaavasti Rudolf Jaenisch tuotti ensimmäiset siirtogeeniset eläimet vuonna 1975. Geneettisen muuntelun "loputuotteista" mainittakoon Herman -häikä, johon siirrettiin sikiövaiheessa vuonna 1990 ihmisen geeni, jotta sen jälkeläisten tuottama maito sisältäisi ihmisten lääkityksessä käytettävää laktoferriniä (Kojo ym. 2004). Jälkimmäisessä esimerkissä näkyy selvänä geneettisen muuntelun yksi tavoite: siirtämällä yhden organismin geeni jonkin toisen organismiin geenistöön jälkimmäisessä organismissa pyritään saamaan aikaan uusia ominaisuuksia. GMO:iden yksi merkittävä alajoukko ovat geenimuunnellut kasvit. Vuonna 2005 Yhdysvalloissa viljeltiin 89 % OECD-maiden alueella viljellyistä GM-kasveista. Maailmassa viljellyistä GM-kasveista Yhdysvaltojen osuus oli 55 %. Vuosien 2002 ja 2005 välisenä aikana GM-kasvien viljelyyn käytetty pinta-ala kasvoi Argentiinassa 27 %, Yhdysvalloissa 28 %, Kanadassa 53 %, Kiinassa 57 % ja Brasiliassa 169 %. Vuonna 2005 maailmassa viljeltiin GM-kasveja yhteensä noin 90 miljoonan hehtaarin kokoisella alueella, josta 49,8 miljoonaa hehtaaria viljeltiin Yhdysvalloissa. Vielä vuonna 1996 Yhdysvalloissa oli GM-kasvien viljelykäytössä vain 1,5 miljoonaa hehtaaria. (OECD 2006b, 48–49, 54).

¹⁰⁵ Saksalaisen filosofin Hans Jonaksen näkemyksen mukaan nykyisellä teknologisella aikakaudella tarvitaan vastuukäsitteen radikaalia uudelleenmuotoilua (esim. Stry-

omaisuutena, julkishyödykkeinä vai ihmiskunnan yhteisenä perintönä¹⁰⁶? Myös patenttijärjestelmään kytkeytyy monenlaisia moraalitaloudellisia kysymyksenasetteluja: Millaisia seurauksia patenttijärjestelmään sisältyvällä eriarvoisuudella on esimerkiksi kehitysmaissa elävien ihmisten toimintakykyisyyksille? Miten vastuut ja oikeudet tulisi jakaa patenttijärjestelmässä? Miten patenttijärjestelmään sisältyvä eriarvoisuus on rakentunut, ja miten sitä uusinnetaan?

Muotoilen seuraavaksi kuusi syytä siihen, miksi moraalitaloudellinen tutkimustapa on mielekäs modernin bioteknologian yhteydessä. Ensinnäkin yleisimpänä talouteen liittyvänä syynä on se, että kaikilla keskeisillä bioteknologiakentän toimijoilla, kuten yrityksillä, maanviljelijöillä ja valtioilla on taloudellisia intressejä (esim. Macer 1995). Toiseksi bioteknologiaan kytkeytyvillä taloudellisilla aktiviteeteilla on moraalisesti merkittäviä seurauksia esimerkiksi ympäristölle ja sosiaalisille suhteille. Kolmanneksi moraalis-poliittiset arvot vaikuttavat bioteknologiaateollisuuden toimintaan, tai toimintaa ainakin pyritään oikeuttamaan moraalisella argumentaatiolla. Neljänneksi bioteknologiaateollisuuden yhdessä valtioiden ja valtioiden välisten monenkeskisten organisaatioiden kanssa rakentamat potentiaaliset taloudelliset mahdollisuudet ovat kietoutuneet kulttuurisesti vaihteleviin yhteiskunnallisiin konteksteihin, joissa vallitsee erilaisia moraalitaloudellisia käsityksiä esimerkiksi taloudellisten toimijoiden oikeuksista ja vastuista. Viidenneksi moraalitaloudellinen tutkimusote tarjoaa mahdollisuuden kriittiseen reflektiivisyyteen modernin bioteknologian kaupallistamista ympäröivässä uusliberalistisessa toimintaympäristössä (ks. Birch 2006), jossa painotetaan ”innovaatiotoiminnan vapautta ja tieteellis-teknisen kehityksen ´väistämättömyyttä´ ja jossa legitimitä sekä kohtuutta koskevat kysymykset ovat suhteellisen marginalisoituja” (O’Mahony 1999, 3). Kuudenneksi geeniteknologia-alan patenteja koskevista keskusteluista on löydettävissä arvostelmia, jotka ovat luonteeltaan erehtyväisiä (*fallibilistic*) moraalitaloudellisia väittämiä. Tällaisia väittämiä löytyy esimerkiksi YK:n vuosittaisesta *Human Development Report* -julkaisusta:

”Patenttilait eivät huomioi kulttuurista vaihtelevuutta (...) sen suhteen, mitä voi ja pitää omistaa (...) [ja patenttilakien, IK] lopputuloksena on vuosisatojen tietouden

dom 1999; Delanty 1999). Jonas painottaa teknologisesti pitkälle ”kehittyneiden” modernien yhteiskuntien tulleen siihen vaiheeseen, jossa vastuun sitominen ajalliseen ja paikalliseen läheisyyteen ei enää riitä, koska vastuukysymykset ovat radikalisoituneet sekä ajallisessa että tilallisessa mielessä. Bioteknologiaan liittyviä vastuukysymyksiä olisi Jonaksen esityksen pohjalta tarkasteltava sekä maailmanlaajuisesti että tulevien sukupolvien tarpeiden tyydyttämisen mahdollisuuksien kannalta. Tällä näkemyksellä on implikaationsa esim. yritysten yhteiskuntavastuista käytäviin keskusteluihin. (ks. Jonas 1984)

¹⁰⁶ Vaikka ajatus ”ihmiskunnan yhteisestä perinnöstä” kasvien geneettisistä ominaisuuksista puhuttaessa saatetaan tulkita ”edistykseksi” tavaksi arvottaa ympäristöä, Mgbeoji (2006, 97–106) on osoittanut kyseisen ajattelutavan edistäneen merkittäväällä tavalla alkuperäiskansojen tiedon ja kasvien geneettisten resurssien anastamista pohjoisen hyödyksi. Mgbeoji pitääkin käsitettä ”ihmiskunnan yhteinen perintö” ideologisena välineenä, jolla vaikutetaan kasvien geneettisten resurssien kontrolloimiseen. Biopiratismia hyödyntävän ideologisen välineen siitä tekee se, että kehitysmaiden ihmisten ylläpitämät ja muokkaamat kasvit määritellään ihmiskunnan yhteiseksi perinnöksi (eikä siis kenenkään omaisuudeksi) kun taas geneettisesti muunnellut kasvit määritellään oikeudellisen suojan arvoiseksi yksityisomaisuudeksi.

hiljainen varastaminen kehitysmaista kehittyneisiin maihin (...) ja "geneettiseen muunteluun kuuluvista riskeistä piittaamaton kaupallisten intressien ajaminen asettaa voitot, eikä ihmiset, etusijalle" (Human Development Report 1999, 68).

Tutkimukseni kannalta erityisen merkittävä seikka on se, että modernille bioteknologialle tärkeät aineettoman omaisuuden omistusoikeudet sisältävät moraalitaloudellisen ulottuvuuden sekä luonteensa että seuraustensa takia. Niiden sääntelyn keskeiset pulmat ovat luonteeltaan moraalitaloudellisia: miten oikeudet ja velvollisuudet tulisi jakaa erilaisten taloudellisten toimijoiden kesken ja millaiseksi yksityisten intressien ja julkisen tilan välinen suhde tulisi määritellä tietopohjaisessa kapitalismissa.

Bioteknologian kaupallistamisen sääntelyä koskevien kiistojen historiikki on edelleen kirjoittamatta. Kuten Martin Bauer ja George Gaskell (2002, 78–79) toteavat, bioteknologian tulevaisuus taloudellisesti hyödynnettävissä olevana uutena teknologiana on maailmanlaajuisella tasolla monilta osin avoin. Esimerkiksi globaalien GMO-markkinoiden sosiaalinen rakentaminen analogisesti poikkikansallisesti toteutettavan Euroopan rahoitusmarkkinoiden integroimisen kanssa on prosessina yhä "konfliktien sävyttämä, hauras ja kaukana onnistumisesta" (Bieling 2003, 204). Tämä ei johdu kuitenkaan vain valtioiden välisistä kiistoista vaan myös siitä, että bioteknologia on synnyttänyt kritiikkiä kansalaisyhteiskunnassa muun muassa niiden tieteellisten epävarmuuksien takia, joita on liitetty geenimuunneltujen organismien aiheuttamiin terveys- ja ympäristövaikutuksiin¹⁰⁷. Maailmanlaajuisten GMO-markkinoiden rakentaminen on poliittinen projekti vähintään kahden yleisen syyn takia. Ensimmäinen syy on se, että poliittisen vallan käyttäjinä valtiot, tai ainakin suurin osa niistä, ovat sitoutuneet kyseisten markkinoiden kehittämiseen.¹⁰⁸ Toinen syy on se, että GMO-markkinoiden kehittäminen on herättänyt maailmanlaajuisella tasolla laajaa yhteiskunnallisten liikkeiden ja kuluttajajärjestöjen kritiikkiä tai vastustusta. Kansalaisjärjestöjen esittämän kritiikin normatiivinen luonne tarkoittaa samalla sitä, että markkinoiden sosiaalista rakentamista ei voi konkreettisesti tutkimuskohteena sijoittaa moraalisten kysymysten ulkopuolelle¹⁰⁹. Sama pätee myös globalisoituvan patenttijärjestelmän rakentamiseen.

¹⁰⁷ Tämä kiistanalaisuus ja siitä potentiaalisesti seuraavat sosiaaliset kamppailut ovat tulleet esiin niin paikallisella tasolla (kuten kenttäkokeiden ja paikallisten hankkeiden yhteydessä), kansallisella tasolla (kuten geenitekniikkaa koskevan lainsäädännön valmistelussa) kuin globaalillakin tasolla (kuten geeniteknologian kaupallistamisen globaalissa sääntelyssä). (Kojo ym. 2004)

¹⁰⁸ Esimerkiksi Suomessa Tekes ilmoitti vuonna 2006 tiukentavansa ja vähentävänsä bioalan yritysten rahoitusta, jota oli siihen mennessä annettu 300 miljoonaa euroa. Päätöksen syynä oli se, että ko. yrityksille asetetut liikevaihto-odotukset eivät olleet toteutuneet. (HS 31.10.2006) Tämä esimerkki osoittaa yhtäältä valtioiden sitoutuneisuutta bioalan kehittämiseen ja toisaalta bioalan markkinoille asetettujen tavoitteiden toteutumattomuutta.

¹⁰⁹ Markkinoiden sosiaalisen rakentamisen ja moraalisten kysymysten välisen suhteen luonnetta, joka todennäköisesti vaihtelee konkreettisten markkinoiden luonteen mukaan, ei voi kuitenkaan ratkaista apriorisesti ja yleispätevästi: se edellyttää empiiristä tutkimusta.

Yksittäisten kansallisvaltiollisten yksiköiden¹¹⁰ sijaan kansainvälisillä ja alueellisilla valtioliitoilla ja valtioiden välisillä monenkeskisillä organisaatioilla on nykyään entistä olennaisempi rooli muun muassa ruuan bioteknologian tulevaisuuden hallintapyrkimyksissä. Lisäksi on muistettava, että valtioilla on ambivalentti suhde markkinoihin. Yhtäältä valtiot ovat välttämättömiä markkinoiden institutionaalisten ennakkoehtojen rakentamisen kannalta, mutta toisaalta valtioiden roolina on myös ihmisten suojaaminen markkinoiden negatiivisilta vaikutuksilta. EU, WTO ja Codex Alimentarius Comission ovat merkittävimpiä valtioliittoja ja valtioiden välisiä organisaatioita, jotka pyrkivät kansainvälisellä tasolla rakentamaan institutionaalisia edellytyksiä geenimuunneltujen elintarvikkeiden globaaleille markkinoille. Bioteknologiaa tarkastellaan esimerkiksi EU:ssa nimenomaisesti globaalina ilmiönä. Euroopan komission (2002) tekemässä *Biotieteet ja biotekniikka – strategia Euroopalle* -tiedonannossa biotieteiden ja biotekniikan todetaan levinneen kaikkialle maailmaan. Näiden uusien tieteiden ja tekniikoiden katsotaan olevan myös keskeisiä dynaamisen ja innovatiivisen tietotalouden rakentamisen osa-alueita, ja niiden toivotaankin muodostavan seuraavan tietopohjaisen talouden kärjen, jonka myötä Euroopan toivotaan kasvattavan osuuttaan globaaleilla huipputekniikan markkinoilla. Siten ei ole yllättävää, että bioteknologia asetettiin jo tuolloin (vuonna 2002) EU:ssa yhdeksi keskeisimmäksi elementiksi, jonka avulla uskottiin olevan mahdollista saavuttaa Lissabonin huippukokouksessa asetettu poliittinen tavoite eli EU:n rakentaminen maailman johtavaksi tietopohjaiseksi taloudeksi vuoteen 2010 mennessä. Tiedonannossa tunnustetaan myös biotekniikkaan liittyvien moraalis-poliittisten haasteiden ja kysymysten laaja-alaisuus¹¹¹.

Moraalitaloudellisessa tutkimusotteessa on tärkeää tarkastella sitä, millaisen sosiaalisen toiminnan kautta esimerkiksi bioteknologian neoliberaaliin toimintaympäristöön kriittisesti suhtautuvat moraalitaloudelliset ideat rakentuvat. Tässä yhteydessä viitataan erityisesti yhteiskunnallisiin liikkeisiin, joilla on resursseihin ja valtaan liittyvistä puutteistaan huolimatta oma merkittävä roolinsa kansainvälisen talousjärjestelmän toimintaperiaatteista ja lähtökohdista käytävissä keskusteluissa (esim. Väyrynen 1999; Touraine 2001). Jamisonin (2000, 261) mukaan kriittisillä ja oppositiossa toimivilla yhteiskunnallisilla liikkeillä on

¹¹⁰ Tässä on kuitenkin huomioitava se, että yksittäisten valtioiden välillä on suuria eroja sen suhteen, kuinka paljon niillä on valtaa, resursseja ja intressejä vaikuttaa globaalitalouden prosesseihin ja rakenteisiin. Esimerkiksi Yhdysvalloilla on huomattavasti enemmän mahdollisuuksia ja syitä vaikuttaa bioteknologiemarkkinoiden sääntelyn periaatteisiin ja lähtökohtiin kuin vaikkapa Suomella tai Australialla. (ks. Braithwaite & Drahos 2000)

¹¹¹ Biotekniikan toivotaan lisäävän yhtäältä hyvinvointia, tukevan kestävää kehitystä ja toisaalta biotekniikan kehittämisen katsotaan tarvitsevan kansalaisten laaja-alaista luottamusta ja tukea, jotta biotekniikan avulla kyettäisiin kehittämään Euroopan kilpailukykyä. Strategiaksi komissio tarjoaa eettiset näkökohdat huomioonottavaa vastuullista, tieteeseen pohjautuvaa ihmislähtöistä politiikkaa. (ks. Euroopan komissio 2002, 9–10) Ottaen huomioon bioteknologiaan liittyvät kauppapoliittiset kiistat Yhdysvaltojen ja EU:n välillä, ei ole yllättävää, että erityisesti Yhdysvallat ja sieltä lähtöisin olevat bioteknologia-alan suuryritykset ovat kohdistaneet EU:n tapaan toteuttaa strategiansa voimakasta kritiikkiä. Tässä kritiikissä EU:n strategia nähdään lähinnä vastuuttomaksi, moraalisesti tuomittavaksi ja protektionistiseksi kauppapoliittikan harjoittamiseksi.

ollut usein tärkeä rooli teknologisen muutoksen kurssin uudelleen suuntaamisessa. Kriittisten näkemysten kantajina yhteiskunnalliset liikkeet ovat artikuloineet uusia ja vaihtoehtoisia kriteerejä tieteelliselle ja teknologiselle kehitykselle. Jamison (2000, 261) huomauttaa, että

”kriittisten äänen vakavasti ottaminen ei ole helppoa, mutta mikäli teknologian on tarkoitus palvella yhteiskunnissamme muiden kuin yhden ryhmän intressejä, on välttämätöntä kehittää uusia ja laajempia tapoja ymmärtää, käsitteellistää ja institutionalisoida teknologisen muutoksen prosesseja”.

Yhteiskunnallisten liikkeiden huomioimisen kautta moraalitaloudellisen tutkimusotteen käsitteistöön on nostettavissa (globalisoituva) kansalaisyhteiskunta ja sieltä nousevat normatiiviset paineet taloutta kohtaan. Sosiaalisen elämän normatiivisen ulottuvuuden huomiointia ei ole syytä pitää ongelmana kuvailevalle sosiologialle, koska se auttaa eksplikoimaan sosiaalisen maailman palautumattomuutta pelkästään intressipohjaisiin sosiaalisiin kamppailuihin. Ihmiset tavoittelevat näissä kamppailuissa erilaisia pääoman muotoja, koska näkevät jotkin sosiaalisen toiminnan kentät omien kapasiteettien ja toimintakykyjen investoimisen arvoiseksi. Ihmisillä on kuitenkin myös sitoumuksia toisiaan kohtaan: he välittävät siitä, miten heitä tai heille tärkeitä ihmisiä ja asioita kohdellaan. Sosiaalisiin kamppailuihin investoimisessa voi tietysti olla kyse kunnianhimesta ja itsekunnioituksen ylläpitämisestä, mutta niihin osallistuminen ja niissä menestyminen mahdollistaa myös ihmisten arvokkaiksi tulkitsemien sitoumusten ylläpitämisen. (ks. Sayer 2005, 42) Normatiivisesti orientoituneissa yhteiskunnallisissa liikkeissä on *osaltaan* kyse juuri tästä: sosiaaliset kamppailut koetaan omien moraalipoliittisten sitoumusten kannalta merkittäviksi käytännöiksi. Moraalisia tuntemuksia ja moraalipoliittisia arvoja ei ole perusteltua pitää siten vain ”myöntöväisyyden ja järjestyksen” lähteinä, sillä joskus ne voivat olla persoonille merkittäviä ”vastustuksen lähteitä” (Sayer 2004g, 20).

Katson useiden geeniteknologiaan ja/tai sen taloudelliseen hyödyntämiseen kriittisesti suhtautuvien kansalaisjärjestöjen (kuten Maan Ystävien ja Greenpeacen) asettuvan talouden ja yhteiskunnan välisen suhteen kannalta muodollisesti samantyyppiseen asemaan, josta oli kyse Polanyin (1957, 76, 130–142) kuvailemassa markkinoiden leviämiseen kohdistuvassa ”yhteiskunnan vastaliikkeessä”. Polanyin vastaliikekäsitteestä lähtiessään moraalitaloudellinen tutkimusote auttaa asettamaan geeniteknologiaan kriittisesti suhtautuvat kansalaisjärjestöt laajempaan poliittis-taloudelliseen kontekstiinsa ja nostamaan esiin näiden järjestöjen toimintaan liittyviä normatiivisia ulottuvuuksia. Vastaavasti Sayer (2004d, 4) on katsonut, että Polanyin analyysi nousevasta markkinataloudesta ja sen ”vastaliikkeistä” ei ole vain kuvailevaa, vaan sisältää myös normatiivisen kysymyksenasettelun, jonka kritiikki kohdistuu tavaroistamisen laajenemiseen, itsesäänteleviin markkinoihin ja niiden luomaan uhkaan hyvinvoinnille. Geeniteknologiaan kriittisesti suhtautuvasta kansalaisliikehdinnästä on syytä huomioida se, ettei siinä ole kyse yhtenäisin tavoittein liikkeellä olevista kollektiivisista toimijoista. Liikehdinnän sisällä on havaittavissa esimerkiksi seuraava karkea ero: osa liikkeistä vastustaa periaatteellisella tasolla

geneettisten resurssien patentointia ja yleisemmin elämän yksityistämistä ja ta-varoistamista, kun taas toiset voivat hyväksyä osan niistä erilaisin rajoituksin.

Globalisoituva patenttijärjestelmä on synnyttänyt niin sanottuja ”tietosotia” (Shulman 1999), jotka rakentuvat ensinnäkin kulttuuristen ongelmien ympärille. Millaista tietoa arvostetaan, ja millainen vaikutus perinnetiedon oikeudellisella tunnustamatta jättämisellä on alkuperäiskansojen ihmisille? Tällöin kritiikin koh-teeksi on nostettu se, että perinnetiedon tunnustamatta jättäminen merkitsee osit-tain myös alkuperäisihmisten kulttuurisen identiteetin tunnustamatta jättämistä. Toiseksi kyse on materiaalisista ja taloudellisista ongelmista. Tällöin ongelmaksi esitetään esimerkiksi patenttijärjestelmän eriarvoistavat vaikutukset, koska pa-tenttijärjestelmä ei takaa alkuperäisväestölle reiluja korvauksia, vaikka geneettis-ten resurssien säilyminen on pitkälti juuri alkuperäisväestön käyttämän perinne-tiedon ansiota (esim. Human Development Report 1999).

Monissa geeniteknologiaan ja/tai sen kaupallistamiseen kriittisesti suh-tautuvissa liikkeissä on sisällöllisesti uutta juuri se, että niiden huomion keski-pisteessä ovat *elämän patentointiin liittyvät kysymykset*. Esimerkiksi EU:n luon-nostelemaa bioteknologisten innovaatioiden patentointia koskevaa direktiiviä kokoontui vastustamaan vuonna 1995 ympäristönsuojelijoita, ihmisoikeusryh-miä, eläinten hyvinvoinnin puolustajia, naisryhmiä, maanviljelijöitä, kolman-nen maailman kehitysryhmiä ja muita ei-valtiollisia organisaatioita. (McNally & Wheale 1999, 183–184) Kansalaisyhteiskunnan vaikutus markkinoiden raken-tumiseen välittyy siten paitsi erilaisiin foorumeihin osallistumisen kautta, myös mielenosoitusten, protestointien ja erilaisten tiedonjakamisen muotojen välityk-sellä. Liikkeiden on myös katsottu tehneen näkyväksi bioteknologiaateollisuu-den piilotetun vallan ja mahdollistaneen samalla uudelleenneuvottelun biodi-versiteettiä, geneettistä monimuotoisuutta ja geneettistä suvereenisuutta koske-vista säännöistä. (emt., 183–184) Vaikka yhteiskunnallisten liikkeiden valtaa ei kannata tässäkään suhteessa liioitella, ne ovat moraalitaloudellisesti motivoitu-neen kritiikkinsä kautta vaikuttaneet osaltaan siihen, että globalisoituvasta pa-tenttijärjestelmästä ja yleisemmin GMO-markkinoiden sääntelyn periaatteista on kehkeytynyt moraalis-poliittisesti latautuneita kiistanaiheita julkisuudessa.

5.2 Eettinen matriisi

Brittiläisen Ruokaetiikan neuvottelukunnan (*Food Ethics Council*, jatkossa FEC) käyttämä eettinen matriisi tarjoaa moraalitaloudelliselle tutkimusotteelle käsit-teellisen viitekehyksen, joka auttaa kehittämään ja muotoilemaan tarkempia ja yksityiskohtaisempia moraalitaloudellisia kysymyksiä modernin bioteknologi-an yhteydessä. Moraalitaloudellinen tutkimusote tarjoaa vuorostaan bioetiikalle, jonka kentällä ko. matriisi on alun perin kehitetty, käsitteellisen viitekehyk-sen moraalisten arvojen, vallankäytön, geeniteknologisten sovellusten kauppalistamispyrkimysten, sosiaalisten kamppailujen ja oman edun keskinäisyhteyk-sien tutkimiselle.

Ruokaa on mielekkäintä pitää sekä olennaisena osana ihmisten elämäntapoja (esim. Korthals 2001, 214) että elämänmahdollisuuksien kannalta välttämättömyyshyödykkeenä eikä vain terveydelle ja ympäristölle potentiaalisia riskejä sisältävänä kauppatavarana. Riskeistä ja niiden ottamisen oikeutuksesta keskusteleminen on tärkeä osa modernin bioteknologian julkista arviointia, mutta moraalitalouden näkökulmasta on kiinnitettävä enemmän eksplisiittistä huomiota ainakin siihen, kuinka eläimiä, luontoa ja maanviljelijöitä kohdellaan ruokajärjestelmän eri tasoilla. Tätä ajatusta tukee kuluttajien taipumus huolehtia ympäristö- ja terveystarpeiden ohessa erilaisten intressiryhmien kohtelusta ja tuotantotapojen oikeutuksesta heidän arvioidessaan ruuan bioteknologian yhteiskunnallista hyväksyttävyyttä (emt., 208). Bioteknologiaan kohdentuvien normatiivisten kysymysten tulisi keskittyä vähintäänkin kahteen laajaan teemaan: ensinnäkin ihmisten ja ympäristön ja toiseksi erilaisten ihmisryhmien välisiin suhteisiin (esim. Barry 2000, 2). Jälkimmäistä kohtaa on syytä tarkentaa siten, että kyse ei ole vain jonkin yhteiskunnan sisällä tapahtuvasta ihmisryhmien välisten suhteiden huomioimisesta vaan myös yhteiskuntien välisten suhteiden huomioimisesta. Sylvie Pouteau (2000, 1) kritisoikin konventionaalista riskiarvioinnin malleja niiden sosiaalisten, taloudellisten ja poliittisten kontekstien huomiotta jättämisestä, joissa ruuantuotanto ja -jakelu tapahtuvat. Ruuan bioteknologiaa ja siihen liittyviä institutionaalisia kysymyksiä koskevat eettiset arvioinnit on siis ulotettava ympäristöriskejä ja ruokaturvallisuutta laajemmalle. Toisin sanoen moraalitaloudellisenkin lähestymistavan tulisi perustua mahdollisimman laajaan ja samalla eriteltyyn tapaan ymmärtää moderni bioteknologiaan liittyvät eettiset kysymykset. Tähän tarjoaa mahdollisuuden esimerkiksi eettinen matriisi (kaavio 2, s. 129).

FEC:iin aiemmin kuuluneen Mephamin (1996) mielestä bioteknologiemarkkinoiden sääntelyn tulisi perustua hänen eettiseksi matriisiksi nimittämänsä rationaaliseen eettiseen viitekehykseen. Tämä matriisi perustuu kolmen eettisen periaatteen eli hyvinvoinnin, autonomian ja oikeudenmukaisuuden soveltamiseen. Näiden periaatteiden taustalle Mepham asettaa utilitaristisen (hyvinvointi), ja deontologisen (autonomia) teoriaperinteen sekä kolmanneksi John Rawlsin ”oikeudenmukaisuus reiluutena” -teorian. Mepham asettaa siis hyvinvointiperiaatteen taustalle utilitaristisen moraaliteorian. Tämä on kuitenkin ongelmallinen lähtökohta, koska hyvinvointia voidaan ja pitäisikin lähestyä monesta muustakin näkökulmasta kuin pelkästään utilitarismista käsin¹¹². Luonnollisestikin eettisen matriisin kaltaisen yleisen viitekehyksen soveltamisessa on moninaisia pulmia. Voidaan esimerkiksi kysyä, onko jokin eettinen periaate perustavanlaatuisempi kuin muut kaksi periaatetta? Jos on, niin miten tällainen näkemys voidaan oikeuttaa? Vai vaihteleeko periaatteiden painoarvo tapauskohtaisesti?

Matriisi sisältää erilaisia intressiryhmiä, joiden suhteen eettisten periaatteiden toteutumista tarkastellaan. Mephamin keskeisen väitteen mukaan tällaisen matriisin mahdollistaman eettisen analyysin tulisi olla julkisen päätöksenteon tukena pohdittaessa esimerkiksi yksittäisten GMO:ien yhteiskunnallista hyväksyttävyyttä, mutta sitä voidaan soveltaa geeniteknologiaan myös yle-

¹¹² Vaihtoehtoisen teoreettisen viitekehyksen tarjoaa muun muassa uusaristotelismi.

semmällä tasolla (FEC 2001). Lisäksi on tärkeää ottaa huomioon, että matriisin avulla toteutettujen arvostelmien tulos on ennalta määräämätön. Siten matriisi ei implikoi sen enempää essentialistista modernin bioteknologian kritiikkiä kuin kritiikitöntä geeniteknologisten sovellusten kaupallistamisen hyväksyntääkään. Sen sijaan se tarjoaa arvopluralistisen viitekehyksen bioteknologian itsensä ja siihen liittyvien taloudellisten käytäntöjen kohtuullisuuden sekä moraalis-poliittisten seurausten arvioinnille.

Matriisin jokainen solu sisältää tietyn päämäärän, jonka aktuaalista toteutumista tarkastellaan bioteknologian kaupallistamisen eettisen hyväksyttävyyden arvioimiseksi. Matriisi auttaa ymmärtämään bioteknologian haasteiden ja ongelmien moninaisuutta. Siinä missä kehittyneiden maiden haasteet on julkisessa keskustelussa liitetty vaikkapa kuluttajanvapauteen, eläinten kohteluun ja ruokaturvallisuuteen, kehitysmaiden kohdalla haasteet liittyvät edellisten lisäksi esimerkiksi ruokaturvan toteutumisen institutionaalisiin ehtoihin. Kehitysmaiden viljelijöiden "sijoittaminen" matriisiin omaksi ryhmäkseen on perusteltua, koska geeniteknologia luo monimutkaisia yhteyksiä kyseisten viljelijöiden ja monikansallisten lääkealan sekä maatalousalan yritysten välille (ks. Human Development Report 1999, 57) esimerkiksi TRIPS-sopimuksen välityksellä. Lisäksi matriisissa otetaan huomioon myös ekosysteemiin ja biodiversiteettiin liittyvät haasteet sekä kestävä kehityksen problematiikka. Esimerkiksi biodiversiteetin osalta eräs keskeinen kysymys on se, miten tulisi suhtautua maailman biodiversiteetin yhä suuremman osan siirtymiseen TRIPS:n myötä suuryritysten omaisuudeksi¹¹³. Matriisin yleisenä perusteluna on se moraalifilosofinen näkökanta, että konkreettisten moraalis-poliittisten ongelmien arviointi olisi vähintäänkin kyseenalaista palauttaa ainoastaan johonkin yhteen eettiseen periaatteeseen.

	HYVINVOINTI	AUTONOMIA	OIKEUDEN- MUKAISUUS
MAATALOUDESSA JA ELINTARVIKETEOLLI- SUUDESSA TYÖSKENTELEVÄT esim. kehitysmaiden viljelijät	Tyydyttävät tulot ja työskentelyolosuh- teet	Asianmukainen toimintavapaus	Kohtuulliset kaup- palait ja -käytännöt esim. TRIPS
KANSALAISET	Ruokaturva ja -turvallisuus sekä hyväksyttävyyys Elämänlaatu	Demokraattinen ja tietoon perustuva ruuan valinta	Sellaisen ruuan saatavuus, johon ihmisillä on varaa
TUOTANTOELÄIMET	Eläinten hyvinvointi	Käyttötymisvapaus	Itseisarvo
EKOSYSTEEMI	Suojelu	Biodiversiteetti	Kestävyys

KUVIO 2 Eettinen matriisi (FEC 2001, 6, hieman muunneltu, IK)

¹¹³ Esimerkiksi Brasilian biodiversiteetti on yksi maailman rikkaimpia ja jo vuoteen 2002 mennessä suuret monikansalliset yritykset olivat patentoineet yli puolet Brasilian tunnetuista kasvilajeista. Brasiliassa on arviolta 55 000 kasvilajia, mikä muodostaa noin 22 % maailman kasvilajeista. (ks. Shah 2002, 2)

Matriisin ylimmäinen eli maataloudessa ja elintarviketeollisuudessa työskenteleviä ihmisryhmiä koskeva rivi on tutkimukseni yhteydessä kaikkein merkittävimpin. TRIPS-sopimuksen välityksellä toteutettu aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien globalisoitunut sääntely ja aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaali vaihe koskettavat tietysti myös ekosysteemiä koskevaa riviä, mutta tekemieni rajausten vuoksi en kiinnitä siihen liittyviin asioihin systemaattista huomiota. En myöskään tutki systemaattisesti hyvinvoinnin, autonomian ja oikeudenmukaisuuden periaatteiden toteutumista aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen kuvaamisen yhteydessä, koska olen asettanut pääpainon ko. prosessin kuvailevalle tutkimiselle. Tämäkin ratkaisuni kuvastaa sitä, että käytän moraalitalouskäsitettä paremminkin sosiologisessa kuin moraalifilosofisessa mielessä. Näin ollen eettisen matriisin tehtävänä on toimia tutkimuksessani lähinnä heuristisena apuvälineenä.

Matriisiin sisältyy riskien ja etiikan osalta huomionarvoisia seikkoja. Ensinnäkään riskit eivät rajoitu matriisin yhteydessä ainoastaan terveyteen ja ympäristöön vaan näyttäytyvät laajempaan sosiaalisena, kulttuurisena ja poliittis-taloudellisena teemana. Barry (1999, 2) on esittänyt samansuuntaisesti, että bioteknologian yhteydessä riskeihin tulisi sisällyttää myös "vanhat" poliittis-taloudelliset riskit. Vastaavasti etiikka ei kuulu ainoastaan yksityiseen elämänpäiriin, vaan myös poliittiseen päätöksentekoon ja kauppasopimusten hyväksyttävyyden arviointiin. Ruokaetiikka ei näyttäydy siten "luksuksena", johon esimerkiksi nälänhädän kanssa kamppailevilla kehitysmailla ei olisi varaa. Päinvastoin, ruokaetiikka nähdään perusteltuna osana globaalia ruokapolitiikkaa. Matriisi ei implikoi myöskään moraalisten arvostelmien palauttamista yksilöllisiin preferensseihin. Siten se tukee arvojen tarkastelua ei-subjektivistiselta pohjalta. Se sijoittaa arvot julkisen neuvottelun ja päätöksenteon piiriin samansuuntaisesti kuin moraalitaloudellisessa tutkimusotteessa (Sayer 1999a). On selvää, että eettisen matriisin käyttäminen poliittisessa päätöksenteossa ei takaisi vielä sitä, että kansalaisten arvoja ja intressejä kunnioitettaisiin aidosti. Matriisin käyttö voi kuitenkin parantaa bioteknologiasta käytävän päätöksenteon luonteen eettistä hyväksyttävyyttä.

Kyselytutkimuksissa käytettyjen moraalisen hyväksyttävyyden käsitteiden kapeutta on kritisoitu perustellusti muun muassa siitä, että niiden taipumuksena on ollut rajoittua teknologiaan itseensä tai sen sovellusten velvollisuuseettiseen hyväksyttävyyteen (Jauho & Niva 1999, 106–108). Matriisi puolustaa tässäkin suhteessa paikkaansa, koska se perustuu laajempaan eettiseen viitekehukseen kuin pelkästään velvollisuuseettisten kysymysten huomioimiseen. Näin se tarjoaa mahdollisuuden laajentaa eettisen hyväksyttävyyden käsitettä. Tämä tarkoittaa muun muassa sitä, että matriisi ei sulje kansalaisilta pois mahdollisuuksia liittää hyväksyttävyyden tarkasteluun laajempia kuin teknologiaan itseensä tai sen sovelluksiin liittyviä ulottuvuuksia. Eettinen matriisi auttaa siten jäsentämään bioteknologiaan itseensä liittyvien eettisten kysymysten yhteyttä bioteknologian kaupallistamisen institutionaaliin järjestelyihin. Tämän piirteen tärkeyttä tukee alla kuvattu tutkimus.

Rachel Schurman ja William Munro (2006, 1-38) esittävät maataloudessa käytettävän geeniteknologian kollektiivisen vastustuksen ja kritiikin juurien ulottuvan Yhdysvalloissa aina 1970-luvulle saakka. Tähän varhaiseen mobilisaatiovaiheeseen kuuluneiden aktivistien esittämä kritiikki ei kohdistunut ainoastaan tai edes ensisijaisesti itse geeniteknologiaan, vaan myös niiden sosiaalisten suhteiden luonteeseen, joiden varassa geeniteknologiaa kehitettiin sekä niihin oikeudellisiin ratkaisuihin, joilla geeniteknologian käyttöä ja omistuskysymyksiä pyrittiin hallitsemaan. Schurman ja Munro esittävät, että tiedollisten analyysien ohessa toimijoiden normatiiviset huolenaiheet olivat keskeisessä roolissa varhaisen mobilisaatiovaiheen rakentumisessa ja koossapysymisessä, koska nämä normatiiviset huolenaiheet olivat aktivisteille itselleen merkityksellisiä (sen sijaan, että niiden avulla olisi pyritty edistämään aktivistiryhmän markkinointia ulkopuolisille). Toisin sanoen ne kytkeytyivät asioihin, joista aktivistit välittivät ja joihin he halusivat toiminnallaan vaikuttaa. Heidän normatiiviset huolenaiheensa kohdistuivat muun muassa siihen, miten GMO:t alettiin nähdä objekteina, joita voidaan oikeusjärjestelmän suostumuksella patentoida monopoliaseman antavien omistusoikeuksien välityksellä. Siten aktivistit havahtuivat huomaamaan geeniteknologian merkitsevän muun ohessa "kapitalistisen tavaroistumisen laajentamista laadullisesti uudelle alueelle" (emt., 12). Schurman ja Munro painottavatkin geeniteknologiaan ja sen poliittis-taloudelliseen ympäristöön kriittisesti suhtautuvien yhteisöjen olevan luonteeltaan normatiivisia. He korostavat myös sitä, että aktivistien "normatiiviset näkemykset, tunteet ja heidän sosiologinen sekä poliittis-taloudellinen analyysinsa kehittyneen kapitalismin instituutioista" (emt., 23) kytkeytyvät läheisellä tavalla toisiinsa geeniteknologian hyväksyttävyyden arvioinneissa.

Matriisin sisältämälle tavalle kytkeä etiikka ja poliittis-taloudelliset kysymykset toisiinsa saadaan lisätukea eri maissa järjestetyistä kansalaisista koostuvista konsensuskonferensseista, joissa on keskusteltu ja esitetty arvioita geeniteknologian tai yleisemmin modernin bioteknologian hyväksyttävyydestä. Esimerkiksi Kanadassa järjestetystä konsensuskonferenssista on opittavissa se, että kansalaiset eivät keskity välttämättä vain kulloinkin arvioitavana olevan teknologian sisäisiin kysymyksiin (esim. sen luonteesta johtuviin riskeihin) vaan, ja kuten on hyvin ymmärrettävää, pitävät tärkeänä myös teknologiaa ympäröivään poliittis-taloudelliseen kontekstiin keskittymistä. Niin eettiset, taloudelliset kuin sosiaalisetkin kysymykset ovat heille tärkeitä. (Einsiedel & Eastlick 2000, 333) Vastaavasti Tanskassa järjestetyn konsensuskonferenssin edustajat päätyivät korostamaan poliittiseen talouteen liittyviä tekijöitä sekä eettisten kysymysten erittelyn tärkeyttä keskusteltaessa ja päätettäessä geneettisesti muunneltujen elintarvikkeiden kaupallistamisen hyväksyttävyydestä:

"Paneeli katsoo geneettisesti muunneltujen organismien markkinoiden olevan erityisen alttiita monopolististen yritysten kontrolliin joutumiselle (...) Paneeli suosittaa, että eettisille ulottuvuuksille annetaan yhtä tärkeä asema kuin puhtaasti teknisille ulottuvuuksille (...)" (Teknologirådet 1999, 3-4)

Konsensuskonferensseissa intersubjektiivinen arvostelmien tuottaminen koostuu siten paitsi eettisiä ja tieteellisiä kysymyksiä käsittelevistä keskusteluista

myös valtaan ja talouteen kytkeytyvien teemojen pohdinnoista. Tällainen monitahoisten teemojen yhteen nivoutuminen konsensuskonferenssien asialistalla heijastaa sitä näkemystä, että geenimuunnellun ruuan yhteiskunnallisesta hyväksyttävyydestä on muodostunut avoin ja kiistoja herättänyt kysymyksenasettelu eettisten teemojen, poliittis-taloudellisten kysymysten, tieteellisten epävarmuuksien ja teknologian sisäisten tekijöiden sekä niiden toisiinsa kytkeytymisen takia.

Eettisestä matriisista ei tule tehdä sitä johtopäätöstä, että GMO-markkinoiden sääntelyn tulisi perustua vain universaalien tai kulttuurisidonnaisten eettisten periaatteiden varaan. Tämä olisi paitsi naiivia, myös herkästi moralistiseen retoriikkaan johtava tie. Vallan epätasainen jakaantuminen sekä monimutkaisen markkinajärjestelmän hallinnan epistemologiset esteet (kuten hayekilaiset asian ilmaisivivat) ovat ilmeisimpiä syitä sille, että GMO-markkinoiden sääntely on eettisiin periaatteisiin palautumaton poliittinen haaste. Tästä huolimatta sääntelyn normatiivisten moraalitaloudellisten suuntaviivojen pohdinta on tärkeää. Käytännöllisellä tasolla matriisia on mielekkäintä pitää julkisen keskustelun sisällöllisten puitteiden kehittämisen analyttisenä apuvälineenä¹¹⁴. Tämä edellyttää kuitenkin Michiel Korthalsin (2001) mielestä sitä, että abstraktien eettisten periaatteiden lisäksi julkisissa keskusteluissa käsitellään myös erilaisia ideaaleja, arvoja ja normeja. Muutoin vaarana on matriisin muuttuminen eettisten asiantuntijoiden valtaa lisääväksi välineeksi.

Moraalisten, poliittisten ja taloudellisten kysymysten tarkastelun yhdistämisen mielekkyys riippuu vähintäänkin siitä, kykeneekö eettinen keskustelu toimimaan vastapainona niille joko-tai-asetelmille, jotka pyrkivät sulkemaan etiikasta käytävän keskustelun rakentamalla argumentaationsa esimerkiksi seuraavankaltaisten vastinparien varaan: normaali/patologinen ja luonnollinen/epäluonnollinen (ks. Rose 1999, 192). Tässä suhteessa eettinen matriisi on lupaavalta vaikuttava työväline bioteknologiasta käytävän julkisen keskustelun kehittämiseksi, jota vaivaa paikoin jumiutuminen Rosen esiin nostamiin vastinpareihin. Lisäksi Rosen lähtökohtaa voidaan pitää samansuuntaisena posttraditionaalisen moraalitalouden kanssa. Tarkoitin tällä sitä, että esimerkiksi ruuan bioteknologian yhteiskunnallisen hyväksyttävyyden ongelmia ei voida olettaa ratkaistavan myöhäismoderneissa yhteiskunnissa perinteisten uskomusten ja moraalikoodistojen eikä myöskään pelkän teknisen tai eettisen asiantuntijatiedon avulla, vaan kehittämällä julkisia keskustelufoorumeita ja kuluttajien sekä kansalaisten vaikutusmahdollisuuksia.

Eettistä matriisia koskevan tarkastelun yhteydessä esiin nostettujen seikkojen takia on tärkeää tehdä erottelu geeniteknologian itsensä, sen sovellusten ja niiden käyttöönoton poliittis-taloudellisen ympäristön välille. Geeniteknologian käytön arvioinnissa olennaista ei ole pelkästään itse teknologia vaan myös sen sosiaalinen konteksti, sillä geeniteknologia saattaa muuttaa yhteiskunnallisia rakenteita (ks. Saner 2000, 252) eikä geeniteknologian seurauksien luonne ole palautettavissa itse geeniteknologian sisäiseen luonteeseen.

¹¹⁴ Matriisia voidaan käyttää mm. konsensuskonferenssien valmistelutyössä. Tätä kautta matriisi palvelee käyttäjälähtöistä teknologian arviointia ja sen suunnittelua.

Geeniteknologia ja sen kaupallistamista mahdollistavat instituutiot (kuten aineettoman omaisuuden omistusoikeudet) voivat vaikuttaa ympäröivien sosiaalisten mekanismien luonteesta riippuen muun muassa köyhien ja rikkaiden maiden, tai ns. köyhän etelän ja rikkaan pohjoisen, suhteisiin globaalissa kapitalismissa. Tällainen erottelu on tietysti yksinkertaistava ja se peittää esimerkiksi ”köyhään etelään” kuuluvien maiden välisiä eroja ja niiden eriasteista integroitumista globaaliin kapitalismiin. Sen taipumuksena on myös liiallinen valtiokeskeisyys (ks. Eckl & Weber 2007; Robinson 2004; 2005). Katson kuitenkin kyseisen erottelun käytön perustelluksi, kunhan siihen liittyvistä ongelmista ja rajoituksista ollaan tietoisia¹¹⁵. Tutkimukseni yhteydessä rikkaan pohjoisen ja köyhän etelän välisen erottelun käyttämistä puolustaa aineettoman omaisuuden ja geneettisten resurssien jakaantumisen luonne globaalissa kapitalismissa (ks. luku 6.7).

5.3 Aineettoman omaisuuden omistusoikeudet ja bioteknologia

Omaisuuteen ja omistusoikeuksiin liittyy niiden myötä tulevan taloudellisen vallan¹¹⁶ takia monia yhteiskuntatieteellisesti tärkeitä kysymyksiä. Keskeisiä kysymyksiä ovat ainakin seuraavat: Mitä voidaan omistaa? Kuka voi omistaa? Mitä omaisuudella voi tehdä? Kuka määrittelee ja vahvistaa omistusoikeudet? Miten omistusoikeuksia siirretään? Kuka on oikeutettu saamaan voittoa esimerkiksi ideoista ja keksinnöistä? (ks. Carruthers & Ariovich 2004, 23–31; Garmon 2002, 1145) Poliittiset, kulttuuriset, taloudelliset ja teknologiset tekijät ovat vaikuttaneet siihen, millaisia vastauksia näihin moraalitaloudellisia implikaatioita sisältäviin kysymyksiin on annettu historian kuluessa. Jotkin vastauspyrkimykset voivat saada osakseen, tai niille voidaan ainakin yrittää saada, myös poikkikulttuurista ja alueellisesti laaja-alaista kannatusta. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien institutionalisointi osaksi kansainvälistä lakia on muodollisesti vastaavankaltainen sosiaalisia kamppailuja sisältänyt ajallinen prosessi kuin aiemmin esimerkiksi ihmisoikeuksien institutionalisointi¹¹⁷.

Omaisuus on siis sosiologisesti mielenkiintoinen ja merkittävä tutkimuskohde, koska siinä ei ole kyse vain ihmisten ja omistettavien asioiden välisestä

¹¹⁵ Kyseisellä erottelulla on rajoituksia esimerkiksi poikkikansallisesta kapitalistiluokasta ja poikkikansallisista yrityksistä käytävien keskustelujen yhteydessä. Tämä johtuu lähtökohtaisesti siitä, että *metodologiseen nationalismiin* pohjautuva pohjoisen ja etelän välinen erottelu ei ole mielekäs lähtökohta hahmottamaan poikkikansallisen kapitalistiluokan rakentumisen ja koostumuksen poikkikansallista luonnetta. Lisäksi voidaan mainita se, että vaikka suurin osa poikkikansallisen kapitalistiluokan jäsenistä tuleekin rikkaasta pohjoisesta, siihen kuuluu jäseniä myös köyhästä etelästä (esim. Robinson 2004; Sklair 2002). Suoria ulkomaisia investointeja tekevät yritykset eivät ole vastaavasti ainoastaan ”pohjoisesta” lähtöisin. Esimerkiksi intialainen Tata Motors käy tätä tutkimusta viimeistellessä keväällä 2008 neuvotteluja kahden englantilaisen autonvalmistajan eli Jaguarin ja Land Roverin ostamisesta (Economist 2008).

¹¹⁶ Siihen, kuinka paljon valtaa omistaminen antaa, vaikuttavat erityyppiset asiat, kuten se, kuinka tärkeänä muut toimijat pitävät omistuksen kohdetta.

¹¹⁷ Ihmisoikeuksien historiallisesta institutionalisoimisesta ks. Hans Joas (2005).

suhteesta vaan merkittävästä sosiaalisesta suhteesta: yhtäältä omaisuudella suljetaan toisia toimijoita pois omistamisen piiristä ja toisaalta omistaminen vaikuttaa siihen, kuinka omistaja voi toimia suhteessa toisiin ihmisiin. Omistaminen ei ole luonteeltaan absoluuttista vaan eri tavoin säänneltyä, eli omaisuudelle ja omaisuudella ei voi tehdä mitä tahansa edes yksityisomistukseen perustuvissa markkinatalouksissa (ks. Sayer 1995, 145–147). Omaisuudella on useita erityyppisiä sosiaalisia ja taloudellisia seurauksia esimerkiksi eriarvoisuudelle ja taloudelliselle menestykselle (ks. Carruthers & Ariovich 2004, 31). Näiden seurausten luonnetta ei voi palauttaa itse omaisuuden luonteeseen, vaan niihin vaikuttavat myös erilaiset kontekstuaaliset tekijät, kuten vallan jakaantuminen, joista ei olla aina välttämättä tietoisia.

Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien taustalla on antiikin Roomasta noin vuodelta 161 eaa. periytyvä ajatus, jonka mukaan maailma voidaan jakaa fyysisiin ja ei-fyysisiin objekteihin¹¹⁸ (esim. Braithwaite & Drahos 2000, 56–57). Materiaalisen ja aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien keskeinen ero on siinä, että aineetonta omaisuutta koskevat oikeudet raukeavat erikseen määritellyn ajan jälkeen, jolloin aineeton omaisuus siirtyy julkisen alueelle vapaasti käytettäväksi. Toisin sanoen aineeton omaisuus on luonteeltaan yksityisomaisuutta vain tietyn aikaa, kun taas materiaallinen omaisuus on yleensä ikuisesti omistajansa omaisuutta. Esimerkiksi patenttien kestoaika on nykyään TRIPS:n minimistandardien mukaisesti vähintään 20 vuotta. (May 2000, 11)

Aineeton omaisuus on muun omaisuuden tapaan *historiallinen kategoria*, jonka sisältö vaihtelee ja kehittyy kullekin ajalle ominaisten sosiaalisten suhteiden vallitessa. Samalla tavalla kuin kehruujennystä tulee pääomaa vain tietyissä sosiaalisissa suhteissa (Marx 1978 [1847], 398), tiedosta voi tulla globaalisti säänneltyä aineetonta omaisuutta vain tietyissä sosiaalisissa suhteissa ja yhteiskunnallisissa olosuhteissa. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksilla ei ole taloudellisista tuotantotavoista irrallista itsenäistä historiaansa, mutta kyseiset omistusoikeudet eivät ole myöskään kulloinkin vallitsevan tuotantotavan määrittämiä vaan erilaisten materiaalisten ja kulttuuristen tekijöiden rajoittamina ja mahdollistamina toimivien agenttien sosiaalisesti rakentamia sääntöjä (May & Sell 2006).

Aineettoman omaisuuden idea ei ole siis historiallinen itsestänselvyys tai luonnollinen ja poikkikulttuurinen osa ihmisten maailmanhahmottamistapaa edes taloudellisesti ja teknologisesti pitkälle kehittyneissä maissa. Mikäli jossain kulttuurissa neroutta lähenevä inhimillinen luovuus tulkitaan yleisesti Jumalalta saaduksi lahjaksi¹¹⁹ eikä tiettyjen ihmisten henkilökohtaiseksi piirteeksi, tällöin ei ole olemassa edellytyksiä aineettoman omaisuuden ts. luovuuden aineettomien tuotosten omistusoikeuksien oikeudelliselle tunnustamiselle. Näin ollen esimerkiksi nykyisten aineetonta omaisuutta koskevien omistusoikeuksien oi-

¹¹⁸ Tämä erottelu esiintyy roomalaisen juristi Gaiuksen kirjoittamassa roomalaista lakia käsittelevässä oppikirjassa.

¹¹⁹ Keskiaikaisessa Euroopassa tietoa pidettiin yleisesti vielä Jumalalta saatuna lahjana. Tämän vuoksi ideoita ei pidetty yleensä omistettavina objekteina, mutta patenttien, tuotemerkkien ja tekijänoikeuksien kautta esimerkiksi erilaisista kirjoitetuista teksteistä saattoi tulla omaisuutta (esim. Hesse 2002).

keudellisen tunnustamisen yhtenä historiallisena ennakkoehtona on ollut yhteiskuntien maallistuminen (ks. FEC 2002, 10) sekä sen myötä rakentunut uudentyypinen suhtautuminen inhimilliseen luovuuteen ja sen lähteisiin. Tämän yleisen ennakkoehdon ohessa myös luonnon objekteja koskevan geneettisen informaation tavaroistamisen yhtenä edellytyksenä on ollut teknologinen edistys ja sitä kautta rakentunut kyky identifioida näiden objektien DNA:n koostumus (Coombe 2003). Geeniteknologian kehittyminen tarjosi yrityksille neljä laajaa patentoinnin kohdetta: elämän yksiköt (solut, mikro-organismit, kasvit, eläimet), molekyylit ja muut edellisten yksiköiden osat (proteiinit, aminohapot), molekyyliden kokoamisen ”ohjeet” (DNA-ketjut) sekä DNA:n ja molekyyliden analysointiin ja muuntamiseen tarkoitetut menetelmät sekä prosessit. (Drahos & Braithwaite 2002, 155). Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien merkityksen laajeneminen on siten kytkeytynyt keskeisellä tavalla teknologian ja tuotantovälineiden kehittämiseen sekä yhteiskuntien modernisoitumiseen.

”Ystävälle kirjoitettu kirje” (Braithwaite & Drahos 2000, 57) tai paremmin kyseisen kirjeen sisältö on arkisuudessaan hyvä esimerkki abstraktin objektin omistamisesta. Kirjeen vastaanottaja omistaa saamansa kirjeen, mutta sen kirjoittaja omistaa taasen kirjeen kopiointioikeuden eli sen monistus- ja julkaisu-oikeuden. Vastaavasti kun yritys myy patentoidun lääkkeensä eteenpäin, se menettää oikeuden myymiinsä fyysisiin lääkkeisiin, mutta säilyttää oikeuden kyseisen lääkkeen valmistusprosessiin sekä lääkkeensä koostumukseen. Sama pätee geenimuunneltuihin elintarvikkeisiin ja siemeniin.

Esimerkiksi yhdysvaltalainen RiceTec-niminen yritys sai vuonna 2001 kolme basmati-riisin geneettiseen muunteluun liittyvää patenttia¹²⁰. Nämä patentit eivät kohdistuneet basmati-riisiin itseensä vaan siitä muunneltujen lajikkeiden valmistusprosessiin ja koostumukseen. Patentit nostattivat Intiassa vastustusta, koska niiden nähtiin perustuvan intialaisten maanviljelijöiden vuosittaisen työn hyväksikäyttöön ilman rahallista korvausta. (ks. Shah 2002, 3)

Sen ymmärtämiseksi, mitä geeniteknologia-alan patentit¹²¹ tarkoittavat maataloudessa, on tärkeää huomata patenttien kohdistuvan nykyään sekä geneettisesti muunneltuihin tuotteisiin että niiden valmistusprosessiin. Nykyinen patenttijärjestelmä merkitsee useimmiten uusia velvollisuuksia maanviljelijöille. Esimerkiksi liikeyritys Monsantoilta geneettisesti muunneltuja siemeniä ostavien maanviljelijöiden on allekirjoitettava sopimus, jolla he tunnustavat Monsanto oikeudet siemeniin luvaten samalla olla käyttämättä siemeniä seuraavana vuonna (ks. Schwind & Poole-Kavana 2005, 2). Kehitysmaiden näkökulmasta geeniteknologia-alan patenttien ongelmat perustuvat esimerkiksi siihen, että a) patentit nostavat potentiaalisesti lääkkeiden ja maataloudessa käytettävien tuotteiden hintoja (esim. Maskus 2000) ja b) rikkaiden maiden yritykset ovat paten-

¹²⁰ Näiden geenimuunneltujen lajikkeiden nimet ovat texmati, jasmati ja kasmati.

¹²¹ Patenttien on todettu vaikuttavan kasvavissa määrin siihen, millaista ruokaa kasvatetaan ja myydään eri puolilla maailmaa (FEC 2002, 6). Geenimuunneltujen elintarvikkeiden markkinoiden näkökulmasta tämä on asianmukainen huomio sillä varauksella, että elintarvikemarkkinoilla toimivat ruuan myyjät ottavat valikoimiinsa niitä elintarvikkeita, joihin liittyy patenteja.

toineet geneettistä materiaalia¹²², joka on ollut jo kehitysmaiden pienviljelijäyhteisöjen laajassa käytössä (esim. May & Sell 2006). Ongelmallisten patenttien kyseenalaistaminen on kyllä vallitsevan kansainvälisen lain puitteissa mahdollista, mutta aikaa vievää ja kallista¹²³.

Esimerkiksi jonkin kasvilajin siemenen geneettisen informaation omistaminen patentin välityksellä merkitsee sellaisen aineettoman objektin omistamista, jota ei voi koskea, mutta joka mahdollistaa kyseessä olevan geneettisesti muunnellun siemenlajikkeen tuotannon ja jakamisen kontrollin. *Aineettomalla omaisuudella on siten välittömiä materiaalisia seurauksia*. Näin ollen aineettoman objektin omistaminen ei ole itsessään, ainakaan viimekätinen, päämäärä taloudellisille toimijoille. Toimijat haluavat omistaa oikeuden johonkin aineettomaan objektiin kyseisen objektin vaihto- ja välinearvon vuoksi. Aineeton omaisuus mahdollistaa yhtäältä voiton tekemisen ja toisaalta materiaalisten resurssien kontrolloinnin. Aineettoman omaisuuden avulla toimijat pystyvät siis kurottautumaan materiaaliseen maailmaan kuuluvien ja potentiaalisesti elintärkeiden resurssien kontrolloijiksi. (ks. Braithwaite & Drahos 2000, 57)

Marxin (ks. 1986 [1858], 174–180) huomautuksia ”älystä yleensä” (*general intellect*) ei ole mielekäästä siirtää nykyisen tietopohjaisen kapitalismin kontekstiin siten, että tiedon rooli materiaalisten resurssien kontrolloinnin mahdollistajana jätettäisiin huomioimatta. Tällainen yksipuolinen tulkintatapa johtaisi sellaiseen ajattelutapaan, että ikään kuin pelkästään (tieteellinen) tieto itsessään olisi ratkaisevan tärkeä seikka, eikä nähtäisi sitä, miten yhä tärkeämpään asemaan nostettu tieto, sen sosiaalinen tuottaminen sekä sen teknologiseen muotoon muuttaminen antaa tiettyjen institutionaalisten olosuhteiden vallitessa *uudentyyppisiä mahdollisuuksia myös materiaalisten resurssien kontrolloimiseen*. Marxin osalta on lisäksi syytä huomauttaa, että hän näki aikansa poliittisen talouden käytännössä myös tietopohjaisena taloutena käyttäessään erilaisista fyysisistä objekteista ilmaisia ”esineellistynyttä tiedon voimaa” ja puhuessaan tiedon tulemisesta ”välittömäksi tuotantovoimaksi”¹²⁴. *Se, mikä on muuttunut suhteessa 1800-luvun kansallisiin kapitalismeihin, on tiedon eri muotojen yhä suunnitelmalli-*

¹²² Geneettiseksi materiaaliksi ymmärretään tässä tutkimuksessa YK:n biodiversiteettisopimuksen mukaisesti mikä tahansa kasveista, eläimistä, mikrobeista tai muista lähteistä peräisin oleva materiaali, joka sisältää perimän kannalta funktionaalisia osia. Geneettinen resurssi on taas sellaista geneettistä materiaalia, jolla on joko aktuaalista tai potentiaalista arvoa. (CBD 1992, 146) Perinnetieto on yhdistetty usein geneettisten resurssien ylläpitämiseen erityisesti kehitysmaissa.

¹²³ Esimerkiksi Intian hallitus käytti vuonna 1997 200 000 Yhdysvaltain dollaria pelkästään yhden riisiin liittyvän patentin oikeuskäsittelyyn. Potentiaaliset kustannukset ovat huomattavia kun otetaan huomioon, että esimerkiksi vuonna 2000 myönnettiin yli 500 riisiin liittyvää patenttia. (May & Sell 2006, 193–194)

¹²⁴ ”Luonto ei rakenna koneita, ei vetureita, ei rautateitä, ei sähkölennättimiä, ei keuruukoneita jne. Kaikki ne ovat ihmistyön tuotteita, ihmistahdon orgaaneiksi muutettua luonnonmateriaalia, jolla hallitaan luontoa, tai ihmisen toimintaa luonnossa. Ne kaikki ovat *ihmiskäden luomia ihmisaivojen orgaaneja*, esineellistynyttä tiedon voimaa. Kiinteän pääoman kehitys osoittaa, missä määrin yleinen yhteiskunnallinen tieto [Wissen, knowledge] on tullut *välittömäksi tuotantovoimaksi*, ja niin ollen osoittaa, missä määrin itse yhteiskunnallisen elämänprosessin ehdot ovat tulleet yleisen älyn valvontaan ja tulleet uudelleen muovatuiksi sen mukaisesti...” (Marx 1986, 180, kurs.alkup.)

sempi maailmanlaajuinen "aitaaminen" yksityisomaisuuden piiriin kuuluvaaksi kauppatavaraksi.

5.4 Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien moraalitaloudelliset kytkökset

Vallan jakaantumiseen vaikuttaviin instituutioihin, kuten omistusoikeuksiin tai niiden rakentamiseen, kohdistuvien poliittisten kiistojen taustalla on usein moraalisesti motivoitunutta huolestuneisuutta erilaisten käytäntöjen tai instituutioiden seurauksista ja epäoikeudenmukaisuuden kokemuksia (ks. Sayer 2005, 53). Tämä tulee esiin myös aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien kohdalla. Huomionarvoista on lisäksi se, että aineettoman omaisuuden omistusoikeuksiin kytkeytyvät kiistat ovat monimuotoisia. Kiistat koskevat sekä kyseisiä omistusoikeuksia ja niiden seurauksia että niiden foorumien ja päätöksentekoprosessien luonnetta, joissa ja joiden välityksellä omistusoikeuksia koskevia ratkaisuja on tehty. On myös syytä huomata, että kiistoissa saattaa olla kyse syvemmistä maailman hahmottamiseen liittyvistä kulttuurisista eroista. Aineetonta yksityisomaisuutta pyhänä pitävään TRIPS-sopimukseen pohjautuva globalisoitu patenttijärjestelmä näyttäytyykin monissa tämän suhteen poikkeavissa kulttuureissa eräänä "taloudellisen ja kulttuurisen imperialismiin" (Garmon 2002, 1157) muotona. Toisin sanoen joissakin yhteisöissä vallitseva kognitiivis-kulttuurinen viitekehys voi vaikuttaa siten, että yhteisöt tulkitsevat yksityisomaisuudelle pyhän statuksen antavat aineettoman omaisuuden omistusoikeudet sosiaalisen hyväksyttävyyden ulottumattomiin.

Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien muotoilemisen perushaasteena on tasapainoilu yksityisen palkitsemisen ja julkisten intressien sekä tarpeiden välillä. Oikeudenmukaista tasapainotilaa on perinteisesti haettu aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien voimassaoloajan määrittelyn avulla. Mitä tärkeämmäksi jokin tieto on tulkittu yhteiskunnalle, sitä lyhyemmän aikaa sen on katsottu voivan kuulua yksityiseksi omaisuudeksi. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien historiaa värittävä yhä uudelleen toistuvat kiistat siitä, miten jännitteinen suhde yksityisten oikeuksien (palkkiot uudesta tiedosta) ja tiedon julkisen tai sosiaalisen roolin välillä voitaisiin tai tulisi ratkaista. (May & Sell 2006, 4–5, 7)

Rosemary Coombe ja Andrew Herman (2000, 3) ovat korostaneet aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien laaja-alaista merkittävyyttä toteamalla niiden olevan eräs moraalitaloudellinen ilmiö, jolla säännellään omistajuutta, käyttäytymistä ja erilaisten käytäntöjen normeja¹²⁵. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien keskeinen moraalitaloudellinen sisältö perustuu siihen, että ne takaavat sekä ostajille että myyjille heidän oikeutensa ja velvollisuutensa

¹²⁵ Coombe ja Herman liittävät näkemyksensä nimenomaisesti tavaramerkkeihin, mutta se on laajennettavissa koskemaan myös muita aineettoman omaisuuden muotoja, kuten patenteja.

määrittävän viitekehyksen. Muun muassa patenteja koskevissa säännöissä manifestoituu moraalitaloudellisia käsityksiä siitä, miten oikeudet ja velvollisuudet tulisi jakaa eri toimijoiden välillä geneettisten resurssien patentointikysymyksissä. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia ei voi siten palauttaa teknis-taloudellisiksi välineiksi, sillä ne ovat laajemmin yhteiskunnallisten, kulttuuristen, moraalisten ja filosofisten ”perinteiden ja ideoiden tuotetta”, kuten John Braithwaite ja Peter Drahos (2000, 84) asian ilmaisevat. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia koskevan päätöksenteon siirtyminen ylikansalliseksi tasolle tuokin mukanaan moraalitaloudellisia ongelmia, koska talouteen vaikuttavien kulttuuristen merkitysrakenteiden sisällöt ovat vaihtelevia. Siinä missä yksityisomaisuus myös intellektuaalisessa tuotannossa on joissain kulttuurissa pyhää tai ainakin ”lähes pyhää” (Garmon 2002, 1157), toisissa tällainen ajattelu nähdään vieraana.

Pyrkimys aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien maailmanlaajuisen yhdentämiseen tuottaa ongelmia ennen kaikkea alisteisessa asemassa olevien maiden moraalitalouksille. Olennaista ei ole kuitenkaan perinteiden rapautuminen vaan paremminkin autonomian menettäminen sellaisten instituutioiden suhteen, jotka sisältävät yhteiskunnan tärkeinä pitämiä moraalisia arvoja (Braithwaite & Drahos 2000, 84). TRIPS-sopimuksen välityksellä etenevä monopoleja suosiva uusliberalismin maantieteellinen leviäminen merkitsee globaalilla tasolla poliittisten ja moraalisten vaihtoehtojen kutistumista (Burch 1995, 229). Näin asian näkee myös Human Development Report (1999, 70):

”Yritys luoda globaalit markkinat omistusoikeuksille pakottaa kulttuurisesti vaihtelevan todellisuuden omaksuma sellaisen yhden omistus- ja innovaatiokäsityksen, joka hyödyttää yksityistä teollisuustutkimusta, mutta ei julkisia instituutioita tai maanviljelysyhteisöjä”.

Tiedon määrittelemisen taloudellisesti arvokkaaksi niukaksi resurssiksi ja sitä kautta oikeudellisen suojaamisen tarpeessa olevaksi kauppatavaraksi on keskeinen osa uusliberalistista ajattelutapaa. Tämä ei ole sattumaa:

”Yksityisen voitontekemisen näkökulmasta tieto on [omaisuuden, IK] ideaalinen muoto, koska sen tarjonta ei ole kilpailtua. Samaa tietoa voidaan kierrättää loputtomasti monille kuluttajasukupolville, ja kunkin sukupolven on maksettava vuorollaan sen käytöstä. Yksilöillä on vahvoja kannustimia etsiä voittoja tietotalouden perustan muodostavien aineettoman omaisuuden sääntöjen uudelleenmäärittelyn kautta”. (Drahos & Braithwaite 2002, 216)

Näkemykset aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien sosiaalisista ja taloudellisista seurauksista ovat vaihtelevia. Yhtäällä ovat näkemykset, joiden mukaan kyseisten omistusoikeuksien seuraukset ovat ennen kaikkea positiivisia. Yleisimpien argumenttien mukaan taloudellisesti hyödynnettävien innovaatioiden patentit edesauttavat markkinoiden rakentamista uusille hyödykkeille tai olemassa olevien markkinoiden jakaantumista entistä spesifimpien hyödykkeiden markkinoiksi. Patentit luovat edellytyksiä talouskasvulle ja edistävät sitä kautta ihmisten hyvinvointia parantamalla teollisen tutkimuksen kannattavuutta. Patenttien avulla on myös mahdollista kasvattaa markkinoilta ostettavissa

olevien teknologisten innovaatioiden määrää, sillä ne tarjoavat kannustimia innovaatioiden kehittämiseksi. Patentit voivat vaikuttaa myös vakiintuneiden ja uusien yritysten välisiin suhteisiin, koska uusi yritys voi parantaa patentin avulla markkina-asemaansa. Patenteilla on siten monentyyppisiä vaikutuksia markkinasuhteisiin.

On kuitenkin hyvä muistaa, että ajalliset tapahtumaketjut eivät ole aina välttämättä helposti tunnistettavia. Vaikka vahvat aineettoman omaisuuden omistusoikeudet saattavat kannustaa investointeihin, kyse voi olla myös siitä, että tutkimukseen ja kehitystyöhön enemmän investoivat maat vaativat vahvempaa suojaa patenteille (FEC 2002, 11), jolloin investointeihin panostaminen edeltäisikin vahvaa patenttisuojaa eikä päinvastoin. Vastaavasti patenttien ja teollisen vallankumouksen välisen kausaalisen suhteen suunta ei ole itsestään selvä. Eräiden arvioiden mukaan teknologinen edistys on edeltänyt patenttila-keja, eikä toisinpäin, vaikka patenttijärjestelmän kannattajat esittävätkin suhteen päinvastaiseksi (ks. Mgbeoji 2006, 22).

Toisaalla ovat näkemykset, joiden mukaan patenteista voi itse asiassa seurata vähemmän innovaatioita, sillä vakiintuneet yritykset voivat hidastaa patenttien avulla uusien yritysten kilpailukyvyn kehittymistä. Patentit voivat aiheuttaa myös kilpailun vähenemistä, mikäli patentit johtavat monopolien ja kartellien muodostumiseen¹²⁶. Patenttien on arvioitu lisäksi aiheuttavan markkinoilla myytävien hyödykkeiden hintojen nousua ja kaventunutta saatavuutta, uudenmuotoista "feodalismia" sekä kulttuurisen ja biologisen monimuotoisuuden vähenemistä. (esim. FEC 2002, 7; Boyle 2001; May 2000; Drahos & Braithwaite 2002; Garmon 2002, 1147) Jesse W. Markhamin (ks. 1962, 607) mielestä patenttijärjestelmän keskeinen haitta onkin siinä, että se antaa yritysten määräaikaisille monopolistisille positioille oikeudellisen suojan. Vastaavasti Stiglitzin (2007) käsityksen mukaan "patenttijärjestelmän perustavanlaatuisen ongelma on yksinkertainen: se perustuu tiedon käyttämisen rajoittamiseen", mutta tämän ohessa ja myöntäessään määräaikaisia patenteja, patenttijärjestelmä vaikeuttaa ja/tai estää ihmisten mahdollisuuksia hankkia esimerkiksi kalliisti hinnoiteltuja lääkkeitä. Seurauseettisten kysymysten ohessa erimielisyyksiin liittyy velvollisuuseettisiä kysymyksenasetteluja: onko omistusoikeuksien laajentaminen eläviin organismeihin ylipäätään eettisesti oikein vai väärin (esim. FEC 2002, 11).

Luvussa 5.2 esittelemääni eettistä matriisia on mahdollista käyttää paitsi yllä olevien kysymysten myös seuraavaksi esittelemieni argumenttien erittelyyn. Geenien patentoinnin puolustajien argumentit kiteytyvät yleensä varsin selkeästi kahteen luokkaan: a) geenien patentointi kannustaa yrityksiä geeniteknologiseen innovaatiotoimintaan ja/tai b) geenien patentointi edistää taloudellista kehitystä. Vastustajien argumentteja on sen sijaan hankala kiteyttää samanlaisella hyötyajatteluun perustuvalla tavalla. Geenien patentointia vastustetaan muun muassa a) uskonnollisten syiden (geenit luomistyön tulosta), b) eettisten syiden (ihmisten ja eläinten geenit tulee pitää markkinoilla vaihdettavien kauppatavaroiden ulkopuolella, ympäristöä ei saa manipuloida ja tavaroistaa),

¹²⁶ Patentteihin pohjautuvista 1900-luvun kartelleista ks. Drahos ja Braithwaite (2002).

c) omistuskäsityksiin liittyvien syiden (geenit ovat ihmiskunnan yhteistä perintöä), d) oikeuskäsityksiin liittyvien syiden (geneettisen materiaalin kantajalla on oikeus ruumiinsa sisältämään geneettiseen informaatioon), e) patentoitavuuskriteereihin liittyvien syiden (geenien patentointi ei täytä uuden tiedon, eilmeisyyden ja hyödyllisyyden kriteerejä) ja f) innovaatiopolitiikkaan liittyvien syiden takia (geenien patentointi haittaa tavoitteiden vastaisesti tutkimusta ja innovaatiotoimintaa luodessaan taloudellisia esteitä tiedon jatkokehittelylle). (ks. Boyle 2003, 3-8)

Eettistä matriisia apunaan käyttävä FEC (2002, 5) näkee aineettoman omaisuuden omistusoikeuksiin sisältyvän ainakin seuraavia eettisiä huolenaiheita: aineetonta omaisuutta koskevien sääntöjen rakentaminen on ollut valtasuhteiden kannalta tasapainotonta ja epäreilua, näiden sääntöjen vaikutus on potentiaalisesti vahingollista muun muassa julkisen maataloustutkimuksen, biologisen monimuotoisuuden ja pienviljelijöiden näkökulmasta ja näiden sääntöjen keskeisiä hyötyjä ovat lähinnä pitkälle teollistuneiden valtioiden muuttamat teollisuudenalat ja hallitukset.

Patentointiin panostetaan yrityksissä useista strategisista syistä. Yleisimpiä syitä ovat kopioinnilta suojautuminen, monopolihinnoittelun mahdollistuminen, muiden yritysten patentoinnin ja markkinoille pääsyn estäminen, oikeusjuttujen välttäminen, patenttien hyödyntäminen liikeneuvotteluissa ja ulkoisen rahoituksen houkuttelemine, maineen vahvistaminen sekä lisensointitulot (Kamiyama ym. 2006, 7; Cowan & van de Paal 2000, 65). Vastaavasti Cohenin ym. (2002) tutkimus osoittaa kopioinnilta suojautumisen, muiden yritysten patentoinnin estämisen ja oikeusjuttujen välttämisen olevan yhdysvaltalaisille ja japanilaisille yrityksille kolme tärkeintä patentoinnin syytä. Patenttien mahdollistama valta tekee ymmärrettäväksi sen, että patenteja omistavat yritykset pitävät niitä yleensä oman markkina-asemansa puolustus välineinä eikä niinkään tutkimusta aikaansaavina välineinä (ks. Regibeau ym. 2005). Esimerkiksi siemenalan suuryrityksille ne ovat ”yksinkertaisesti keino valvoa markkinoita ja saada suurempia voittoja” (Devlin Kuyek 2001, lain. Shah 2002, 4), mutta kuten jo yllä totesin, patentoinnin syitä ei voi yksioikoisesti palauttaa vain markkina-aseman puolustusvälineiksi (ks. Cohen & Merrill 2003).

Argumentit sen puolesta, että patentit tukisivat markkinakilpailua ja lasisivat sitä kautta hyödykkeiden hintoja, eivät vaikuta uskottavilta. Tarkemmin sanoen kyse on siis siitä, että patentit mahdollistavat tuotannon eli sen valvonnan, kuka voi tuottaa ja millaisin ehdoin. Tätä kautta mahdollistuu myös hyödykkeiden ja kilpailijoiden markkinoille pääsyn kontrolli. Esimerkiksi vuonna 1998 kymmenen suurinta alan yritystä hallitsi siemenkaupan maailmanmarkkinoista 32 % ja lääketeollisuudessa 35 % (Human Development Report 1999, 67). Tämän jälkeen keskittyminen on UNCTAD:n (2006a) mukaan vain voimistunut. UNCTAD:n (emt., 1) raportin mukaan maatalousbioteknologia on kaikkein keskittyneimpiä teollisuusaloja maailmassa. Tilannetta pitää osaltaan yllä aineettoman omaisuuden keskittyminen muutamien suuryritysten haltuun. Eräiden arvioiden mukaan maatalousbioteknologiasta on muodostumassa teollisuusala, jota hallitsee suhteellisen pieni joukko jonkin pääyrityksen ympärille

kietoutuneita alliansseja (emt., 25). Drahos & Braithwaite (2002) viittaavat samantyyliiseen keskittymiseen termillään "biogopolit". Näihin havaintoihin sisältyvä opetus on selvä: tietopohjaista kapitalismia kuvastava tiedon tavarointaminen ei merkitse automaattisesti kilpailun tai innovaatiotoiminnan lisääntymistä.

Yksittäisiä toimijoita (kuten länsimaisia yrityksiä) palkitsevien patenttien mielekkyyttä voidaan arvioida myös tiedonsosiologisesti. Taloudellisesti hyödyllisen tiedon tuotanto ei ole useinkaan palautettavissa nykyisyydessä toimivien toimijoiden kykyyn tuottaa patentoitavaa tietoa. Tiedon tuottaminen perustuu aikaisemmin tuotetun tiedon käyttämiseen raakamateriaalina: kukaan ei luo tietoa tyhjästä, vaan tiedolla on sosiaalinen ja historiallinen taustansa ja siten uusi tieto rakentuu aina – tavalla tai toisella – aiemman tiedon varaan. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia tukevien näkemysten taipumuksena on kuitenkin irtaantua siitä sosiaalisesta ja historiallisesta ympäristöstä, jonka varassa kaikki tieto on väistämättä rakennettu (May & Sell 2006, 25). Yksityisomaisuudeksi muutettu tieto merkitsee kapitalismissa valtaa, mutta sitä on harvoin, jos koskaan, rakennettu ilman "jättiläisten hartioilla seisomista". Aiemmin tai muissa yhteisöissä käytännöllisen toiminnan välityksellä rakennettu tieto on tavalla tai toisella jossain tietyssä kontekstissa rakennetun uuden, tai ainakin sellaiseksi tulkittun ja määritellyn, tiedon rakentamisen raaka-ainetta, ja tämän vuoksi "pygmitkin" pystyvät näkemään jättiläisten hartioilla seisomisen avulla kauas. (ks. Merton 1985; May & Sell 2006, 25) Mikäli aiemmat tiedon muodot, tutkimustieto mukaan lukien, olisivat vahvasti suojattuja, se nostaisi uusien toimijoiden kustannuksia tai rajoittaisi merkittävästi heidän mahdollisuuksiaan hyödyntää tietoa uusien innovaatioiden ja hyödykkeiden kehittämisessä.

Tiedon sosiaalisesti rakentuneesta luonteesta käsin voidaan siis kyseenalaistaa vahvaa patenttisuojaa puolustavien argumenttien taloudellinen mielekkyys. Tämän lisäksi tiedon sosiaalinen luonne on tärkeä teema välittömämmin moraalitaloudellisille kysymyksenasetteluille, koska sen avulla voidaan asettaa kysymys, tunnustetaanko nykyisessä patenttijärjestelmässä kaikkien relevanttien toimijoiden työn arvo vai ei. Palaan tähän teemaan luvussa 6.8. Todettakoon tässä vielä se, että näiden tiedonsosiologisten huomioiden takia katsen Bungen (2001, 104) määrittelevän keksimistöiminnan virheellisesti "aivoprosessiksi". Vaikka siinä on kyse toki tästäkin, ei keksimistä voi palauttaa aivotoiminnaksi, vaan siinä on huomioitava myös laajempi sosiaalinen ympäristö. Siinä Bunge (emt., 104) on kuitenkin oikeassa, että keksimistöiminta on eri asia kuin tiedon leviäminen, koska kaikki patentit eivät tule koskaan käyttöön otetuiksi eivätkä kaikki keksinnöt tule edes patentoiduiksi.

Yhteishyödykkeiden (*commons*) ensimmäinen aitaamisliike (*enclosure movement*) eli maan aitaaminen yksityisomaisuudeksi toteutettiin 1700-luvulla Englannissa valtiollisen koneiston avulla (ks. Carruthers & Ariovich 2004, 33). Samanlaisesta valtioiden toimintaan perustuvasta aitaamisliikkeestä on kyse myös tiedon sulkemisessa julkisen ja vapaan käytön ulkopuolelle. Patentti- ja rekisterihallitus (2002) kuvaakin patenttia "aita" -metaforan avulla:

”Patentilla pyritään suojaamaan yrityksen tai yksityisen keksijän tuotekehitystulokset. Se on henkisen omaisuuden suoja-aita tai vakuutus samaan tapaan kuin aidat, lukot ja vakuutukset suojaavat konkreettista omaisuutta”.

Erona aiempaan aitaamisliikkeeseen on lähinnä se, että ”toisen aitaamisliikkeen” (esim. Boyle 2003; May 2001) välittömänä kontekstina on globaalitalous eikä yksittäinen kansantalous ja aitaamisen edistäminen perustuu yksittäisten kansallisvaltioiden sijaan entistä vahvemmin valtioidenvälisten organisaatioiden harjoittamaan sääntelytoimintaan.

Sekä ensimmäistä että toista aitaamisliikettä puolustavat argumentit muistuttavat toisiaan. Kummassakin aitaamisliikkeessä on vedottu siihen, että yhteishyödykkeiden aitaaminen yksityisomaisuuden piiriin edistää kehitystä ja investointeja sekä estää resurssien alikäyttöä (esim. Boyle 2003, 1). Molemmat aitaamisliikkeet ovat kuitenkin saaneet omat vastustajansa. Yhteismaan yksityisomistukseen siirtämiseen kohdistettu kritiikki 1700-luvun Englannissa johtui pitkälti siitä, että kansalaiset eivät pitäneet tällaista muutosta oikeutettuna (ks. Carruthers & Ariovich 2004, 29). Samalla tavalla nykyinen tiedon tavarointamiseen kohdistuva kritiikki perustuu tällaisen muutoksen pitämiseen epäoikeutettuna. Molemmissa tapauksissa on nähtävissä Polanyille keskeisen ”kaksoisliikkeen” ajatus: markkinoiden *avaaminen* yhä uusille kauppatavaroille on valtiollisesti säänneltyä ja erilaiset kollektiiviset toimijat asettuvat potentiaalisesti tätä yhteishyödykkeiden suunnitelmallista *aitaamista* vastaan.

Ilmaisu ”toinen aitaamisliike” perustuu siis näkemykseen, että nykyinen tiedon tavarointaminen ja aiemmin yhteiskäytössä olleiden maa-alueiden ”ensimmäinen aitaamisliike” ovat analogisia. Kuten esimerkiksi Boyle (2004) on huomauttanut, tämä analogia on kuitenkin eräiltä tärkeiltä osin puutteellinen, mikä antaa myös syyn kyseenalaistaa aineettoman omaisuuden yksityisten omistusoikeuksien välttämättömyys tai toivottavuus. Näiden kahden historiallisen aitaamisliikkeen keskeinen ero on seuraava. Toisin kuin maaomaisuuden¹²⁷ osalta, tietoa, kuten digitaalista tekstiä tai geneettistä informaatiota, voi samanaikaisesti käyttää ilmaiseksi periaatteessa lukematon määrä ihmisiä ilman, että sen käyttö johtaisi kyseisen jaetun resurssin ylikäytöstä johtuvaan tuhoutumiseen. Taloustieteen termein tiedon käyttö on aineellisesta omaisuudesta poiketen luonteeltaan ei-kilpailtua, koska aineetonta omaisuutta ei kuvasta niukkuus (ks. May & Sell 2006, 5–6). Tiedon jakaminen toisten kanssa ei vähennä oman tiedon määrää, toisin kuin vaikkapa materiaalien työvälineiden jakaminen toisten kanssa vähentää mahdollisuutta hyödyntää niitä henkilökohtaisesti¹²⁸. Aineeton omaisuus ei tuhoudu tai heikkene moninkertaisen käytön

¹²⁷ Maan yksityisomistus ei ole välttämättä absoluuttisesti muut toimijat poissulkevaa. Esimerkiksi Suomessa jokamiehenoikeudet takaavat tiettyjä maa-alueen käyttöoikeuksia myös muille toimijoille kuin ainoastaan maanomistajalle.

¹²⁸ Jos minulla on tietokone, mutta jostain syystä sinulla ei ole, ja molemmat haluamme käyttää tietokonettani, emme voi käyttää sitä samanaikaisesti vaikkapa artikkelin kirjoittamiseen. Sen sijaan kuvitteellinen idea siitä, kuinka kirjoittaa tietokoneen avulla nopeasti ja tehokkaasti kansainväliseen tieteelliseen aikakauslehteen artikkeli, on samanaikaisesti molempien käytössä. Jos sinä tarjoat sellaista tietoa minulle, ja päätäni jostain syystä ottaa kyseisen tiedon käyttöni, sinä voit tästä huolimatta käyttää koko ajan samaa tietoa omassa työssäsi. Voimme joutua kilpailemaan siitä, kenen

seurauksena vaan voi tulla päinvastoin aiempaa arvokkaammaksi, kun toiset toimijat edelleen kehittävät vaikkapa jotain teoriaa, jolla on käytännöllisiä implikaatioita. Liitän näihin näkemyksiin sen varauksen, että vaikka tieto ja informaatio ovat lähtökohtaisesti ei-niukkoja resursseja, niukkuuden ajatus vaikuttaisi soveltuvan taloudellisesti menestyksellisiin innovaatioihin, joiden hyödyntäminen edellyttää puolestaan taloudellista pääomaa.

Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien laajentaminen bioteknologian suuntaan ja teknologinen edistys luonnon objektien geneettisen perimän tunnistamisessa ovat siis johtaneet siihen, että mitä erilaisimmat luonnon objektit ja jopa ihmissolut ovat saaneet ”potentiaalisesti tiedollisen hyödykkeen” (Coombe 2004, 376) statuksen. Geenejä ja niitä koskevaa tietoa raakamateriaalinaan käyttävä moderni bioteknologia on luonut teknologiset edellytykset luonnon ja tiedon laajenevaan tavarointamiseen. Se, miten tähän luonnon ja tiedon tavarointamisen syvenemiseen suhtaudutaan erilaisissa yhteiskunnissa ja kulttuureissa, on vertailevan tutkimuksen piiriin kuuluva kysymys. Toinen asia on se, miten tähän laajenevaan tavarointamiseen pitäisi normatiivisesti suhtautua. Hätäisten johtopäätösten välttämiseksi on tärkeää pitää mielessä muun muassa Sayerin tapa korostaa ambivalenttisen ajattelun tärkeyttä. Normatiivisten johtopäätösten luonne on riippuvainen siitä, mitä ollaan muuttamassa kauppatavaraksi ja kenen ehdoilla sekä millaisin seurauksin – kaikkea tavarointamista ei ole mielekästä pitää lähtökohtaisesti ei-toivottavana ja tuomittavana. Voidaan esimerkiksi kysyä, onko sillä väliä, ketkä tai mitkä omistavat tiedon maailman geenistöstä.

Esimerkiksi Coombe (2003, 377) katsoo mainitun kysymyksen olevan hyvinkin merkittävä todetessaan, että ellei asiaan millään tavoin kyetä vaikuttamaan, suurin osa maailman geenistöä koskevasta tiedosta tulee olemaan yksipuolisesti muutamien suuryritysten hallussa. Tällä on taas potentiaalisesti merkittäviä seurauksia inhimilliselle hyvinvoinnille muun muassa siksi, että yritysten intresseissä on ensisijaisesti sellaisten hyödykkeiden tuottaminen, joilla on menekkiä ostovoimaisilla markkinoilla. Siten heikosti toimeentulevien ihmisten tarpeet saattavat jäädä bioteknologiassa heikosti huomioiduiksi. Bioteknologisen tutkimuksen ja patenttien keskittyminen yksityissektorille on kehitysmaille ongelmallista myös siksi, että tutkimustulosten yksityinen patentointi voi mer-

vuoro on käyttää tietokonetta mutta emme joudu kilpailemaan siitä, kenen vuoro on käyttää ideaa kansainvälisen referee-artikkelin tehokkaasta kirjoittamisentavasta. Jos akateeminen maailma olisi sellainen, että artikkeleiden kirjoittamisesta saisi suoraan rahallisen korvauksen, se saattaisi mutkistaa edellistä tilannetta. Tällöin saattaisit tulkita hallussasi olevan välineellisen tiedon kansainvälisten artikkeleiden nopean tuottamisen tavasta olevan sillä tavoin intressiesi kannalta merkittävää, ettet haluaisi jakaa sitä kanssani. Kieltäytymisesi voisi johtua esimerkiksi siitä, että tietäisit minun mahdollisesti tarjoavan artikkeleita samoihin julkaisuihin, jolloin sinun mahdollisuutesi julkaista artikkeleita vähenisi. Tällaista salailevaa tapaasi, tai vaihtoehtoisesti tapaan, *saatettaisiin* kutsua markkinakeskeisessä akateemisessa maailmassa kilpailulakien vastaiseksi. Tällaisessa tapauksessa tieto olisi siis luonteeltaan tietystä mielessä kilpailtua ja kyseisen tiedon leviäminen laskisi sen alkuperäisen kehittäjän markkinaetua. Jos sattuisi *yllättäen* paljastumaan, että tietosi artikkelin nopeasta tuottamisesta olisi tieteen sisäisen kehityksen kannalta hyödyllinen, tällöin kyseisen tiedon mahdollisimman laaja levittäminen olisi tieteen sekä oletettavasti myös sen käytäntöön soveltajien kannalta tai yleisemmin koko yhteiskunnan kannalta hyödyllistä.

kitä sovellusten muuttumista liian kalliiksi. Ongelman olemassaolo on tunnustettu ja tunnustettu myös bioteknologia-alan suuryrityksessä Syngentassa:

"Kun tutkimuksen prioriteetit määräytyvät investoinneista saatavan rahallisen palautteen mukaan, on todennäköistä, että ostovoimaisten ihmisten tarpeet ovat etusijalla pienoviljelijöiden köyhyyden poistamiseen kytkeytyvien tarpeiden sijaan" (Leisinger 2003, 6).

5.5 Patentit kapitalististen markkinoiden institutionaalisina ennakkoehtoina

Ovatko patentit siis ylipäätään välttämättömiä, ja jos ovat, missä mielessä ja millaisissa olosuhteissa? Aineellisten objektien omistusoikeuksia pidetään totuusti muun muassa taloussosiologiassa markkinoiden *välttämättöminä* institutionaalisina ennakkoehtoina. Omistusoikeudet ovat markkinoiden *sine qua non*¹²⁹ (Boyle 2003, 41), eli ilman omistusoikeuksia ei olisi markkinoita. Tässä mielessä omistusoikeudet eivät ole ainoastaan toimintaa säänteleviä vaan myös toimintaa konstituivia instituutioita.

Jos tuottajat pelkäävät toisten kykenevän kaappaamaan ja ottamaan käyttöönsä heidän työvälineitään, tuotteitaan ja pitkän aikavälin investointejaan, tämä vaikuttaa lannistavasti heidän haluunsa kehittää tuotantoa. Tämä taas merkitsee markkinoiden taantumista tai estettä uusien markkinoiden rakentamiselle. Taloudellisen vaihdon edellytyksenä eivät ole ainoastaan selvästi määritellyt käyttöoikeudet, vaan myös omistajuutta koskevat omistusoikeudet. Jotta voit myydä jonkin objektin, sen täytyy olla sinun omaisuuttasi tai sinulle on pitänyt myöntää valta toimia myytävän omaisuuden omistajan puolesta. (ks. Sayer 1995, 149, 164) Koska omistusoikeudet ovat eräs taloudellisen vaihdon välttämättömistä ennakkoehtoista, on selvää, että jos jokin asia halutaan tuoda esimerkiksi markkinavaihdon piiriin, ehtona on markkinavaihdon mahdollistavien omistusoikeuksien määrittely ja voimaan saattaminen.

Tämä houkuttaa ajattelemaan, että myös tiedolla on oltava selkeät sen omistamista koskevat säännöt. Onhan tietopohjaisessa kapitalismissa menestymisen yhtenä ehtona se, että toimijalla on omistuksessaan jotain, mitä on kannattavaa myydä. Patentit onkin nähty nykyään hyödykkeiden markkinoille saattamisen välttämättöminä institutionaalisina ennakkoehtoina erityisesti teknologisiin innovaatioihin perustuvilla aloilla. Lisäksi on esitetty olevan tärkeää, että mahdollisimman suuri osa rekisteröidyistä patenteista siirtyy myös aktuaalisesti taloudellisten toimijoiden käyttöön (ks. Arai 2000)¹³⁰.

¹²⁹ "Sine qua non" on latinan kielestä periytyvä oikeusopillinen termi. Termi viittaa jonkin asian välttämättömyyteen ennakkoehtoon tai kyseessä olevan asian olemassaolon kannalta välttämättömyyteen toimintaan. Kiitokset Juhana Toivaselle tämän termin merkityksen selvittämisessä auttamisesta.

¹³⁰ Esimerkiksi Japanissa oli vuoden 1996 tilastotietojen mukaan 460 000 käyttämätöntä patenttia. Tämän vuoksi ei olekaan yllättävää, että patenteille halutaan luoda omat markkinat: *"Kun patenttien ymmärretään olevan omaisuutta, se merkitsee halua tehdä niistä kaupattavia. Olisi kätevää, mikäli niille olisi markkinat samassa mielessä kuin kaloille, vi-*

Patentit olisi siis houkuttelevaa laskea markkinoiden välttämättömien institutionaalisten ennakkoehtojen joukkoon. Onko asia kuitenkin näin yksiselitteinen? Esimerkiksi Drahos ja Braithwaite (2002, 155) eivät vaikuta tähän uskovan, sillä heidän mukaansa patenttijärjestelmä ei ole tärkeä markkinoille. Markkinat tarvitsevat kuluttajia ja ostajia, mutta patentit eivät luo haluavia kuluttajia. Tällainen näkemys ei ole itsessään erityisen vakuuttava, koska siinä todetaan ainoastaan kuluttajien ja ostajien muodostavan markkinoiden tarvitsemat toimijat. He toteavatkin täsmennykseksi patenttijärjestelmän olevan merkittävässä roolissa sen suhteen, *kuka tai ketkä voivat hyötyä taloudellisesti*, ja missä määrin, *markkinoilla olevista taloudellisista mahdollisuuksista*.

Jos esimerkiksi bioteknologia-alan yritys antaa joltain yliopistolta tilaamansa tutkimustyön¹³¹ tulokset julkiseen käyttöön tai joutuu antamaan kilpailijoilleen keksintönsä valmistuslisenssin, yrityksen saama taloudellinen hyöty jää todennäköisesti pienemmäksi kuin silloin, jos se olisi hankkinut keksinnölleen patenttisuojan tai kyennyt välttämään valmistuslisenssin myöntämisen toiselle yritykselle. FEC:n (2002, 9–12) näkemyksen mukaan patenttilainsäädännön puuttuminen johtaisi siihen, että yritykset tulisivat mitä ilmeisimmin vähentämään geeniteknologian käyttöä esimerkiksi maataloudessa ja innovaatioihin tähtäävä tutkimus hidastuisi todennäköisesti ainakin yksityissektorilla, koska yritykset eivät voisi tällöin olla varmoja kyvystään kattaa investointejaan. Tämä on keskeisin taloudellinen syy sille, miksi geeniteknologia-alan yritykset ovat

hanneksille ja muille tuotteille. Kiinteistö- ja työmarkkinoiden tapaan tulisi olla myös patenttimarkkinat. Tällaisten markkinoiden luominen ja patenttien kaupan helpottaminen auttaisi niiden tehokkaampaa hyödyntämistä.” (Arai 2000, 79)

¹³¹ Patentoinnissa on tiettyyn rajaan saakka kyse samanlaisesta sosiaalisesta käytännöstä kuin tieteen tekijän keinosta saada jokin idea tai teoria ”omiin nimiinsä”. Tieteen kentällä idea kuuluu tutkijalle vasta sitten, kun hän on antanut sen eteenpäin julkaisemalla sen esimerkiksi jossain tieteellisessä aikakauslehdessä. Samalla tavalla patentin saaminen edellyttää jonkin idean antamista eteenpäin eli sen tekemisestä julkiseksi patenttitoimistojen välityksellä. Yhtäläisyydet vaikuttavat loppuvan tähän. Tieteen kentällä tapahtuva julkaiseminen tekee ideasta ja teoriasta kaikkien yhteistä omaisuutta siinä mielessä, että kukin voi käyttää kyseistä ideaa tai teoriaa ilman korvausta omassa työssään plagiarismin ja tekijänoikeuksien rajoissa (esim. O’Neill 1998, 146). Tältä osin tieteessä ei tunneta – tai paremminkin ei ole perinteisesti tunnettu – yksityisomaisuusinstituution varaan rakentuvia patenteja, jotka antaisivat oikeuden sulkea muut toimijat jonkin idean käyttämisen ulkopuolelle. Tutkija ”hyötyy” löydöksistään ja keksinnöistään lähinnä kollegoilta saadun tunnustuksen ja arvostuksen sekä niistä koituvien mahdollisten hyötyjen kautta. O’Neill (emt., 147) onkin sitä mieltä, että ”omistusoikeudet” eivät ole mielekäs kategoria tieteessä. Kysymys tieteellisten tulosten ja suoritusten, kuten opetuksessa käytettävien opetusaineistojen, patentoinnista on lopulta *normatiivoinen* kysymys, koska niiden kaupallistaminen ja siten markkinamekanismien käyttäminen tieteessä on *mahdollista*. Näihin teemoihin liittyvistä argumenteista (puolesta ja vastaan) katso O’Neill (emt., luku 11). Todettakoon tässä yhteydessä yksi tieteen sisäisen kehityksen kannalta huolestuttava kehityssuunta. Patentointikäytäntöjen *aktuaalinen* yleistymisen tieteessä voi johtaa sellaisten ideoiden ja tutkimustulosten korostuneeseen kehittämiseen, joilla on välitöntä teknologista ja kaupallista hyödynnettävyyttä. Tämänkaltainen niin sanotun onnistuneen tieteen kriteeri on kuitenkin ainoastaan kontingentissa yhteydessä tieteen sisäiseen kehitykseen (emt., 156). Avoimen kommunikaation mahdollisuuksien hidastumisen ja rapautumisen ohessa tieteen markkinamalli, ja sen mukanaan tuoma ”pakkomielteinen” kiinnostus kaupallistettavissa olevan tutkimustiedon tuottamiseen, voi johtaa tieteen pitkän aikavälin kehityksen ja siten tulevan tutkimuksen kannalta merkittävän tiedon kasvun hidastumiseen.

halunneet vahvistaa patenttilainsäädäntöä. Yritysten taipumuksena onkin esittää patentit paitsi yleistä hyvää palvelevina myös kaupallisen toimintansa välttämättöminä institutionaalisina ennakkoehtoina. Tämä on kuitenkin eri asia kuin se, ovatko patentit *markkinoiden* välttämätön institutionaalinen ennakkoehto. Tilanteen voi nähdä eräissä mielessä päinvastaisena. Mitä vapaammin tieto pääsee leviämään ja mitä vapaammin eri toimijat voivat käyttää tietoa, sitä enemmän on edellytyksiä kilpailulle eikä monopoleille perustuvien markkinoiden kehittymiselle. Lisäksi on nähtävä, että patenttien suhde innovaatioiden tekemiseen on eri asia kuin patenttien suhde innovaatiotoiminnan rahoittamiseen ja kaupallistamiseen (Mgbeoji 2006, 26). On mielekästä ajatella, että patenttilakien lakkauttaminen vaikuttaisi paljon voimakkaammin innovaatiotoiminnan (riski)rahoitukseen kuin ihmisten luovuuden käyttöön erilaisten innovaatioiden kehittämiseksi.

Markkinat – tässä yhteydessä ymmärrettynä abstraktiksi taloudellisen vaihdon institutionaaliseksi kehikseksi – eivät itsessään edellytä tiedon määrittelyä *yksityisomaisuus*instituution piiriin kuuluvaksi kauppatavaraksi, koska markkinoilla on mahdollista vaihtaa myös *yhteisomistuksessa* olevia objekteja¹³². Tästä abstraktista huomiosta käsin voi päätellä, että yksityisomistukseen perustuvat patentit eivät ole markkinoiden olemassaolon välttämättömiä institutionaalisia ennakkoehtoja. Sen sijaan ne vaikuttaisivat olevan välttämättömiä ennakkoehtoja sille, että yksityiset toimijat pystyvät hyötymään *tiedollisista innovaatioistaan kapitalistisessa markkinataloudessa* (ks. May 2004, 455). Lisäksi voidaan sanoa, että patentit ovat välttämätön ennakkoehto kapitalististen sosiaalisten suhteiden laajentamiselle tiedontuotannon kentälle.

Yksityisen voitontavoittelun kannalta ratkaisevaa on se, miten turvata jonkin informaation tai tiedon kehittäjän oikeudet saada kehitystyöstään taloudellista hyötyä. Jatkuvaan kilpailuun perustuvassa talousjärjestelmässä olisi epärealistista olettaa, että toimijat ovat halukkaita jakamaan taloudellisesti arvokasta tietoa ja informaatiota muiden kanssa. Päinvastoin toimijat ovat sekä haluttomia jakamaan heidän tietoaan että pyrkivät hyötymään toisten hallussa olevasta tiedosta (esim. Sayer 1995, 153). Tämän vuoksi tiedosta on kyettävä tuottamaan kapitalistisessa markkinataloudessa käsitys, jonka mukaan se olisi kilpailun kohteena oleva niukka resurssi. Ilman tällaista käsitystä taloudellisen hyödyn hankkiminen olisi yksityisille toimijoille joko vahvasti rajoitettua tai mahdotonta. Tiedosta pyritään sepittämään niukka resurssi nimenomaisesti aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien avulla. (May & Sell 2006, 19) Tällaisen tiedon perusluonteen vastaisen sepittämisen onnistumiseen tarvitaan huomattava määrä symbolista valtaa. Tämän näkemyksen jakaa itse asiassa myös uusliberalistisen ajattelutavan keskeisenä oppi-isänä pidetty F.A. Hayek (1998 [1988], 51), joka puhui tosin pakotetusta eikä sepitetystä niukkuudesta, mutta taustalla oleva ajatus on sama: aineettomien objektien omistettavaksi te-

¹³² Yhteisomistukseen pohjautuvaan sosialistiseen markkinatalouteen liittyvistä yhteiskuntatieteellisistä ja filosofisista kysymyksenasetteluista ks. Sayer (1995).

keminen edellyttää niiden ymmärtämistä niukoiksi resursseiksi¹³³. Tiedon kuvaaminen aidoksi kauppatavaraksi on vielä keinotekoisempaa, kuin Polanyille (1957, 72) oli esimerkiksi maan kuvaaminen kauppatavaraksi, mutta kuten maankin tapauksessa, tiedon osalta tämä yhteishyödykkeiden ”aitaamista” edistävä sepittäminen auttaa rakentamaan aktuaalisia markkinoita.

Toisin kuin materiaalistien objektien omistusoikeudet, patentit ja muut aineettoman omaisuuden omistusoikeudet eivät johdu aineettoman omaisuuden niukkuudesta vaan ovat seurausta tarpeesta tehdä tiedosta ja informaatiosta keinotekoisesti ja pakotetusti niukka resurssi. Niukkuuden sepittämisellä tiedon ja informaation ominaisuudeksi ja niiden muuttamisella sitä kautta kauppatavaroiksi on keskeisen tärkeä rooli tietopohjaisessa kapitalismissa. (May & Sell 2006, 22) Kehitystyön tehneen yrityksen voitot on taattava, ja siihen tarvitaan vahvoja aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia vastoin tiedon ei-kilpailtua perusluonnetta.

Braudel (1982, 575–577) teki aikoinaan tärkeän käsitteellisen erottelun erottaessaan ”monopoleihin, spekulatioon ja valtaan” pohjautuvan kapitalismin ”vapaan [mutta samalla myös säännellyn, IK] kilpailun” periaatteeseen pohjautuvasta markkinataloudesta¹³⁴. Tietopohjaisen talouden esiin nousemisessa onkin kyse nimenomaisesti kapitalismin eikä markkinatalouden historiallisesta muodosta. Kapitalismi ei kuitenkaan eliminoi tietointensiivisessä vaiheessa kokonaan kilpailua ja markkinataloutta vaan ”jatkaa olemistaan niiden yläpuolella ja ohessa” (emt., 577). Yksityisomistuksellisista patenteista on perusteltua puhua markkinoiden *välttämättöminä* institutionaalisina ennakkoehtoina sillä ehdolla, että keskustelu rajataan kapitalistiseen markkintalouteen. Ilman oikeudellisesti sitovia patentteja ja lisensointisääntöjä yritysten välillä vallitsisi jatkuva epätietoisuus toisten oikeuksien ja velvollisuuksien jakaantumisesta. Tämä taas johtaisi markkinoiden enemmän tai vähemmän krooniseen epävakauteen. Tällainenkin positio jättää kuitenkin avoimeksi sen, kuinka vahvasti suojattuja patenttien tulisi olla, kuinka pitkään patenttien tulisi olla voimassa tai millaisten objektien patentointi on hyväksyttävää.

Tässä yhteydessä kannattaa palauttaa mieleen monimekanismisuuteen ja epäpuhtauden periaatteeseen liittyviä kriittisten realistien, Bungen ja Hodgsonin ajatuksia. Mahdollistaessaan monopolien rakentumisen patentit paremmin tukahduttavat kuin edistävät kilpailuun perustuvaa hyödykkeiden ja palveluiden vaihtoa markkinoilla. Markkinoilla tapahtuvaan hyödykkeiden ja palveluiden vaihtoon vaikuttaa erilaisia metamekanismeja, kuten patenttilainsäädännön välityksellä mahdollistuva monopolisoituminen, joka on määriteltävissä tietopohjaisen markkinatalouden epäpuhtaudeksi. Monopoleja voi tosin muodostua myös spontaanisti markkinakilpailun yhteydessä (Sayer 1995, 15). Patentit eivät ole myöskään kartellien muodostumisen välttämätön ennakkoeh-

¹³³ Hayek ei pitänyt itsestään selvänä sitä, että tällainen ”pakotettu niukkuus” olisi tehokkain keino edistää ihmisten luovaa toimintaa. Tältä osin aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien nimeen vannovat uusliberalistit ovat hylänneet oppi-isänsä ajattelutavan varsin täydellisesti.

¹³⁴ Viitatessani kapitalismin ja monopolien väliseen suhteeseen hyödynnän tutkimuksessani Braudelia, koska hän korosti sitä, että monopolisoituminen kuului kapitalismiin jo 1800-luvulla eikä suinkaan vasta 1900-luvun alkupuolelta alkaen, jolloin kehitettiin ensimmäiset monopolikapitalismia käsittelevät teoriat.

to, mutta ne ovat hyödyllisiä kartellien olemassaolon peittämisessä sekä erityisesti niiden vahvistamisessa (ks. Drahos & Braithwaite 2002, 48).

Olipa kyse sitten markkinakilpailun tai patenttilainsäädännön kautta rakentuvasta monopolisoitumisesta, yksityisomaisuus ja kilpailu eivät siis liity automaattisesti toisiinsa, ja yksityistäminen ei merkitse välttämättä kilpailun lisääntymistä (Sayer 1995, 165). Spontaanisti kehittyneisiin, muut toimijat ulosulkevaan luonnon resurssien hallintaan tai valtiollisen lainsäädännön tukemaan patenttijärjestelmään perustuviin monopolistisiin positioihin sisältyy monopolihinnoittelun mahdollistamien "supervoittojen" hankkiminen niin kauan, kunnes muut taloudelliset toimijat kykenevät kehittämään esimerkiksi kilpailukykyisempää teknologiaa, patenttien voimassaoloaika umpeutuu tai kilpailuviranomaiset haastavat yrityksen oikeuteen esimerkiksi määräävän markkina-aseman väärinkäytöstä.

Taloudellisesti arvokkaaksi tulkitun tiedon omistamista on säännelty historian kuluessa eri tavoin. Patenttijärjestelmän osalta on toteutettu hieman yli kahdenkymmenen viime vuoden kuluessa suhteellisen radikaaleja muutoksia. Nämä radikaalit muutokset ovat tehneet mahdolliseksi aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen. Tutkimukseni loppuosa käsittelee näihin teemoihin liittyviä kysymyksiä.

6 GLOBALISOITUVA PATENTTIJÄRJESTELMÄ JA AINEETTOMAN OMAISUUDEN HALTUUNOTTAMISEN GLOBAALIVAIHE

6.1 Globalisoitua patenttijärjestelmä

”Patenttijärjestelmä on tiedonlevitysjärjestelmä, se on olemassa siksi, että se edistäisi tekniikan kehittymistä, kansakunnan hyvinvointia. Tavoitteen kannalta keskeistä on uuden teknisen tiedon tuominen yhteiskunnan hyödynnettäväksi. Patentti on yhteiskunnan keksijälle myöntämä yksinoikeus, jonka vastineeksi keksijän on sallittava keksintönsä julkaiseminen. Patentin voi saada teollisesti käyttökelpoiseen keksintöön, joka on uusi ja eroaa olennaisesti aikaisemmista.” (Patentti- ja rekisterihallitus 2006)

Suhteellisen avoimen globalisoituvan patenttijärjestelmän luonteeseen ja muutoksiin vaikuttavat keskeiset kollektiiviset toimijat on jaettavissa kuuteen kategoriaan: valtiot, valtioiden väliset organisaatiot, yritykset, kansalliset ja kansainväliset liike-elämän organisaatiot, kansalliset ja kansainväliset kansalaisjärjestöt sekä episteemiset yhteisöt (Braithwaite & Drahos 2000, 65–75). Esimerkiksi yritykset voidaan itsessään määritellä vuorostaan sosiaalisiksi järjestelmiksi, jotka koostuvat ensinnäkin erilaisista ja eri tavoin hajaantuneista tehtäväalueista (kuten koordinoinnista, tutkimuksesta ja tuotekehittämisestä, markkinoinnista ja myynnistä). Toiseksi niillä on tietynkaltainen (kuten hierarkkinen) organisaattiorakenne. Kolmanneksi niillä on toimintaympäristö, joka koostuu muun muassa toisista yrityksistä ja asiakkaista. Neljänneksi ne toimivat tiettyjen mekaniismien, kuten hyödykkeiden ostamisen ja myymisen, välityksellä ja jotka tekevät niistä nimenomaan yrityksiä, eikä esimerkiksi hyväntekeväisyysjärjestöjä. (ks. Pickel 2006, 20–21; myös Dicken 2007, 137–172)

Globalisoituvan patenttijärjestelmän kohdalla ei toteudu sen enempää suljetun järjestelmän sisäinen kuin ulkoinenkaan ehto. Sisäinen ehto ei toteudu esimerkiksi siitä syystä, että patenttijärjestelmän toimijoiden itsetulkinnat ja tulkinnat heidän, tai heille määritellyistä, positioistaan sekä niihin kuuluvien oikeuksien ja velvollisuuksien oikeutuksesta voivat muuttua. Ulkoinen ehto jää

taas toteutumatta, koska patenttijärjestelmään vaikuttavat ulkoiset tekijät voivat muuttaa sen koostumusta, rakennetta tai sitä konstituivia sääntöjä. Tästä tarjoo esimerkin 1990-luvulla voimistunut AIDS-epidemia (ulkoisissa olosuhteissa tapahtunut muutos), jonka nostattama yhteiskunnallinen liikehdintä loi painetta patenttijärjestelmän sääntöjen muuttamiseen.

Eri toimijoilla on patenttijärjestelmässä toisistaan eroavia suhteellisen keskeisiä positioita. Nämä positiot sisältävät erilaisia velvollisuuksia ja oikeuksia, jotka sekä rajoittavat että mahdollistavat kyseisiin positioihin sijoittuvien toimijoiden toimintaa. Muita keskeisiä globalisoituvan patenttijärjestelmän osia ovat monenkeskiset sopimukset, joista tässä tutkimuksessa keskitytään siis WTO:n TRIPS-sopimukseen ja vähäisemmistä määrin myös YK:n biodiversiteettisopimukseen¹³⁵. Näiden lisäksi globalisoituvan patenttijärjestelmän osatekijöiksi on syytä laskea alueelliset patenttijärjestelmät, niiden keskeiset sopimukset¹³⁶ ja kansalliset patenttijärjestelmät. Globalisoituvan patenttijärjestelmän keskeisen ympäristötekijän muodostaa puolestaan globaali kapitalismi. Globalisoituvan patenttijärjestelmän keskeiset koossapitävät siteet ovat järjestelmän osien välisiä suhteita, kuten geeniteknologia-alan yritysten ja valtioiden väliset suhteet. Globalisoituvan patenttijärjestelmän keskeinen mekanismi on taloudellisesti merkittävän tiedon saatavuuden ja hyödynnettävyyden sääntely. Tarkemmin ottaen sen tehtävänä on tarjota samanaikaisesti taloudellisia kannustimia innovaatioiden kehittäjille ja mahdollistaa patentoidun tiedon leviäminen julkistamalla patentoitavia innovaatioita kuvaavat asiakirjat. Innovaatiot ovat puolestaan kapitalismia muuttavan yhden prosessin eli ns. "luovan tuhoamisen" (Schumpeter 1961) keskeinen osatekijä. Globalisoituva patenttijärjestelmä ei ole empiirisiä säännönmukaisuuksia "aiheuttava" sulkeutunut kokonaisuus vaan ajassa muuttuva prosessinomainen poliittisten, taloudellisten ja kulttuuristen suhteiden verkostoista muodostunut suhteellisen avoin, keinotekoinen ja konkreettinen sosiaalinen järjestelmä.

¹³⁵ Globalisoituvan patenttijärjestelmän näkökulmasta kasvien ja eläinten käyttöä geeniteknologiassa sääntelee WTO:n, WIPO:n sekä TRIPS-sopimuksen ja biodiversiteettisopimuksen ohessa monimutkainen hallitustenvälisten sopimusten ja organisaatioiden joukko. Elintarvikkeissa ja maataloudessa käytettäviä kasvien geneettisiä resursseja koskeva kansainvälinen sopimus (*International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture, ITPGRFA*) liittyy ennen kaikkea kasvien käyttöön mutta sisältää myös aineetonta omaisuutta sekä maanviljelijöiden oikeuksia (*Farmers' Rights*) että alkuperäiskansojen asemaa koskevia lausekkeita. Kasvinjalostajien oikeuksia hallinnoi puolestaan Uusien kasvilajikkeiden suojaamisen kansainvälinen liitto (*International Union for the Protection of New Varieties of Plants, UPOV*). Maailman aineettoman omaisuuden järjestössä (*World Intellectual Property Organization, WIPO*) käydyt neuvottelut vaikuttavat taas suoranaisesti aineettoman omaisuuden omistusoikeuksiin. (ks. FEC 2002) En käy systemaattisesti läpi esimerkiksi yksittäisten kansallisvaltioiden tai suuryritysten positioiden välisiä suhteita globalisoituvan patenttijärjestelmän sisällä. Lisäksi jätän tarkastelun ulkopuolelle valtiollisten patenttitoimistojen roolin. Tutkimukseni ulkopuolelle jäävistä toimijoista sekä niiden roolista aineettoman omaisuuden sääntelyn globalisoinnin konfliktuaalisella kentällä löytyy lisätietoja muun muassa Braithwaiten ja Drahosin (2000, 39–87) teoksesta (ks. myös FEC 2002).

¹³⁶ Tältä osin voidaan puhua Euroopan, Latinalaisen Amerikan, Pohjois-Amerikan, Aasian sekä Afrikan patenttijärjestelmistä tai ainakin kyseisillä alueilla voimassaolevista patenttien suojaamisen oikeudellisista viitekehyksistä (ks. Mgbeoji 2006, 40–41).

Tutkimuksessani on rajauduttu globalisoituvan patenttijärjestelmän osalta ensisijaisesti erilaisiin elämän muotoihin ja niiden osiin kohdistuviin geeniteknologisiin patentteihin. Tällaiset patentit on jaettavissa neljään ryhmään: a) eläimiin, b) ihmisiin¹³⁷, c) ruokakasveihin¹³⁸ sekä d) mikro-organismeihin liittyviin patentteihin (ks. Council for Responsible Genetics 2000).

Tieto on eriskummallinen markkinoilla myytävä kauppatavara. Kauppatavarana tiedon paradoksaalisin ominaisuus on tunnetusti se, että sen arvo ei ole ostajan tiedossa, ellei hän tunne etukäteen ostettavan tiedon sisältöä, ja jos taas tiedämme minkä sisältöistä tietoa olemme ostamassa, tällöin meidän ei tarvitse sitä enää ostaa. Tiedon ja informaation ominaispiirteisiin kuuluu lisäksi usein se, että sen ostaja voi tehdä siitä useita kopioita ja näin mahdollisesti myydä sitä eteenpäin. (esim. Arrow 1962) Tiedon merkittävä erityisominaisuus on myös se, että eteenpäin myytynäkin se säilyy myyjän hallussa. Mitä merkittävämmäksi tiedon taloudellinen merkitys tulkitaan ja mitä enemmän tietoa ja informaatiota tuotetaan, sitä ongelmallisemmaksi muuttuu sen määrittäminen, mikä kuuluu kenellekin ja mitä tiedolla/tiedolle voi tai saa tehdä. Globalisoituva patenttijärjestelmä, ja yleisemmin aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia koskeva lainsäädäntö, pyrkii tarjoamaan osaltaan ratkaisun näistä tiedon erityisominaisuuksista johtuviin pulmiin¹³⁹.

Patenttijärjestelmän uusintamisen ja muuttamisen seuraukset voivat olla sekä tarkoitettuja että ei-tarkoitettuja esimerkiksi patenttijärjestelmään kuului-
vien toimijoiden valtasuhteiden epäsymmetrisyyden asteen mukaan. Patenttijärjestelmän muuttamiseen tähtäävä sosiaalinen toiminta voi kohdistua sekä organisaatioihin (kuten WIPO:oon ja WTO:hon) että kansainvälisessä laissa määriteltäviin sääntöihin (kuten patenttien sovellusalaan, suojaamisen asteeseen ja patenttien voimassaoloaikaan). Patenttijärjestelmän sääntöjen muuttaminen edellyttää sellaisten kognitiivisten ja materiaalistien resurssien olemassaoloa, jotka mahdollistavat haluttujen uusien sääntöjen legitimoinnin ja toimeenpanon. Uusin merkittävä ja laajamittainen patenttijärjestelmän muuttamiseen tähdännyt prosessi saatiin ”päätökseen” vuonna 1994 TRIPS-sopimuksen muodossa. Siinä muutettiin patenttijärjestelmän toimijoiden oikeuksia ja velvollisuuksia sekä mahdollistettiin uudentyyppisten aineettomien objektien ja niiden valmistusprosessien patentointi. Kyseistä sopimusta on mielekästä pitää globalisoituvan patenttijärjestelmän alun symbolina.

Prosessuaalinen siirtyminen kansainvälisestä globalisoituvaan patenttijärjestelmään on merkinnyt muutoksia muun muassa sen suhteen, miten yleisesti

¹³⁷ Human Genome Diversity Projectin tavoitteena on ollut kerätä veri-, hius-, ja solunäytteitä noin 700 alkuperäiskansan jäseniltä ympäri maailman. Projektissa on kyse tutkijoiden patentoimiin geeneihin pohjautuvan ns. ”geenipankin” luomisesta.

¹³⁸ Ruoka- ja lääketuotannon kannalta merkittävien kasvien patentointi perustuu pitkälti kehitysmaiden geneettisten resurssien hyväksi käyttämiseen.

¹³⁹ Patentoitu keksintö muistuttaa tietyiltä osin mitä tahansa muuta kolme eri vaihetta läpikäyvää kauppatavaraa. Ensimmäiseksi sen tuottamiseen ja kehittämiseen investoidaan rahaa samalla tavoin kuin materiaalistien hyödykkeidenkin kehittämiseen. Tätä vaihetta seuraa hyödykkeen myyminen tai vuokraaminen, joiden välityksellä keksinnöillä hankitaan tuloja ja voittoa. Kolmas vaihe on hyödykkeen loppukäyttö sen viimeisen vastaanottajan toimesta. (Polanyi, M. 1944, 64–65)

saatavissa olevan tiedon ja yksityisomaisuudeksi laskettavan tiedon välistä suhdetta arvioidaan. Kolmenkymmenen viime vuoden selkeä kehityssuunta on ollut näiden välisen tasapainon järkkyminen yksityisomaisuuden vahvistamisen suuntaan: siinä missä patenteille ei haluttu ennen määräävää asemaa, nykyään vallitseva asenne vaikuttaa olevan paremminkin se, että yleisesti saatavissa olevan tiedon aluetta halutaan minimoida aina kun mahdollista (ks. Boyle 2004, 2). Esimerkiksi maataloudessa tieteellisiä saavutuksia ja maatalouden käytäntöjä parantavia keksintöjä pidettiin aiemmin ennen kaikkea julkisina hyödykkeinä. Tämä malli on kuitenkin murtunut, ja yksityisten patenttien määrä on kasvanut huomattavasti myös maataloussektorilla. Mallin murtuminen on erityisen selvää Yhdysvalloissa, mutta tämä kehityskulku on maailmanlaajuinen. Yhdysvalloissa maataloussektorin yksityisten patenttien vuosittainen määrä on kasvanut selvästi alle viidestäkymmenestä yli kuuteensataan vuosien 1985–2000 välillä. (Delmer ym. 2003, 1666)

Mainittu esimerkki ilmentää laajempaa patenttijärjestelmän muutostendenssiä eli patenttien määrän kasvamista. Eräiden arvioiden mukaan muun muassa Yhdysvalloissa vuosittain myönnettävien patenttien määrä on kaksinkertaistunut vuosien 1993–2003 välillä (Correa 2003, 415). Yhdysvalloissa on myönnetty vuoden 1990 jälkeen yli puolitoista miljoonaa patenttia ja yksistään vuonna 2001 myönnettiin 170 000 patenttia (Ziedonis 2004, 804).¹⁴⁰ Lainsäädännön muuttaminen on edistänyt merkittäväällä tavalla patenttien määrän kasvamista. Yhdysvaltain korkein oikeus antoi vuonna 1980 lausunnon, jossa todettiin vapaan kilpailun politiikan vaikuttavan keskeisellä tavalla lakiin (*runs deep in our law*), mutta myös keksimiseen kannustamisen katsottiin vaikuttavan lakiin yhtä merkittäväällä tavalla (*runs no less deep*). Tämä oli ensimmäinen kerta vuoden 1912 jälkeen, kun korkein oikeus oli asettanut nämä kaksi poliittista tavoitetta samanveroisiksi. Kun vapaa kilpailu ja yksityiset patenttioikeudet nähtiin laissa yhtä tärkeiksi vuonna 1980, ei mennyt pitkään, kun painopiste siirtyi aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien suojaamisen vahvistamisen eli keksimisen kannustamisen suuntaan ohi vapaan kilpailun. Yksi tämän siirtymän keskeinen syy oli siinä, että aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien haltijoiden uskottiin olevan merkittäviä toimijoita Yhdysvaltain taloudellisen kilpailukyvyen edistämisen kannalta. (ks. May & Sell 2006, 141) Vuosi 1980 symboloi patenttien heikentämisen aikakauden loppua ja vastaavasti patenttien vahvistamisen yhä edelleen jatkuvaa aikakauden alkua.

Uusliberalistisessa ajattelutavassa aineettoman omaisuuden pakotetusta suojaamisesta ja innovaatiotoiminnan kannustamisesta on tehty tiettyjen toimijoiden voittojen maksimoimisen nimissä ”vapaan kilpailun” periaatetta tärkeämpiä tavoitteita. Tältäkin osin uusliberalistinen ajattelu poikkeaa Smithin klassisesta liberalismista, koska Smithille voiton suhdeluvun pieneneminen oli vähäisempi huoli kuin erilaisten monopolististen käytäntöjen muodostuminen (Arrighi 2007, 45–47). Nykyinen globalisoituva patenttijärjestelmä on esimerkki Smithille vieraasta tavasta taata jo ennestään vahvoille toimijoille taloudellisia kannustimia kilpailun edistämisen kustannuksella. Tähän on syytä lisätä se

¹⁴⁰ Vuonna 2003 vastaava luku oli noin 160 000 patenttia (Correa 2003, 415).

huomautus, että ”vapaan kilpailun” periaate saattaa toki olla jollain tavoin tutkimusta hyödyntävä lähtökohta, mutta kapitalismin ”normaalivaiheen” kuvauksena se on toki pelkästään myytti.

Kolmekymmentä viime vuotta on merkinnyt myös patenttien sovellusalan laajentamista elävien organismien suuntaan. Tämän muutoksen kannalta ratkaisevassa roolissa on ollut Yhdysvaltain korkeimman oikeuden vuonna 1980 tekemä yksittäinen päätös (*Diamond vs. Chakrabaty*), jonka mukaan geneettisen muuntelun tekniikoiden avulla kehitetty öljyä kuluttava bakteeri kuuluu geneettisesti muunneltuna mikro-organismina patentoitavien objektien joukkoon. Tämän päätöksen myötä luonnossa esiintyvät, mutta kontrolloiduissa olosuhteissa eristetyt, kuten DNA:n osien eristäminen verestä, objektit määriteltiin patentoitaviksi. Tässä oli kyse yleisesti omistusoikeuksien historian ja erityisesti bioteknologian näkökulmasta erittäin laajakantoisesta patenttipäätöksestä, koska sen seurauksena yhä suurempi joukko eläviä aineita ja organismeja tuli vähintäänkin potentiaalisesti patentoitavuuden, tavaroistamisen ja yksityisomaisuuden piiriin¹⁴¹. (esim. May & Sell 2006, 144–145; myös Human Development Report 1999, 69)

Euroopan patenttitoimiston (*European Patent Office* eli EPO) kautta haettujen bioteknologia-alan patenttien määrä kasvoi vuosien 1991–2002 välisenä aikana vuosittain 8,3 %, kun vastaavana aikana EPO:n kaikkien patenttihakemusten määrä kasvoi vuosittain 5,7 %. Bioteknologia-alan patenttihakemusten määrän kasvu on ollut voimakasta erityisesti vuoden 1994, eli TRIPS-sopimuksen solmimisen, jälkeen. Vuonna 2002 EPO:ssa haetuista yhteensä 5 800 bioteknologia-alan patentista eniten eli 39,9 % oli peräisin Yhdysvalloista. Vastaavasti EU:n alueelta patenttihakemuksia tuli yhteensä 34,5 % ja Japanista 13,8 %. Muiden maiden osuudeksi jäi vuonna 2002 siten ainoastaan 11,9 %. Vuoden 2002 jälkeen patenttihakemusten määrässä on tapahtunut hienoista vähenemistä, mikä saattaa olla seurausta EPO:n omaksumista tiukemmista patenttihakemusten arviointikriteereistä. (OECD 2006, 44, 46)

Vuonna 2005 maailmassa oli voimassa yhteensä noin 5,6 miljoonaa patenttia ja samaisena vuonna jätettiin noin 1,6 miljoonaa patenttihakemusta (WIPO 2007d). Patenttien määrän kasvun myötä ovat kasvaneet myös patenteja koskevien oikeudellisten kiistojen kustannukset. Yhdysvaltalaiset yritykset käyttivät jo vuonna 1991 yli miljardi dollaria patenttikiistoihin. Tämä summa vastaa lähes yhtä kolmasosaa näiden yritysten perustutkimukseen ja tuotekehitykseen käyttämästä rahamäärästä. (Ziedonis 2004, 804) Patenteja koskevien kiistojen yleistyminen viittaa osaltaan niin sanottuun ”ei-commonsien tragediaan”, jonka mukaan liian useille toimijoille annetut oikeudet sulkea muita pois voi johtaa resurssien alikäyttöön. Yksityistäminen voi poistaa joitain ”commonsien tragediaan” liittyviä ongelmia joissain tapauksissa, mutta se voi tuottaa myös uusia, ennakoimattomia ongelmia. (Heller & Eisenberg 1998, 698)

¹⁴¹ 1980-luvun alussa Yhdysvalloissa toteutettiin lisäksi erityisesti yliopistojen toimintaan vaikuttanut patenttilain muutos Bayh-Dole Act:n välityksellä. Lainmuutoksen myötä yliopistot saivat omistukseensa julkisrahoitteisessa tutkimuksessa syntyneiden keksintöjen patentit. Tämä johti Yhdysvalloissa nopeasti yliopistojen patenttihakemusten voimakkaaseen kasvuun. (esim. Drahos & Braithwaite 2002, 163–165).

Mistä tämä patenttien ja niitä koskevien oikeudellisten kiistojen määrällinen kasvu kertoo, tai miksi patenttijärjestelmän vahvistamisesta on tullut niin tärkeä tavoite vahvoille taloudellisille toimijoille nykyisessä globaalissa kapitalistisessa markkinataloudessa? Patenttien lisääntymistä on selitetty yleisesti ottaen taloudellisilla, teknologisilla, oikeudellisilla ja kulttuurisilla tekijöillä (Allison & Lemley 2001, 1–2). Patenttien määrän kasvun voi ajatella tietysti kertovan keksintöihin tähtäävän toiminnan lisääntymisestä tai ihmisten ”keksintökapasiteetin” voimistumisesta. Syynä voi olla kuitenkin myös patentoitavuuskriteerien höllentäminen ja/tai ymmärrys siitä, että patentointi on patenttisuojan vahvistamisen myötä entistä houkuttelevampi keino hankkia pääomatuloja. Oikeudellisten kiistojen lisääntyminen on taas helppo tulkita muuttuneen lainsäädännön seuraukseksi, mutta mielekkäämmältä ajattelutavalta vaikuttaa se, että patenttien lisääntyminen on merkinnyt aiempaa suurempia vaikeuksia osoittaa toisiaan lähellä olevien patenttien toisistaan riippumattomuus.

Metodologisen nationalismin näkökulmasta globalisoituvan patenttijärjestelmän keskeinen jännite vallitsee ns. kehittyneiden maiden ja kehitysmaiden välillä. Kehittyneet maat kannattavat useimmiten innovaatiotoiminnan vahvaa suojaamista (Garmon 2002, 1149). Tämä ei ole yllättävää, koska innovaatioiden vahva suojaaminen mahdollistaa tutkimukseen ja kehitystyöhön käytettyjen taloudellisten resurssien takaisin saamisen. Teknologisesti ja taloudellisesti kehittyneiden maiden taipumuksena onkin ollut historian kuluessa vahvistaa ja laajentaa aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia (Falvey ym. 2002, 7), mutta vain, jos se on palvellut niiden teollisuus- ja kauppa-alojen intressejä. Yllättävää ei ole myöskään se, että teknologisesti vähiten kehittyneet valtiot korostavat vastaavasti ”uuden informaation laajan levittämisen tarvetta ja vastustavat aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien suojaamista” heille tärkeillä, mutta heikosti kehittyneillä teollisuudenaloilla (Garmon 2002, 1149). Taloudellisesti rationaalisen valtion intresseissä onkin soveltaa vahvaa patenttisuojaa ainoastaan kansainvälisesti vertailtuna vahvoilla teollisuuden aloilla ja vastaavasti heikkoa patenttisuojaa heikosti kehittyneillä teollisuuden aloilla, jotta se voisi hyödyntää muissa maissa patentoituja prosesseja tai tuotteita (ks. Yu 2006, 52).

Nykyisen patenttijärjestelmän ironinen piirre on se, että ne pitkälle teollistuneet (tai ns. jälkiteolliset) maat, jotka kannattavat korkeaa ja maailmanlaajuisesti yhtenäistä patenttien suojaamisen tasoa, eivät itse varhaisessa teollistumisvaiheessaan kannattaneet vahvoja patenttioikeuksia, koska katsoivat niiden olevan oman taloudellisen kehityksensä kannalta epäsuotuisia. Siten Iso-Britannia ja Yhdysvallat hyväksyivät teollistumisensa alkuvaiheissa ainoastaan heikosti suojatut aineettoman omaisuuden omistusoikeudet, *jotta pystyivät suojelemaan oman maansa teollisuutta ja siten kehittämään maansa elinkeinoelämän kilpailukykyisyyttä*.¹⁴² Esimerkiksi Yhdysvaltoja pidettiin vielä 1800-luvulla aineetto-

¹⁴² Vastaavasti kehitysmaat halusivat 1960–70-luvuilla heikentää kansainvälistä aineettoman omaisuuden lakia koska katsoivat sen silloisen tason olleen intresseilleen eli oman maansa kehitykselle ja teknologisen kuilun kaventamiselle vastakkainen (May & Sell 2006, 156). 1980–90-lukujen kuluessa tapahtunut aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien siirtäminen kehityskysymysten yhteydestä kilpailu- ja kauppakysymysten alaisuuteen merkitsi kuoliniskua tälle tavoitteelle.

man omaisuuden "barbaari-rannikkona" (Aoki 1998, 4), mutta teknologisen kehityksen myötä Yhdysvalloista ja muista teknologisesti pitkälle kehittyneistä maista tuli 1900-luvun kuluessa aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien suojaamisen vahvimpia puolustajia. Nyt nämä 1800-luvulla kehittymässä olleet maat haluavat siis vasta teollistumisensa alkuvaiheessa olevien maiden omaksuman vahvasti suojatut aineettoman omaisuuden omistusoikeudet. (esim. May & Sell 2006; Braithwaite & Drahos 2000) May ja Sell (2006, 187) ovatkin todenneet olevan ironista, miten pitkälle kehittyneiden maiden hallitukset väittävät nykyään, että niiden aikoinaan ylenkatsoma aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien suojaaminen auttaisi ja tukisi vasta teollisuutensa osalta kehittyvien maiden taloutta.

Valtioilta on turha odottaa aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien vahvaa puolustamista, ennen kuin valtiot tulkitsevat niiden olevan sopusoinnussa kansallisten intressiensä kanssa tai ulkoinen paine esimerkiksi patenttijärjestelmän muuttamiseksi kasvaa tarpeeksi voimakkaaksi (ks. Aoki 1998; May & Sell 2006, 112–113). Tällaisesta ulkoisesta paineesta on kyse myös nykyisessä aineettoman omaisuuden harmonisointipyrkimyksessä. Vallitseva "yksi aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien suojaamisen taso soveltuu kaikille" -ajattelutapa on kuitenkin ongelmallinen, koska globalisoituvassa patenttijärjestelmässä kehitysmaiden hallituksilla ei ole kriitikoiden mielestä riittävää mahdollisuutta sopeuttaa aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien suojaamista maansa taloudelliseen kehitystasoon (esim. FEC 2002, 13; Boyle 2004, 4).

Globalisoituvan patenttijärjestelmän valtasuhteissa on tapahtunut kolmenkymmenen viime vuoden aikana eräitä merkittäviä muutoksia. Merkittävin muutos on ollut YK:n alaisen WIPO:n roolin heikentyminen WTO:n voimistuneen roolin kustannuksella. WTO tunnetaan hallitustenvälisenä organisaationa, jonka keskeisiksi tavoitteiksi on määritelty erilaisten kaupan sekä teknologian ja tiedon liikkumisen esteiden poistaminen maailmanlaajuisesti eli talouden liberalisointi. Onkin ironista, että nykyisen WTO -vetoisen globalisoituvan patenttijärjestelmän tavoitteena on käytännössä maailman teknologiamarkkinoiden ja tiedollisten hyödykkeiden markkinoiden uudelleensäätely (ks. Maskus & Reichman 2004, 282) entistä vahvempien ja globaalimpien sääntöjen avulla, jotka tekevät globalisoituvasta patenttijärjestelmästä erityisesti kehitysmaiden kannalta ongelmallisella tavalla joustamattoman.

Vallitsevan patenttijärjestelmän luonteen ymmärtämisen kannalta ei riitä ainoastaan sen keskeisten toimijoiden ja niiden välisistä suhteista muodostuvien, patenttijärjestelmää koossa pitävien rakenteiden tunnistaminen. Lisäksi on tunnettava muun muassa ne kriteerit, joiden täytyessä erilaisten tiedon muotojen patentointi tulee mahdolliseksi. Tämän lisäksi on hyvä tuntea myös aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien ja erityisesti patenttien yleisimpiä oikeuttamistapoja.

6.2 Patentoitavuuden kriteerit ja patenttien oikeuttamistavat

Jotta jollekin tiedolle ja idealle voidaan saada patentti, sen pitää nykyään täyttää seuraavat ehdot: a) ei-ilmeisyys sellaiselle toimijalle, joka tuntee kyseessä olevan alan, eli jos idea on nykyisten taitojen ja teknologioiden näkökulmasta itseltään selvä, se ei täytä patentoitavuuden kriteerejä, b) uutuus, eli idea ei saa olla julkisessa käytössä tai kuulua johonkin aiempaan patenttiin sekä c) teollinen sovellettavuus eli ideaa voidaan hyödyntää liike-elämässä. Tällaiset kriteerit täyttävät patentit myönnetään tuotteille sekä prosesseille tietyksi ajaksi. Nykyisin patenttien voimassaoloaika on vähintään 20 vuotta, jonka jälkeen patentin sisältämästä keksinnöstä tulee julkinen ja kenen tahansa vapaasti käytettävissä oleva. Patentit ovat alueellisia ja pätevät ainoastaan niissä maissa, joihin ne on myönnetty. Patentin erottaa kauppasalaisuudesta se, että patenttoijan täytyy patentissa avoimesti kuvata keksintönsä luonne. Kuvauksen täytyy olla jokaisen kyseessä olevan alan tuntevan ymmärrettävissä. Muut voivat yrittää keksiä tämän yleisesti saatavissa olevan tiedon avulla jonkin paremman keksinnön. Edellytyksenä on, että se poikkeaa substantiaalisesti aiemmin patentoidusta keksinnöstä. (Maailman kauppajärjestön perustamissopimus 1995, Artikla 27; FEC 2002, 11; May & Sell 2006, 7; May 2000, 8)

TRIPS-sopimuksen artiklan 27 kohdassa 2 määritellään lisäksi kriteerejä, joiden täytyessä patenttien käyttöalaa on mahdollista rajoittaa. Artiklan mukaan jäsenmaat voivat kieltää patentin ja sen kaupallisen hyödyntämisen muun muassa silloin, jos se on välttämätöntä yleisen järjestyksen (*ordre public*) tai moraalisen suojelemiseksi, mukaan lukien ihmisten, eläinten tai kasvien elämän tai terveyden suojeleminen tai ympäristölle aiheutuvan vakavan haitan välttäminen. Tällaisen rajoituksen käyttöönoton perusteena ei ole kuitenkaan yksinomaan kansallinen laki. Tämän lisäksi jäsenmaat voivat sulkea patentoitavuuden ulkopuolelle artiklan 27 kohdan 3 mukaan "diagnostiset, terapeuttiset tai kirurgiset menetelmät, joita käytetään ihmisiin tai eläimiin" sekä "kasvit ja eläimet, ei kuitenkaan mikro-organismeja, samoin kuin sellaiset olennaisesti biologiset menetelmät kasvien ja eläinten valmistamiseksi, jotka ovat muita kuin ei-biologisia tai mikrobiologisia...". TRIPS:n sopimustekstin synnyttämien tulkintaepäselvyyksien vuoksi maiden välillä on eroja siinä, miten ne tulkitsevat esimerkiksi mikro-organismien patentoitavuuden rajat. Näin ollen maiden kansallisissa laeissa saattaa olla eroja, mistä taas seuraa, että jokin patentti ei saa välttämättä hyväksyntää missä tahansa WTO:n jäsenmaassa (esim. FEC 2002, 16).

Näistä kriteereistä huolimatta kysymys siitä, millaiset objektit ovat patentoitavia, on siis kaikkea muuta kuin ratkaistu. Kiistat koskevat muun muassa informaatio- ja bioteknologisia keksintöjä. Jälkimmäisen osalta keskusteluja käydään siitä, täyttääkö vaikkapa jonkin tietyn maan siemenvarantoon perustuva siementen geeniperimän kehittämistyö kaikkia edellisiä patentoitavuuden kriteereitä ja millainen rooli jonkin maan maanviljelijöillä on ollut sen tiedon tuottamisessa, jonka varaan jonkin yrityksen tietty patentti on rakennettu tai missä mielessä esimerkiksi ihmisen geneettinen informaatio on "uutta" tai "ei-

itsestäänselvää”. Eräs tärkeä patenttijärjestelmän vaikutuksiin liittyvä kysymys on patenttien laajuus: kattaako esimerkiksi geneettisesti muunnellun tomaatin patentti kaikki geneettisesti muunnellut vihannekset, kaikki geneettisesti muunnellut tomaatit, vai ainoastaan yhden geneettisesti muunnellun tomaattilajikkeen (Stiglitz 1999a, 312).

Pelkästään muodollisten kriteerien määrittäminen ja niiden mahdollinen täyttyminen jonkin idean osalta ei itsessään riitä vielä siihen, että kyseistä ideaa koskeva patentti tulkittaisiin legitiimiksi. Lisäksi tarvitaan aineettoman omaisuuden oikeuttamiseen tähtääviä argumentteja, joilla kyetään perustelemaan se, miksi joku on ja joku toinen taas ei ole oikeutettu aineettomaan omaisuuteen ja sen oikeudelliseen tunnustamiseen. Bioteknologian soveltamiseen perustuvien patenttien moraaliset ulottuvuudet on yksi kaikkein ristiriitaisimpia aiheita bioteknologiasta käytävissä keskusteluissa (esim. Macer 2001).

Kuten aineellisiin objekteihin, myös aineettomiin objekteihin kohdistuvia omistusoikeuksia pyritään usein oikeuttamaan yhdistelemällä kolmea seuraavaa argumenttia. Niistä kaksi ensimmäistä vetoaa eettisiin näkemyksiin ja kolmas ennen kaikkea taloudellisiin seurauksiin. Nämä kolme oikeuttamistapaa vaikuttavat myös TRIPS-sopimuksen taustalla, ja niitä käytetään WTO:n riitoratkaisukäsittelyyn tulevilla tapauksilla. (May & Sell 2006, 20)

Ensimmäinen oikeuttamisargumentti pohjautuu John Locken teoriaan, jonka mukaan aineellinen omaisuus on yksilön työstään ja ponnistuksistaan saama ”oikeudenmukainen ansio” ja palkinto. Vastaavasti aineetonta omaisuutta on pyritty oikeuttamaan sillä, että se on yksilön immateriaalisesta työstään saamaa oikeudenmukaista ansiota, jonka katsotaan kannustavan jatkossakin immateriaalisiin ponnisteluihin siitä saatavan hyödyn takia. Aineeton omaisuus voidaan muuttaa markkinoiden välityksellä rahalliseksi hyödyksi. Patentissa on kyse yhtäältä jo tehdyn työn palkitsemisesta ja toisaalta kannustamisesta työn jatkamiseen. (emt., 20–22)

Toisessa oikeuttamisargumentissa vedotaan Georg Hegelin teoriaan. Hegel katsoi yksilöiden määrittelevän itseään sen mukaan, mitä he omistavat. Tätä kautta myös aineeton omaisuus nähdään itseilmaisuna (*expression of self*). Immateriaalisen työn välityksellä kehittämämme ideat ilmentävät identiteettiämme, ja aineettoman omaisuuden tunnustaminen merkitsee tällöin yksilön suvereenisuuden tunnustamista hänen ajatustensa suhteen. Tällöin patentti näyttäytyy oikeudellisena välineenä, jolla yksilöt suojautuvat muiden, mukaan lukien valtion, ”hyökkäyksiltä” yksilöllisyyttä ilmentävää omaisuuttaan kohtaan. (emt., 20–22)

Kolmas eli utilitaristinen oikeuttamisargumentti vetoaa patenttien taloudellisesti hyödyllisiin seurauksiin. Argumentin mukaan patentit rohkaisevat taloudellisia toimijoita resurssien (tässä tapauksessa tiedon) tehokkaampaan käyttöön, mistä hyötyy lopulta koko yhteiskunta. (May 2000, 7) Tämän oikeuttamistavan mukaan legitiimit omistusoikeudet mahdollistavat kauppasuhteiden kehittymisen, eli ne allokoivat niukkoja resursseja tehokkaalla tavalla. (May & Sell 2006, 20–22)

Globalisoituvaa patenttijärjestelmää on pyritty oikeuttamaan erityisesti utilitaristisilla argumenteilla. Siten yleisimpänä oikeuttamisargumenttina on se, että kannustaessaan innovaatioiden kehittämiseen patentit hyödyttävät lopulta kaikkia osapuolia muun muassa kasvavan kilpailun, teknologian kehittämisen ja edullisempien hintojen muodossa. (ks. FEC 2002, 10) Huomionarvoista on, että utilitaristiset argumentit ja oletukset ovat kohdistuneet ennen kaikkea *patenttijärjestelmään* eikä niinkään *yksittäisiin patentteihin*. Tämä on tarkoittanut sitä, että yksittäisiä patenteja myönnettäessä ei ole keskitytty niiden sosiaalisiin hyötyihin, koska niiden arvioinnin ei katsota kuuluvan patenteja myöntäville patenttitoimistoille. Niiden tulee huolehtia ensisijaisesti tai ainoastaan patentoitavuuden muodollisten kriteerien täyttymisestä. Tämän ajattelumallin taustalla vaikuttaa itsestäänselvyydeksi muuttunut uskomus esimerkiksi siihen, että omistusoikeuksien myöntäminen GMO:hin tai geneettisen koodin osiin luo kannustimia tutkimukselle ja yritystoiminnalle, jotka ovat lopulta hyödyllisiä myös laajemmalle yhteiskunnalle. (ks. Thompson 1997, 186–188; myös Boyle 2003, 8) Toisin sanoen globalisoituvan patenttijärjestelmän oikeutus heijastaa vanhaa liberalistista ajattelumallia, jonka mukaan yksityisomistukselle ja yksityisille intresseille perustuvien kapitalististen markkinoiden vahvistaminen on ainoa tie sosiaalisten hyötyjen aikaan saamiselle. Mikä tahansa yksityinen patenttioikeus on tällöin lähtökohtaisesti hyvä ja tavoiteltava asia.¹⁴³ Siksi patentit nähdään utilitaristisessa argumentaatiossa sekä innovaatioihin kannustavina että yhteiskunnallisesti hyödyllisinä (esim. talouskasvun mahdollistaminen)¹⁴⁴. Utilitarismi ei kykene kuitenkaan tarjoamaan vastausta sen enempää siihen, mikä tekee jostain objektista omistettavan, kuin siihenkään, millä tavoin hankittu omaisuus on legitiimiä.

Myös Mayn (2000, 13) mukaan kahden viime vuosikymmenen keskustelujen ongelmana on ollut tietty yksipuolisuus. Argumentit ovat keskittyneet voittopuolisesti tehokkuus- ja tuottavuuskysymyksiin. Tällöin paitsioasemaan on jäänyt monipuolisempi keskustelu muista oikeuttamistavoista, joilla ajatusta tiedosta yksityisomaisuuden piiriin kuuluvana resurssina on puolustettu tai voidaan puolustaa. Hän itse väittää, että vallitsevat oikeuttamistavat eivät ole sen enempää luonnollisia kuin itsestään selviäkkään ja mikä tärkeintä: ”ne eivät ole ainoita mahdollisia arvokasta tietoa (*valuable knowledge*) koskevia ajattelutapoja”. Moraalitaloudellisen keskustelun rajoittuneisuuden syynä on ollutkin se,

¹⁴³ Esimerkiksi koulutukseen ja tieteeseen siirrettynä tällainen ajattelumalli tuottaisi absurdeja johtopäätöksiä: ”Opettajilla olisi enemmän kannustimia opettaa oppilaita, jos heillä olisi oikeus saada osansa kunkin opiskelijan elinaikanaan hankkimista tuloista. Tutkijoilla olisi enemmän kannustimia kehittää laajoja teorioita, jos heillä olisi oikeus rojaltimaksuihin joka kerta, kun heidän teorioita julkaistaan uudelleen tai sovelletaan” (Thompson 1997, 189). Voidaan kuitenkin kysyä, onko tämänsuuntainen kehityskulku tieteessä absurdiudesta huolimatta kuitenkin täysin mahdoton, ottaen huomioon, kuinka laajassa mittakaavassa tietoa pyritään yksityistämään nykyisessä kapitalismissa ja miten vaivattoman oloisesti yliopistojen entistä tiiviimpi kietominen ”tietopohjaisen talouden” tarvitseman tiedon tuottajaksi on viime vuosien aikana onnistunut esimerkiksi Suomessa?

¹⁴⁴ Utilitaristisen argumentaation suosio uusklassisen talousteorian tukeman bioteollisuuden keskuudessa ei ole sattuma, koska uusklassista talousteoriaa voidaan pitää yhtenä utilitaristisen yhteiskuntaetiikan versiona. (Thompson 1997, 166–176)

että valtakysymykset ovat vaikuttaneet ratkaisevasti siihen, kenen tai keiden muotoileman agendan kautta keskusteluja on käyty. Näiden keskustelujen luonne ja sisältö selittyikin Mayn mielestä globaalien poliittisten talouden tiettyjen voimakkaiden ryhmien vallankäytöllä.

Julkilausutuista ja virallisista oikeuttamistavoista huolimatta May (2002, 119) katsoo aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien todellisen tehtävän olevan usein kansallisiin intresseihin kytkettyjen yksityisten investointien suojaaminen. Esimerkiksi Yhdysvallat ja EU ovat pitäneet aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien globalisointia tärkeänä, koska sen on katsottu osaltaan mahdollistavan niiden optimaalisen kilpailuedun ylläpitämisen globaalissa kapitalismissa (ks. FEC 2002, 10; myös Garmon 2002, 1154). Sikäli kuin tällaiset näkemykset on pyritty yhdistämään globaalien kapitalismin yhteydessä utilitaristiseen argumentaatioon, ajatuksena on ollut, että patenttien suojaamisen globalisoinnista seuraavat hyödyt suuntautuvat ajan myötä myös kehitysmaiden markkinoille edistäen sitä kautta niidenkin intressejä.

6.3 Patenttilainsäädännön historiallisuus

Aineettoman omaisuuden ja sen sääntelyn historia ei ole selitettävissä spontaanisti kehittyvällä oikeustraditiolla vaan paremminkin poliittisten päättäjien tekemillä interventioilla. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien historiallinen muuttuminen on ollut moniulotteinen prosessi, johon on vaikuttanut vähintäänkin kolme keskeistä osa-aluetta: teknologinen kehitys, ideat yksilöstä tiedon "luojana" ja informaation taloudellisen arvon tunnistaminen monimutkaistuvilla markkinoilla. Tässä moniulotteisessa prosessissa on ollut kyse tasapainon hakemisesta lähinnä kolmen erilaisten käsitystavan välillä. Yhtäällä on ollut uskomus yksilöiden oikeudesta hyötyä innovaatioistaan. Toisaalla on ollut taas uskomus tiedon julkisesta arvosta ja sitä kautta tarpeesta taata tiedon mahdollisimman vapaa liikkuvuus. Kolmannen uskomuksen mukaan uuden tiedon rakentaminen on itsessään julkishyödyke, ja siten innovaatiotoimintaan kannustaminen on itse asiassa julkisen intressin mukaista. Tämän ehdoksi on nähty se, että kannustimien rakentaminen ei saisi kuitenkaan johtaa vallan keskittymiseen ja monopoliin rakentumiseen. Yksinkertaistaen ilmaistuna kyse on ollut siis monopolistisen vallan tai yksityisoikeuksien ja tiedon vapaan virtaamisen välisestä tasapainottelusta. (May & Sell 2006, 4–5, 7, 16, 25–26)

Vaikka ensimmäiset merkinnät aineettomasta omaisuudesta löytyvät jo antiikin Rooman laista (esim. Carruthers & Ariovich 2004, 25), nykyisten aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien tunnistettavat alkujuuret palautuvat 1400-luvun Venetsiaan. Siellä kehitettiin vuonna 1474 ensimmäinen muodollinen ja innovaatiotoiminnan kannustamiseksi kehitetty patenttijärjestelmä. Patenttien voimassaoloaika oli tuolloin 10 vuotta. Samoin Venetsiaan, ja yleisemmin renessanssiajan Italiaan, ovat sijoitettavissa possessiivisen individualismin juuret. Venetsiassa oli siten edellytykset hapuilevan käsityksen muodostumiselle.

le sellaisista ”suvereeneista tiedonluojista”, jotka ovat oikeutettuja henkilökohtaisiin palkintoihin esimerkiksi patenttien muodossa. (May & Sell 2006, 57–65, 82–87) Patenttilait ja patenttijärjestelmä levisivät Italiasta useimpiin Keski- ja Etelä-Euroopan maihin viimeistään 1800-luvun kuluessa. Euroopasta patenteja koskevat käsitykset levisivät siirtomaa-asutuksen myötä Amerikkaan, Afrikkaan, Australiaan ja Aasiaan, vapaavalintaisen omaksumisen välityksellä erityisesti Japaniin ja ulkoisen poliittisen pakottamisen välityksellä tiettyihin itsenäisiin valtioihin kuten Kiinaan, Koreaan, Alankomaihin ja Sveitsiin. (Mgbeoji 2006, 27–28)

Erillisen maininnan arvoinen on Englannissa vuonna 1624 säädetty patenteja koskeva laki (*Statute of Monopolies*), jolla pyrittiin rajoittamaan hallitsijan mahdollisuuksia myöntää monopolistisia etuoikeuksia. Tämä laki vei aineettoman omaisuuden sääntelyn institutionalisoinnin Venetsiaa pidemmälle. (May & Sell 2006, 57–65, 82–87) Yhdysvalloissa patenttilaki säädettiin vasta 1790 ja Ranskassa 1791. Erityisesti Yhdysvalloissa patenttilaki perustui koti- ja ulkomaisten keksijöiden eriävään kohteluun, koska ulkomaisten toimijoiden syrjimisen katsottiin palvelevan julkista intressiä ja edistävän Yhdysvaltojen teknologista kehittymistä. Saksassa patenttilaki säädettiin 1877, ja se antoi mahdollisuuden nykyään niin keskeiselle periaatteelle, että patentit kuuluvat yritykselle eivätkä yritysten palkkaamille työntekijöille. (emt., 104, 113, 118)

Huomionarvoista on se, että patenttijärjestelmä oli 1800-luvun loppupuolelle saakka ankkuroitu individualismiin. Patenteja myönnettiin ainoastaan yksilöille, ja siten esimerkiksi yritykset eivät voineet olla patenttien omistajia. Nykyään tilanne on aivan erilainen: yritykset voivat olla oikeushenkilöinä työntekijöittensä toiminnan pohjalta haettujen patenttien omistajia. Patenteista myönnetäänkin nykyään yli 90 % työnantajille eikä varsinaisesta keksimistoiminnasta vastaaville työntekijöille, mutta patenttijärjestelmää ei kehitetty siis ”alun perin” palkitsemaan keksimistoiminnan infrastruktuurin tarjoavia työnantajia. Patenttijärjestelmän taustalla vaikutti paremminkin romanttinen käsitys yksilöllisistä neroista. Kapitalismin kehittymisen myötä tämä patenttijärjestelmän alkuperäinen ”romanttinen *raison d’être*” on korvautunut regimillä, jossa työnantajat on nostettu keskeisiksi patenttien omistajiksi. (Mgbeoji 2006, 24–25, 29, 166–167) Voidaankin sanoa, että patenttijärjestelmän osalta modernisaatio ei ole merkinnyt yksilöiden vaan työnantajien, kuten yritysten ja yliopistojen, oikeuksien vahvistamista.

Globalisoituvan patenttijärjestelmän legitimitettiongelmat eivät ole yllättäviä, koska markkinatalouden voimakkaimmatkin kannattajat ovat aiemmin modernisaation ja kapitalismin kuluessa suhtautuneet kilpailua rajoittaviin patenteihin erittäin kriittisesti (ks. Perelman 2003a, 307) ja aineettoman omaisuuden omistusoikeudet on määritelty useimmiten valtioiden tuottamiksi monopolistisiksi etuoikeuksiksi (Drahos & Braithwaite 2002, 29). Esimerkiksi vuosien 1850–1875 välisenä aikana ”kansainvälisen vapaakauppajärjestelmän” (May & Sell 2006, 115) puolustajat kritisoivat voimakkaasti innovaatioiden suojaamista

siihen liittyvän monopolien rakentumisen takia.¹⁴⁵ Tästä tarjoaa esimerkin Economist-lehden harjoittama kritiikki:

"Patenttien myöntäminen "ruokkii ahneutta", kiihdyttää huijaamista, kannustaa ihmisiä suunnittelemaan juonia, joiden avulla on mahdollista kantaa veroa suurelta yleisöltä, aiheuttaa keksijöiden välisiä erimielisyyksiä ja riitoja, saa aikaan loputtomia oikeusjuttuja (...) Tällaisia seurauksia aiheuttava lain periaate ei voi olla oikeudenmukainen." (Economist 1851, lain. Economist 2005, 1)

Vaikka patenttijärjestelmiin kohdistui 1800-luvun kuluessa paljonkin kritiikkiä ja esimerkiksi Englannissa pohdittiin jopa silloisen patenttijärjestelmän lakkauttamista, patenttijärjestelmiä ei hylätty. Valtiot olivat nimittäin oivaltaneet, että kansalliset patenttijärjestelmät ovat "käteviä protektionistisia aseita". (May & Sell 2006, 36; ks. myös Mgbeoji 2006, 2, 6, 49) 1800-luvun puolivälissä ja sen jälkeen kehitettiin edellisten kriittisten näkemysten ohessa sellaisia näkemyksiä ja teorioita, joissa aineettoman omaisuuden omistusoikeudet alettiin nähdä "hyväksyttävänä ja legitiimeinä monopoleina" (May & Sell 2006, 116). Tämä johdi siihen, että termi "monopoli" alkoi 1900-luvun kuluessa hiljalleen kadota keskusteluista, ja nykyään se on kadonnut lähes kokonaan.

¹⁴⁵ Vastaavasti Smith piti aikanaan suurinta osaa valtioiden lainsäädännöllisesti luomista "ulossulkevista etuoikeuksista" (*exclusive privileges*) "erittäin vahingollisina yhteiskunnalle" lukuun ottamatta jonkin koneen tai minkä tahansa muun keksinnön keksijälle myönnettyjä etuoikeuksia myydä ja käyttää keksintöään 14 vuoden ajan palkintona hänen "neroudestaan" (Smith 1982 [1762], 11-12). Smith laski "harmittomien etuoikeuksien" joukkoon myös jonkin uuden kirjan kirjoittajalle 14 vuodeksi myönnetyn etuoikeuden teokseensa (emt., 12). Näistä huomioista huolimatta Smith (emt., 12) kiinnittää erityisen huomionsa etuoikeuksiin liittyviin ongelmallisuuksiin: "Erittäin kaikki yksinoikeudet [*monopolies*] ovat äärimmäisen haitallisia". Tätä selittää se, että hänelle valtion vauraus perustui siihen, kuinka edullisia välttämättömyys- ja kulutushyödykkeet ovat kansalaisille ja kuinka helppoa ko. hyödykkeiden hankkiminen on yhteiskunnassa. Mitä kalliimpia ja vaikeammin tuotettavia kyseiset hyödykkeet ovat, sitä köyhempi on valtio - ja päinvastoin, koska "kaikkien yksinoikeuksien ilmiselvänä taipumuksena on lisätä köyhyyttä" (emt., 12). Syynä on se, että muut tuottajat ja valmistajat ulossulkevat yksinoikeudet mahdollistavat jonkin tuotteen hinnan voimakkaan korottamisen, mitä voidaan vahvistaa supistamalla tuotantomääriä. Tällaisten käytäntöjen haitallisuutta vahvistaa tuotteiden laadun heikkeneminen, koska yksinoikeuksien haltijat tietävät, ettei kukaan muu voi myydä niitä tuotteita, joihin heillä on yksinoikeus (emt., 12-13). Smith katsoi tällaisten yksinoikeuksien yleisyyden olevan haitallista myös yrityksille. Vaikka ne voivat myydä kalliilla, ne joutuvat myös ostamaan kalliilla hinnalla muilta monopoliasemassa olevilta yrityksiltä tarvitsemiaan tuotteita (emt., 13). Smith ei siis ollut oman edun tavoittelun ja yleisen hyvän välisen suhteen osalta naiivi eikä ehdotonkaan. Pitkäkestoisten patenttien välityksellä mahdollistuva monopoliasema on selvästikin esimerkki oman edun tavoittelusta, ja Smith piti ilmeisenä, ettei se lisää yleistä hyvää tai hyötyä. Tosin hän oli sitä mieltä, että joissain oloissa saattaa olla järkevää myöntää tietyn ajan voimassa oleva monopoliasema sellaisille yrittäjille, jotka pyrkivät omalla riskillään ja omilla varoillaan luomaan uusia kauppasuhteita jonkin kaukaisen ja barbaarisen maan kanssa (esim. Yardeni & Moss 1990, 17). Tämä jälkimmäinen näkemys on asetettava historialliseen yhteyteensä, koska nykyään kauppasuhteiden luominen "kaukaisiin" maihin on hyvin erilaista kuin Smithin aikana. Yhtä kaikki, hänen painotuksensa ovat varsin selviä: monopolistisia yksinoikeuksia ei tule myöntää ilman hyvin perusteltuja syitä. Smithille näiden erityisyyden tuli liittyä ensisijaisesti sosiaaliseen hyötyyn ja kuluttajien hyvinvointiin eikä kapitalistien erityisintressien palveleminen. "Kansojen varallisuuden" mittari olikin hänelle ensisijaisesti kuluttajien eikä kapitalistien hyvinvointi.

1900-luvulla patenttien kritisoijien joukkoon lukeutuivat esimerkiksi aikansa merkittävimpiin talousliberaaleihin kuuluneet itävaltalaiset taloustieteilijät Friedrich von Hayek ja Ludwig Mises. Liberalistisen talusteorian nimikkeen alta löytyy kuitenkin nykyään patenttien vastustajia enää lähinnä vain libertaristeista (Kinsella 2001). Useimmat muut niin sanotun ”vapaan markkinatalouden” kannattajat ovat muuttuneet varsin laajalla rintamalla aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien vahvistamisen kannattajiksi (esim. North 1981). Vaikka patenteista hyötyvät toimijat ja heidän intressejään tukevat valtiot suhtautuvat nykyään patenteihin hyvin eri tavoin kuin aikansa talousajattelua heijastava *Economist*-lehti 1800-luvun puolivälissä, samanlainen suhtautumistavan muutos ei koske kaikkia yhteiskuntia ja kaikkia ihmisryhmiä. Vahvan patenttisuojan kannattajat ovat pyrkineet muuttamaan tätä tilannetta muun muassa hävittämällä perinteisen käsitteellisen kytköksen patenttien, monopolien ja kilpailun rajoittamisen välillä kytkemällä patentit yksilöllisiin omistusoikeuksiin. Tämä on yksi esimerkki siitä, miten taloudellisesti vahvat toimijat ovat pragmaattisista syistä valmiita toimimaan vapaakauppaideologian¹⁴⁶ vastaisesti sekä tarvittaessa ”huutamaan” valtiota apuun (esim. Ilmonen 2006). 1900-lukukin oli kuitenkin patenttien historiassa monivivahteista aikaa.

Vielä vuosien 1940–70 välisenä aikana patenteihin suhtauduttiin varsin kielteisesti, koska niiden katsottiin rajoittavan vapaata kilpailua, olevan monopolien, kartellien ja trustien mahdollistajia sekä aiheuttavan siten ei-toivottavia valtakeskittymiä markkinoille. Lisäksi patenttien vahva suojaaminen yhdistettiin toisen maailmansodan jälkeen Saksan ja Japanin kaltaiseen militarismiin ja taloudellisen nationalismiin yhteenkietoutumiseen. Tätä ajanjaksoa on kutsuttu patenttien ”Pimeäksi ajaksi”. (May & Sell 2006, 138–139) 1940- ja 1950-luvut olivatkin muun muassa Yhdysvalloissa trustien vastaisen politiikan voimistamisen ja vastaavasti patenttijärjestelmää tukevan politiikan heikentämisen aikaa (esim. Markham 1962, 608). Sen sijaan nykyistä globalisoituvaa patenttijärjestelmää kuvastaa *markkinoiden kontrolloimisen mahdollistaminen*, eikä niinkään innovaatioiden tukeminen julkisen hyödyn saavuttamiseksi (May & Sell 2006, 136, 144; ks. myös Braithwaite & Drahos 2000). Julkisten intressien suojaamisen sijaan tasapaino on liikahtanut pääoman kasautumisen suojaamisen puolelle. Kyse ei ole kuitenkaan aina (tai ainoastaan) pääoman *kansallisen*, vaan myös (tai paremminkin ja enevissä määrin) pääoman *poikkikansallisen* kasautumisen suojaamisesta.

Patenttilainsäädännön historiallisesta luonteesta antaa oivan esimerkin amerikkalaisen taloustieteilijän Arnold Plantin (1934, 45) hieman yli 70 vuotta vanha kommentti:

”Biologiset keksinnöt” – esimerkiksi erityislajien tuottamiseksi kehitetyt keksinnöt kasvinjalostuksessa, joilla on epäilemättä taloudellista merkitystä maataloudessa – ovat suljettu [patenttilakien ulkopuolelle, IK]. Kilpailijat voivat vapaasti ottaa niitä käyttöönsä ja kumminkin niitä tuotetaan yhä edelleen. Lääketieteen harjoittajat, epäilemättä osaksi perinteisen altruismin vuoksi ja osaksi ammattijärjestönsä johtamina, ellei painostamina, käyttävät hyvin

¹⁴⁶ Ideologialla viitataan tässä yhteydessä sellaiseen ajattelutapaan, jolla on poliittisia päämääriä ja jossa jokin asiantila pyritään esittämään esimerkiksi luonnollisena ja/tai ainoana toimivana vaihtoehtona.

vähän hyödykseen patenttilakeja ja kumminkin lääketieteellisten keksintöjen eteen tehdään töitä. Koko tieteellisten löydösten kenttä sijoittuu [patenttilakien, IK] järjestelmän ulkopuolelle (...)

Ottaen huomioon, että nykyään "tieteellisten löydösten kenttä" sijoittuu Plantin ajattelun vastaisesti paremminkin patenttijärjestelmän sisäpuolelle, yllä oleva osoittaa selvästi patenttien ja yleisemmin (aineettoman) omaisuuden historiallisesti ja sosiaalisesti vaihtelevan luonteen. Tässä huomiossa ei ole tietenkään mitään uutta. Esimerkiksi jo Durkheim (1983, 138) tunnisti sen, että omaisuuden käsitettä ei ole syytä rajoittaa pelkästään fyysisiin objekteihin:

"Kunkin yhteiskunnan yleinen mielipide aiheuttaa sen, että joitain objekteja pidetään todennäköisinä haltuun otettavina objekteina ja toisia ei: ratkaisevaa ei ole niiden fyysinen luonne, kuten luonnontiede voisi sen määrittellä, vaan se mielikuvan muoto, jonka ne saavat julkisessa mielipiteessä. Jokin tietty asia, jota ei olisi voinut eilen ottaa haltuun, voi olla tänään sellainen ja päinvastoin (...) Emme voi sanoa, että haltuun otettavan esineen tarvitsee olla koostumukseltaan aisteille havaittavassa mielessä aineellinen. Ei ole syytä, miksi aineettomilla esineillä ei voisi olla omistettavuutta."

Durkheim korostaa yllä olevassa sitaatissa "julkisen mielipiteen" merkitystä sen suhteen, millaisista objekteista tulee todennäköisesti omistettavia objekteja. Tätä ei tule lukea deterministisesti vaan ajatella, että avoin vallankäyttö – olipa se sitten taloudellista, poliittista tai sotilaallista – ei ole riittävä tekijä omistettavien objektien kategorian muuttamiselle. Avoimen vallankäytön ohessa on huomioitava, vastaako uusi omistettavaksi määritelty objekti "julkisen mielipiteen" käsityksiä omistettavien objektien luonteesta. Tämän vuoksi omistettavien objektien kategorian muutospyrkimyksiä joudutaan oikeuttamaan ja legitimoimaan esimerkiksi moraalisiin ja/tai taloudellisiin argumentein vetoamalla esimerkiksi työstä palkitsemiseen tai resurssien tehokkaaseen käyttöön (esim. May 2000, 17, 22–28; May & Sell 2006, 15–17).

Markkinoita sääntelevien instituutioiden rakentaminen on periaatteessa päättymätön prosessi (ellei tutkimuksen kohteena olevien instituutioiden voi katsoa sedimentoituneen sillä tavoin voimakkaasti sosiaaliseen maailmaan, että ne otetaan itsestäänselvyyksinä eikä niiden uudistamiselle nähdä tarvetta). Periaatteessa päättymättömäksi tämän prosessin tekee se, että kapitalistisen markkinatalouden tendenssinä on markkinoiden laajentaminen yhä uusille elämän alueille. Tällöin tarvitaan myös uusia instituutioita tai aiempien institutionaalisten sääntöjen muuttamista. Tällaisessa prosessissa voi olla erilaisista syistä aktiivisempia ja passiivisempia kausia. Tämän osoittaa myös aineettoman omaisuuden sääntelyn suhteellisen pitkä historia. (May & Sell 2006)

6.4 Aineettoman omaisuuden sääntelyn territoriaalinen ja kansainvälinen vaihe

Alueellisesti tarkasteltuna aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien sääntelyn historia on ollut ei-teleologista liikettä kohti aineettoman omaisuuden poik-

kikansallisesti yhtenäistä suojaamista. Braithwaite ja Drahos (2000, 57–63) ovat jakaneet tämän historian karkeasti kolmeen vaiheeseen: 1) territoriaalinen vaihe (ei kansainvälistä suojaamista), 2) kansainvälinen vaihe (alkoi Euroopassa 1800-luvun loppupuolella) ja 3) globaalivaihe (alkoi 1980-luvulla Yhdysvaltojen liittäessä yhteen kaupan ja aineettoman omaisuuden). Käsittelen seuraavaksi näitä vaiheita keskittyen kuitenkin vain jälkimmäiseen eli globaalivaiheeseen. Nämä vaiheet ovat keskeisellä tavalla myös patenttijärjestelmän kehittymisen historiallisia vaiheita.

1400-luvun Venetsian jälkeen aineettoman omaisuuden laki oli lähes yksinomaan kansallinen kysymys seuraavien 350 vuoden ajan¹⁴⁷. Tätä ensimmäistä vaihetta hallitsi territoriaalisuuden periaate, eli aineetonta omaisuutta koskevat omistusoikeudet eivät laajentuneet suvereenin hallitseman alueen ulkopuolelle. Kyse oli yksinkertaisesti siitä, että valtion A säätämät aineettoman omaisuuden omistusoikeudet eivät päteneet valtiossa B. 1800-luvulla ulkomaisten kirjallisten töiden kopiointi ilman tekijän lupaa oli yleinen normi sekä Euroopassa että Yhdysvalloissa. Sitä ei pidetty ”piratismina” vaan usein paremmin kansantaloudellisesti ”kunnioitettavana tekona”. (Braithwaite & Drahos 2000, 58) Tällaisella asennoitumisella länsimaiset maat halusivat tukea maittensa liike-elämän ja teollisuuden kehittymistä¹⁴⁸. 1800-luvun alkupuolella Euroopan valtiot omaksuivat satunnaisesti toisten eurooppalaisten valtioiden lainkohtia, ja eurooppalaisten valtioiden siirtomaat, kuten Australia kopiointioikeuksien ja patenttien osalta, kopioivat emämaansa lainsäädäntöä itselleen. (emt., 57–58)

1800-luvun kuluessa valtiot alkoivat osoittaa lisääntyvää kiinnostusta aineetonta omaisuutta koskevan lainsäädännön kansainvälistämisen mahdollisuuteen esimerkiksi vapaa matkustajuus-ongelman takia. Tämän vaiheen ensimmäisinä merkkeinä olivat tekijänoikeuksia koskevat kahdenväliset sopimukset. Muun muassa Iso-Britannia laati vastavuoroisuuteen perustuvia sopimuksia. Jossain tietyssä maassa ensimmäiseksi julkaistut työt saivat Isossa-Britanniassa suojan vain, jos kyseinen maa suostui suojaamaan vastavuoroisesti Isosta-Britanniasta peräisin olevat työt esimerkiksi romaanikirjallisuuden osalta. Sen sijaan Yhdysvallat harjoitti tekijänoikeuksien saralla kansallista protektionismia aina 1900-luvun alkupuolelle saakka. Esimerkiksi englantilaisen Charles Dickensin kirjallinen tuotanto oli Yhdysvalloissa suosittu ”piratistimin” kohde. (emt., 58–59)

Orastavan monenkeskisyyden ansiosta 1800-luvun loppupuoliskolla muotoiltiin kaksi merkittävää kansainvälistä sopimusta: Pariisin sopimus Teollisen omaisuuden suojaamisesta (*Paris Convention for the Protection of Industrial Property*) vuonna 1883 ja Bernin sopimus Kirjallisten ja taiteellisten töiden suojaamisesta (*Bern Convention for the Protection of Literary and Artistic Works*) vuonna 1886. (esim. Braithwaite & Drahos 2000; May & Sell 2006) Nämä sopimukset

¹⁴⁷ Eurooppalaisten maiden kansallisista patenttijärjestelmistä tänä aikana ks. May & Sell (2006, 58–131).

¹⁴⁸ Aineettoman omaisuuden suojaamista koskevat lait voidaan hyvin todennäköisesti johtaa Euroopan eri maiden keskiaikaisista etuoikeus- ja monopolisäännöksistä (Braithwaite & Drahos 2000, 57–58).

laajensivat aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien sääntelyn kansainväli-
seksi. Samalla ne viitoittivat tietä monenkeskisen kansainvälisen yhteistyön sy-
venemiseen, sillä 25 vuoden kuluessa useimmat merkittävät kauppamaat liit-
tyivät esimerkiksi Pariisin sopimukseen. Alueellisesti päteviä kansainvälisiä
sopimuksia kehitettiin myös muualla kuin Euroopassa. Vuoden 1889 Montevi-
deon sopimukset yhtenäistivät kuuden eteläamerikkalaisen valtion patentti- ja
tavaramerkkikäytäntöjä. (Braithwaite & Drahos 2000) Toisen maailmansodan
jälkeen myös yhä useammat kehitysmaat liittyivät Pariisin ja Bernin sopimuk-
siin. Kehitysmaat alkoivat kuitenkin vaatia *niiden taloudellisen kehitystason huo-
mioionottamista* kyseisissä sopimuksissa. Aineettoman omaisuuden omistusoike-
uksien suojaamisen kansainvälistä vaihetta¹⁴⁹ kuvasi yhä edelleen vapaamat-
kustamisen suvaitseminen. Pariisin ja Bernin sopimukset johtivat vuonna 1893
aineettoman omaisuuden kysymyksiä käsittelevän kansainvälisen *United Intel-
lectual Bureaux for the Protection of Intellectual Property* organisaation perustami-
seen. (Braithwaite & Drahos 2000, 59–61) Se korvattiin sittemmin vuonna 1967
WIPO:lla.

WIPO:n ongelmaksi muodostui kuitenkin suhteellisen pian kehittyneiden
maiden näkökulmasta se, että sen piirissä ei ollut luotu selviä sääntöjä WIPO:n
hallinnoimien sopimusten vahvistamisesta eikä WIPO:ssa ollut myöskään käy-
tössä mitään sovittua ja vakaata riitojenratkaisumekanismia jäsenmaiden välist-
ten kiistojen sopimiseksi. Tilanne vain paheni erityisesti informaatio- ja kom-
munikaatioteknologioiden kehittymisen myötä, koska ne mahdollistivat yhtääl-
tä kaupallisesti merkittävien teknologisten innovaatioiden edelleen kehittämi-
sen ja toisaalta laajensivat ”piratismiin” mahdollisuuksia tehdessään esimerkiksi
kopiointin entistä halvemmaksi. Tässä vaiheessa kehittyneet teollisuusmaat
olivat jo pettyneet WIPO:n sääntöjen monilukuisuuteen ja -mutkaisuuteen. Li-
säksi näiden maiden vahvat teollisuuden etujärjestöt alkoivat voimakkaasti ja
onnistuneesti lobbaamaan hallituksiaan aineettoman omaisuuden omistusoike-
uksien hallinnoinnin ja sisällön uudistamiseksi. Tämä lisäsi entisestään
WIPO:oon kohdistuvia poliittisia paineita. (Braithwaite & Drahos 2000; May
2000)

Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien merkittävyyden takia vaiku-
tusvaltaiset taloudelliset toimijat halusivat siirtää näiden omistusoikeuksien
sääntelyä koskevan kysymyksen pois heidän kannaltaan ongelmalliseksi muut-
tuneesta WIPO:sta. WIPO oli menettänyt 1980-luvulla legitiimin aseman Yh-
dysvaltojen silmissä eikä sen suhteellinen valta-asema WIPO:ssa tyydyttänyt
sitä. Silloinen GATT (*General Agreement on Tariffs and Trade* eli Tullitariffeja ja
kauppaa koskeva yleissopimus) tarjosi Yhdysvaltojen hallitukselle paljon hou-
kuttelevamman foorumin, sillä siellä siitä tuli kaikkein vaikutusvaltaisain yksit-
täinen neuvottelija. (esim. Braithwaite & Drahos 2000)

Nykyistä globalisoituvaa patenttijärjestelmää edeltäneen kansainvälisen
patenttijärjestelmän kestävinä elementteinä olivat Bernin ja Pariisin sopimuksis-

¹⁴⁹ Kansainvälinen vaihe ei merkinnyt suinkaan sitä, että maat olisivat harmonisoineet
aineetonta omaisuutta koskevat tekniset sääntönsä. Maiden välillä oli erilaisten oike-
usperinteiden vuoksi ja kansainvälisistä sopimuksista huolimatta huomattaviakin
eroja. (Braithwaite & Drahos 2000, 59–60)

ta lähtien patenttisuojan minimistandardit ja kansallinen kohtelu. Vaikka Bernin ja Pariisin sopimusten voi katsoa laittaneen alulle kansainvälisen patenttijärjestelmän kehittymisen, se ei kuitenkaan tarkoittanut vielä patenttien kansainvälistymistä. Patenttien kansallisvaltiollisesti määräytyvä alueellisuus oli kansainvälisen patenttijärjestelmän olennainen periaate pitkälti koko 1900-luvun ajan.

Kansainvälisen patenttijärjestelmän muuttamista ajaneiden teollisuuden etujärjestöjen tavoitteisiin kuului tietysti sellaisten patenttilakien kehittäminen, jotka olisivat kattavuudeltaan mahdollisimman maailmanlaajuisia. Tämän myötä muutospaineet kohdistuivat kansallisvaltioiden rajoihin sidotun alueellisuusperiaatteen murtamiseen sekä sellaisen järjestelmän kehittämiseen, jossa kansallisvaltioilla olisi vähäisemmät mahdollisuudet tehdä eriäviä tulkintoja patenttijärjestelmän säännöistä. Kaikkein merkittävin yksittäinen patenttijärjestelmän muutos on ollut kenties se, että patenteja (ja muita aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia) koskeva lainsäädäntö on siirretty aineettoman omaisuuden globaalivaiheen myötä kauppasuhteiden ja -kysymysten alaisuuteen. (ks. Dinwoodie 2002, 993–994, 996, 999, 1002) Tämä muutos ei ole sikäli yllättävä, että poikkikansallisesti orientoituvat yritykset ovat olleet aktiivisia maailmanlaajuisen ja vahvan patenttijärjestelmän puolustajia (ks. Yu 2006, 8; Braithwaite & Drahos 2000, 61).

Aineettoman omaisuuden suojaaminen nähtiin siis erityisesti 1800-luvun jälkimmäisellä puoliskolla selkeästi vapaakaupan vastaisena käytäntönä, mutta tällainen määrittelytapa ei ollut vieras edes 1900-luvun jälkimmäisellä puoliskolla. Kuitenkin viimeistään TRIPS-sopimuksen rakentamisen yhteydessä patenteihin liitetty ”monopolin stigma” (Drahos & Braithwaite 2002, 51) pyrittiin hävittämään kokonaan. Mistä tällainen kielellisellä tasolla ilmenevä muutos johtuu? Vastausta on lähdettävä etsimään, ei suinkaan kielelliseltä tasolta tai kulttuurisesta muutoksesta, vaan paremminkin materiaaliselta tasolta. Tällöin tärkeään asemaan nousevat teknologiset ja taloudelliset muutokset, jotka antoivat aineettoman omaisuuden omistusoikeuksista hyötyville syyn etsiä keinoja vahvistaa aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien sääntelyä ja laajentaa niiden maantieteellistä alaa. Onnistuakseen tämän tavoitteen oikeuttamisessa näiden toimijoiden täytyi kyetä myös purkamaan vanha käsitteellinen yhteys aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien ja monopolien välillä sekä saamaan keskeisten maiden hallitukset puolelleen. On hankala vakuuttua, että ilman teknologisia ja taloudellisia muutoksia niillä intressiryhmillä, joiden aktiivisuuden tulosta TRIPS-sopimus pitkälti on, olisi ollut vahvaa motiivaa alkaa kehittää TRIPS:n kaltaista institutionaalista järjestelyä (ks. erityisesti Sell 2003; May & Sell 2006).

Aineettoman omaisuuden historiassa on ehkä hämmentävänkin kirkkaalla tavalla esillä yhteiskunnallisen muutoksen monitasoisuus ja ennakoimattomuus. Kun vielä 1800-luvun loppupuolella aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien suojaamista pidettiin vapaakaupan vastaisena käytäntönä,

”sata vuotta myöhemmin, ja erilaisessa rakenteellisessa kontekstissa, intressipohjaiset toimijat kykenivät määrittelemään aineettoman omaisuuden omistusoikeudet vapaakaupan keskeiseksi tekijäksi” (Sell 2003, 186).

Kyse ei ollut kuitenkaan pelkästään siitä, että tietyt toimijatahot kykenivät rakentamaan ja oikeuttamaan aiemmasta täysin poikkeavan tavan *määritellä* aineettoman omaisuuden omistusoikeudet. Kyse oli globaalien kapitalismin kannalta paljon perustavammasta asiasta eli sellaisen WTO:n jäsenmaita *oikeudellisesti sitovan* sopimusjärjestelyn rakentamisesta, joka perustui aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien ja vapaakaupan toisiinsa kytkemiseen. Viitataan tällä sopimusjärjestelyllä tietysti TRIPS-sopimukseen, jonka olisi katsottu sata vuotta aiemmin edustavan ”monopolistien maailmanlaajuista perustamisasiakirjaa” (Drahos & Braithwaite 2002, 38), mutta joka 1900-luvun muuttuneessa rakenteellisessa kontekstissa kyettiin kytkemään vapaakauppaan ja kilpailun edistämiseen. Aineettoman omaisuuden sääntelyssä toteutettu muutos tuo siis esiin sen, että instituutioiden ja niitä koskevien käsitysten muuttaminen on rakenteisiin ja rakenteellisiin muutoksiin kietoutunutta – sekä mahdollistavassa että rajoittavassa mielessä. Miten tämä muutos ja sen myötä siirtyminen globalisoituvan patenttijärjestelmään kyettiin tuottamaan?

6.5 Aineettoman omaisuuden sääntelyn globaalivaihe

6.5.1 TRIPS-sopimukseen johtaneen prosessin taustaa

Aineettoman omaisuuden sääntelyn historia kansallisesta kansainväliseen ja ”lopulta” globaalivaiheeseen tarjoaa esimerkin talouden kentän mittakaavan historiallisesta ja poliittisesti toteutetusta laajentamisesta kohden maailmanlaajuista talouden kenttää, johon tai ainakin sen joihinkin osa-alueisiin sisältyy kaiken monimutkaisuuden ohessa vallan keskittymistä (ks. Bourdieu 2005, 223–232). Samalla aineettoman omaisuuden sääntelyn globalisoituvan kentän poliittisessa rakentamisessa on ollut kyse tietyn partikulaarisen omistuskäsityksen universalisoinnista. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien suojaamisen globaalivaiheen voidaan katsoa alkaneen 1980-luvulta ja saavuttaneen monenkeskisen tasonsa TRIPS:n solmimisen myötä vuonna 1994. (Braithwaite & Drahos 2000)

Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien globalisointi ja vahvistaminen eivät ole sattumanvaraisia, mutta eivät myöskään ennalta määräytyneitä prosesseja. Daniel Bell (ks. 1999, xcii) totesi vuonna 1976, että yksittäisellä henkilöllä tai yrityksellä on tuskin mitään motivaatiota maksaa taloudellisesti merkittäviä innovaatioita edistävän tiedon tuottamisesta, elleivät kyseiset tuottajat kykene varmistamaan itselleen esimerkiksi patenttien avulla muut toimijat poissulkevaa omistusoikeutta tuottamaansa tietoon. Bell piti kuitenkin vielä tietoa, toisin kuin nykyään, kaikkien vapaasti saatavilla olevana ”kollektiivisena hyödykkeenä”. Hän ajatteli, että jos yksilöillä tai yrityksillä on vähemmän ja

vähemmän taloudellisia kannustimia taloudellisesti merkittävän tiedon tuottamiseen, jonkin tietyn sosiaalisen yksikön, kuten yliopiston tai hallituksen, täytyy vastata kyseisen ”kollektiivisen hyödykkeen” tuottamisesta. Lisäksi Bell huomioi patenttien kiertämismahdollisuuksien ja informaatioteknologian kehityksestä johtuvien erilaisten painotuotteiden ja äänitteiden kopiointimahdollisuuksien paranemisen johtavan yrityksiä haluttomuuteen panostaa taloudellisesti sellaisiin tuoteinnovaatioihin, joita pystytään kopioimaan minimaalisin kustannuksin. Nämä Bellin, siis lähes 20 vuotta ennen TRIPS-sopimusta, esiinnostamat näkökohdat olivat korkeateknologisten alojen edustajille juuri niitä ongelmia, joiden poistamiseen he tähtäsivät aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien vahvistamisella. Heidän keskeisenä motiivinaan oli siten sellaisen institutionaalisen toimintaympäristön rakentaminen, jossa pääoman kasautumisen kannalta merkittävän tiedon tuottaminen olisi heille taloudellisesti houkuttelevaa.

Gloaalivaiheeseen johtaneen prosessin idut ovat osin löydettävissä siitä seikasta, että 1900-luvulla vallinnut vapaamatkustajuuden salliminen alkoi herättää syvenevää närkästystä esimerkiksi Yhdysvalloissa. Tämä ei ole yllättävää, koska tekijänoikeudet olivat sen elokuvateollisuudelle ja patentit taas sen lääketieteellisuudelle toiminnan selkäranka. Myös yhdysvaltalainen kulutuselektroniikkateollisuus koki tilanteen ongelmalliseksi, koska Yhdysvaltojen kiireä suhtautumistapa patentteihin oli mahdollistanut Japanin nousun kulutuselektroniikkamarkkinoiden kärkimaaksi 1960-luvun loppupuolella. Erilaiset edunvalvontaverkostot (esim. maataloudessa ja lääketieteellisyydessä sekä viihdeteollisuudessa ja informaatioteknologiassa) alkoivat kehittää erityisesti Yhdysvalloissa 1970-luvulla ideaa *kaupan ja aineettoman omaisuuden toisiinsa kietomisestä* vapaamatkustajuus-ongelman poistamiseksi. Näiden kahden asian yhteen kietomisen katsottiin mahdollistavan sen, että osana monenkeskistä kauppasopimusta aineettoman omaisuuden standardit tulisivat voimaan varsin kattavasti koko maailmassa. (Braithwaite & Drahos 2000, 61; May & Sell 2006, 140–141)

6.5.2 TRIPS-sopimuksen erilaisista selittämistavoista

TRIPS-sopimukseen johtaneesta sosiaalisesta prosessista on esitetty yhteiskuntatieteissä ainakin kaksi systemaattisuuteen pyrkivää, mutta metodologisilta lähtökohdiltaan erilaista kuvausta. Yhtäällä on Braithwaiten ja Drahosin (2000) lähtökohdiltaan metodologis-individualistinen kuvaus. Toisaalla on Sellin (2003) käyttämä Margaret Archerin (1995) kehittämään ”morfogeneettiseen selitysmalliin” (Archer 1995) perustuva kuvaus. Archerin mallin juuret ovat taas Bhaskarin sosiaalisen toiminnan transformaatiomallissa.

Braithwaite ja Drahos johtavat mekanismikäsittensä suoraan Jon Elsteriltä, jolta he ovat samalla omaksuneet metodologiseen individualismiin perustuvan selittämistavan. He määrittelevät mekanismit joitain tiettyjä tapahtumia yhdistäviksi ei-lainomaisiksi ”kausaalisiksi ketjuiksi”, jotka ovat heille samalla

”prosesseja” (emt., 17)¹⁵⁰. Toimijapainotteisuutensa takia Braithwaiten ja Drahosin esittämä kuvaus on esimerkiksi kriittisen realismin näkökulmasta vaillinaisen. Selittävässä tutkimuksessa on kiinnitettävä toimijoiden lisäksi huomiota toimintaa rajoittaviin ja mahdollistaviin sosiaalisiin rakenteisiin, joiden olemassaolon ehtona on kuitenkin niitä edeltänyt sekä niitä ylläpitävä sosiaalinen toiminta. Braithwaiten ja Drahosin omaksumalla metodologisella individualismilla on seurauksia esimerkiksi heidän tavalleen määritellä mekanismikäsite. Braithwaiten ja Drahosin (2000, 9) keskeisen olettamuksen mukaan sääntelyn globalisaatio on prosessi, jossa erityyppiset toimijat käyttävät erilaisia mekanismeja päämääriinsä pääsemisen ”välineinä”. Mekanismin he katsovat olevan läheisessä suhteessa toimijoiden intresseihin ja päämääriin:

”toimijat käyttävät suhteellisen yksinkertaisia tai alemman tason mekanismeja tukeakseen niitä periaatteita, jotka palvelevat parhaiten heidän intressejään ja päämääriään” (emt., 15).

Braithwaiten ja Drahosin aineistolähtöisesti muotoilemissa mekanismeissa yksilölliset toimijat eivät ole ainoastaan muutoksen agentteja, vaan myös muutoksen alkuunpanijoita. Toimijakeskeisyys tulee esiin jo siinä, miten he nimeävät tutkimukselleni relevantit sääntelyn globalisaation keskeiset mekanismit: taloudellinen pakottaminen, mallintaminen, vastavuoroinen sopeutuminen ja kapasiteetin rakentaminen (emt., 25–26, 532). Näiden mekanismin he katsovat olevan merkittävässä roolissa selitettäessä myös aineettoman omaisuuden globalisoitunutta sääntelyä¹⁵¹. (emt., 25–26)

¹⁵⁰ Braithwaite ja Drahos (2000, 16) keskittyvät tutkimuksessaan muotoilemaan sellaisia ”alemmman tason mekanismeja” (*lower-order mechanisms*), joita ei ole tarkoitettu soveltumaan suureen joukkoon erilaisia tapauksia. Niiden suhteellisena vastakohtana ovat ”korkeamman tason mekanismit” (*higher-order mechanisms*), jotka pätevät taas moniin erilaisiin tapauksiin. Alemman tason mekanismit ovat korkeamman tason mekanismin konkretisoituja erityistapauksia: he eivät puhu esimerkiksi negatiivisesta ja positiivisesta vahvistamisesta suhteellisen abstraktina mekanismina vaan pakottamisesta yhtenä vahvistamismekanismin erityistapauksena.

¹⁵¹ Taloudellinen pakottaminen viittaa taloudellisesti vahvojen toimijoiden käyttämiin taloudellisiin sanktioihin tai niillä uhkaamiseen, jotta ne saisivat ajettua läpi intressejään vastaavat aineettoman omaisuuden omistusoikeudet. Mallintaminen viittaa taas oppimiseen. Mallintamisesta käy esimerkiksi kansallisvaltioiden lainsäädäntötyötä helpottavien mallilakien muotoileminen. Vastavuoroisessa sopeutumisessa on kyse kahden tai useamman toimijan välisestä ei-pakotetusta neuvottelusta yhteisten sääntöjen käyttöönottamiseksi. Kapasiteetin rakentaminen viittaa vuorostaan sellaisten toimijoiden auttamiseen, jotka haluavat ottaa käyttöön aineettoman omaisuuden globaalit omistusoikeudet mutta joilla ei ole siihen riittävää teknistä kompetenssia. Taloudellisen pakottamisen aggressiivinen käyttö oli mitä ilmeisimmin ennen TRIPS:ä tehokkaampi keino aineettoman omaisuuden suojaamisen globalisoinnin edistämiseksi kuin mallintaminen olisi voinut olla. TRIPS vähensi ainakin jossain määrin taloudellisen pakottamisen merkitystä, mikä tarkoitti osaltaan ”mallintamismekanismin” käytön suosion sekä toimivuuden kasvua 1990-luvulla. Vastavuoroisen sopeutumisen mekanismin käytön aikakausi oli ennen kaikkea bilateraalilla aikakaudella, jolloin valtiot sopivat neuvotteluissaan yhteisistä toimenpiteistä. Tällä mekanismilla ei siten ole sisällöllistä merkitystä tutkimukseni kannalta, mutta se on tässä esimerkkinä siitä, että erilaisten mekanismin toimivuus riippuu osaltaan toiminnan taloudellisen kontekstin luonteesta. Kapasiteetin rakentamisen mekanismin on taas tullut erityisen tärkeä vasta TRIPS:n jälkeen, kun monilla mailla on oikeudellisesti sitova velvollisuus muuttaa lakinsa TRIPS:n edellyttämällä tavalla. Kapasiteetin

Braithwaite ja Drahos (2000, 79) osoittavat sinällään kiistattomalla tavalla muun muassa taloudellisten sanktioiden käytön mahdollisuuden sekä myös niiden tosiasiallisen käytön Yhdysvaltojen toimintakeinona varsinkin 1980-luvun kuluessa. Taloudellinen pakottaminen ei ole kuitenkaan niinkään tapahtumia aikaansaava kausaalinen mekanismi, vaan paremminkin toimintakeino, tai ”väline”, kuten Braithwaite ja Drahos itsekin siihen viittaavat, jolla kyetään edistämään omia taloudellisia intressejä. Heidän muotoilemansa mekanismit eivät tarjoa siten vastausta siihen, *miksi* TRIPS-sopimus rakennettiin. Sen sijaan ne tarjoavat ainakin osittaisen vastauksen siihen, *miten* TRIPS-sopimus onnistuttiin rakentamaan.

Braithwaiten ja Drahosin omaksuman selittämismallin ongelmana on edellisistä syistä sen taipumus ajautua ”aktualismiin” eli sellaiseen selittämiseen, jossa otetaan huomioon vain kausaalisesti vaikuttavien toimijoiden välisen interaktion eri muodot tai käyttöön otetut kausaaliset voimat ilman sen kuvaamista, millaiset rakenteelliset tekijät ovat mahdollistaneet nämä interaktion eri muodot ja niiden menestyksellisyyden tai miten rakenteelliset tekijät ovat vaikuttaneet toimijoiden kausaaliin voimiin. Heidän konseptiostaan puuttuu siten vähintäänkin metodologisen individualismin ylittävän selityksen tarjoaminen sille, mikä mahdollisti esimerkiksi taloudellisen pakottamisen käyttämisen globaalissa kapitalismissa.

Sellin (2003) teos *Private Power, Public Law: The Globalization of Intellectual Property Rights* tarjoaa Braithwaitea ja Drahosia mielekkäämmän lähtökohdan TRIPS-sopimuksen syntyhistorian selittämiseksi toimijuuden ja rakenteet tasapainoisemmin huomioonottavalla tavalla. Sell katsoo TRIPS:n synnyn kannalta keskeisten toimijoiden aktiivisuuden TRIPS:n välttämättömäksi, mutta ei riittäväksi ehdoksi. Sosiaalisen toiminnan lisäksi tarvitaan kuvaus niistä rakenteista, joiden rajoittamina ja mahdollistamina toimijat ajavat tavoitteitaan. Sell määrittelee TRIPS-sopimuksen synnyn kannalta keskeisiksi rakenteiksi globaalin kapitalismin ja kansainvälisen järjestelmän. Sellin argumentti on lyhyesti se, että globaalin kapitalismin tietyt rakenteelliset muutokset (fordistisen tuotantotavan kriisiytyminen ja teollisten työpaikkojen siirtyminen halvemman palkkatason maihin) aiheuttivat sen, että kansainvälisessä järjestelmässä vahvassa asemassa ollut Yhdysvaltojen hallitus tuli myönteiseksi suuryritysten ja teollisuuden ehdotuksille uudistaa kansainvälistä patenttijärjestelmää ja yleisemmin aineellista omaisuutta koskevaa lainsäädäntöä globaalimpaan suuntaan.

6.5.3 Toimijuus ja rakenteet TRIPS-sopimukseen johtaneessa prosessissa

Mitkä olivat TRIPS-sopimuksen solmimisen kannalta keskeisen edunvalvonnan tärkeimpiä toimijoita? Ensimmäiseksi on syytä mainita Valkoisen talon käyttämä vuonna 1974 perustettu Kauppapolitiikan ja -neuvotteluiden neuvontakomitea (*Advisory Committee for Trade Policy and Negotiations*, jatkossa ACTPN). Se

rakentaminen kohdistuu useimmiten kehitysmaihin niiltä puuttuvan teknisen asiantuntemuksen takia. Maailman tärkeimmät patenttimaat ja -alueet eli Yhdysvallat, Japani ja EU ovatkin pitäneet kapasiteetin rakentamista tärkeänä keinona saada kehitysmaat omaksumaan TRIPS:n velvoitteet. (Braithwaite & Drahos 2000, 80–84)

oli keskeisessä roolissa yhdysvaltalaisien suuryritysten pyrkiessä vaikuttamaan Yhdysvaltojen kauppapolitiikkaan. ACTPN oli se linkki, jonka välityksellä liike-elämän edustajat pystyivät kommunikoimaan suoraan Yhdysvaltojen kauppapolitiikasta ja sen suunnittelusta vastaavien kanssa. Vuonna 1981 ACTPN:n johtoon tuli lääkeyritys Pfizerin toimitusjohtaja Edmund Pratt. Hän kannatti voimakkaasti kauppapohjaisen lähestymistavan soveltamista aineettoman omaisuuden sääntelyyn. Hänen pitämillään puheilla oli suuri merkitys myös sille, että monet muut liike-elämän johtajat ryhtyivät kannattamaan aineettoman omaisuuden yhdistämistä kauppakysymyksiin. ACTPN:n strategiana oli vaatia Yhdysvaltoja asettamaan pitkän aikavälin tavoitteeksi aineetonta omaisuutta koskevien kysymysten kytkemisen tuolloisen GATT:n asialistalle. Lisäksi ACTPN:n suosituksen mukaan ”ongelmallisille maille” annettujen tullietuuksien antamisen ehtona pitäisi olla se, että kyseiset maat ottavat käyttöön asianmukaisen aineettoman omaisuuden suojaamisjärjestelmän. 1980-luvun kuluessa Yhdysvallat uudistikin kauppalakiaan niiden maiden suhteen, joiden se katsoi suojaavan liian heikosti aineetonta omaisuutta. Näiden muutosten taustalla lepäsi ko. maihin kohdistuva yksiselitteinen uhka: jos maat eivät kykene muuttamaan aineettoman omaisuuden suojaamista koskevia lakejaan, ”ne tulevat ennemmin tai myöhemmin kohtaamaan Yhdysvaltojen vastatoimia”. (Braithwaite & Drahos 2000, 62–63)

Pratt (1999) onkin myöhemmin tuonut esiin, että 1980-luvulla alkanut yhdysvaltalaisien suuryritysten kampanjointi aineettoman omaisuuden vahvemman suojaamisen puolesta Yhdysvaltojen hallituksen suuntaan oli ACTPN:n kannalta onnistunut prosessi. Vastaavasti Monsanto kansainvälisten asioiden johtaja James Enyart on todennut TRIPS-sopimuksen taustalla vaikuttaneesta sosiaalisesta prosessista, että teollisuuden edustajat muotoilivat konkreettisen ehdotuksen tunnistamansa kansainväliseen kauppaan liittyvän ongelman ratkaisemiseksi ja onnistuivat saamaan ehdotukselleen Yhdysvaltojen tuen. (Dutfield 2002; ks. myös FEC 2002, 13).

Braithwaite ja Drahos (2000, 71) nostavat esiin myös sen, että ilman liike-elämän organisaatioita, kuten Aineettoman omaisuuden komiteaa (*Intellectual Property Committee*, jatkossa IPC), aineettoman omaisuuden ja kaupan toisiinsa kytkeminen ei olisi kenties koskaan aktualisoitunut. Myös Sell (2003) on korostanut IPC:n keskeistä roolia TRIPS-sopimuksen aikaansaamisessa. Muun muassa sellaiset yritykset kuten General Motors, General Electric, Bristol-Myers, CBS, DuPont, Hewlett-Packard, IBM, Johnson & Johnson, Merck, Monsanto, Pfizer, Rockwell International ja Warner Communications kuuluivat jo 1980-luvulla IPC:hen (Sell 2003, 2; Braithwaite & Drahos 2000, 71). General Motors, General Electric, Pfizer, IBM, Hewlett-Packard, Johnson & Johnson ja Bristol-Myers kuuluvat näistä nykyään maailman sadan vauraimman poikkikansallisen yrityksen joukkoon ulkoimaisilla omistuksilla mitattuna (UNCTAD 2006b, 280–282). IPC:n keskeisenä tehtävänä oli muodostaa poikkikansallinen konsensus yhdysvaltalaisien, kanadalaisien, eurooppalaisten ja japanilaisten liike-elämän edustajien välille koskien aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien vahvistamisen tarpeellisuutta. IPC:llä oli myös läheinen työsuhde Yhdysvalto-

jen hallinnon kanssa. IPC:n virallisen kannan mukaan tämä mahdollisti sen, että he pystyivät ”muokkaamaan Yhdysvaltojen ehdotuksia ja neuvotteluasemia [Uruguay’n kierroksen aikaisten, IK] neuvottelujen kuluessa” (IPC 1988, lain. Braithwaite & Drahos 2000, 71).

TRIPS-sopimukseen johtaneen prosessin kannalta olennainen seikka oli siis aineettoman omaisuuden ja kauppakysymysten yhdistäminen toisiinsa. Näiden kahden asian yhdistämistä koskeva ehdotus oli käytännössä ”muutamien sellaisten yksilöiden tekemä, joilla oli kokemusta Washingtonin poliittisesta näyttämöstä”¹⁵². Useimmat näistä yksilöistä oli lakimiehiä. (Braithwaite & Drahos 2000, 62) Teollisuuden intressejä olikin tukemassa sekä ennen TRIPS-neuvotteluja että niiden aikana eri alojen asiantuntijoista koostuvia ”episteemisiä yhteisöjä”, joihin kuului sellaisia poikkikansallisten eliittiryhmien jäseniä, joilla oli suuryritysten kanssa yhteneväiset käsitykset poliittisista arvoista sekä yhteisiä taloudellisia intressejä ajettavinaan (esim. Braithwaite & Drahos 2000; FEC 2002, 13). Tällaiset episteemiset yhteisöt ovat olleet yleisemminkin merkittäviä uusliberalististen ajattelumallien käytäntöön panemisessa (esim. Tansey 2002, 10; Braithwaite & Drahos 2000).

Yksi tulkintatapa yllä mainituista toimijoista on se, että globalisoituvan patenttijärjestelmän rakentamisessa on ollut keskeisessä asemassa talouden globalisaatiota ajavan poikkikansallisen kapitalistiluokan eri fraktioita, ja näitä fraktioita tukevien ryhmien edustajia. Poikkikansallisen kapitalistiluokan jäsenet tai ko. luokan intressejä ajavat toimijat olivat erityisen lahjakkaita sellaisessa argumentaatiossa ja asialistan kehystämisessä, joka sai vastakaikua yhdysvaltalaisessa yksityisoikeuksia korostavassa kulttuurissa (ks. Sell 2003, 50–55). Kyseiset toimijat määrittelivät siten esimerkiksi patentit sellaisella tavalla, joka vetosi Yhdysvalloissa vallitseviin individualistisiin moraalitaloudellisiin käsityksiin:

”Kietomalla itsensä ’omistusoikeuksien’ viittaa yksityissektorin aktivistit antoivat ymmärtää, että heidän vaatimansa oikeudet olivat jollain tavoin luonnollisia, valloittamattomia ja automaattisesti ansaittuja” (emt., 51).

Tämä oli toimiva ratkaisu ottaen huomioon Yhdysvaltojen luonne taloudellisten toimijoiden yksityisoikeuksia perinteisesti kunnioittavana maana. Sen sijaan sellaisessa moraalitaloudellisessa viitekehyksessä, jossa yksityisomaisuudella ja yksityisillä omistusoikeuksilla ei ole vastaavaa (pyhän tai lähes pyhän) statusta, yksityisoikeuksiin vetoava retoriikka ei olisi (muiden asioiden pysyessä ennallaan) yhtä tehokasta.

TRIPS-sopimuksen arkkitehtien argumentaatiossa oli kyse myös toisella tavalla moraalitaloudellisesta retoriikasta. Edunvalvontatyössä oli nimittäin kyse lisäksi sellaisen ”normatiivisen kontekstin” (emt., 50) rakentamisesta, jossa määriteltiin oikean ja väärän taloudellisen toiminnan rajoja. TRIPS-sopimukselle haettiin hyväksyntää kehystämällä se moraalitaloudellisesti merkittäväksi instituutioksi: ”piraattien harrastama aineettoman omaisuuden varastaminen on moraalisesti väärin, ja TRIPS kykenee estämään sen” (Sell & Pra-

¹⁵² Drahos ja Braithwaite (2002, 73) toteavat Yhdysvaltojen kauppaneuvottelijan sano-
neen vuonna 1994 ”alle 50 yksilön” vastanneen TRIPS:n toteutumisesta.

kash 2004, 158). Liike-elämän verkosto(t) esitti(vät) siten itsensä uhriksi ja esimerkiksi kehitysmaiden tai post-sosialististen maiden "piraattit" varkaiksi sekä esittivät tämän "vääryyden" aiheuttavan negatiivisia seurauksia Yhdysvaltojen kilpailukyvyille ja työmarkkinoille, kuten esimerkiksi Sell ja Prakash (2004, 158) ovat tuoneet esiin. TRIPS:n tapauksessa Yhdysvaltojen kasvavan kauppa-alijäämän syyllisiksi esitettiin siis ulkoista vihollista eli ulkomaisia "laittomia kopioijia", joiden taloudellinen toiminta perustui epäreiluihin ja epäoikeudenmukaisiin käytäntöihin. TRIPS:n mukaiset aineettoman omaisuuden omistusoikeudet olivat TRIPS-sopimusta ajaneiden mielestä taas keino viedä pohja pois näiltä epäoikeudenmukaisiksi määritellyiltä käytännöiltä. Tällainen moraalitaloudellinen retoriikka, joka yhdisti Yhdysvaltojen taloudelliset ongelmat ja tiettyjen ulkomaisten toimijoiden epäreilut taloudelliset käytännöt, oli teollisuuden edustajilta onnistunut strategia. (ks. Sell 2003; Sell & Prakash 2004) Moraalitaloudellinen retoriikka patenteista itsestään selvinä taloudellisten toimijoiden yksityisoikeuksina ja ulkomaisten "laittomien kopioijien" käytäntöjen tuomitseminen epäreiluiksi oli TRIPS-sopimukseen johtaneen prosessin yksi keskeinen osa.

TRIPS-sopimuksen kaltaisen massiivisen sopimusjärjestelyn aikaansaaminen ei ollut siis mikään itsestään selvä asia, joka olisi ollut johdettavissa aiemmista kansainvälisistä patenttisopimuksista, vaan edellytti toimivan retoriikan ohessa myös eri maiden taloudellisten ja poliittisten eliittien kykyä sopia ristiriitansa. Drahos ja Braithwaite (2002, 1) tuovat tämän esiin todetessaan TRIPS-sopimuksen olleen mahdollinen ainoastaan siksi, että Yhdysvaltojen, Japanin ja Euroopan eliitit sopivat keskinäiset ristiriitansa ja yhdistyivät poikkikansalliseksi verkostoksi. Drahos ja Braithwaite eivät käytä siis poikkikansallisen kapitalistiluokan käsitettä puhuessaan edellisten maiden eliittien muodostamasta verkostosta. Poikkikansallisen kapitalistiluokan käsitteen käytölle vaikuttaisi olevan kuitenkin omat perusteensa, koska useat IPC:n jäsenyritykset sijoittuvat esimerkiksi UNCTAD:n luokittelussa poikkikansallisten yritysten kategoriaan. TRIPS:n rakentamisprosessin systemaattinen kuvaaminen poikkikansallisen kapitalistiluokan käsitteen avulla edellyttäisi kuitenkin esimerkiksi sen selvittämistä, olivatko IPC:n jäsenyritykset jo 1980-luvulla poikkikansallisia vai vasta poikkikansallistumisstrategioita suunnittelevia yrityksiä.

Yhtä kaikki, IPC:llä oli siis tässä poikkikansallisen konsensuksen muodostamisessa tärkeä rooli. Kyse on tärkeästä havainnosta, koska se muistuttaa TRIPS-sopimuksen johtaneen prosessin palautumattomuudesta mihinkään yksittäiseen tai edes joihinkin keskeisiin valtioihin ja niiden ajamiin "kansallisiin intresseihin". Kyse oli paremminkin poikkikansallistuvien tuotantoverkostoihin eriasteisesti kytkeytyneiden toimijoiden tekemästä aloitteesta, joka kyettiin esittämään kansallisvaltioille "kansallista kilpailukykyä" parantavana suunnitelmana.

Miksi edellä mainitut ryhmät kykenivät sopimaan riitansa? Ei "kansallisten etujen" takia, vaan koska he ymmärsivät TRIPS-sopimuksen olevan yhteensopiva heidän poikkikansallisten intressiensä ja strategioittensa kanssa. Esimerkiksi poikkikansallisen kapitalistiluokan intresseissä on muun muassa sen

takaaminen, että pääoma ja omistusoikeudet ovat poikkikansallisesti suojattuja (esim. Robinson 2004, 137). TRIPS:n tehtävänä on ollut varmistaa juuri tämä aineettoman omaisuuden osalta. Nämä havainnot eivät implikoi vielä sitä, että kyseiset ryhmät olisivat kyenneet sopimaan kaikki ristiriitansa tai sitä, että he olisivat toimineet vahvassa mielessä ”luokkana itselleen” ilman keskinäistä kilpailua. En myöskään väitä, että Yhdysvalloista, Japanista ja Euroopasta lähtöisin olevilla eliitti- tai luokkaryhmillä olisi ollut *pelkästään* yhteisiä intressejä (edes pitkäkestoisten intressien osalta). Tällaisten väittämien esittäminen edellyttää systemaattista poikkikansallinen kapitalistiluokka käsitteen pohjalta rakentuvaa empiiristä tutkimusta. Ne seikat, että IPC koostui pitkälti jo tuolloin poikkikansallistumassa olevista yrityksistä ja että edellä mainituista maista ja alueilta lähtöisin olevat ryhmät kykenivät sopimaan ainakin osan ristiriidoistaan TRIPS:n aikaansaamiseksi, tukevat sitä ajatusta, että kyse oli poikkikansallisen konsensuksen muodostamisesta. Nämä seikat tukevat taas sitä, että poikkikansallisen kapitalistiluokan käsite on potentiaalisesti eräs tärkeä käsitteellinen väline tutkittaessa globaalin tietopohjaisen kapitalismin rakentumista ja valtasuhteita¹⁵³. Tämä ei tarkoita kuitenkaan sitä, että kansallisvaltioilla ei olisi enää mitään merkitystä.

Yhdysvallat on ollut kansallisvaltioista viimeistään 1980-luvulta lähtien kaikkein tärkein ja vahvin aineetonta omaisuutta koskevan globaalin harmonisoinnin edistäjä, ja se on saanut tavoitteilleen vahvaa tukea ennen kaikkea Euroopan Unionilta ja Japanilta¹⁵⁴. Yhdysvallat uskoi, että kunhan se saa kahdenvälisen kauppaneuvotteluiden avulla riittävän määrän maita suostumaan ajamaansa aineettoman omaisuuden suojaamistasoon, niin perimmäisenä päämääränä oleva monenkeskinen TRIPS saisi osakseen vain vähäistä vastustusta. Tämä strategia osoittautuikin menestykselliseksi, sillä TRIPS-neuvottelujen loppuvaiheessa kehitysmaat olivat pitkälti lakanneet vastustamasta TRIPS-sopimusta. Kehitysmaiden vastuksen neutralisoinnissa olivat tärkeitä myös lupaukset suorien ulkomaisten investointien kasvusta kehitysmaihin. Tämän ehdoksi asetettiin siis se, että kehitysmaiden tulee hyväksyä aiempaa vahvempi aineettoman omaisuuden suojaamistaso. Yhdysvaltojen toinen keskeinen strategia oli muuttaa neuvottelufoorumia, koska WIPO oli osoittautunut Yhdysvalloille epätyytyttäväksi sen yksi maa – yksi ääni-periaatteen takia. Kyseinen periaate oli mahdollistanut Yhdysvaltojen linjausten vastaiset äänestystulokset

¹⁵³ Osoittautuupa poikkikansallisen kapitalistiluokan käsite sitten kuinka tahansa mielekkääksi lähtökohdaksi globaalin kapitalismin tutkimisen yhteydessä, se vaikuttaa selvältä, että Marxin luokkakonseptio on hylättävä poikkikansallinen kapitalistiluokan käsitteen yhteydessä. Tähän on syynä se, että Marxin tuotanto pohjautui kapitalistiluokan käsitteen osalta pitkälti metodologiseen nationalismiin. Tarkemmin ottaen tarkoitan tällä sitä, että vaikka hän ja Engels toki näkivät kapitalistiluokan toimintakentän kansalliset rajat ylittäväksi, he pitivät kapitalistiluokkien rakentumisprosessia ja koostumusta kansallisvaltiollisina. Näistä teemoista löytyy keskustelua mm. Robinsonin (2004) teoksesta.

¹⁵⁴ Myös sellaiset Aasian taloudellisesti vahvat valtiot, kuten Singapore ja Etelä-Korea, ovat hyväksyneet aineettoman omaisuuden uudet suojaamiskäytännöt ”välttämättömäksi osaksi modernin talouden oikeudellista infrastruktuuria” (Braithwaite & Drahos 2000, 66).

esimerkiksi kehitysmaiden koalitioiden avulla. (Braithwaite & Drahos 2000, 62–66; Glass & Wu 2007, 393–394)

Yhdysvaltojen hallitus alkoi siis pitää viimeistään 1980-luvulla pitkälti teollisuuden onnistuneen etujen valvonnan ansiosta vapaamatkustajuutta ja WIPO:a keskeisinä ongelmina Yhdysvaltojen kansainvälisen kilpailukyvyn kannalta. Vastaavasti aineettoman omaisuuden mahdollisimman pitkälle viety globalisoitu suojaaminen tulkittiin yhdeksi kilpailukyvyn takaamisen välineeksi. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien globalisointi oli niin tärkeää Yhdysvalloille, että ennen GATT:in Uruguayn neuvottelukierrosta sen lähtökohtana oli yksiselitteisesti: ”ei aineetonta omaisuutta, ei neuvottelukierrosta” (Braithwaite & Drahos 2000, 56). TRIPS-sopimus oli taas niin onnistunut, että kyseisen sopimuksen perusmuotoilujen kannalta merkittävän liike-elämän verkoston eräs keskeinen hahmo, taloustieteilijä Jacques Gorlin, totesi TRIPS:n allekirjoituksen jälkeen yhtä yksiselitteisesti, että ”saimme 95 % siitä, mitä halusimme” (Sell & Prakash 2004, 160).

WTO:n TRIPS-neuvotteluissa oli siis mukana sekä niin sanottuja kehittyneitä maita että kehitysmaita. Vaikka nämä ryhmät koostuvat muun muassa tuotantorakenteiltaan heterogeenisista valtioista, niihin kuuluvien maiden voidaan katsoa suhtautuvan aineettoman omaisuuden omistusoikeuksiin pääsääntöisesti joko niin, että aineettoman omaisuuden omistusoikeudet kytketään esimerkiksi patenteja omistavien toimijoiden oikeuksiin suojata aineetonta omaisuuttaan (kehittyneet maat) tai niin, että aineettoman omaisuuden omistusoikeudet halutaan kytkeä valtioiden kehitysstrategioihin ja -tarpeisiin (kehitysmaat). Tällainen ero intresseissä ei ole yllättävää, koska eräiden väitteiden mukaan kehittyneet maat omistavat noin 99 % Yhdysvalloissa ja Euroopassa rekisteröidyistä patenteista. (ks. May 2000, ix)

Taloudellis-poliittisesti ja teknologisesti vahvat valtiot pystyvät käyttämään kansainvälisissä neuvotteluissa apunaan sekä porkkanaa että keppiä: tilanteen mukaan luvataan joko taloudellista apua tai sitten uhataan kauppasanktioilla (esim. Onwuekne 2004, 89; Braithwaite & Drahos 2000). Yhdysvaltojen hallitus alkoikin uhata eräitä maita, kuten Intiaa, kahdenvälisillä kauppasanktioilla, jos ne eivät suostu siirtämään aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien hallinnointia WTO:n alaisuuteen. Taloudellista pakottamista täydensivät lupailut paitsi investoinneista myös maatalousmarkkinoiden avaamisesta sekä tekstiilituotteiden tuonnin helpottamisesta. Yleisesti ottaen kehitysmailta puuttui asiantuntijuutta ja resursseja tämän painostuksen vastustamiseksi. Vastustuksen heikkeneminen sekä neuvottelujen monimutkaisuudesta johtunut vaikeus hahmottaa TRIPS-sopimuksen kaikkia mahdollisia implikaatioita johtivat siihen, että kehitysmaat tulivat liittyneeksi TRIPS-sopimukseen. (esim. May 2000)

Saavuttaakseen päämääränsä liike-elämän ja teollisuuden toimijat joutuivat ja onnistuivat siis kehittämään TRIPS-sopimukselle sellaisia perusteita (*reasons*), jotka vakuuttivat niin Yhdysvaltojen, EU-valtioiden kuin Japaninkin hallitukset TRIPS-sopimuksen toivottavuudesta. Näitä utilitaristisia perusteita ei muotoiltu tietenkään sosiaalisessa tyhjiössä. Niiden kehittäminen toteutettiin poliit-

tisessa taloudessa tapahtuneiden rakenteellisten muutosten yhteydessä. Kyseiset muutokset eivät määränneet toimijoita tai heidän rakentamiaan puhetapoja saati olleet TRIPS-sopimuksen riittäviä syitä, mutta rakenteellisilla muutoksilla oli TRIPS-sopimuksen suunnittelijoiden niitä koskevien tulkintojen välityksellä vaikutuksia heidän preferensseihinsä, intresseihinsä ja tapoihinsa hahmottaa positionsa muuttuvassa globaalissa kapitalismissa. Tässä rakenteiden välityksellä tapahtuvassa kausaalisessa vaikuttavuudessa ei ollut siten kyse mistään mysteerisistä sosiaalisten rakenteiden kausaalisista voimista.

Kehitysmaiden voimistunut kapasiteetti tuottaa halvan työvoiman avulla teollisia hyödykkeitä maailmanmarkkinoille johti 1970-luvun kuluessa siihen, että teollisesti pidemmälle ehtineet maat joutuivat uudistamaan tuotantorakenteitaan ja siirtymään aiempaa voimakkaammin ei-aineellisten hyödykkeiden ja palveluiden tuotantoon, jotta ne pystyisivät pitämään yllä suhteellista kilpailuetuaan kehitysmaihin (esim. Sell 2003, 35–36). Patenttijärjestelmän uudistaminen nähtiin keinoksi kompensoida tämän rakenteellisen muutoksen ei-toivottuja seurauksia pitkälle teollistuneiden maiden taloudelliselle kilpailukyvyille. Patenttijärjestelmän vahvistamisessa oli siten osaltaan kyse reagoimisesta 1970-luvun taloudelliseen taantumaa¹⁵⁵. Tässä tulee esiin ajallinen yhteys ”tietoon perustuva talous” -puhetapaan. Samoihin aikoihin kun tietyt yhdysvaltalaiset eliittiryhmät ryhtyivät suunnittelemaan aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien vahvistamista ja globalisointia, alettiin muodostaa tulevaa hallitsevaa käsitystä ”tietoon perustuvasta taloudesta”.

Globaalin kapitalismin rakenteellisen muutoksen seurauksia on kuvattu usein ”post-fordismin” käsitteellä. Sillä on viitattu uudentyyppiseen kasautumistapaan, jota kuvastaa muun muassa informaatioteknologian nousu, poikkikansallisesti toimivien yritysten kaventunut riippuvuus kansallisvaltioista sekä painopisteen siirtyminen hierarkkisesti organisoidusta teollisesta massatuotannosta ei-hierarkkisesti organisoituun palveluiden ja ei-aineellisten hyödykkeiden tuotantoon (esim. Sell 2003; Boltanski & Chiapello 2005; Robinson 2004; Aglietta 1979). Post-fordismin eräs seuraus oli, kuten muun muassa Sell (2003, 36–37) on tuonut esiin, uusien poliittisesti vaikutusvaltaisten taloudellisten toimijoiden esiinnousu ja taloudellisen kilpailukyvyyn säilyttämisen kannalta taantuvien teollisuudenalojen toimijoiden vaikutusvallan kaventuminen¹⁵⁶. Nämä uudet vaikutusvaltaiset taloudelliset toimijat sijoittuivat erilaisten korkeateknologisten sektoreiden ja maailmanmarkkinoille orientoituvien teollisuudenalojen yhteyteen: musiikki-, kirja-, ja elokuva-aloille, lääketeollisuuteen, geeniteknologiaa hyödyntäville maatalousaloille sekä tietysti tietokone- ja ohjelmistoaloille¹⁵⁷. Poikkikansallisen kapitalistiluokan käsitteen kautta tulkittuna tässä oli kyse globaalin kapitalismin kannalta keskeisten kollektiivisten toimijoiden eli poikkikansallisen kapitalistiluokan tietointensiivisille aloille sijoittuvien ”frak-

¹⁵⁵ Vastaavasti 1800-luvun loppupuolen taloudellinen lama johti Yhdysvalloissa silloisen patenttijärjestelmän vahvistamiseen (Perelman 2005, 3).

¹⁵⁶ Katso kuitenkin Sell (2003, 37, alaviite 4).

¹⁵⁷ Näiden alojen taloudellisten toimijoiden tarkempi analysointi Sklairin ja Robinsonin käyttämän poikkikansallinen kapitalistiluokan käsitteen avulla olisi sosiologisesti erittäin mielenkiintoista. Tutkimuksessani siihen ei ole valitettavasti tilaa.

tioiden” muotoutumisesta. Näiden fraktioiden ”todellinen sisäinen yhtenäisyys” (Robinson 2004, 46) on kuitenkin erittäin haurasta, ellei yksinkertaisesti mahdotonta paitsi jäsenten kulttuuristen ja historiallisten taustojen erilaisuuden, myös niiden välisen kilpailun ja intressejä sekä strategioita koskevien erimielisyyksien takia.

Globaalin kapitalismin rakenteelliset muutokset ja tietointensiivisten alojen toimijoiden vaikutusvallan kasvu Yhdysvalloissa loivat edellytykset Yhdysvaltojen hallituksen myötämielisyydelle ajaa kansainvälisen patenttijärjestelmän institutionaalista muuttamista silloisessa GATT:ssa. Tästä johtuu myös se, miksi toimijakeskeinen mekanismin kuvaus ei ole riittävä pyrittäessä ymmärtämään TRIPS-sopimukseen johtanutta prosessia: mikäli Yhdysvaltojen hallitus ei olisi suhtautunut vakavasti globaalin kapitalismin rakenteellisiin muutoksiin, teollisuuden etujärjestöjen siihen kohdistama vaikuttaminen olisi tuskin ollut niin menestyksellistä, kuin se tosiasiallisesti 1980-luvun kuluessa oli. Lisäksi on huomioitava, että mikäli Yhdysvalloilla ei olisi ollut niin vahvaa asemaa maailman politiikassa, sillä olisi ollut vähemmän valtaa monenkeskisillä päätöksentekofoorumeilla (Sell 2003).

Yhdysvaltojen suhteellisen hallitseva asema perustuu sen tiettyihin kilpailullisiin etuihin: a) finanssietuihin eli siihen, että monet ja varsinkin köyhät maat ovat sidoksissa Yhdysvaltojen taloudellisiin päätöksiin, b) taloudellisiin etuihin eli investointisektorin ja pankkialan, mutta eritoten mikroelektroniikan vahvuuteen ja kilpailukykyisyyteen, c) poliittisiin ja sotilaallisiin etuihin eli siihen, että Yhdysvallat kykeni diplomatian keinoin pakottamaan muille maille sen intressejä tukevia taloudellisia normeja, d) kulttuurisiin ja kielellisiin etuihin eli yksityisesti ja julkisesti organisoidun tieteellisen tutkimuksen vahvuuteen, lakiasiantuntijoiden valtaan sekä englannin kielen universaaliin asemaan kulttuurisessa tuotannossa, e) symbolisiin etuihin eli ”amerikkalaisen” elämäntyylin kvasiuniversaaliin tunnustamiseen. (Bourdieu 2005, 227) Näistä erityisesti neljä ensimmäistä kohtaa olivat merkittäviä myös globalisoidun patenttijärjestelmän rakentamisen kannalta.

Sekä globaalissa kapitalismissa tapahtuneet rakenteelliset muutokset että Yhdysvaltojen hallitseva asema kansainvälisessä järjestelmässä ovat Sellille ne keskeiset rakenteelliset tekijät, jotka muodostivat edellytykset TRIPS:iin johtaneelle prosessille ja sitä kautta kansainvälisen patenttijärjestelmän globalisointiselle. TRIPS-sopimukseen johtanut prosessi osoittaa sen, että toimintatason mukaan ottaminen sen selittämiseen on välttämätöntä, eli yksilöllisillä ja kollektiivisilla toimijoilla oli aidosti merkitystä, mutta samalla myös itsessään riittämätöntä, koska näiden toimijoiden motiiveihin ja strategioihin vaikutti rakenteellisia tekijöitä. TRIPS ei ole kuitenkaan vain jonkin sosiaalisen prosessin seuraus tai päätepiste vaan käytäntöön siirtyessään myös erilaisten seurausten aiheuttaja¹⁵⁸. Näihin kysymyksiin palaan myöhemmin. Vaikka tässä esitetty toiminnan ja rakenteet yhdistävä kuvaus on metodologiseen individualismiin pe-

¹⁵⁸ Tässä mielessä TRIPS-sopimus on yhtäältä yhden morfogeneettisen syklin (patenttijärjestelmän uudistamisen) seuraus ja toisaalta toisen syklin (globalisoituvan patenttijärjestelmän kritiikin) rakenteellinen lähtökohta (ks. Sell 2003).

rustuvaa kuvausta uskottavampi, se on tietysti sillä tavoin yksipuolinen, että siinä ei ole huomioitu tarpeeksi esimerkiksi Euroopan Unionin ja Japanin roolia. Yhdysvaltoihin painottuva kuvaus on kuitenkin sikäli perusteltua, että Yhdysvallat oli yksittäisistä valtioista kaikkein merkittävimmissä roolissa TRIPS-sopimukseen johtaneen prosessin kannalta. (ks. Sell 2003, 30–34)

Braithwaiten ja Drahosin metodologisen individualismin suuntaan kallellaan oleva analyysi auttaa siis ymmärtämään, *miten* TRIPS-sopimus saatiin aikaan. Tällöin keskiöön nousevat yhtäältä heidän kuvaamansa toimintakeskeiset mekanismit, kuten taloudellinen pakottaminen, ja toisaalta korkeateknologisten alojen läheiset suhteet eri maiden hallituksiin, kuten Yhdysvalloissa, sekä edellä käsiteltyjen toimijoiden kyky kehittää sellaisia puhetapoja, kuten yksityisiä oikeuksia korostava retoriikka ja patenttisuojaan vahvistamisen kytkeminen maiden kansainväliseen kilpailukykyyn, joilla kyettiin vakuuttamaan ensisijaisesti Yhdysvaltojen, EU-valtioiden ja Japanin hallitukset globalisoituvan patenttijärjestelmän rakentamisen tarpeellisuudesta¹⁵⁹.

Sellin pikemminkin metodologiseen relationalismiin pohjautuva analyysi on taas tärkeä *miksi*-kysymysten kannalta. Toimijoiden osalta miksi-kysymyksen keskeinen vastaus viittaa korkeateknologisten alojen edustajien tulkintatavoissa tapahtuneisiin muutoksiin. Näillä aloilla alettiin ymmärtää 1970-luvun kuluessa, että kyetäkseen takaamaan patentoitavissa olevasta tiedosta potentiaalisesti saatavien voittojen kotiuttamisen, vallitsevaa patenttijärjestelmää tulee muuttaa paremmin heidän taloudellisia intressejään vastaavaksi. Toisin sanoen heidän käsityksensä intressiensä ja taloudelliseen menestykseensä vaikuttavien instituutioiden välisestä suhteesta muotoutuivat varsin kriittisiksi. Mikä tärkeintä, he saivat vakuutettua maittensa hallitukset siitä, että kyseisten instituutioiden muuttaminen heidän intressiensä suuntaan palvelisi myös näiden maiden taloudellisen kilpailukyvyn kehittämistä globaalissa kapitalismissa. Miksi-kysymys on kytkettävissä myös sosiaaliin rakenteisiin. Tällöin vastattaessa kysymykseen ”miksi TRIPS-sopimus haluttiin rakentaa” syyt on paikannettavissa globaalissa kapitalismissa tapahtuneisiin muutoksiin ja vapaamatkustajuudeksi tulkittujen käytäntöjen yleistymiseen aiemman kansainvälisen patenttijärjestelmän yhteydessä. *TRIPS:iin johtanut prosessi kuvastaa yhtäältä rakenteellisten muutosten vaikutusta toimijoiden intresseihin ja toisaalta sosiaalisten rakenteiden mahdollistamien ja rajoittamien toimijoiden kapasiteettia vaikuttaa globaalia kapitalismia rakenteistavien instituutioiden muutokseen.*

Yhdysvaltalaisen liike-elämän etujärjestöjen 1980-luvulla aloittama edunvalvonta, johon liittyi siis myöhemmin vastaavia eurooppalaisten maiden ja japanilaisia järjestöjä sekä heidän soviteltuja intressejään ajavia poikkikansallisia etujärjestöjä, huipentui ensijaisesti näiden maiden hallitusten muodostaman ”pro-TRIPS” -ryhmittymän myötävaikutuksella 15.4.1994 Uruguay'n kierroksen lopuksi Marokon Marrakeshissa allekirjoitettuun TRIPS-sopimukseen. (ks. Braithwaite & Drahos 2000, 62–63; Sell & Prakash 2004)

¹⁵⁹ Braithwaiten ja Drahosin (2000) analyysi sisältää sillä tavoin hyvin dokumentoidun kuvauksen TRIPS-sopimuksen rakentamisprosessin keskeisistä toimijoista, ettei sen tässä esitettyä tarkemmalle toistamiselle ole tutkimukseni yhteydessä tarvetta. Ks. myös Drahos ja Braithwaite (2002) sekä Sell (2003).

”Yhdysvalloilla oli Euroopan, Kanadan ja Japanin tuki aineettoman omaisuuden säilyttämiseksi neuvottelukierrokselle, mutta pohjimmiltaan se oli Yhdysvaltojen ehdotus. Yhdysvallat, ja tarkemmin ottaen Yhdysvaltojen liike-elämäyhteisö oli määrännyt tahdin aineettoman omaisuuden osalta” (Braithwaite & Drahos 2000, 63; myös Polster 2001, 97; Aoki 2007; Sell 2003).

Tässä luvussa esitetylle TRIPS-sopimukseen johtaneen prosessin selitykselle saadaan tukea ottamalla vertailuun OECD:n 1990-luvulla vireillä pitämä Monenkeskisiä investointeja koskeva MAI-sopimus (*Multilateral Agreement on Investment*). MAI-sopimuksen tavoitteena oli edistää yksityissektorin suoria ulkomaisia investointeja asettamalla rajoituksia sille, millaisia ehtoja kohdema voi asettaa ulkomaiselle investoijalle. Poikkikansalliset yritykset ovat keskeisimpiä suorien ulkomaisten investointien tekijöitä (esim. Robinson 2004). Toisin kuin TRIPS-sopimusta, MAI:ta ei saatu aikaan, vaan se kariutui vuonna 1998, vaikka siinäkin oli kyse poikkikansallisesti orientoituvan yksityissektorin ajamasta hankkeesta globaalissa kapitalismissa. MAI-sopimusta voikin pitää siinä mielessä TRIPS-sopimuksen kontrastina¹⁶⁰, että vaikka molempien olisi voinut odottaa toteutuvan osittain samankaltaisten lähtökohtiensa takia, ainoastaan toinen niistä aktualisoitui. Miksi TRIPS kyettiin siis perustamaan, mutta MAI:ta ei? Yksi erottava tekijä vaikuttaisi olevan se, että TRIPS:n arkkitehdit kykenivät sitomaan sen yksilöiden oikeuksien puolustamiseen ja yksilöiden etuihin, mutta MAI:hin ei kyetty liittämään tällaista tukea. Toinen vieläkin ilmeisempi erottava tekijä on se, että yksityissektorin toimijat eivät kyenneet saamaan MAI-sopimuksen taakse kaikkia teollisesti pitkälle kehittyneitä valtioita, kuten Ranskaa ja Kanadaa, mutta sen sijaan TRIPS-sopimuksen taakse saatiin esimerkiksi kaikki OECD-maat ja ylipäätään ne maat, joilla oli tuolloin merkittävää vaikutusvaltaa kansainvälisessä järjestelmässä.

TRIPS-sopimuksen läpimenon muita mahdollisia syitä olivat kriittisten yhteiskunnallisten liikkeiden epäaktiivisuus TRIPS-neuvotteluiden yhteydessä, mikä johtui esimerkiksi TRIPS-sopimuksen monimutkaisuudesta seuranneesta vaikeudesta ja kyvyttömyydestä nähdä kaikkia sopimuksen potentiaalisia seurauksia. Sen sijaan MAI-sopimusta koskevien neuvotteluiden yhteydessä siihen kriittisesti suhtautuvat yhteiskunnalliset liikkeet esittivät aktiivisesti kritiikkiä. Olen tosin taipuvainen ajattelemaan tässä Sellin (2003, 170–171) kanssa samaan tapaan: ratkaisevaa ei ollut niinkään yhteiskunnallisten liikkeiden aktiivisuus, vaan OECD-maiden kyvyttömyys sopia erimielisyyksiään ja poikkikansallisesti organisoituneen yksityissektorin kyvyttömyys saada OECD-maita muodostamaan yhtenäistä rintamaa. Edelleen jaan Sellin (emt., 172) ajatuksen siitä, että tällaiset TRIPS-sopimuksen syntyprosessiin kytkeytyvät vertailut osoittavat rakenteellisen määräytymisen olevan riittämätön selitystapa pyrittäessä rakentamaan käsitystä TRIPS-sopimukseen johtaneista syistä: sosiaalinen toiminta on otettava huomioon. Sell (emt., 170–172) painottaa tässä yhteydessä ”poikkikansallisen yksityissektorin mobilisaation” merkitystä¹⁶¹, kun taas olen viitan-

¹⁶⁰ Kontrastiivisesta selittämisestä enemmän esim. Lawson (1997; 2003a).

¹⁶¹ Tarkkaan ottaen Sell (2003, 3) toteaa tutkimuksensa alkupuolella TRIPS:iin johtaneen prosessin tarjoavan esimerkin poikkikansallisen kapitalistiluokan vallasta. Valitetta-

nut poikkikansalliseen kapitalistiluokkaan ja sen intressejä ajaviin organisaatioihin. TRIPS-sopimuksen rakentaminen onkin esimerkki siitä, että taloudellisten instituutioiden rakentumista ei voida selittää sen enempää hayekilaisesti spontaaneilla prosesseilla kuin rakenteellisella määräytymiselläkään.

6.6 TRIPS globalisoituvan patenttijärjestelmän merkkipaaluna

Paremminkin kilpailijoiden ulossulkemiseen ja tiedon suojaamiseen kuin tiedon leviämisen ja kilpailun edistämiseen perustuva (May & Sell 2006, 158) TRIPS-sopimus sitoi alusta lähtien oikeudellisesti yli sataa valtiota. Näitä WTO:n jäsenmaita oli vuonna 2007 jo 151¹⁶². Tämä tarkoitti ja tarkoittaa yhä edelleen muun muassa sitä, että mikäli valtio haluaa tulla WTO:n jäseneksi tai pysyä sen jäsenenä, sen ei ole mahdollista jättää huomioimatta TRIPS-sopimuksessa ilmaistuja velvoitteita. TRIPS on merkinnyt myös sitä, että kansallisvaltioilla on entistä vähemmän määrittelyvaltaa sen suhteen, millaiset objektit ovat patentoitavia ja mitkä eivät. TRIPS:n toimivuus perustuu pitkälti siihen, että sen sisään on rakennettu *aktiivinen seurantajärjestelmä*, eli mitä tahansa maata voidaan pyytää selvittämään, millä tavoin se on ottanut käyttöön TRIPS-sopimuksen mukaiset velvoitteet. TRIPS onkin ”kansainvälisen politiikan, kaupan ja lain merkittävä saavutus” (Burch 1995, 216), joka merkitsi yksityisten omistusoikeuksien maailmanlaajuisesta laajentamista aineettomaan omaisuuteen. TRIPS:n solmiminen merkitsi myös sitä, että WTO:sta tuli WIPO:n sijaan maailman tärkein ja vaikutusvaltaisimman kansainvälinen organisaatio aineettoman omaisuuden suhteen. (esim. Braithwaite & Drahos 2000, 62–64)

Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien suojaamisen täytäntöönpanon tulee TRIPS-sopimuksen 7 Artiklan mukaan ”edistää teknologisten uudistusten tekemistä sekä teknologian siirtämistä ja levittämistä teknologiaa koskevaa tietoa tuottavien ja sitä kuluttavien yhteiseksi parhaaksi”. Tavoitteena on siten sosiaalisen ja taloudellisen hyvinvoinnin edistäminen, jossa tulisi pyrkiä oikeuksien ja velvollisuuksien jakaantumisen tasapainoon eri toimijoiden välillä. Artiklassa 8.1. todetaan lisäksi, että

”jäsenet voivat laatiessaan tai muuttaessaan omia kansallisia lakejaan ja määräyksiään ryhtyä tarpeellisiin toimenpiteisiin yleisen terveyden ja ravintohuollon suojelemiseksi samoin kuin yleisen edun edistämiseksi sellaisilla aloilla, jotka ovat elintärkeitä niiden yhteiskunnallis-taloudelliselle ja teknologiselle kehitykselle edellyttäen, että sellaiset toimenpiteet ovat yhdenmukaiset tämän sopimuksen määräysten kanssa”.

TRIPS-sopimus ei tähtää lähtökohtaisesti aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien maailmanlaajuiseen harmonisointiin vaan siis niitä koskeviin minimivaatimuksiin. Jokaisella maalla on ainakin periaatteellinen mahdollisuus raken-

vasti se on kuitenkin hänen teoksessaan ainoa viittaus poikkikansalliseen kapitalistiluokkaan.

¹⁶² WTO:n jäsenmäärä 2.8.2007.

taa kansallinen lainsäädäntönsä sillä tavoin, että se palvelee parhaalla mahdollisella tavalla kyseisen maan kansallisia tavoitteita, *edellyttäen*, että kansallinen lainsäädäntö on yhdenmukainen TRIPS:n määräysten kanssa. TRIPS ei siis *määrrää* kansallista lainsäädäntöä, mutta WTO:n jäsenmaiden oman lainsäädännön on oltava *yhteensopiva* TRIPS:n kanssa¹⁶³. Tämä tarkoittaa sitä, että jokaisen jäsenmaan on tarjottava vähintäänkin TRIPS:ssä määritelty minimisuoja aineetoman omaisuuden eri muodoille. (May & Sell 2006, 4)

TRIPS-sopimuksen keskeiset osat ovat

1) *Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien minimistandardit*. WTO:n jokaisen jäsenmaan on otettava käyttöön minimistandardit. Jäsenmaa voi halutesaan ottaa käyttöön niitä vahvemmat standardit, mutta ei yhtään heikompiä.

2) *Sääntöjen vahvistamismekanismi*. WTO:n jokaisen jäsenmaan on osoitettava, että sillä on käytössään sellaiset menettelytavat, jotka takaavat minimistandardien käyttöönoton sen kansallisessa laissa;

3) *Riitojenratkaisumenettely*. WTO:lla on käytössään sanktioita, joita se voi kohdentaa niihin maihin, joiden on todettu rikkoneen WTO:n sääntöjä. Tämän riitojenratkaisumenettelyn taipumuksena on vahvistaa globalisoidun patenttijärjestelmän toimivuutta ennakoidulla tavalla. (Maailman kauppajärjestön perustamissopimus 1995, ks. myös FEC 2002, 16)

TRIPS:n aikakaudella ne WTO:n jäsenmaat, jotka eivät suostu hyväksymään WTO:n sääntöjen mukaisia aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia jossain kysymyksessä, joutuvat riitojenratkaisumenettelyn välityksellä mahdollisten kauppasanktioiden kohteeksi¹⁶⁴. Tämä oli tärkein syy aineettoman omaisuuden omistusoikeuksista käytävien neuvottelujen siirtämiselle WTO:n alaisuuteen. (FEC 2002, 6) Tällä tavoin ne valtiot ja yritykset, jotka kannattavat globaalisti voimassa olevia aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien suojaamisen minimistandardeja, tietävät taloudellisten intressiensä olevan turvattuja esimerkiksi patenttien suhteen. Sääntöjen vahvistamismekanismi ja riitojenratkaisumenettely ovat TRIPS-sopimusta vahvistavia mekanismeja. Näiden ja minimistandardien ohessa kannattaa huomioida, että WTO:n yksi keskeinen yleinen periaate on kansallisen kohtelun periaate. Tämän periaatteen mukaan kunkin jäsenmaan on kohdeltava sekä kotimaisia että ulkomaisia toimijoita samalla tavalla. Patenttien kohdalla tästä seuraa esimerkiksi se, että marokkolaisilla on Yhdysvalloissa sama oikeus hakea patenttia kuin yhdysvaltalaisillakin – ja päinvastoin. (ks. Braithwaite & Drahos 2000, 75)

TRIPS-sopimus ja siihen johtanut prosessi on esimerkki siitä, että vahvat ja hallitsevat taloudelliset toimijat, kuten yhä edelleen rakentumassa olevan poikkikansallisen kapitalistiluokan edustajat, voivat luottaa Yhdysvaltoihin keskeisenä globalisoituvaa talouden kenttään vaikuttavana kansallisvaltiona ja kansainvälisiin organisaatioihin, kuten WTO:hon, sellaisina toimijoina, joiden pää-

¹⁶³ Vähiten kehittyneiden maiden (*least developed countries*) siirtymäkausi TRIPS:iin liittymisen osalta ulottuu vuoteen 2016 (ks. Correa 2003, 424, viite 4).

¹⁶⁴ Aineeton omaisuus muodostaa yhdessä palveluiden ja hyödykkeiden kanssa WTO:n kolme keskeistä pilaria. Jokaisen kolmen pilarin tapauksessa WTO:lla on käytettävissään jäsenmaitaan sitova ja sanktioiden avulla tuettu riitojenratkaisumenettely. (FEC 2002, 7)

tökset tukevat heidän intressejään globaalissa kapitalismissa (vrt. Bourdieu 2005, 228). Yleisemmästä taloudellisen globalisaation näkökulmasta TRIPS-sopimus ilmentää sitä Bourdieun (emt., 225) esiin nostamaa seikkaa, että taloudellinen globalisaatio ei ole "taloudellisten ja teknologisten lakien mekaaninen seuraus" vaan ainakin tietyiltä osin erilaisten toimijoiden harjoittaman politiikan, heidän määrittelemiensä kaupan niin sanottuun liberalisointiin tähänneiden sääntöjen sekä tietoisten tavoitteiden mukainen poliittinen luomus. Vastavasti Mayn (2000, 13) mielestä aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien sääntelyn nykyinen globaalivaihe ei ole historiallinen sattuma saati spontaanisti rakentunut institutionaalinen järjestely vaan epäsymmetristen valtasuhteiden hyödyntämisen varaan rakentuneiden historiallisten ja ennaltamääräytymättömien kehityskulkujen ja prosessien "tulos". Bungen termein ilmaistuna aineettoman omaisuuden sääntelyn globaalivaihe edistää sellaista markkinatalouteen vaikuttavaa metamekanismia, jolla vaikutetaan erityisesti tietointensiivisten markkinoiden rakenteeseen ja kilpailutilanteeseen. TRIPS-sopimuksen luonne ensisijaisesti Yhdysvaltojen, Euroopan ja Japanin tiettyjen teollisuudenalojen etujärjestöjen ehdottaman agendan mukaisena institutionaalisenä järjestelyinä kuvastaa myös globaalitalouteen kuuluvasta monimutkaisuudesta huolimatta siihen sisältyvää vallan keskittymistä.

TRIPS-sopimuksella haluttiin rakentaa sellaista globalisoituvaa patenttijärjestelmää, joka tekisi yhtäältä *laittomaksi* erilaisten hyödykkeiden (kuten CD- ja DVD-levyjen) merkittävästi halventuneen kopioinnin sekä toisaalta mahdollistaisi ja *oikeuttaisi* aiempien patenttilakien kategorioihin vaikeasti sijoitettavien objektien kuten GMO:iden, ja tietokoneohjelmistojen sekä liiketoimintamenetelmien, patentoinnin. Näiden muutosten – kopioinnin halventumisen ja uusien patentoitavien objektien määrittelemisen – näkökulmasta TRIPS-sopimuksella on yhtäältä toimintaa rajoittavia ja mahdollistavia seurauksia. Näiden tarkoitettujen seurausten lisäksi, tai kenties paremminkin, niiden *takia*, TRIPS-sopimuksella on ollut sen suunnittelijoiden kannalta myös ei-aiottuja ja ei-toivottuja seurauksia kuten laaja-alaisen TRIPS-kriittisen liikehdinnän rakentuminen 1990-luvun kuluessa.

Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien sääntelyn globaalivaiheen muodostamisessa TRIPS:lla on sekä Mayn (2000, 14) että Braithwaiten ja Drahoisin (2000) mukaan selkeä vedenjakajarooli. Edustaako TRIPS tässä "vedenjakajaroolissaan" vastaavankaltaista käännekohtaa historiassa kuin esimerkiksi Englannin Uusi köyhäinlaki (*New Poor Law*) vuodelta 1834, jota Polanyi (ks. Block 2000, 9) piti markkinayhteiskunnan voittokulun symbolina siitä syystä, että kyseisen lain myötä työvoima muunnettiin kauppatavaraksi? Onko TRIPS-sopimus yhtä käänteentekevä poliittis-taloudellinen konstruktio globaalien kapitalismin kontekstissa? Tähän voidaan vastata varovaisesti "kyllä", koska TRIPS-sopimus mahdollistaa tiedon ja informaation *aiempaa intensiivisemmän ja laajemman* "aitaamisen" yksityisomaisuuden piiriin kuuluvaksi kauppatavaraksi. Tarkemmin ottaen kyse on siitä, että TRIPS-sopimus edistää aineettoman omaisuuden haltuunottamisen avulla tapahtuvan kasautumisen globaalivaihetta. Kääntäessään tiedon globaalien kaupan kysymyksiin sidotuksi kauppatavaraksi

TRIPS-sopimus edesauttoi osaltaan sen illuusion katoamista uusklassisista taloustieteellisistä teorioista, että teknologia olisi globaali julkishyödyke, jota koskeva tieto olisi vapaasti kaikkien saatavilla. Jos tästä illuusiosta vapautuneet uuden kasvuteoriat ovat oikeassa myös siinä, että patentoitavat innovaatiot ovat talouskasvun ja ihmisen elintason parantamisen lähde (esim. Grossman & Helpman 1994, 23–24) ja sitä kautta potentiaalisesti myös ihmisten toimintakykyisyyksien kehittymisen lähde, TRIPS-sopimus ei ollut hyvä uutinen ”teknologisesti köyhille” maille.

Tutkimuskirjallisuudessa on yleisesti päädytty siihen, että TRIPS on siinä mielessä ambivalentti sopimus, että sillä on sekä positiivisia että negatiivisia vaikutuksia (esim. Polster 2001, 94; Maskus 2000). Kriitikoiden mukaan TRIPS on ongelmallinen sopimus ensinnäkin siitä syystä, että elämänmuotojen patentit laajentavat yksityisomaisuus-periaatteen koskemaan sellaisia resursseja, joiden tulisi olla ihmiskunnan yhteistä omaisuutta. Toiseksi kriittiset arviot kohdistuvat tiedon luonteeseen ja siihen, kuka kontrolloi tietoa ja kenen omistuksessa se on. Tästä näkökulmasta TRIPS:n nähdään lisäävän suuryritysten valtaa ja antavan vain marginaalisen roolin inhimilliseen hyvinvointiin ja sosiaaliseen oikeudenmukaisuuteen liittyville kysymyksille. Esimerkiksi FEC (2002) on ehdottanut, että TRIPS-sopimuksen jälkeisistä aineettoman omaisuuden omistusoikeuksista tulisi puhua avoimesti monopolistisina etuoikeuksina. Tällainen ehdotus saa tukea siitä näkemyksestä, että TRIPS ”auttaa luomaan vahvoja monopoleja” (Lanoszka 2003, 182).

TRIPS:ä koskevassa kriittisessä yhteiskuntatieteellisessä tutkimuskirjallisuudessa ei ole päädytty arvioimaan ainoastaan TRIPS:n erilaisia seurauksia, vaan myös sitä, millainen prosessi TRIPS:n suunnitteluvaihe ja sitä koskeva päätöksenteko on ollut luonteeltaan (esim. Braithwaite & Drahos 2000; Sell 2003). Tältä osin huomiota on kiinnitetty prosessin epädemokraattiseen luonteeseen. Voidaankin sanoa, että TRIPS:n rakentaminen perustui osaltaan kehitysmaiden heikon position hyväksikäyttämisen mekanismiin, jolla haluttiin turvata teknologisesta etulyöntiasemasta saatavat taloudelliset hyödyt. Samalla oli kyse myös resurssien haalimisen mekanismista, ts. siitä, että innovaatiotoiminnalle haluttiin luoda sellainen institutionaalinen viitekehys, joka mahdollistaisi esimerkiksi geneettisten resurssien ja niitä koskevan tiedon mahdollisimman laaja-alaisen haltuunottamisen.

TRIPS-sopimus on tietysti ei-teleologisessa mielessä ”luonteva” osa intensiiviseen ja ekstensiiviseen laajenemiseen taipuvaisen kapitalismin kehityskulkua. ”Luontevan” osan TRIPS-sopimuksesta tekee juuri se, että sen myötä kapitalistiset omistussuhteet on pyritty laajentamaan aiempaa systemaattisemmin uudelle eli tässä tapauksessa tiedon alueelle. Näin ollen TRIPS on nimenomaan kapitalismin intensiiviseen laajenemiseen kytkeytyvä sopimus. TRIPS-sopimusta ei voi kuitenkaan pitää historiallisena välttämättömyytenä. Se on paremminkin historiallisesti kontingentti järjestely, joka tulee ymmärrettäväksi ainoastaan sellaisen globaalien kapitalismin kontekstissa, jossa tietyt rakenteelliset muutokset antoivat sysäyksen tietyille toimijoille aktivoitua kausaalisia voi-

miaan aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien suojaamisen vahvistamiseksi globaalilla tasolla.

Kuviossa 3 tuon esiin yhteenvedonomaisesti eräitä keskeisimpiä vuosilukuja aineettoman omaisuuden sääntelyn historiasta. Kuvio pohjautuu luvuissa 6.4 ja 6.5 hyödyntämäni Braithwaiten & Drahosin (2000) kolmivaiheiseen aineettoman omaisuuden sääntelyn historiaa koskevaan erotteluun.

Alueellinen/kansallinen vaihe (n. 1400 -luku->)	
1474	"1. patenttijärjestelmä" Venetsian kaupunkivaltiossa
1624	Statute of Monopolies Englannissa
1790	Yhdysvaltojen patenttilaki
1791	Ranskan patenttilaki
Kansainvälinen vaihe (1800-luku ->)	
1845	"aineeton omaisuus" -termi
1877	Saksan patenttilaki
1883	Pariisin sopimus Teollisuuden omaisuuden suojaamisesta
1886	Bernin sopimus Kirjallisten ja taiteellisten töiden suojaamisesta
1967	WIPO:n perustaminen
Gloaalivaihe (1980-90-luvut ->)	
1980	Yhdysvaltain korkeimman oikeuden päätökset - Diamond v. Chakrabaty - vapaaseen kilpailuun ja keksimiseen kannustamisen politiikan välinen suhde
1994	WTO:n TRIPS-sopimus - WTO-maita kansainvälisoikeudellisesti sitovat minimistandardit

KUVIO 3 Aineettoman omaisuuden sääntelyn historiaa patenttilainsäädännön osalta

6.7 Globaalisoituvan patenttijärjestelmän eriarvoisuudesta

Patenttien ja yleisemmin aineettoman omaisuuden maantieteelliseen jakaantumiseen on liittynyt aina eriarvoisuutta, jonka erääksi syyksi voidaan nähdä esimerkiksi teknologian epätasainen kehitys. Yleisenä eriarvoisuuden indikaattorina voidaan pitää UNESCO:n (*The United Nations Educational, Social & Cultural Organization*) arviota, jonka mukaan Afrikka kontrolloi vuonna 1993 maailman aineettomasta omaisuudesta vain 0,4 % (Aoki 1998, 4). Huomionarvoinen seikka on myös se, että ulkomaalaisilla on 90-95 % etelässä rekisteröidyistä patenteista ja ulkomaalaisten nimissä olevista patenteista tulee kehitysmaissa usein tuontimonopoliin rakentamisen välineitä (Mgbeoji 2006, 35). Ottaen edel-

leen huomioon TRIPS:n luonteen yhdysvaltalaisien, eurooppalaisten ja japanilaisten yksityissektoreiden intressien pohjalta rakentuneena sopimuksena, on luultavaa, että eriarvoisuus aineettoman omaisuuden jakaantumisessa ei ole TRIPS:n myötä ainakaan kaventunut.

WIPO:n (2007, iii, 9, 13) tuorein patentteja koskeva raportti tuo esiin eräitä keskeisiä seikkoja patenttijärjestelmän maailmanlaajuisista suuntauksista. Ensinnäkin se osoittaa erittäin voimakasta patenttihakemusten kasvua Kaakkois-Aasiassa erityisesti Etelä-Korean ja Kiinan osalta. Tämä heijastaa kyseisten maiden syvenevää integroitumista globaalitalouteen, koska luvuissa on otettu huomioon sekä kyseisistä maista tulevien että ulkomaisten hakijoiden jättämät patenttihakemukset¹⁶⁵. Tämän lisäksi eräissä muissa kehittyvissä maissa, kuten Intiassa, Brasiliassa, Israelissa ja Etelä-Afrikassa, on havaittavissa patenttihakemusten määrän kasvua. Nämä seikat ovat tulkittavissa merkiksi patenttijärjestelmän maantieteellisestä monimuotoistumisesta. Tästä huolimatta patenttien omistaminen on edelleen hyvin epätasaisesti jakautunutta: vuonna 2005 voimassa olleista noin 5,6 miljoonasta patentista 49 % kuului Japanista ja Yhdysvalloista kotoisin oleville hakijoille. Lisäksi keskeisimmillä eurooppalaisilla valtioilla on vankka asema patenttien omistuksen jakautumisessa. Patenttijärjestelmän keskittymistä kuvastaa myös se, että vuonna 2005 Yhdysvaltojen, Japanin, Euroopan, Etelä-Korean ja Kiinan patenttitoimistoista haettiin 77 % kaikista patenteista ja vastaavasti niissä myönnettiin 74 % kaikista patenteista. Suurinta kasvu oli Kiinassa, jossa sikäläiset hakijat hakivat vuonna 2005 42,1 % edellisvuotta enemmän patentteja.

Vuodesta 1995 lähtien patenttihakemusten määrä on kasvanut vuodessa noin 4,7 % ja myönnettyjen patenttien määrä noin 3,6 %. Vuonna 2005 haettiin yli 1,6 miljoonaa patenttia. Samana vuonna myönnettiin noin 600 000 patenttia. Historiallisen vertailun vuoksi todettakoon, että vuosien 1883–1959 välisenä aikana vuotuinen patenttitoiminnan kasvu oli hieman vajaa 2 % ja patentointi oli keskittynyt Yhdysvaltoihin, Saksaan, Iso-Britanniaan sekä Ranskaan. Vuonna 2005 patenttihakemuksia jätettiin eniten Japanin, Yhdysvaltojen, Kiinan ja Etelä-Korean patenttitoimistoihin. Euroopan patenttitoimisto on tässä tilastossa viidentenä. (WIPO 2007, 9–12)

1900-luvun puoliväliin saakka patenttitilastoja hallinneet valtiot olivat tuolloin teknologisesti pisimmälle kehittyneitä valtioita. Vastaavasti Japanin, Kiinan ja Etelä-Korean nouseminen patenttitilastojen kärkisijoille perustuu kyseisten valtioiden teknologisen osaamisen vahvaan kasvuun 1900-luvun loppupuolella. Kyseisten maiden teknologisen osaamisen kasvu perustui taas osaltaan aiemmin kehittyneiden maiden teknologian *kopiointiin, omaksumiseen ja edelleenkehittämiseen* olosuhteissa, joita kuvasti aineettoman omaisuuden omis-

¹⁶⁵ Suomen osalta todettakoon, että Suomesta peräisin olevien hakijoiden aktiivisuus muissa maissa kasvoi vuonna 2005 3,9 % verrattuna edellisvuoteen. Olennaisempaa on kuitenkin se, että WIPO:n tilaston mukaan Suomi oli sijalla 13 arvioitaessa sitä, minkä maiden hakijat hakevat eniten patentteja muissa maissa. Tässä tilastossa Suomi oli vielä vuonna 2005 esimerkiksi Kiinan (18.) ja Intian (20.) edellä. Muissa maissa myönnettyjä patentteja Suomesta kotoisin olevat hakijat saivat samana vuonna 4 305 kappaletta. Tässä tilastossa Suomi on selkeästi Kiinan (21 519 muissa maissa myönnettyä patenttia) jäljessä. (WIPO 2007b, 15, 41)

tusoikeuksien suhteellisen heikko suojaaminen verrattuna nykyiseen tilanteeseen. On perusteltua todeta, että ainakin osa "Aasian talousihmeistä" onnistui kasvattamaan osuuttaan maailman patenttitilastoissa, koska ne onnistuivat kehittämään teknologista osaamistaan ja monipuolistamaan sosiaalista työnjakoaan ennen aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihetta. Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihetta käsittelemme myöhemmin luvussa 6.8.

Vaikka valtioiden väliset teknologiseen osaamiseen ja teollistumiseen liittyvät erot vaikuttavat epäilemättä patenttijärjestelmään sisältyvään valtioiden väliseen eriarvoisuuteen, on kysyttävä, mikä selittää vuorostaan teollistumisessa ja teknologisessa kehityksessä havaittavia eroja. Giovanni Arrighin (2007, 52–56) Smith-tulkinnan näkökulmasta näitä eroja selittää sosiaalisen työnjaon kehittyminen. Työnjaon kehittyessä ja ihmisten erikoistuesssa tiettyihin tehtäväalueisiin rakentuu positioita, joissa on mahdollista erikoistua tiedon tuottamiseen:

"laaja erikoistuminen tiedontuotantoon antaa mahdollisuuden saavuttaa korkeamman tason tieteellisiä taitoja, jotka tuottavat erityisiä ja ennenkuulumattomia teknisen edistyksen mahdollisuuksia". (emt., 53)

Arrighi (emt., 55) korostaa erikseen sitä, että Smith katsoi tuotantovoimien kehittymisen kannalta keskeisten "pääomahyödykkeiden" ja "tieteellisen tiedon" tuotannon riippuvan markkinoiden koon kasvusta. Sen sijaan tuotantoyksiköiden koon kasvua hän ei pitänyt edellä mainittujen tuotannollisten prosessien välttämättömänä ehtona. Tämä selittää osaltaan sitä, miksi Smith ei pitänyt suuryrityksiä ja niiden tukemista talouden kannalta keskeisenä. Teknologinen kehitysaste ja sosiaalisen työnjaon luonne vaikuttavat rakenteellisina tekijöinä siis patenttitilastoista luettavissa oleviin valtioiden välisiin eroihin. Muita vaikuttavia tekijöitä ovat käytettävissä oleva fyysinen pääoma, kuten koneet ja tehtaot, ja inhimillinen pääoma ymmärrettynä työvoiman hallitsemiseksi taidoiksi. Tämä ei kuitenkaan tarjoa vastausta siihen, miten nämä tekijät mahdollistavat patenttijärjestelmään sisältyvän eriarvoisuuden ylläpitämisen. Tähän tarvitaan tapahtumia aikaan saavan prosessin kuvausta, johon siirryn luvuissa 6.8 ja 6.9. Tämän takia ja koska olen määritellyt edellä mainitun prosessin kuvauksen tutkimukseni keskeisen kysymyksenasettelun osaksi, olen jättänyt teknologiseen kehitysasteeseen ja sosiaaliseen työnjakoon liittyvien kysymysten analysoinnin vähäiseksi.

Edelliset huomiot liittyvät globalisoituvaan patenttijärjestelmään yleensä, mutta vastedes erittelen globalisoituvaan patenttijärjestelmään sisältyvää eriarvoisuutta nimenomaan modernin bioteknologian näkökulmasta. Tällöin globalisoituvan patenttijärjestelmän yksi merkittävä rakenteellinen piirre on se, että "geeniteknologisesti rikkaiden mutta geneettisesti köyhien" ja "geneettisesti rikkaiden mutta geeniteknologisesti köyhien" maiden väliset valtasuhteet ovat epäsymmetrisiä. Aokin (2007) mielestä globalisoituva patenttijärjestelmä sisältää rakenteellisia eriarvoisuuksia, joiden myötä alistuksen kohteena eivät ole yksilöt (orjat) vaan tietyt maat (kehitysmaat) niiden alueilla olevien geneettisten

resurssien takia. Alistavana osapuolena ei ole kuitenkaan mikään yksittäinen kansallisvaltio vaan teknologisesti pitkälle edistyneet valtiot, kuten OECD-maat, jotka pystyvät hyötymään kansainvälisen lain avulla kehitysmaiden geneettisistä resursseista. Aokin kansallisvaltiokeskeistä määrittelytapaa on syytä tarkentaa. Kyse on siitä, että valtioiden välisten epäsymmetristen valtasuhteiden takia nykyinen globalisoitua patenttijärjestelmä perustuu erityisesti geeniteknologisesti rikkaista maista lähtöisin olevien yritysten (nykyisiä) intressejä palvelemaan patenttien vahvaan suojaamiseen.

Rikkaiden teollisuusmaiden ylivoimaista asemaa erityisesti bioteknologiassa kuvastaa muun muassa se, että vuonna 1997 bioteknologia-alan patenteista 91 % oli myönnetty yhdysvaltalaisille, eurooppalaisille ja japanilaisille yrityksille (ks. Barwa & Rai 2002, 49). Kehitysmaissa sijaitsee kuitenkin 90 % maailman biologisista resursseista (Human Development Report 1999, 70). TRIPS:n varaan rakennetun globalisoituvan patenttijärjestelmän keskeinen rakenteellinen ongelma sisältyy juuri näihin lukuihin. Teknologisesti rikkaiden maiden ja geneettisesti rikkaiden maiden välinen asetelma antaisi periaatteessa mahdollisuuden sellaiselle tasapuoliselle kaupalle, jossa jälkimmäiset myyvät biodiversiteettiansa ja vastaavasti teknologisesti rikkaat maat myyvät teknologiaansa. TRIPS-sopimus ei kuitenkaan suojaa geneettisestä rikkaudesta johtuvaa kehitysmaiden suhteellista kauppaetua.

Tämän eräs institutionaalinen syy on se, että YK:n biodiversiteettisopimuksella¹⁶⁶ ei ole oikeudellisesti yhtä vahvaa asemaa kuin TRIPS-sopimuksella. (ks. McNally & Wheale 1999, 172) Biodiversiteettisopimuksen tavoitteena on suojella biologista monimuotoisuutta ja taata sen osien kestävä käyttö, suojella ja kunnioittaa yhteisöllistä tietoa ja taata geneettisten resurssien käytöstä saatavien hyötyjen kohtuullinen ja tasaveroinen jakaminen eri toimijoiden kesken sekä asianmukaisen pääsyn turvaaminen geneettisiin resursseihin ja teknologiaan. TRIPS:ssa korostuvat innovatiivisten teknologiayritysten intressit, mutta biodiversiteettisopimus ja kansainvälinen ihmisoikeussopimus ottavat laajemmin huomioon oikeudenmukaisuuskysymykset kestävä kehityksen ja kehitysmaiden osalta.

Teknologisesti köyhien maiden on entistä kalliimpaa päästä "käsiksi" uusiin teknologioihin ja niiden hyödyntämiseen¹⁶⁷. Tämä johtuu siitä, että ennen TRIPS-sopimusta patentit kohdistuivat ainoastaan tuotantoprosesseihin eivätkä tuotannon lopputuotteisiin. Esimerkiksi Kiinassa, Egyptissä ja Intiassa oli mahdollista tuottaa edullisesti alkuperäisiin, useimmiten teknologisesti rikkaiden maiden yritysten tuottamiin, *brändituotteisiin verrattavissa olevia* kopiolääkkeitä käyttämällä *brändituotteiden valmistusprosesseista poikkeavia* prosesseja. TRIPS:n varaan rakentuva globalisoitua patenttijärjestelmä ei anna kuitenkaan tähän

¹⁶⁶ Tämä kansainvälinen sopimus solmittiin Rio de Janeirossa vuonna 1992. Sopimukseen sisältyvä bioturva koskeva Cartagenan pöytäkirja käsittelee GMO:iden kansallisvaltioiden rajat ylittävää liikumista. Biodiversiteettisopimus sitoo oikeudellisesti allekirjoittajamaita, mutta muun muassa Yhdysvallat ei ole ratifioinut sopimustaan.

¹⁶⁷ Tämä tarkoittaa muun muassa sitä, että kehitysmaissa on vaikeaa ottaa käyttöön ympäristöystävällisempää uutta teknologiaa. Tällä on taas vaikutuksensa esimerkiksi ilmastonmuutokseen. (Kepa 2007)

enää mahdollisuutta, koska myönnettävät patentit voivat kohdistua sekä valmistusprosesseihin että lopputuotteisiin. Tässä mielessä globalisoituva patenttijärjestelmä syventää teknologisesti rikkaiden ja teknologisesti köyhien maiden välistä eriarvoisuutta. (ks. Human Development Report 1999, 69) Patenttien laajentaminen lopputuotteisiin olikin yksi merkittävä lisäsyys siihen, miksi esimerkiksi suuret lääkealan yritykset kannattivat niin voimakkaasti TRIPS:iä (esim. Correa 2003, 416).

Globalisoituva patenttijärjestelmä on siinä mielessä neutraali, että se takaa kaikille ihmisille heidän identiteetistään riippumatta muodollisesti tasaveroiset mahdollisuudet hakea patenteja yhtäläisillä säännöillä ja periaatteilla. Tässä mielessä siinä on kyse selkeästi identiteettineutraaleihin instituutioihin perustuvasta järjestelmästä. Sen tosiasiallista neutraalisuutta ja tasaveroisuutta voidaan kuitenkin arvioida kriittisesti, koska sen periaatteet saattavat vain heijastaa jotain hallitsevaa käsitystä siitä, millainen tieto on sillä tavoin pätevää, että sen kehittäjillä on oikeus patenteihin. Tämä on aiheellinen kritisoinnin kohde, koska *nykyinen globalisoituva patenttijärjestelmä ei tunnusta biodiversiteetin ja sen osien ainutkertaisuutta eikä niiden patentoitavuutta ennen kuin yksittäiset geenit on tunnistettu, valittu, luonnehdittu ja hyväksikäytetty geeniteknologian avulla.* (ks. McNally & Wheale 1999, 172) Siten epäsymmetristen valtasuhteiden varaan rakentunut globalisoituva patenttijärjestelmä asettaa erilaiset tiedon muodot selkeästi eriarvoiseen asemaan heijastaen länsimaisten patentti- ja tietokäsitysten ylivaltaa globaalin kapitalismin sääntöjen ja normien rakentamisessa. Näin olen Douglass C. Northin (1981, 4) väittämää, että ”keksintöpotentiaali” määräytyy käytettävissä olevasta luonnonympäristöstä koskevasta tietomäärästä käsin, on tarkennettava tutkimukseni yhteydessä. Globalisoituvan patenttijärjestelmän tunnustamaa ”keksintöpotentiaalia” ei määrää mikä tahansa tietomäärä vaan nimenomaisesti fysiikan, kemian ja biologian kielellä ilmaistavan propositionaalisen tiedon määrä.

Strydom (1999, 25) ja Mugabe (1998, 1–2) arvioivatkin geneettisesti rikkaiden maiden olevan vaarassa joutua uudenlaisen kolonialismin eli ”biopiratismiin” kohteiksi. Globalisoituva patenttijärjestelmä kun ei kykene tarjoamaan välttämätöntä suojaa paikallisten ja syntyperäisten ihmisten perinnetiedolle, keksinnöille ja oikeuksille, vaikka teknologisesti rikkaiden maiden yritysten hyödyntämän biodiversiteetin suojeleminen ja kehittäminen ovat perustuneet usein juuri näiden ihmisryhmien käytännölliseen taitotietoon. Biopiratismikysymykseen palaan luvussa 6.9.2.

Geneettisesti rikkaat kehitysmaat ovatkin olleet viime vuosina aktiivisimpia TRIPS-sopimuksen kriitikoita. Vaikka niitä ei olekaan mielekästä pitää yhtenäisenä blokkina, aineettoman omaisuuden sääntelyä koskevissa kiistoissa ne ovat muodostaneet usein erilaisia koalitioita. Ne ovat pyrkineet toiminnallaan kyseenalaistamaan vallitsevien aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien oikeutuksen ja mielekkyyden (ks. Escobar 1998, 59). Kyseiset maat pitävät TRIPS:iä uhkana taloudelleen ja katsovat olleensa TRIPS:iin johtaneissa neuvotteluissa ja päätöksenteossa alisteisessa asemassa. Silti kaikki kehitysmaat eivät suhtaudu kielteisesti ainakaan kaikkiin aineettoman omaisuuden omistusoikeuksiin (ks. Parry 2004, 688). Osa suhtautuu niihin myönteisesti tai vähintäänkin

ambivalentisti. Esimerkiksi Intia on puolustanut aineettoman omaisuuden vahvaa suojaamista elokuvateollisuudessa, kun taas maataloudessa ja lääketieteellisyydessä se on ollut yksi vahvimista TRIPS-sopimuksen kritikoista. Tämä taloudellisesti rationaalinen ambivalenttisuus selittyy pitkälti sillä, että vahvan elokuvateollisuutensa vuoksi Intia hyötyy nykyisistä aineettoman omaisuuden omistusoikeuksista (tekijänoikeuksista) kun taas lääketieteellisyydessä ja maataloudessa sille edullisempaa olisivat heikommin suojatut aineettoman omaisuuden omistusoikeudet (patentit).

6.8 Globalisoituvaa patenttijärjestelmään sisältyvän eriarvoisuuden identiteettineutraalit ja -sensiiviset lähteet

Patenttijärjestelmän eriarvoistavien *vaikutusten* selittäminen voi perustua siihen, että patenttien soveltamisalan laajuus ja kriteeristön luonne, patenttien laajentaminen myös tuotannon lopputuotteisiin sekä patenttien voimassaoloajan pituus vaikuttavat keskeisellä tavalla patenttien hyötyjen ja haittojen jakaantumiseen (ks. Correa 2003, 414–419). Vaikka nämä tekijät olisivat kytköksissä siihen, millaisia eriarvostavia vaikutuksia patenttijärjestelmällä mahdollisesti on, huomion keskittäminen kyseisiin tekijöihin heijastaa lähestymistapaa, jossa jätetään huomiotta eriarvoisuuden rakentumisen kannalta merkittävät sosiaaliset suhteet¹⁶⁸.

Sosiaalisten suhteiden näkökulmasta patenttijärjestelmään sisältyvä eriarvoisuutta selittää osaltaan kehitysmaiden alisteinen asema päätettäessä maailman- ja globaalitaloutta sääntelevistä instituutioista. Kyse on siis vallan

¹⁶⁸ Lisäksi voidaan nostaa esiin, että esimerkiksi funktionalistinen tapa selittää eriarvoisuutta perustuu ajatukseen yhteiskunnista eri osa-alueista koostuvina järjestelminä, joiden toimivuus perustuu osa-alueiden mahdollisuuksiin suorittaa niille kuuluvat tehtävät. Jotkin osa-alueet ovat kuitenkin muita osa-alueita tärkeämpiä kokonaisuuden toimivuuden kannalta, ja tämän vuoksi on rationaalista jakaa tärkeimmille osa-alueille eniten resursseja. Tästä syystä jonkinasteinen eriarvoisuus on väistämätöntä, koska se tukee yhteiskunnan toimivuutta. Konfliktiteoreettisesta näkökulmasta eriarvoisuus rakentuu sen sijaan erilaisten intressiryhmien välisten kamppailujen välityksellä, jotka kohdistuvat erilaisiin resursseihin, kuten valtaan ja vaurauteen. Luokka, rotu ja sukupuoli määrittävät keskeisellä tavalla eriarvoisuuden jakaantumista. Eriarvoisuus on seurausta alistamisesta ja herruussuhteista, joiden välityksellä eniten resursseja omistavat tahot yhtäältä hyödyntävät ja kontrolloivat muita ryhmiä ja toisaalta uusintavat valtapositiotaan. Hallitsevat luokat ja eliitit tuottavat esimerkiksi lakeja, joiden kautta heidän valtansa pyritään saada näyttämään legitimiiltä. Näin rakentuvaa eriarvoisuutta tuetaan edelleen esimerkiksi luomalla sellaisia institutionaalisia käytäntöjä, jotka eivät anna heikommassa asemassa oleville samoja mahdollisuuksia kuin muille. (ks. Harris 2004) Funktionalismista käsin globalisoituvaa patenttijärjestelmään sisältyvää eriarvoisuutta oikeutettaisiin siten paitsi itse patenttijärjestelmän toimivuuden myös laajemmin globaalitalouden toimivuuden lisäämisellä. Konfliktiteorioiden näkökulmasta globalisoituvaa patenttijärjestelmään sisältyvä eriarvoisuus ei taas olisi seurausta järjestelmän funktionaalisista tarpeista vaan erilaisten ryhmittymien välisistä valtakamppailuista, jotka ovat jo lähtökohtaisesti perustuneet eriarvoisuudelle. Funktionalistisesta ja konfliktiteoreettisesta selitysmallista pidän jälkimmäistä huomattavasti edellistä mielekkäämpänä lähtökohtana globalisoituvaa patenttijärjestelmään sisältyvän eriarvoisuuden selittämiseksi.

pitkäkestoisesta epätasapainosta ”rikkaan pohjoisen” ja ”köyhän etelän” välillä. Tätä kautta tarkasteltuna globalisoituva patenttijärjestelmä uusintaa yhtäältä eriarvoisuutta ylläpitäneitä valtasuhteita, ja toisaalta nämä samat valtasuhteet ovat mahdollistaneet nykyisenkaltaisen globalisoituvan patenttijärjestelmän rakentamisen. Eriarvoisuutta ei ole tietenkään mielekästä yrittää palauttaa ”vanhoihin” epäsymmetrisiin valtasuhteisiin. Uudenlaiset valtasuhteet tuovat mukanaan tai ainakin nostavat vahvemmin esiin uudenlaista eriarvoisuutta (kuten infogopoliin ja biogopoliin muotoutumista), jonka juuret ovat kuitenkin jollain tavoin aiemmissa eriarvoisuuden muodoissa, kuten kolonialismissa (ks. Drahos & Braithwaite 2002, 198).

Seuraavaksi erittelen tarkemmin globalisoituvaan patenttijärjestelmään sisältyvää eriarvoisuutta ylläpitävää kausaalista prosessia identiteettisensitiivisten (kulttuuristen) ja identiteettineutraalien (taloudellisten) prosessien (ks. luku 4.6) avulla. Lasken tähän kausaaliseen prosessiin mukaan TRIPS-sopimukseen johtaneen prosessin, koska TRIPS rakenteistaa keskeisellä tavalla vallitsevaa globalisoituvaa patenttijärjestelmää. Määrittelen tutkimani kausaalisen prosessin sisään myös ne rakenteelliset olosuhteet, joiden puitteissa TRIPS:iä ryhdyttiin kehittämään. Kyse on siis kriittisen moraalitalouskäsitteen mukaisesta tarkastelusta, koska sen tehtäväkenttään kuuluu niihin kausaaliin prosesseihin keskittyminen, jotka selittävät esimerkiksi jonkin suhteellisen avoimen sosiaalisen järjestelmän yhteydessä esiintyvää eriarvoisuutta.

Taylorin (1995, 225–233) tunnustusteoriassa naisten, mustien ja alkupe-
räiskansojen jäsenten on katsottu kärsineen tietyissä yhteiskunnallisissa olosuh-
teissa tunnustuksen puutteesta, minkä seurauksena he ovat saattaneet omaksua
oman identiteetin halveksunnalle perustuvan kuvan itsestään ja kenties myös
yhteisöstään. Yksinkertaistaen, he ovat sisäistäneet laajemman kulttuurisen ja
sosiaalisen ympäristön heihin asettaman huonommuuden leiman. Asianmukai-
sessa identiteetin tunnustamisessa ei ole kyse vain toisten hyväntahtoisesta
kohteliaisuudesta vaan tärkeästä inhimillisestä tarpeesta, joka osaltaan tukee
ihmisen itsearvostuksen kehittymistä. Vastaavasti tunnustuksen epäämistä voi-
daan pitää eräänä alistamisen muotona sekä yksityisessä että julkisessa elämäs-
sä. Tästä on mahdollista päätellä, että koska globalisoituvan patenttijärjestel-
män eriarvostavat piirteet ja seuraukset näyttävät kohdistuvan erityisesti alku-
peräiskansoihin ja kehitysmaiden maanviljelijäyhteisöihin, niitä tulee selittää
kyseisten ihmisryhmien jäsenten identiteetin tunnustamatta jättävällä identi-
teettisensitiivisellä mekanismilla. Tämä voi edelleen johtaa ajatukseen, että glo-
balisoituvaan patenttijärjestelmään sisältyvää eriarvoisuutta on syytä tutkia
nimenomaan kulttuurisiin kysymyksiin keskittyneiden tunnustusteorioiden
avulla.

Tällainen empiirisiin havaintoihin pohjautuva johtopäätösten tekeminen
merkitsisi kuitenkin sellaista yksipuolista ja reduceivaa päättelyä, jossa ei kyetä
erottelemaan toisistaan erityyppisiä eriarvoisuutta tuottavia mekanismeja ja
prosesseja. Tämä on taas osaltaan seurausta yhteiskuntatieteiden kulttuurisen
käänteen taipumuksesta tuottaa ylikorostunutta valmiutta kulttuurisiin tarkas-

teluihin. Tämän seurauksena on ollut yhteiskuntatieteiden heikentynyt valmius nähdä poliittiseen talouteen liittyviä identiteettineutraaleja mekanismeja.

Kulturalistisen reduktionismin sijasta on mielekkäämpää pohtia ensinnäkin sitä, millä tavoin tunnustuksen ja jakamisen politiikka liittyvät toisiinsa. Esimerkiksi Fraser (1999, 26–31) on pyrkinyt osoittamaan, että yhteiskunnallisessa oikeudenmukaisuudessa on kyse samanaikaisesti sekä tunnustuksen että jakamisen politiikasta. Tätä näkökulmaa hän on puolustanut viittaamalla erityisesti niin sanottuihin ”bivalentteihin” ihmisryhmiin, jotka ovat paitsi kulttuurisesti marginalisoituja (esim. rasismin, sovinismin tai seksismin takia), ja kärsivät tästä syystä myös materiaalisesta puutteesta (esim. rasismin takia työttömiksi joutuneet). Tällaisiin ryhmiin ainakin osittain samaistuvien ihmisten vapauden ehtona on sekä muilta ihmisiltä saatava tunnustus omalle arvolle, identiteetille ja työlle että vapaus materiaalisesta puutteesta.

On kuitenkin huomattava, että Fraser ei tarkastele yllä sinällään identiteettineutraaleja prosesseja ts. hän selittää materiaalista puutetta identiteettisensitiivisellä prosessilla, kuten rasismilla. Yhtä kaikki, tunnustuksen politiikka ei ole merkityksetön kysymys taloudellisten resurssien jakamisessa, koska tunnustuksen politiikka osoittaa sen, miksi taloudellisten hyödykkeiden jakaantuminen ja jakaminen on tärkeä moraalisen-poliittinen kysymys (esim. Yar 2001). Miksi meidän pitäisi välittää taloudellisesta oikeudenmukaisuudesta, mikäli sillä ei olisi merkityksellistä suhdetta ihmisten identiteetille, arvolle, ihmisoikeuksille tai heidän keskinäiselle kunnioittamiselleen? Tai kuten Sayer toteaa:

”(...) kaikkien, taloudellisten hyödykkeiden tasa-arvoista (tai varsinkin epätasa-arvoista) jakamista puolustavien argumenttien täytyy viime kädessä kyetä vetoamaan tunnustuksen politiikassa käytettäviin argumentteihin erilaisten ihmisten tasa-veroista tai suhteellisesta arvokkuudesta”. (Kauppinen 2002b)

Toisin sanoen ”intersubjektiivinen ja institutionaalinen tunnustus sekä uudelleen jakaminen eivät sulje toisiaan pois vaan tukevat vastavuoroisesti toisiaan” (Macdonald & Merrill 2002, 80). Identiteetin tai identiteetille merkittävien asioiden kunnioittamista ei ole mielekästä yrittää palauttaa siis pelkästään kielen kautta tapahtuvaan tunnustuksen antamiseen, vaan sen voi ajatella tapahtuvan myös materiaalisessa muodossa hyödykkeiden jakamisella. Tunnustuksen politiikka ei olekaan puhtaasti talouden kentän ulkopuolinen, kulttuuriin palautuva identiteettipoliittinen kysymys. Siten materiaalien resurssien jakamiseen (talous) ja tunnustuksen jakamiseen (kulttuuri) liittyviä vaatimuksia ei tule erottaa toisistaan riippumattomiksi politiikan muodoiksi, koska suurempien taloudellisten hyötyjen vaatimisen taustalla voi vaikuttaa kokemus siitä, että tehdyn työn moraalinen ja taloudellinen arvo (*worth*) on jätetty tunnustamatta riittäväällä tavalla (Sayer 2005, 65).

Yllä olevat tarkastelut eivät vie kuitenkaan oikeutusta pois niiltä epäoikeudenmukaisuuden kokemuksilta, joita globalisoitua patenttijärjestelmä on erilaisissa ihmisryhmissä synnyttänyt. Coombe (esim. 2004; 2005) toteaaakin ymmärtävänsä hyvin erilaisten paikallisyhteisöjen näkemyksen siitä, että nykyinen tapa suojella aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia on ensisijaisesti suuryrityksiä ja pääoman kasautumista palveleva oikeudellinen järjestely.

Muun muassa kehitysmaiden pienviljelijöiden oikeutettu kokemus väärin kohdelluksi tulemisesta ei kuitenkaan ole vielä todiste sen puolesta, että kyse olisi ollut heidän identiteettinsä tarkoituksellisesta tunnustamatta jättämisestä ja siten rasismien ilmausta. Kyse on paremminkin siitä, että globalisoituvassa patenttijärjestelmässä on jätetty tunnustamatta heidän perinnetietonsa¹⁶⁹ ja käytäntöjensä legitimiisyys määriteltäessä oikeuksien ja materiaalien resurssien jakamisen perusteita. Myös WIPO (ks. 2007c) on tunnistanut tämän seikan. WIPO on tunnistanut myös perinnetiedon hyödyntämisen ja patenttihakemusten välisen yhteyden¹⁷⁰. Perinnetiedon tunnustamatta jättämisen syynä on, että se ei täytä aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien määrittelyn taustalla vaikuttavia länsimaisen rationaalisuus- ja tiedekäsityksen kriteerejä.

Erilaisten tiedonmuotojen, kuten käytännöllisen perinnetiedon, voi sanoa olevan osa niitä käytävien henkilöiden identiteettiä samoin kuin niitä kehittäneiden yhteisöjen kulttturia, tapoja, lakeja ja ylipäätään elämää (esim. WIPO 2007c). Tämä on kuitenkin eri asia kuin näkemys siitä, että jonkin tiedonmuodon oikeudellinen tunnustamatta jättäminen merkitsisi sitä käytävien ihmisten identiteetin tunnustamatta jättämistä. Mikäli tämä hyväksytään, silloin *globalisoitua patenttijärjestelmä on ihmisten identiteettiin palautumaton globaalin kapitalismin institutionaalinen osa-alue*.

Muun muassa Fraser ja Honneth (2003) katsovat, että kriittisen yhteiskuntatieteen on jollain tavoin sidottava normatiiviset tarkastelunsa ihmisten elämismailmaan ja niihin puhetapoihin, joita ihmiset käyttävät erilaisten käytäntöjen kohtuullisuutta ja oikeutusta arvioidessaan. Ihmisiä kuunneltaessa tulisi-kin huomioida, kytkeytyvätkö heidän esittämänsä tulkinnat tunnustamisen politiikkaan vai jakamisen politiikkaan. Esimerkiksi Jude L. Fernando (2003, 64) on havainnut, että srilankalaisen perinnetietoa tukevan projektin rahoittajat ja hanketta toteuttaneet ulkopuoliset kansalaisjärjestöt pitivät projektin päämääränä ”alkuperäiskulttuurien suojelemista ja köyhyyden vähentämistä” kun taas paikalliset ihmiset pitivät hankkeen päämääränä yksinkertaisesti ja jakamisen politiikan mukaisesti ”köyhien tulotason kasvattamista”. Fernandon toteamus

¹⁶⁹ Perinnetiedosta ei ole muodollista kansainvälistä määritelmää. WIPO (2007c, Annex s. 5) viittaa äskettäisessä dokumentissaan seuraavaan määritelmään, jolla ei ole kuitenkaan oikeudellista statusta. Perinnetieto viittaa ”sellaisen tiedon sisältöön, joka on seurausta älyllisestä toiminnasta ja oivalluksista traditionaalisessa kontekstissa. Tällainen tieto sisältää ”know-howta”, taitoja, innovaatioita, käytäntöjä ja oppimista, jotka muodostavat osan traditionaalisista tietojärjestelmistä, sekä tietoa, joka on osa yhteisön tai kansan traditionaalista elämäntapaa tai on sisällytetty sukupolvien välillä vaihdettuun kodifioituun tietojärjestelmään. Tällainen tieto ei rajoitu millekään erityiselle tekniselle alalle ja voi sisältää maataloutta, ympäristöä ja lääkintää koskevaa tietoa sekä geneettisiin resursseihin yhdistettävää tietoa”.

¹⁷⁰ WIPO (ks. 2007c, Annex s. 1, 3) katsoo ”merkittävän osan patenttihakemuksista sisältävän keksintöjä, jotka ovat jollain tavoin yhteydessä perinnetietoon”. Väitetyt keksinnöt voivat a) perustua tai pohjautua (*based on*) perinnetietoon, b) olla siitä johdettuja (*derived from*), c) olla sen ohjaamia (*guided by*) tai d) käyttää hyväkseen (*make use of*) sitä. Muun muassa jonkin yhteisön vuosisatoja hallussa ollut tieto tietyn kasvin malariaa parantavasta vaikutuksesta on esimerkki patenttijärjestelmän kannalta merkittävästä tiedosta. Perinnetieto voikin olla merkittävää keksinnön uutuuden ja ei-ilmeisyyden, keksinnön todellisen keksijän identiteetin tai vaikkapa patentinhakijan oikeuksien määrittelemisen kannalta.

myös siitä, että ”kyläläiset eivät pitäneet hanketta vetäneitä kansalaisjärjestöjä heidän perinnetietonsa ja kulttuurinsa pelastajina vaan organisaatioina, joilla on ulkomaan valuuttaa”, kuvastaa materiaalien kysymysten olevan paikallistason ihmisille huomattavasti tärkeämpiä tavoitteita kuin tunnustukseen liittyvät kysymyksenasettelut. Näin ollen kulturalistinen tunnustusteoreettinen näkökulma ei myöskään empiirisen tiedon perusteella kykene tarjoamaan uskottavaa viitekehystä globalisoituvan patenttijärjestelmään sisältyvän eriarvoisuuden analysoimiselle.

Vastakkaisiakin empiirisiä esimerkkejä on kuitenkin toki löydettävissä. Etelä-amerikkalainen alkuperäiskansojen yhteistyöelin COICA (*Coordinating Body of Indigenous Organizations of the Amazon Basin*) on määritellyt ”länsimaisen” patenttijärjestelmän kolonialistisen ja rassistisen alistamisen välineeksi. Drahosin (1998) mielestä COICA:n kanta edustaa näkemystä, jossa *kulttuurisesti rakennettu informaatio nähdään jossain syövässä mielessä osaksi toimijoita* ja jota tulisi suojella tavaroistamiselta heidän elämäntapansa säilyttämiseksi. Käsitellyt esimerkit vaikuttavat osoittavan sen, että vallitsevan patenttijärjestelmän ongelmalliseksi kokevilla ja geenirikkaissa maissa asuvilla ihmisryhmillä ei ole yhtenäistä näkemystä patenttijärjestelmän takia kokemiensa ongelmien syiden identiteettisensitiivisyydestä ja -neutraalisuudesta.

COICA:n esimerkki johtaa siihen huomioon, että yksilöiden ja yhteisöjen identiteettien ja lakien välillä on yhteytensä. Coomben (2005, 11) mukaan antropologit ovatkin jo kauan ymmärtäneet, että ihmisten identiteetit eivät ole laista riippumattomia vaan muovautuvat suhteessa erilaisiin lakiregimeihin. Toisin sanoen lakien välityksellä määritellyt uudet kollektiiviset oikeudet ja velvollisuudet sekä niiden aiheuttamat muutokset yhteisöjen käytännöille eivät ole ihmisten identiteetin kannalta merkityksettömiä. Vaikka TRIPS-sopimusta ei voisikaan pitää tunnustuksen politiikan mielessä tarkoituksellisesti tiettyjen ihmisten identiteettiä loukkaavana sopimuksena, sen *ei-tarkoitettuna seurauksena* on ollut joidenkin ihmisryhmien kokemus epäoikeutetusta kohtelusta, mikä taas vaikuttaa potentiaalisesti heidän itsetulkintoihinsa¹⁷¹. Alkuperäiskansojen oikeudellisessa tyhjiössä oleminen ja heidän ”oikeudellisen identiteetinsä” (emt., 12) tunnustamatta jättäminen ovat saaneet monet niistä vetoamaan kansainvälisiin ei-valtiollisiin organisaatioihin ja tekemään heidän kanssaan yhteistyötä, jotta he voisivat paremmin suojella toimeentulonsa kannalta tärkeitä resursseja ja käytäntöjä. Tunnustusteoreettisen lähestymistavan käytölle on siten olemassa eräitä perusteluja, koska alkuperäiskansojen käyttämä perinnetieto ei saa osakseen riittävää oikeudellista tunnustusta.

Tunnustusteorioiden kannalta patenttijärjestelmään sisältyvän eriarvoisuuden ylläpitämisen selittämisen yhteydessä ratkaisevaa ei ole siis ihmisten ihonväri, sukupuoli tai uskonto vaan se, millaista ja miten artikuloitavissa ole-

¹⁷¹ Kysymys siitä, ovatko ei-tarkoitettut seuraukset mielekkästä tulkita johtuvan TRIPS:n suunnittelijoiden välinpitämättömyydestä, kognitiivisesta rajoittuneisuudesta vai kapitalistisen järjestelmän asettamista pakoista ajaa omaa etua, edellyttäisi empiiristä tutkimista. WIPO (2007c, Annex 1-2) pitää mahdollisena, että perinnetiedon luonteen (kuten sen ei-staattisuuden) paremmasta ymmärtämisestä tulee yhä tärkeämpi velvollisuus patenttijärjestelmän virkamiehille.

vaa tietoa he ovat käyttäneet ja käyttävät sekä millaista tietoa pidetään legitimiinä globalisoituvassa patenttijärjestelmässä (emt., 2-3). Globalisoituvassa patenttijärjestelmässä on siten "syrjinnän" kohteena alkuperäiskansojen käytännöllisen toimintansa välityksellä tuottama tieto, jolla ylläpidetty geneettinen monimuotoisuus on mahdollistanut nykyisen "geenikuumeen" kohteena olevan geneettisen rikkauden muotoutumisen ja olemassaolon ensisijaisesti kehitysmailhin. Sikäli kuin eri ryhmien käyttämän tiedon ja sen arvon tunnustamista ja/tai tunnustamatta jättämistä on perusteltua pitää kulttuurisena kysymyksenä, silloin tässä on kyse globalisoituvaan patenttijärjestelmään sisältyvästä kulttuurisesta ongelmasta.

Globalisoituvaan patenttijärjestelmään sisältyvällä perinnetiedon tunnustamatta jättämisellä on sekä kulttuurisia että taloudellisia seurauksia. Geeniteknologia-alan patentointikäytäntöjä tutkineen Tessa Morris-Suzukin (2000, 73-83) näkemyksen mukaan nykyiset taloudelliset konfliktit kietoutuvat enenevässä määrin niihin kamppailuihin, joissa kiistellään kilpailevien tiedon muotojen tunnustamisesta ja arvottamisesta. Vallitsevan patenttijärjestelmän haastaneet alkuperäiskansat eivät puolusta ainoastaan kulttuurista identiteettiään vaan kamppailevat myös marginalisoitumista, syrjintää, työttömyyttä ja yhteisöjensä rapautumista vastaan sekä perusoikeuksiensa, ruokaturvansa ja terveytensä puolesta. Alkuperäiskansojen perinnetietoa ei ole jätetty tunnustamatta kuitenkaan sen takia, että kyse on alkuperäiskansasta, vaan siksi, että näin on kyetty edistämään korkeateknologisten alojen yritysten intressejä.

Taloudellisesta näkökulmasta alkuperäiskansojen perinnetiedon syrjimisestä on mielekästä puhua sen vuoksi, että vaikka patenttihakemukset perustuvat usein aiemman työn varaan, ainoastaan viimeinen toimija saa patentin kaupallistamisesta saadut hyödyt (FEC 2002, 19). Jotta WTO tunnustaisi toimijan omistusoikeuden johonkin geneettiseen koodiin, tämän toimijan on nykyisen järjestelmän puitteissa kyettävä esittämään symbolisessa muodossa se, että hän tai hänen edustamansa yritys on onnistunut tunnistamaan ja eristämään kyseisen geneettisen koodin palan jonkin objektin geneettisestä informaatiosta. Pelkästään sen osoittaminen, että henkilö tai yhteisö on sosiaalisten käytäntöjensä kautta ollut muodostamassa tätä geneettistä informaatiota esimerkiksi viljelemällä ja/tai jalostamalla joitain luonnon objekteja, ei riitä siihen, että WTO tunnustaisi heidän oikeutensa kyseiseen geneettiseen informaation. Kriitikoiden mukaan aktuaalisesti ja potentiaalisesti arvokkaista geneettisistä resursseista käytävissä kamppailuissa perinnetiedon rooliksi onkin jäänyt toimia "tieteenharjoittajien raakamateriaalina" (Barwa & Rai 2002, 48). Perimätietoa ei ole nähty suojaamisen arvoisena, kun taas länsimaisten tieteenharjoittajien ja yritysten tiedolle on annettu suoja (ks. Mugabe 1998).

Yllä olevista tarkasteluista kyetään tekemään eräitä päätelmiä globalisoituvan patenttijärjestelmän rakentamisen motiiveista. Sitä ei ole rakennettu identiteettisensitiivisistä, kuten rasistisista motiiveista käsin. Sen rakentamisen motiivina on ollut taata lähinnä teknologisesti rikkaiden maiden korkeateknologisten alojen toimijoita innovaatioihin kannustava sekä heitä taloudellisesti palkitseva toimintakenttä globaalissa kapitalismissa. Tähän liittyvän tiedonmuotojen

hierarkkisen arvottamisen vuoksi nykyinen kauppapolitiikka syö Coomben (2005, 17) mukaan pohjaa pois myös kulttuuriselta monimuotoisuudelta¹⁷² pakottaessaan heikommat toimijat omaksumaan ”hallitsevien toimijoiden standardit” (ks. Garmon 2002, 1151). Vastaavasti Parry (2004) ei katso TRIPS-sopimuksen ainoastaan sääntelevän luonnonvarojen patentoinnista johtuvien korvausten maksamista vaan muodostavan myös *kulttuurisesti erityisen sääntelykehikon luonnon erilaisten objektien kontrolloimiseksi ja luokittelemiseksi*. Tässä mielessä globalisoitua patenttijärjestelmä perustuu kulttuurisesti erityiseen maailmanhahmottamistapaan.

Globalisoitua patenttijärjestelmä on globaaliin kapitalismiin sisältyvä institutionaalisen tason esimerkki siitä, miten ihmisten identiteetin kannalta neutraalit, esimerkiksi voiton ja tappion logiikalle perustuvat, prosessit voivat tuottaa identiteettisensitiivisesti ongelmallisia seurauksia. Globalisoituvan patenttijärjestelmän ei-toivotut seuraukset kohdistuvatkin voittopuolisesti alkuperäiskansoihin ja yleisemmin kehitysmaiden kansalaisiin, mutta kyseiset seuraukset eivät johdu näiden ihmisten identiteetistä (ks. myös Dutfield 2000, 79). Kyse on sen sijaan siitä, että *he asuvat maissa ja alueilla, jotka ovat geneettisesti rikkaita ja joiden geneettisten resurssien mahdollisimman tehokkaaksi taloudelliseksi hyödyntämiseksi aineettoman omaisuuden omistusoikeudet on WTO:ssa osaltaan rakennettu ja koska heidän perinnetiedollaan ei ole oikeudellisesti tunnustettua statusta*. Viimeksi mainitun seikan osalta globalisoituvan patenttijärjestelmän ei-toivotut seuraukset ovat kytköksissä ko. ryhmien identiteetteihin (ks. esim. WIPO 2007c).

Historiallisena vertailukohtana mainittakoon, että nykyisestä globalisoituvasta patenttijärjestelmästä poiketen esimerkiksi Yhdysvaltojen kotimaista innovaatiotoimintaa tukeva, mutta ulkomaiselta teknologialta suojan kieltävä patenttijärjestelmä sisälsi 1800-luvulla selkeästi rasistisia käytäntöjä. Orjuutta ylläpitäneet sosiaaliset ja taloudelliset rakenteet sekä instituutiot varmistivat, että mustien patenttihakemukset jätettiin yleisesti joko huomiotta tai sitten ne yksinkertaisesti anastettiin. Jälkimmäinen vaihtoehto toteutui varsinkin silloin, jos mustien hakemien patenttien kaupallinen hyödynnettävyys oli ilmeistä¹⁷³. Orjilla ei ollut edes muodollista mahdollisuutta saada patenteja nimiinsä. (ks. Aoki 2007, 741; May & Sell 2006, 111)

Globalisoituvaa patenttijärjestelmään sisältyvä eriarvoisuutta ylläpitävä prosessi on luonteeltaan ensisijaisesti identiteettineutraali, mutta siinä on kuitenkin myös identiteettisensitiivinen ulottuvuus, eli erilaisten tiedonmuotojen hierarkkinen arvottaminen. Yleisemmin ilmaistuna markkinoiden institutionaalisten ennakkoehtojen rakentaminen on lähtökohtaiselta luonteeltaan identiteettineutraalia kamppailua. Kiisteleville osapuolille ei ole olennaista toistensa identiteettiä, vaikka se saattaa tietysti vaikuttaa neuvotteluissa, vaan sellaisten in-

¹⁷² Myös muut tutkijat ovat huomioineet aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien globalisoinnin muodostavan uhan maailman kulttuuriselle monimuotoisuudelle (ks. Parry 2004, 688).

¹⁷³ Ensimmäinen Yhdysvalloissa patentin saanut mustaihoinen oli Thomas Jennings (vuonna 1821). Hänen patenttinsa liittyi kuivapesuprosessiin. Jennings käytti rojaltnsa perheensä ostamiseen ulos orjuudesta sekä orjuuden vastaiseen toimintaan. (Aoki 2007, 741 alaviite 69)

stituutioiden rakentaminen, jotka palvelevat mahdollisimman hyvin heidän taloudellisia intressejään. Arvioitaessa erilaisia poliittis-taloudellisia prosesseja ei ole syytä olettaa, että niiden mahdollisesti identiteettisensitiiviset seuraukset olisivat välttämättä selitettävissä parhaiten identiteettisensitiivisillä prosesseilla: *identiteettineutraaleilla prosesseilla voi olla identiteettisensitiivisiä seurauksia*. Seuraavaksi siirryn erittelemään sitä, millaisesta suhteellisen identiteettineutraalista prosessista tutkimukseni yhteydessä on tarkemmin ottaen kyse.

6.9 Aineettoman omaisuuden haltuunottaminen

6.9.1 Alkuperäinen kasautuminen: ainoastaan menneisyyttä vai myös nykypäivää?

”Niin sanotun pääoman alkuperäisen kasautumisen” luonteen tarkastelu on mielekästä aloittaa siitä Marxin (1976 [1894], 640)¹⁷⁴ ajatuksesta, että alkuperäinen kasautuminen ”ei ole kapitalistisen tuotantotavan tulos, vaan sen lähtökohhta”. Marxille alkuperäinen kasautuminen edusti kapitalismin lähtökohtaa siinä vahvassa mielessä, että hän näki kyseisen prosessin kapitalistisen tuotantotavan *välttämättömäksi ennakkoehdoksi*. Näin siitä syystä, että prosessina alkuperäinen kasautuminen merkitsee taloudellisen toiminnan osapuolten jakaantumista kahtaalle: yhtäällä ovat tuotantovälineiden omistajat ja toisaalla edellisille työvoimaansa myyvät työntekijät. Esimerkiksi Englannissa 1600- ja 1700-luvuilla harjoitettu orjakauppa edusti Marxille sellaista pääoman alkuperäistä kasautumista, jossa oli kyse kansainvälisen työnjaon muodostamisesta sekä esimerkiksi afrikkalaisten yhteisöjen orjuuttamisesta ja tuhoamisesta joko suoraan tai välillisesti taloudellisten paineiden kautta. Tämän tyyppisessä alkuperäisessä kasautumisessa on kyse siitä, että yhdellä alueella (kuten ”etelässä”) toteutettu välittömien tuottajien erottaminen tuotantovälineistä voi toimia toisella alueella (ku-

¹⁷⁴ Marx ei tunnetusti antanut ”niin sanotulle alkuperäiselle kasautumiselle” kapitalismiteoriassaan vahvaa teoreettista painoarvoa. Tätä selittänee useampi syy. Selityksiksi on tarjottu muun muassa sitä, että a) Marx ei halunnut lukijoidensa kuvittelevan, että kapitalismin ongelmallisuudet johtuisivat tähän pääoman rutiininomaiselle kasautumiselle tietä tekevään prosessiin sisältyvästä väkivaltaisuudesta ja muista moraalisesti tuomittavista piirteistä (esim. Perelman 2000), b) Marx kohdisti poliittiset toiveensa jo alkuperäisen kasautumisen jälkeensä jättäneiden maiden työväenluokkaan eikä hän uskonut siten alkuperäistä kasautumista läpikäyvien tai siihen vasta siirtymässä olevien maiden hajanaisten ryhmien kykenevän vallankumoukselliseen toimintaan (esim. Sites 2000). Kolmas mahdollinen syy on se, että koska Marx näki kapitalismin, ja siten myös siihen johtavan alkuperäisen kasautumisen, välttämättömänä sosialismia edeltävänä historiallisena vaiheena, hän ei nähnyt mielekkääksi asettaa alkuperäistä kasautumista poliittisen toiminnan kohteeksi. Lisäksi kannattaa muistaa edelliseen kohtaan liittyen, että Marx näki kapitalismin kolonialistisessa laajenemisessa sekä positiivisia että negatiivisia ulottuvuuksia. Tämä jälkimäinen seikka tulee selkeästi esiin mm. hänen sanomalehtiartikkeleistaan (esim. The British Rule in India, 10.6.1853 ja The Future Results of British Rule in India, 22.7.1853) New York Daily Tribune - lehdessä vuodelta 1853. (ks. Hosseini 2006, 13-14)

ten ”pohjoinessa”) saman erottamisprosessin uusintamisen ehtona. (De Angelis 1999, 8) Kyse on siis siitä, että alkuperäinen kasautuminen (kapitalistisen tuotantotavan mahdollistaminen) ja varsinainen kasautuminen (kapitalistisen tuotantotavan uusintaminen) voivat esiintyä samanaikaisesti toisiinsa kytköksissä olevilla alueilla. Tämä esimerkki viittaa myös siihen, että yhteismaan aitaaminen yksityisomaisuudeksi ei ollut ainoa alkuperäisen kasautumisen muoto. Marx nostaakin alkuperäisen kasautumisen konkreettiseksi muodoiksi monia muita prosesseja¹⁷⁵.

”Prosessi, joka luo pääomasuhteen, ei siis voi olla muuta kuin työmiehen erottamisprosessia työnsä edellytysten omistamisesta, prosessia, joka toisaalta muuttaa yhteiskunnalliset elinhyödykkeet ja tuotantovälineet pääomaksi, toisaalta välittömät tuottajat palkkatyöläisiksi. Niin sanottu alkuperäinen kasautuminen ei siis ole mitään muuta kuin tuottajan ja tuotantovälineiden eroamisprosessia, historiallinen prosessi, jossa tuottaja erotetaan tuotantovälineistä. Se näyttäytyy ”alkuperäisenä”, koska se muodostaa pääoman ja sitä vastaavan tuotantotavan esihistorian.” (Marx 1979 [1867], 641)

Kuten sitaatista voi päätellä, Marx ajatteli alkuperäisen kasautumisen sijoittuvan ”historiallisena prosessina” feodalismiin ja kapitalismin väliseen siirtymävaiheeseen. Tässä mielessä se viittaisi siten vain tiettyyn historialliseen ajanjaksoon. (ks. Marx 1978 [1847]; myös Glassman 2006; de Angelis 1999; Perelman 2003a) Vaikka Marx kritisoi alkuperäisessä kasautumisessa käytettyjä keinoja esimerkiksi avoimesta väkivaltaisuudesta ja katsoi kyseisen prosessin oikeuttamisen sisältäneen tekopyhyyttä, hän piti kuitenkin sitä ”välttämättömänä askeleena” (Glassman 2006, 611) kohti inhimillistä kehitystä, koska kyseinen prosessi loi hänen mielestään tilaa tuotantovälineiden kehittämiseksi sekä luonnon tieteelliselle hallinnalle.

Yllä olevat tarkastelut eivät sinällään vielä oikeuta sitä, että pääoman alkuperäinen kasautuminen olisi määriteltävissä identiteettineutraalin prosessin erääksi alakategoriaksi ja siten sen sisälle kuuluvaksi alemman asteiseksi tapahtumia aikaan saavaksi prosessiksi. Ajatus alkuperäisestä kasautumisesta nimenomaisesti kapitalistisen tuotantotavan *välttämättömänä* ennakkoehtona vaikuttaisi kuitenkin antavan syyn olla avoin sille mahdollisuudelle, että kyse olisi tapahtumia aikaan saavasta prosessista. *Välttämättömyys* tarkoittaa tässä yhteydessä sitä, että ilman yhteisessä omistuksessa tai omistamisen ulkopuolella olevien asioiden, ts. tuotantovälineiden siirtämistä pääomanomistajille, kapitalistinen tuotantotapa ei voisi ”lähteä liikkeelle” kulloinkin kyseessä olevien tuotantovälineiden osalta. Tästä näkökulmasta pääoman alkuperäisen kasautumisen

¹⁷⁵ Marxin tunnistamiin valtioiden tukemiin ja edistämiin kasautumisprosesseihin kuuluvat Harveyn (2003, 145) esityksen mukaan a) maan tavaroistaminen ja yksityistäminen sekä talonpoikaisväestöjen poistaminen mailtaan, b) erilaisten omistusoikeusmuotojen muuttaminen yksityisiksi omistusoikeuksiksi, c) yhteishyödykkeitä koskevien oikeuksien tukahduttaminen, d) työvoiman tavaroistaminen ja vaihtoehdoisten tuotanto- sekä kulutustapojen tukahduttaminen, e) kolonialistiset, uuskolonialistiset ja imperialistiset varallisuuden (kuten luonnonresurssien) haltuunottamisen prosessit, f) vaihdon ja verotuksen rahallistaminen, g) orjakauppa sekä h) koronkiskonta, kansallinen velka ja kansainvälinen luottojärjestelmä. Valtiot tukevat näitä prosesseja lähinnä avoimen voimankäytön ja/tai lainsäädäntövaltansa välityksellä.

seurauksena on kapitalististen tuotantosuhteiden pystyttäminen. Tämän seurauksen tuottamisen kannalta keskeisessä roolissa ovat taas erilaiset valtioiden tukemat strategiat, joiden välityksellä pyritään aitaamaan erilaisia objekteja yksityisomaisuudeksi ja siten muuttamaan ihmisten välisiä sosiaalisia suhteita sekä eri positioissa toimivien ihmisten oikeuksien ja velvollisuuksien jakaantumista. Näin ollen pääoman alkuperäinen kasautuminen olisi määriteltävissä tapahtumia aikaansaavaksi prosessiksi, jota voidaan toteuttaa erilaisten valtiollisesti tuettujen strategioiden avulla. Alkuperäinen kasautuminen ei ole siis ”puhtaasti” taloudellinen prosessi, eikä kapitalistisen tuotantotavan rakentamista voi palauttaa ainoastaan taloudellisten toimijoiden aktiviteetteihin. Marxin käsityksen mukaan poliittinen vallankäyttö on olennainen osa alkuperäistä kasautumista, ja hänelle alkuperäinen kasautuminen olikin nimenomaan poliittinen prosessi. Valtio helpottaa kapitalistisen tuotantotavan edellyttämien taloudellisten ja sosiaalisten suhteiden rakentamista valtansa välityksellä. (esim. de Angelis 1999, 7; Sites 2000, 129)

Kapitalistisen tuotantotavan välttämättömänä ennakkoehtona pääoman alkuperäinen kasautuminen ei ole lähtökohtaiselta luonteeltaan identiteettisensitiivinen prosessi, koska siinä ovat olennaisia tuotantovälineiden omistussuhteissa toteutettavat muutokset eikä esimerkiksi se, kuka tai millaisiin ihmisryhmiin kuuluvat henkilöt omistavat kulloinkin kyseessä olevat tuotantovälineet. *Konkreettisen* tutkimuksen tapauksissa on mahdollista löytää pääoman alkuperäisestä kasautumisesta identiteettisensitiivisiä piirteitä¹⁷⁶, mutta niiden välinen suhde ei ole välttämätön: alkuperäinen kasautuminen ei *abstraktina* prosessina (välittömien tuottajien erottaminen tuotantotekijöistä ja tuotantotekijöiden yksityistäminen) edellytä identiteettisensitiivisyyttä, kuten kulttuurisesti stigmatisoitujen ryhmien hyväksikäyttöä, eikä prosessin tavoitteena ole myöskään joidenkin ryhmien stigmatisointi tai syrjintä. Alkuperäisen kasautumisen yhteydessä käytettävä yhtenä *strategiana* voi olla toki pyrkimys stigmatisoida jokin ihmisryhmä, jotta heidät voitaisiin helpommin erottaa yksityistämistavoitteiden kohteina olevista resursseista. Tällainen strategia ei ole kuitenkaan pääoman alkuperäisen kasautumisen *välttämätön* ominaisuus. Pääoman alkuperäisen kasautumisen keskeiset tavoitteet ovat taloudellisia, kuten kapitalistin ja palkkatyöläisen positioiden tuottamisen mahdollistava yhteishyödykkeiden aitaaminen (esim. Moore 2004), eivätkä kulttuurisia. Sen sijaan kyseisessä prosessissa käytettävien strategioiden ja seurausten luonne on identiteettikysymysten osalta historiallisesti vaihteleva.

Alkuperäisestä kasautumisesta esiintyy Marxin jälkeisessä tutkimuskirjallisuudessa kaksi perusmääritelmää. Ensimmäisessä perusmääritelmässä sillä viitataan nimenomaan feodalismien ja kapitalismin väliseen aikaan sijoittuneeseen prosessiin, jonka välityksellä tuotettiin kapitalistisen tuotantotavan ennakkoehdot¹⁷⁷. Tällaisen käytännössä on keskeistä huomion kiinnittäminen siihen,

¹⁷⁶ Ko. prosessiin voi tietysti liittyä identiteettisensitiivisiä ulottuvuuksia esimerkiksi sen takia, että kulttuurisesti stigmatisoidut ryhmät saattavat olla prosessin onnistumisen kannalta helpompi kohde kuin sellaiset ryhmät, joilla on kulttuurisesti korkea status.

¹⁷⁷ Näillä ennakkoehdoilla viitataan tässä mm. sellaisen väestöosan ”luomiseen”, jolla on myytävänä vain työvoimansa sekä teolliseen pääomaan.

miten ihmiset erotetaan tuotantovälineistään eli miten heistä tehdään kapitalistisen tuotantotavan tarvitsemia palkkatyöläisiä. Olennaista tällaiselle historiallisesti rajatulle pääoman alkuperäiselle kasautumiselle on *omistussuhteiden muuttaminen eikä niinkään tuotantovälineiden määrän muutokset*. Prosessin mahdollisena seurauksena on erilaisia sosiaalisia kamppailuja. Toisessa perusmääritelmässä alkuperäinen kasautuminen ymmärretään kapitalistiseen tuotantotapaan *jatkuvasti* kuuluvaksi prosessiksi, jolla kuvataan erityisesti "etelän" ja "pohjoisen" epäsymmetrisiä suhteita maailmantaloudessa¹⁷⁸. Tällöin korostetaan poliittis-taloudellisesti vahvoja valtioita hyödyntävän pääoman kasautumisen "objektii-visia mekanismeja". (De Angelis 1999, 2-4) Tällöin käytetään perusteluna usein sitä, että kapitalistisen tuotantotavan pyrkiessä laajentumaan maantieteellisesti ja/tai uusille sosiaalisen elämän alueille, näiden uusien alueiden tuotantotavat ja sosiaaliset suhteet on usein muutettava kapitalistisiksi. Sama pätee myös sellaisiin resursseihin, jotka ovat kollektiivisessa omistuksessa. Ne on siis saatava yksityisomistuksen piiriin. Näin ollen esimerkiksi geneettiset resurssit, jotka on aiemmin määritelty joko yhteishyödykkeiksi tai joiden on ajateltu olevan ei-omistettavien asioiden kategoriaan kuuluvia objekteja, on kyettävä "kääntämään" yksityisomistuksen piiriin. Tästä tavoitteesta oli kyse myös TRIPS-sopimuksessa.

Tämän jälkimmäisen tulkintavan edustajia ovat muun muassa Massimo de Angelis (1999; 2000), Michael Perelman (2003a) sekä David Harvey (2003). Heidän ajatuksenaan on, että sikäli kuin "aidattujen" ts. yksityistettyjen alueiden rakentamisen katsotaan olevan keskeinen osa alkuperäistä kasautumista, alkuperäinen kasautuminen on läsnä oleva prosessi (joko aktuaalisesti tai potentiaalina) myös nykyisissä kapitalistisissa talouksissa. Kapitalismin tendenssinä on levittäytyä yhä uusille potentiaalisesti "aidattavissa" oleville alueille pääoman kasautumisen mahdollistamiseksi. Marxilaisen kapitalismiteorian näkökulmasta tämä on kapitalistisen talousjärjestelmän pysyvä piirre (ks. de Angelis 2000, 7).

On mielekästä olettaa valtioidenvälisten organisaatioiden olevan nykyään aiempaa keskeisempiä alkuperäisen kasautumisen mahdollistajia, toimeenpanijoita sekä legitimoijia. Näin asian näkee myös Harvey (2003), joka ei korosta joi-tain poikkeuksia (kuten Irakin miehitystä) lukuun ottamatta toisiin maihin kohdistuvien väkivaltaisten kolonialististen käytäntöjen vaan paremminkin monenkeskisten organisaatioiden, kuten WTO:n, IMF:n (Kansainvälinen valuuttarahasto eli *International Monetary Fund*) ja Maailmanpankin (*World Bank*), vallan hyödyntämisen merkitystä.

Koska 2000-luvun globalissa kapitalismissa vaikuttavien yksityistämiseen ja tavaroistamiseen tähtäävien käytäntöjen ja prosessien kuvaaminen Marxin termein "alkuperäiseksi kasautumiseksi" voi vaikuttaa suhteellisen eriskummalliselta, Harvey (emt.) on siis ottanut käyttöön erilaisen terminologian. Hän puhuu "alkuperäisen kasautumisen" sijaan "omistuksen poisottamisen

¹⁷⁸ Ajatusta "niin sanotun alkuperäisen kasautumisen" nykyisestä relevanttiudesta on sovellettu myös post-sosialismi tutkimuksessa (esim. Alanen ym. 2001).

avulla toteutetusta kasautumisesta” (*accumulation by dispossession*)¹⁷⁹. Harveyn käsityksen mukaan erityisesti kansainvälisen rahoitusjärjestelmän mahdollistaman omistuksen poisottamisen avulla tapahtuva kasautuminen ja sen erilaiset yksityistämisenä sekä tavarointamisena ilmenevät muodot ovat globaalin kapitalismin ydinaluetta. Tämä uusien alueiden yksityistäminen ja tavarointaminen merkitsee taas pääomanomistajille uusia voitonlähteitä, koska nämä käytännöt mahdollistavat aiemmin yhteisomisteisten tai julkishyödykkeiksi ymmärrettyjen objektien myymisen tai vuokraamisen. Kapitalistisen tuotantotavan mahdollistavissa yhteisomaisuuden tai julkishyödykkeiden ”aitaamisliikkeissä” onkin samanaikaisesti kyse uusien markkinoiden tai niiden ennakkoehtojen rakentamisesta (De Angelis 2000, 8).

Harveyn sitoutuminen Marxin ajatteluun sisältää tässä yhteydessä vähintäänkin yhden ongelman. Marxin ajatus siitä, että alkuperäisessä kasautumisessa oli kyse omistuksesta riisutun yhteiskuntaluokan tuottamisesta, ei vaikuta perustellulta tai ei ainakaan *yhtä laajassa mielessä* mielekkäältä ajatukselta 2000-luvun globaalitaloudessa, jossa kapitalismin ekstenziivinen ja intensiivinen laajeneminen on edennyt Marxin aikakauteen suhteutettuna huomattavasti pidemmälle. Tästä syystä en näe mielekkääksi yrittää määritellä täydellistä vastaavuutta 1800-luvulle ja 2000-luvulle ominaisten yksityistämisen- ja tavarointamisprosessien välille. Edellisestä syystä olen myös ottanut käyttöön Marxista poikkeavaa terminologiaa. En ole kuitenkaan sitoutunut myöskään Harveyn terminologiaan vaan käytän hänestä poiketen ilmaisua aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe, koska rajaudun tutkimuksessani hänestä poiketen aineettomaan omaisuuteen. *Haltuunottaminen* on poisottamisen toinen puoli eli poisottamisessa on kyse omaisuuden siirtämistä jonkin toisen osapuolen haltuun.

Yhteiskuntatieteiden kulttuurisen käänteen ansio oli siis huomion kääntäminen erilaisten sosiaalisten järjestelmien, prosessien tai ilmiöiden kulttuuriin ehtoihin ja taustatekijöihin. Vaikka lakien halutaan usein väittää perustuvan universaaleihin periaatteisiin, niiden säätämisessä on aina mukana kulttuurisesti välittyneitä tulkintatapoja (esim. Garmon 2002, 1151). Esimerkiksi aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihetta edistävä nykyinen globalisoituva patenttijärjestelmä on konstituoitunut tietyistä kulttuurisista lähtökohdista käsin. Tämän vuoksi TRIPS-sopimusta, itsessään monimuotoisen euroamerikkalaisen lakiperinteen tuotoksena, ei ole syytä pitää ainoana mahdollisena tapana määrittää taloudellisten toimijoiden suhteita aineettoman omaisuuden osalta. TRIPS ei olekaan ainoastaan tekninen sopimusjärjestely vaan myös liberalistisiin poliittisiin periaatteisiin perustuva kulttuurisesti erityinen sopimusjärjestely (ks. Burch 1995, 214–216), tai liberalismiin mukaisesti sopimusjärjestelyksi se on ainakin haluttu määritellä. Näiltä osin kulttuuriseen käänteeseen sisältyi mielekkäitä ulottuvuuksia myös tutkimukseni kannalta.

Kulttuurisen käänteen kenties suurin ongelma oli kuitenkin siinä, että sen taipumuksena oli tuottaa sokeutta sellaisia ihmisten elämään vaikuttavia identi-

¹⁷⁹ Vuonna 2008 suomennetussa Harveyn *Uusliberalismin lyhyt historia* -teoksessa käytetään suomennosta ”kasautuminen pakkoluovuttamalla”.

teettineutraaleja prosesseja kohtaan, joita ei voi palauttaa kulttuurisiin merkitys-rakenteisiin, identiteettisensitiiviseen toimintaan tai semiosikseen (Sayer 2005, myös Kauppinen 2006). Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe on esimerkki tällaisesta yhteiskuntatieteiden kulttuuriselle kääntelle ongelmallisesta identiteettineutraalista prosessista.

6.9.2 Aineettoman omaisuuden haltuunottaminen ja globalisoituva patenttijärjestelmä

6.9.2.1 Biopiratismia?

Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheella on tietysti paljon muitakin muotoja, kuin geeniteknologiaan liittyvät prosessit. Sen muita ilmenymiä ja strategioita ovat esimerkiksi uusien tieteellisten alojen, kuten ns. elämän tieteiden, kolonisointi erilaisten elämänmuotojen tavaroistamisen muodossa ja yrityksissä ja eri organisaatioissa tapahtuva erilaisten käytäntöjen, kuten yliopistotutkimuksen, ”aitaaminen” ja alistaminen aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien vaikutuspiiriin. Nämä strategiat johtavat osaltaan siihen, että tiedontuotannosta on tulossa entistä ilmeisemmällä tavalla alisteista voiton ja tappion logiikan tunnustavalle muodolliselle rationaalisuudelle. (ks. Jessop 2006) Yksi esimerkki aineettoman omaisuuden haltuunottamisen mukaisista käytännöistä ovat pyrkimykset saada työntekijöiden tuottamat aineettomat hyödykkeet, kuten opetusaineistot, työorganisaation, kuten yrityksen tai yliopiston, omistukseen. Tästä on tulkintani mukaan kyse myös julkisrahoitteisen tutkimuksen tutkimustulosten patentoinnin mahdollistamisesta yliopistojen nimiin. Näihin ja muihin aineettoman omaisuuden haltuunottamisen strategioiden, niihin liittyvien ongelmien sekä niihin potentiaalisesti kytkeytyvien kamppailujen käsittelylle ei tutkimuksessani ole tilaa¹⁸⁰.

Arvioin seuraavaksi aineettoman omaisuuden haltuunottamisen ja globalisoituvan patenttijärjestelmän suhdetta ainoastaan biopiratismikeskustelujen¹⁸¹ näkökulmasta. Kaikista aineettomista ja aineellisista resursseista sekä ideologisesta tuesta huolimatta yhteishyödykkeiden yksityistämisyrietykset eivät toteudu aina kitkattomasti. Esimerkiksi nykyiset aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia vastustavat tai kritisoivat yhteiskunnalliset liikkeet ilmentävät tätä seikkaa. Monet TRIPS-sopimukseen ja/tai geeniteknologiaan liittyviin patentointikäytäntöihin kriittisesti suhtautuvat kommentoijat pitävät biopiratismia yhtenä aineettoman omaisuuden haltuunottamisen muotona.

Aluksi on syytä painottaa, että ”biopiratismi” on monista syistä ongelmallinen termi yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa. Ensinnäkään biopiratismista ei ole olemassa yksimielistä määritelmää, minkä vuoksi sen arviointi, kuinka yleiseen aktuaaliseen tason ilmiöön sillä lopulta viitataan, on hankalaa. Biopiratismista ei ole olemassa myöskään systemaattista empiiristä tutkimusta. Peru

¹⁸⁰ Harveylla (2003, 147-148) on tiivis kooste aineettoman omaisuuden haltuunottamista laajemmista pääoman kasautumista edistävien pakkoluovuttamisen muodoista.

¹⁸¹ Biopiratismia koskevista esimerkeistä ks. Mgbeoji (2006, 9-15, 90).

on kansallisvaltioiden osalta sikäli harvinainen poikkeus, että se on aloittanut alueellaan tapahtuneiden ja tapahtuvien biopiratismi tapausten dokumentoinnin (ks. WIPO 2005). Toisin sanoen biopiratismikeskusteluun liittyy sekä määrittelyongelmia että informaatio-ongelmia. Näistä seuraa taasen vaikeus tehdä päätöksiä sen suhteen, mitä biopiratismille pitäisi tehdä. Jotkut pitävät biopiratismiin kohdistettua kritiikkiä liioiteltuna, kieltävät kokonaan väitteet biopiratismiin ongelmallisuudesta tai ajattelevat, että biopiratismiin kaltaisia käytäntöjä ei ole olemassakaan.

Biopiratismitermin epämääräisyys ja monimerkityksisyys johtuu pitkälti kyseisen termin poliittis-moraalisesta latautuneisuudesta ja siitä, että termiä alettiin käyttää aluksi vain poliittisessä keskustelussa. Kehittyneistä maista koitoisin oleviin toimijoihin kohdistettu termi biopiratismi on kehitysmaissa konstruoitu vastaveto TRIPS-sopimuksen rakentamisen yhteydessä esitetyille syytöksille, joiden mukaan kehitysmaissa harjoitetaan aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia rikkovaa "piratismia". Jos patenttien ja tekijänoikeuksien loukkaaminen on piratismia, silloin piratismia on myös se, että kehitysmaissa asuvien ihmisten tietoa ja sen avulla tuotettuja resursseja anastetaan ilman kompensatiota. (Mgbeoji 2006, 12)

Biopiratismilla on Ikechi Mgbeojin (2006, 87, 90–91, 102) mielestä pitkät perinteet, ja hän näkeekin biopiratismiin periytyvän kolonialismin ajoilta. Eurooppalaiset löytöretkeilijät ovat Kristoffer Kolumbuksesta lähtien vieneet kehitysmaista kullan ja hopean ohessa myös eksoottisia kasveja. Kasvien keräämisen voi väittää olleen kullan ja hopean anastamisen ohessa osa niin sanottua alkuperäistä kasautumista, jossa etelästä kerätyt resurssit muutettiin pohjoisessa pääomaksi (ks. Mgbeoji 2006, 95, 251; alaviite 32).

Biopiratismikriitikoiden käyttämässä retoriikassa biopiratismi määritellään tai ainakin kytketään tiiviisti kavaltamiseen tai varastamiseen perustuviin sosiaalisiin käytäntöihin. Näin ollen biopiratismia harjoittavia toimijoita, yksilöitä tai yrityksiä, syytetään julkisuudessa a) *patenttijärjestelmän avulla tapahtuvasta geneettisten resurssien anastamisesta* ja/tai b) *kaupallisia tarkoituksia varten tapahtuvasta geneettisten resurssien luvattomasta keräämisestä* (ks. Dutfield 2006, ix-x, 6).

Ei ole siis yllättävää, että biopiratismista ei esiinny tutkimuskirjallisuudessa vakiintunutta määritelmää. Eri määritelmistä on kuitenkin löydettävissä tiettyjä yhteisiä piirteitä tai ulottuvuuksia. Näitä ovat muun muassa määritelmien kytkeminen a) kehitysmaiden ja kehittyneiden maiden epäsymmetrisiin suhteisiin, b) geneettisten resurssien tai niihin liittyvän perinnetiedon luvattomaan, kompensoimattomaan tai epäreiluun kaupalliseen hyväksikäyttöön, c) edellisten hyväksikäyttöön perustuvaan keksintöjen patentointiin sekä d) kehittyneiden maiden yritysten toimintatapoihin (ks. Padma & Shanahan 2006, 1; Dutfield 2002, 1; 2004, 1; S. Smith 2004, 1; Mgbeoji 2006, ix).

Mgbeojin (2006, 6) mielestä biopiratismi perustuu erillisiin mutta toisiaan tukeviin institutionaalisiin ja oikeudellisiin mekanismeihin sekä rasistisiin tapoihin suhtautua etelässä sijaitsevien kasvilajien geneettisten resurssien kehittämisessä ja ylläpitämisessä käytettyyn perinnetietoon. Tarkemmin ottaen biopiratismiin mahdollistaneet tekijät ovat koostuneet a) perinnetiedon väheksymi-

sestä ja oikeudellisesta tunnustamatta jättämisestä¹⁸², b) Kansainvälisten maataloustutkimuskeskusten perustamisesta¹⁸³ ja c) patentoitavuuskriteerien heikentämisestä sekä patenttijärjestelmästä (emt., 88, 89). Toisin sanoen biopiratismissa on kyse sosiokulttuuristen, organisatoristen, institutionaalisten sekä oikeudellisten tekijöiden mahdollistamasta moniulotteisesta prosessista.

Yllä olevista lähtökohdista määrittelen biopiratismiin sellaiseksi *sosiaaliseksi prosessiksi ja taloudellisen hyöäksikäytön muodoksi, jonka välityksellä useimmiten "teknologisesti rikkaista" maista lähtöisin olevat taloudelliset toimijat käyttävät hyöäksi "teknologisesti köyhien" maiden alueella esiintyviä geneettisiä resursseja tai niihin liittyvää perinnetietoa kaupallisiin tarkoituksiin (kuten patentointiin) joko luvottomasti, epäreilusti tai ilman kompensatiota niille, joiden käytännölliseen toimintaan ja perinnetietoon kyseisen resurssin säilyminen on osaltaan perustunut*¹⁸⁴. Korostettakoon sitä, että biopiratismissa ei ole määritelmäni mukaan kyse imperialismiteorioiden mukaisesta kehitymaiden luonnonresursseihin kohdistuvasta valtioiden ja niiden kansallisten kapitalistiluokkien välisestä kamppailusta. Biopiratismissa on kyse paremminkin poikkikansallisesti toimivien yritysten välisestä kamppailusta, jonka kohteena ovat "geneettisesti rikkaiden" maiden luonnonresurssit. Biopiratismi ei tule ymmärretyksi niinkään maailmanjärjestelmä- tai imperialismiteorioiden vaan paremminkin kapitalismin poikkikansallista luonnetta korostavien teorioiden viitekehyksessä. Tämä ei tarkoita kuitenkaan sitä, etteikö kansallisvaltioilla olisi mitään roolia biopiratismiin mukaisten käytäntöjen mahdollistamisessa (luku 6.9.2.2).

Käyttämäni määritelmän täyttävät prosessit voivat tietysti sisältää olosuhteitten mukaan vaihtelevia piirteitä. Kehitysmaissa esiintyviä biopiratismiin muotoja ei voikaan tyhjentävästi kuvata yllä olevan yleisen määritelmän avulla.

¹⁸² Epistemologisena ilmiönä biopiratismissa ei tunnusteta eikä oteta huomioon paikallisten maanviljelijöiden panosta kasvien ominaisuuksien parantamisessa muun muassa siitä syystä, että heidän toiminnallaan ei katsota olevan tieteellistä perustaa. Tältä osin kyse on ollut siis epistemologisesta ja kulttuurisesta ennakkoluuloisuudesta "ei-länsimaisia tiedonkehyyksiä" kohtaan. Tämän vuoksi "perinnetiedon" avulla kehitetyt siemenet ja geneettiset resurssit on määritelty "vapaiksi hyöäkkeiksi", joita voidaan ottaa haltuun osana ihmiskunnan yhteistä perintöä. Sen sijaan näiden pohjalta Pohjoisessa "parannetut lajikkeet" määritellään patenttisuojan arvoiseksi yksityisomaisuudeksi. (Mgbeoji 2006, 121) Tämä on pitkälti yhteneväinen näkemys identiteitineutraaleja prosesseja koskevien argumenttien kanssa.

¹⁸³ Kansainvälisen maataloustutkimuksen neuvoa-antavan ryhmän (*Consultative Group on International Agricultural Research, CGIAR*) koordinoimien Kansainvälisten maataloustutkimuskeskusten perustaminen on mahdollistanut ja ylläpitänyt biopiratismia, koska nämä keskuksat ovat toimineet "putkistona", jonka kautta etelästä lähtöisin olevia geneettisiä resursseja on siirretty pohjoiseen. Patenttijärjestelmä on taas tällaista toimintaa helpottava väline. Eri maanosiin sijoittuvien Kansainvälisten maataloustutkimuskeskusten perustamisen avulla haluttiin taata, että kehitysmaista ja entisistä siirtomaista voidaan kerätä arvokasta kasvimateriaalia myös kolonialismin jälkeisenä aikana. (Mgbeoji 2006, 6, 106, 108)

¹⁸⁴ Tähän on tärkeää lisätä seuraava oikeudellisesti merkittävä raja. Vaikka jonkin yrityksen voisi todeta tämän määritelmän puitteissa harjoittavan biopiratismia jossain yksittäisessä tapauksessa, se ei tarkoita kuitenkaan sitä, että kyseinen yritys voisi patentoida esimerkiksi jonkin afrikkalaisen valtion alueelta keräämänsä kasvin, jos se on aiemmin tunnettu elävä organismi. Nykyinen patenttilainsäädäntö ei anna tähän mahdollisuutta. Se antaa sen sijaan mahdollisuuden kyseisestä kasvista eristetyn tai kehitetyn kemikaalin patentointiin.

Tutkimuksessani ei ole mukana sellaista empiiristä aineistoa, joka mahdollistaisi biopiratismiin eri muotojen erittelyn niiden välttämättömien ja satunnaisten piirteiden osalta. Sen sijaan operoin aiempaan tutkimuskirjallisuuteen perustuvan yleismääritelmäni varassa¹⁸⁵.

Suurin osa nykyisistä kansallisvaltioista hyväksyy muodollisesti sen, että geneettisten resurssien kansallisvaltiolliset rajat ylittävän vaihdon on tapahduttava YK:n biodiversiteettisopimuksen periaatteiden mukaisesti. Useat kehitysmaat ja ei-valtiolliset organisaatiot uskovat kuitenkin vallitsevan patenttijärjestelmän mahdollistavan geneettisten resurssien anastamisen kehitysmaista tai vähintäänkin niiden hyväksikäytön kohtuuttomien vapaamatkustamisen keinoin. Tämä näkemys on saanut kannatusta, koska *nykyisen patenttilainsäädännön katsotaan suojaavan teollistuneiden maiden toimijoiden kehittämää innovaatioita, mutta epäonnistuvan vastaavassa tehtävässä kehitysmaiden osalta*. Koska osa patenttihakemuksista perustuu kehitysmaista hankittujen geneettisten resurssien hyväksikäyttöön (esim. WIPO 2007c), edellisten syiden on katsottu johtavan *ensinnäkin patenttien eriarvoiseen jakaantumiseen ja keskittymiseen sekä biogeneettisten resurssien käytöstä saatavien hyötyjen eriarvoiseen jakaantumiseen*. (esim. Dutfield 2006, 5–6)

Biopiratismikriitikoiden keskeisen argumentin mukaan sellaiset käytännöt, joissa ei tunnusteta eikä kompensoida kehitysmaiden yhteisöjen aiempia ja nykyisiä käytäntöjä geneettisten resurssien ylläpitämiseksi, ovat sekä oikeudellisesti että moraalisesti epälegitiimejä käytäntöjä. Oikeudellisesta näkökulmasta vaikuttaa perustellulta todeta, että mikäli jonkin maan geneettisiä resursseja hankitaan, muutetaan yksityisomaisuudeksi, käytetään ja kaupallistetaan kansainvälisen lain (erityisesti biodiversiteettisopimuksen) ja geneettisiä resursseja omaavan maan lakien vastaisesti, kyse on biopiratismista. (Dutfield 2006, 7, 9) Tähän kritiikkiin on reagoitu myös WIPO:ssa (esim. 2007c), jossa on alettu kehittää suosituksia perinnetiedon epälegitiimin käytön estämiseksi. Nämä suositukset eivät tosin ole oikeudellisesti sitovia.

Vahvin argumentti sen puolesta, että nykyinen globalisoitua patenttijärjestelmä mahdollistaa biopiratismiin mukaisia käytäntöjä, perustuu seuraavaan

¹⁸⁵ Globalisoituvan patenttijärjestelmän ja aineettoman omaisuuden alkuperäisen kasautumisen osalta on huomioitava yleisemmin myös se, että tutkimusasetelmani ja -aineistoni eivät ole mahdollistaneet sen tutkimista, millaisia keskenään vaihtelevia muotoja aineettoman omaisuuden haltuunottaminen saa erilaisissa yhteyksissä, ts. esimerkiksi erilaisten kulttuuristen, taloudellisten ja poliittisten viitekehysten ympäröimissä valtioissa. Tämä ja aineettoman omaisuuden haltuunottamisen tarkempi erittely mm. poikkikansallisen kapitalistiluokan käsitteen avulla on yksi mielenkiintoinen jatkotutkimuksen aihe. Tällainen tutkimus olisi toteutettavissa kontrastin selittämisen metodilla, jolloin tutkimusasetelma voisi olla seuraava. Tutkimukseen valittaisiin esimerkiksi kaksi sellaista eteläamerikkalaista maata, joiden kausaalihistoria sekä kenties geneettinen monimuotoisuus on sillä tavoin laadullisesti sekä määrällisesti samantyyppinen, että globalisoituvan patenttijärjestelmän vaikutusten voisi olettaa olevan kyseisissä maissa samankaltainen, mutta tutkimuskirjallisuuden perusteella sen vaikutukset eroavatkin niissä yllättävän selkeästi toisistaan. Tutkimuskysymys voisi olla tällöin muotoa, miksi globalisoitua patenttijärjestelmä vaikuttaa lisäävän investointeja maahan A, mutta ei maahan B tai miksi maassa A ilmenee biopiratismia, mutta maassa B ei. Kiinnostuksen kohteena olisivat siten ne prosessit, jotka selittävät kyseisten maiden välillä havaittavia keskenään poikkeavia osittaisia säännönmukaisuuksia.

Dutfieldin (2006, 7) tunnistamaan seikkaan. Kehittyneiden maiden yrityksillä on edullinen asema nykyisessä globalisoituvassa patenttijärjestelmässä, koska se ei anna suojaa geneettisiin resursseihin liittyvälle tiedolle eikä mahdollista patentin myöntämistä, mikäli toimijat eivät kykene muuntamaan hallussaan olevaa tietoa esimerkiksi jonkin kasvin hyödyllisistä ominaisuuksista kemian tai molekyylibiologian mukaiseksi kielelliseksi kuvaukseksi. Sen sijaan yritykset, jotka pystyvät tällä tavoin kuvaamaan jonkin tietyn ominaisuuden aiheuttavan geenin, voivat hakea ”keksinnölleen” patenttia ilman oikeudellista kompensatiovelvollisuutta.

Alkuperäisen kasautumisen, globalisoituvan patenttijärjestelmän ja biopiratismien välinen suhde ei ole kuitenkaan niin ongelmaton kuin mitä Harvey (2003) ja Jessop (2005) vaikuttavat ajattelevan. Jos alkuperäisen kasautumisen olennainen piirre on tuottajien erottaminen tuotantovälineistä, missä määrin tai millaisin ehdoin geneettisiin resursseihin kohdistuvassa biopiratismissa on kyse globalisoituvan patenttijärjestelmän mahdollistaman aineettoman omaisuuden alkuperäisen kasautumisen mukaisesta käytännöstä? Vaikka globalisoituvalla patenttijärjestelmällä ja biopiratismilla olisi ei-toivottavia seurauksia kehitysmaiden viljelijöille, se ei merkitse sitä, että kyseiset viljelijät erotettaisiin alkuperäisen kasautumisen mukaisesti perinteisistä tuotantovälineistään (kuten kasveista, eläimistä tai siemenistä) saati heidän käyttämästä tiedostaan. Sen sijaan kyse vaikuttaisi olevan korkeintaan siitä, että he eivät nykyisen patenttijärjestelmän puitteissa saa asianmukaista korvausta työstään geneettisten resurssien kehittäjinä ja ylläpitäjinä tai että heidän käyttämänsä tiedon merkitystä ei tunnusteta globalisoituvassa patenttijärjestelmässä asianmukaisella tavalla. Monet tutkijat (kuten Harvey, de Angelis, Jessop ja Perelman) ja kansalaisaktivistit (kuten Vandana Shiva) ovat kuitenkin sitä mieltä tai heidän näkemyksensä puoltavat sellaista tulkintaa, että biopiratismissa on kyse nimenomaan alkuperäisen kasautumisen mukaisesta käytännöstä. Miten he perustelevat väitettään?

Aluksi kannattaa huomioida, että globalisoituvan patenttijärjestelmän rakentamisessa ja laajentamisessa ei ole ollut kyse globaalin kapitalismin teknisestä yksityiskohdasta. Patenteja koskevien oikeudellisten sääntöjen tärkeys maailmanpolitiikan keskeisille ja voimakkaimmille toimijoille paljastuu tarkastelemalla esimerkiksi 2000-luvun Irakin sota. Irak on erikoistapaus siinä, kuinka geeniteknologian käyttöönottoa ja kaupallistamista edistäviä patenttilakeja otetaan ja laitetaan käyttöön eri puolilla maailmaa. Irakin tapauksessa kyse ei ollut suvereenien kansallisvaltioiden välisestä neuvottelusta eikä Irakin patenttilain voida katsoa heijastavan kansan tahtoa. Patenttilain voimaansaattamisessa oli kyse miehittäjien pyrkimyksestä muuttaa miehitetyn valtion talous uusliberaaleja talousoppeja seuraavaksi kapitalistiseksi markkinataloudeksi¹⁸⁶. (ks. Focus on the Global South and GRAIN 2004; Harvey 2003, 215)

Yhdysvaltojen hallituksen edustaja L. Paul Bremer III toimi Bagdadissa ollessaan Irakin miehittäjien väliaikaishallinnon johtajana. Poistuessaan maasta

¹⁸⁶ Irakin tapaus antaa aiheen huomioida esimerkiksi Perelmanin (2003a, 308) arvio että aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien vahvistamisesta on tullut nykyään Yhdysvaltojen ulkopoliitikalle kenties öljyäkin tärkeämpi kysymys. Epäilen Perelmanin tosin sortuvan arvioinnissaan liioitteluun.

heinäkuussa 2004 hän jätti jälkeensä muun muassa 100 asetusta¹⁸⁷, jotka ilmensivät Yhdysvaltojen pyrkimystä muuttaa radikaalilla tavalla Irakin talouselämää. Esimerkiksi patenteja koskevalla Asetuksella 81 on tärkeitä seurauksia maanviljelijöille ja yleisemmin Irakin maataloudelle. Irakin tapaus tuo esiin sen, että vaikka paikallisilla viljelijöillä on edelleen oikeus käyttää perinteisiä siemeniä, uuteen lakiin rekisteröityjen siementen osalta heidän on uusittava joka vuosi siemenvarastonsa eli he eivät saa esimerkiksi myydä tai vaihtaa niitä. Vastaavasti paljon julkista keskustelua herättäneen neem-puun¹⁸⁸ osalta on huomioitava, että vaikka jollain yrityksellä olisi patenti kyseisen puun geneettisesti muunneltuun siemeneen, se ei estäisi intialaisia maanviljelijöitä käyttämästä neemin geneettisesti muuntelemattomia siemeniä (ks. Dutfield 2000, 283).

”Irakilaiset pienviljelijät toimivat sukupolvien ajan pohjimmiltaan sääntelemättömässä ja epämuodollisessa siementen tarjonnan järjestelmässä. Maatiloilla säästetyt siemenet ja maanviljely-yhteisöjen välillä tapahtuva kylvömateriaalien vapaa keksiminen ja vaihto on ollut pitkään maatalouskäytäntöjen perusta. Tämä on nyt historiaa. CPA on tehnyt laittomaksi irakilaisen viljelijöiden tavan käyttää uudelleen uudessa laissa rekisteröityjä, sadonkorjuun yhteydessä kerättyjä siemeniä. Irakilaiset voivat jatkaa perinteisten siemenvarastojen (...) käyttöä ja säästämistä, mutta se ei kuulu jälleenrakennusta johtavien asialistalle. Lain tarkoitus on helpottaa Irakissa sellaisten uusien siemenmarkkinoiden rakentamista, joilla poikkikansalliset yritykset voivat myydä - geneettisesti muunneltuja tai muita - siemeniään ja joita maanviljelijöiden täytyy ostaa erikseen jokaiseksi satokaudeksi.” (Focus on the Global South & GRAIN 2004)

Sitaatti osoittaa, että nykyinen patenttijärjestelmä ja yleisemmin aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien uusliberaali sääntelyregiimi muuttaa eikapitalistisille tuotantosuhteille perustuneiden maiden taloudellisia rakenteita. Tässä tapauksessa kyse on siitä, että irakilaiset maanviljelijät pyritään ”kouliimaan” sellaisiin tuotantosuhteisiin, joiden myötä heidät irrotetaan tuotantovälineittensä eli tässä tapauksessa siementensä *säästämis- ja vaihto-oikeudesta*. Tämän edellytyksenä on tietysti se, että he siirtyvät käyttämään esimerkiksi poikkikansallisten yritysten tuottamia siemeniä. Heitä ei siis irroteta perinteisten siementen vaan uuteen lakiin kirjattujen siementen käyttöoikeudesta siinä mielessä, että he eivät saa enää säästää niitä seuraavaa satokautta varten eivätkä vaihtaa niitä toisten viljelijöiden kanssa.

Omistuksen pois ottamisen avulla tapahtuva kasautuminen tarkoittaa Harveyille siis prosessia, jonka myötä joiltakin estetään jonkin aiemmin yhteiseksi määritellyn hyödykkeen käyttöoikeus. Harvey (2003, 147–148) on kytkenyt TRIPS-sopimuksen, valtiot, biopiratismiin ja omistuksen poisottamisen avulla toteutettavan kasautumisen toisiinsa seuraavasti:

”WTO-neuvotteluihin (...) kuuluva aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien koroaminen viittaa tapoihin, joilla geneettisten materiaalien, siementen plasman ja

¹⁸⁷ Nämä asetukset sitovat Irakin hallitusta oikeudellisesti, ellei se kumoa niitä.

¹⁸⁸ Neem on nopeakasvuinen puu, jota esiintyy trooppisilla ja subtrooppisilla alueilla. Neemiä käytetään useisiin lääkinnällisiin tarpeisiin, kuten ihosairauksien hoitoon. Neemistä valmistettua öljyä käytetään lisäksi esimerkiksi kosmetiikassa ja orgaanisessa maanviljelyksessä. (Wikipedia 2008a; 2008b) 2000-luvun alun tietojen mukaan neemiin liittyviä patenteja on yli 150 kappaletta (Dutfield 2000, 284).

kaiken muun kaltaisten tuotteiden patentointia ja lisensointia voidaan nykyään käyttää kokonaisten väestöjen vastaisesti (...) [vaikka, IK] niiden toimintatavoilla on ollut ratkaiseva rooli kyseisten materiaalien kehityksessä. Biopiratismi riehuu valtoimenaan ja maailman geneettisten resurssien varastojen ryöstäminen on käynnissä muutaman suuren lääkealan yrityksen hyödyksi. (...) Valtiollista valtaa käytetään, kuten ennenkin, säännöllisesti tällaisten prosessien pakottamiseksi jopa vastoin yleistä tahtoa.”

Omistuksen poisottamisen avulla tapahtuvan kasautumisen määrittelyn yhteydessä Harvey viittaa mm. veden yksityistämiseen, minkä seurauksena jokaisen täytyy maksaa sen käyttöoikeudesta. Tässä vaiheessa on syytä pysähtyä hetkeksi miettimään, ovatko vesi ja GMO:t kuitenkin samanlaisia omistuksen haltuunottamisen avulla tapahtuvan kasautumisen kohteita ja välineitä? Niillä vaikuttaa olevan ainakin yksi keskeinen ero. Vesi ei ole geneettisesti muunneltua, eikä kukaan ole muuttanut sen ominaisuuksia (muuta kuin korkeintaan puhdistamalla sitä), kun taas esimerkiksi geenimuunnellut siemenet ovat määritelmän mukaan sisäisiltä ominaisuuksiltaan muunneltuja elämän muotoja. Tässä mielessä ne eivät ole samanlaisia ”aitaamisen” kohteita tai pääoman kasautumisen välineitä kuin vesi. Vedestä poiketen niiden olemassaolo on inhimillisestä toiminnasta riippuvaa.

Harveyn tavassa kuvata biopiratismia eivät ole kuitenkaan olennaisia GMO:t itsessään tai niihin kohdistuvat patentit vaan se, millaisen prosessin kautta GMO:ita tuotetaan. Tällöin biopiratismi viittaa niiden kollektiivisesti tuotettujen ja ylläpidettyjen geneettisten resurssien haltuunottamiseen, jotka ovat mahdollistaneet GMO:ien kehittämisen, mutta joita kohdellaan eikenellekään kuuluvina raaka-aineina.

”Oletus tyhjästä maasta, terra nulliuksesta, on laajennettu koskemaan ”tyhjää elämää”, siemeniä ja lääkinällisiä kasveja (...) Tätä samaa logiikkaa käytetään anastettaessa biologinen monimuotoisuus alkuperäisiltä omistajilta ja keksijöiltä määrittelemällä heidän siemenensä, lääkinälliset kasvinsa ja lääkinällinen tietonsa luonnoksi, ei-tieteeksi ja pitämällä geneettisen muuntelun välineitä ”kehittämisen” mittatikuina.” (Shiva 1997, lain. Aoki 1998, 13)

GMO:t eivät ole kuitenkaan sisäisiltä ominaisuuksiltaan kokonaan uusia elämän muotoja, eikä niitä ole siten *tuotettu* termin vahvassa mielessä vaan nimenomaan *muunneltu* joidenkin jo olemassa olevien geneettisten materiaalien pohjalta. Itse GMO:t eivät ole aiemmin olleet yhteisomistuksessa tai minkään muun muotoisessa omistuksessa, eikä niitä siten ole voitu ottaa pois joiltain aiemmilta tuottajilta, mutta *niitä ei olisi myöskään voitu saada aikaan ilman joidenkin aiempien tuottajien käytännöllisen tietonsa avulla ylläpitämiä ja muuntelemia geneettisiä resursseja*. Harvey puhuu tulkintani mukaan juuri tämän käytännöllisen tiedon ja sen avulla tuotettujen työn tulosten kompensoimattoman haltuunottamisen avulla tapahtuvasta kasautumisesta.

Nykyinen globalisoituva patenttijärjestelmä ei siis estä kehitysmaiden maanviljelijöitä käyttämästä entiseen tapaan perinteisiä siemeniään. Jos uudet geneettisesti muunnellut siemenet osoittautuvat aiempia lajikkeita selkeästi paremmiksi (vaikkapa tuottavuuden tai kuivuuden siedon osalta), minkä vuoksi viljelijät alkavat mahdollisesti käyttää niitä, tällöin maanviljelijät joutuvat pa-

tentteja hallitsevien yritysten alaisuuteen. Tämän myötä heiltä kielletään oikeus säästää, myydä tai vaihtaa siemeniään eli heidät erotetaan tältä osin hankkimisensa tuotantovälineiden käyttöoikeudesta. Maatalouteen liittyvien innovaatioiden yksityistäminen ja patentointi onkin UNCTAD:n (2006a, iv) mukaan johtanut maanviljelijöiden perinteisten oikeuksien rapautumiseen ja maanviljelijöiden muuttumiseen "siementen omistajista" patentoitujen tuotteiden pelkiksi "lisensoiduiksi" käyttäjiksi. Siemenalan suuryrityksillä on omat strategiansa maanviljelijöiden käännyttämiseksi geneettisesti muunneltujen siementen käyttäjiksi; ne esimerkiksi kasvattavat markkinaosuuttaan yritysostoilla, fuusioilla tai alliansseilla (ks. ETC Group 2001).

Mainittujen seikkojen vuoksi voidaan puolustaa seuraavaa argumenttia. Samanaikaisesti useissa maissa voimassa olevia määräaikaista monopolia mahdollistava globalisoituva patenttijärjestelmä vahvistaa sellaista aineettoman omaisuuden haltuunottamista, jossa lähinnä "teknologisesti rikkaista" maista lähtöisin olevat yritykset muuntelevat biologisia organismeja jonkin geneettisen ominaisuuden osalta ja sitten myyvät ne takaisin niille tuottajille, joiden yhteisöt ovat käytännöllisellä tiedollaan ja työllään pitäneet yllä alueensa geneettistä monimuotoisuutta. Muun muassa Shiva (2003) on esittänyt samantyyppisiä näkemyksiä:

"Biodiversiteetti on niin sanotussa maailman köyhemässä osassa. Me olemme biodiversiteetin suhteen rikkaita, mutta vuosittain siirtyy 60 miljardin dollarin arvosta vaurautta pohjoiseen, koska pohjoinen kontrolloi näitä tuotteita [kuten geneettisiin resursseihin perustuvia tuotteita, IK]. Patenttimonopolit ovat heidän käsissään. Kaupan monopolit ovat heidän käsissään (...) Nämä - kauppajärjestelyt, kauppasopimukset, aineettoman omaisuuden omistusoikeudet, patenttisopimukset - ovat hämmästyttäviä mekanismeja. Ne tekevät jälleen kerran syvemmillä tavalla samaa, mitä kolonialismi teki (...) Yhdysvallat voivat edelleen kerätä voittoja, ja nyt se tapahtuu aineettoman omaisuuden kautta." (Shiva 2003, 11)

Kuten huomaamme, Shiva tarkastelee biopiratismia sellaisella kansallisvaltiokeskeisellä tavalla, jonka olen hylännyt tässä tutkimuksessa. Tutkimuksessani aineettoman omaisuuden haltuunottamisen hyötyjiksi määritellään kansallisvaltioiden sijaan paremminkin yksityissektorin poikkikansalliset toimijat.

Maatalouden bioteknologiaan kytkeytyvässä aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheessa on erityispiirteitä, jotka erottavat sen "niin sanotusta alkuperäisestä kasautumisesta". Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheessa ei ole kyse maataloustuottajan ja talonpojan irrottamisesta heidän maaomaisuudestaan vaan heidän historiallisesti rakentuneen käytännöllisen tietonsa ja sen hyödyntämisen "hedelmien" siirtämisestä kapitalistien voitontavoittelun käyttöön aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien globalisoituneen sääntelyn avulla. Tässä on kyse sellaiselle oikeutukselle perustuvasta prosessista, jonka mukaan innovaatioinnassa käytettävää tietoa ei ole otettu tai anastettu keneltäkään, koska se ei ole koskaan ollutkaan kenenkään yksityisomaisuutta vaan avoimesti saatavilla olevaa perinnetietoa. Tämän on mahdollistanut osaltaan seuraava seikka. Patenttien hakijoiden ei tarvitse nykyään ilmoittaa, mistä maasta ja minkä valtion alueelta heidän hakemansa patentin raaka-materiaali on peräisin, olipa kyse sitten perinnetiedosta tai vaika-

kapa biologisista resursseista. Vuonna 2006 joukko alhaisen tulotason maita (Brasilia, Intia, Tansania, Peru ja Pakistan) vaativat WTO:ta muuttamaan tämän tilanteen (AAAS 2006, 1-2). Vuonna 2007 esitystä tuki 32 vähiten kehittyntä maata (*least developed countries*) sekä 53 afrikkalaisesta kansallisvaltiosta koostuva Afrikan ryhmä (Bridges 2007). Tämän muutosvaatimuksen käsittely on edelleen kesken.

6.9.2.2 Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe ja valtiot

Aineettoman omaisuuden haltuunoton globaalivaiheen erilaisissa muodoissa tiedosta ja informaatiosta tehdään valtioiden ja valtioiden välisten organisaatioiden poliittisella tuella ja lähinnä länsimaisten yritysten tai tutkijoiden välityksellä yksityisomisteista ja markkinoilla vaihdettavaa kauppatavaraa. Jessop (2005, 160) on huomionut aineettoman omaisuuden haltuunoton, valtioiden ja biopiratismiin väliset kytkökset seuraavasti:

”Jotkin valtiot auttavat voimakkaasti pääoman alkuperäistä kasautumista (aineettoman omaisuuden muodossa) yksityisen pakkolunastamisen keinoin, jonka kohteena on aikaisempien sukupolvien kollektiivisesti tuottama tieto. Tällä tiedon aitaamisella on muutamia muotoja [kuten, IK] (...) alkuperäiskansojen, heimojen tai talonpoikien ”kulttuurin” anastaminen dokumentoimattoman, epämuodollisen ja kollektiivisen tiedon sekä asiantuntemuksen ja muiden aineettomien resurssien muodossa. Kaupalliset yritykset muuttavat nämä ”kulttuurin” muodot ilman korvausta tavaroistetuksi tiedoksi (joka on dokumentoitua, muodollista ja yksityistä) - biopiratismi on tästä pahamaineisin esimerkki...”

Valtioiden välillä on eroja (esim. teollistumisasteesta johtuen) siinä, kuinka voimakkaasti tai heikosti ne haluavat edistää (ks. Jessop 2000, 9) muun muassa globalisoituvan patenttijärjestelmän mahdollistamaa aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihetta. Esimerkiksi Yhdysvallat on teknologisen kilpailukykyisyytensä ja sieltä lähtöisin olevien tietointensiivisten alojen vahvojen toimijoiden takia erityisen tärkeä ja keskeinen tiedon yksityistämiseen tähtäävän politiikan edistäjä. Tässä on keskeistä se, että Yhdysvallat on toki vaikuttanut keskeisellä tavalla muun muassa biopiratismiin mukaisten käytäntöjen mahdollistamiseen, mutta se ei ole välttämättä esimerkiksi biopiratismiin keskeinen hyötyjä, eikä se ole toiminnallaan avannut taloudellisen toiminnan mahdollisuuksia ainoastaan yhdysvaltalaisille yrityksille, vaan yleisemmin poikkikansallisille yrityksille kytkemällä eri alueita ja maita tiiviimmin globaaliin kapitalismiin. Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheessa ei ole siis kyse sellaisesta keskenään kilpailevien ”kansallisten pääomien” (Robinson 2005, 321) välisestä kamppailusta, jota kuvattiin aikoinaan marxilaisilla imperialismiteorioilla. Robinsonin (2005, 322) mielestä nykyinen ”kapitalistinen imperialismi” onkin luonteeltaan paljon monimutkaisempaa, kuin mitä sellaiset erottelut, kuten pohjoinen - etelä ja keskus - periferia antavat ymmärtää. Jaan tämän ajatuksen, mutta käytän kuitenkin pohjoisen ja etelän välistä erottelua tutkimusasetelmaani liittyvien syiden takia (ks. luku 6.7) tiedostaen samalla erottelun yleisempään käyttöön liittyvät ongelmat.

Tiedon muuttaminen kollektiivisesta resurssista pääoman kasautumisen ja tulojen keräämisen mahdollistavaksi aineettomaksi omaisuudeksi on ongelmallinen prosessi, koska sen taipumuksena on aiheuttaa epätasaista kehitystä sekä sosiaalisen eriarvoisuuden lisääntymistä esimerkiksi patenteja omistavien ja omistamattomien välille (Jessop 2000, 3, 8). Näistä jälkimmäiset tulevat riippuvaisiksi teknologisesti edistyneempien toimijoiden patenteilla suojatuista tuotteista. Yhtäällä ovat toimijat, joiden tiedolla on oikeudellisesti tunnustettu status ja toisaalla toimijat, joiden käyttämältä tiedolta tämä status puuttuu. Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe ilmentää myös erästä keskeistä tietoon perustuvan kapitalismin ristiriitaa: yhtäältä vapaasti saatavissa oleva tieto on tiedontuotannon ehto, ja toisaalta tiedon "aitaaminen" yksityisomaisuudeksi on aineettoman omaisuuden alkuperäisen kasautumisen "keskeinen perusta" (emt., 9).

Aineettoman omaisuuden suojaamisen minimistandardit pitävät osaltaan yllä globalisoituvaan patenttijärjestelmään sisältyvää eriarvoisuutta. Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen yhdeksi suurimmaksi ongelmaksi onkin nostettavissa se, että TRIPS-sopimus pakottaa WTO:n kaikki jäsenmaat hyväksymään aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien minimistandardit. Tällaista muodollista tasa-arvoisuutta kannattavaa "samat säännöt kaikille toimijoille" -periaatetta voi pitää oikeutettuna silloin, kun kaikki toimijat ovat taloudellisten ja teknologisten resurssiensa osalta suhteellisen tasaveroisia. Maailman valtiot ovat kuitenkin esimerkiksi teollistumisasteensa suhteen hyvin erilaisissa vaiheissa (ks. luku 6.2). Aokin (2007, 725) näkemyksen mukaan TRIPS:iin sisältyvä käsitys siitä, että yksi aineettoman omaisuuden suojaamisen taso sopii kaikille maille itse asiassa vain vahvistaa aiemman alitussuhteen pohjoisen ja etelän välillä sekä takaa tiedon ja vallan eriarvoisen jakaantumisen jatkumisen niiden välillä.

Drahos ja Braithwaite (2002, 150) määrittelevät TRIPS-sopimuksen "aineettomien yhteishyödykkeiden yksityistämisen" lopputulokseksi (*outcome*). Harveyn konseptin kautta tarkasteltuna tämä tarkoittaa sitä, että TRIPS olisi aineettoman omaisuuden pois ottamisen avulla tapahtuvan kasautumisen lopputulos, koska yksityistäminen on hänelle yksi tämän prosessin toteuttamismuoto. Tutkimustani on ohjannut erilainen käsitteellistämistapa. En näe TRIPS-sopimusta aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen lopputuloksena tai seurauksena vaan paremminkin kyseisen prosessin vauhdittamisen ja laajentamisen keskeisenä institutionaalisenä välineenä. Näin ollen TRIPS-sopimuksessa on kyse aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen mahdollistavasta oikeudellisesta instituutiosta eikä suinkaan sen lopputuloksesta.

Vaikka YK:n biodiversiteettisopimus poikkeaa eräiltä osin TRIPS:sta, sekin ei ole aineettoman omaisuuden haltuunottamiselle vastakkainen instituutio. Biodiversiteettisopimuksessa puolustetaan eksplisiittisesti muun muassa niiden maiden intressejä, joiden alueilla sijaitsee suuri osa maailman geneettisestä rikkaudesta. Biodiversiteettisopimus onkin kehitysmaiden kannalta TRIPS:ä mielekkäämpi sopimus, koska a) siinä tunnustetaan kansallisen suve-

reniteetin periaate, jonka mukaan biologisten resurssien alkuperämaalla on suvereeni asema suhteessa alueensa kasveihin, eläimiin ja mikro-organismeihin ja b) se velvoittaa kehitysmaiden siemeniin sisältyvää geneettistä informaatiota käyttävät yritykset maksamaan rojalteja ja siirtämään teknologiaa alkuperämaihin (ks. Aoki 2007, 791–792). Biodiversiteettisopimus mahdollistaa kuitenkin joidenkin kommentaattorien mielestä myös ongelmalliset kahdenväliset sopimukset, joissa jokin yritys maksaa jollekin maalle yksinoikeudesta käyttäen kyseisen maan biologisia resursseja esimerkiksi geneettisen muuntelun raaka-aineina (ks. McNally & Wheale 1999). Biodiversiteettisopimus ei siis kiellä geneettisten resurssien patentointia eli niitä koskevan tiedon muuttamista aineettomaksi omaisuudeksi, mutta antaa kuitenkin TRIPS:ä enemmän tilaa kansallisvaltiolliselle lainsäädännölle rajoittaa kyseistä toimintaa (ks. May & Sell 2006, 192).

6.9.3 Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe ja symbolinen valta

Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe on siis siihen liittyvine ristiriitoineen lähtökohtaiselta luonteeltaan identiteettineutraali prosessi: *ihmisten identiteetin sijaan olennaista on pyrkimys ottaa haltuun taloudellisesti arvokasta tietoa muuntamalla se oikeudellisesti tunnustetuksi yksityisomaisuudeksi*. Tämän prosessin kuvaus jää väistämättä vaillinaiseksi, ellei tarkasteluun yhdistetä valan käsitettä.

Avoimen voimankäytön sijaan symbolisella vallalla on ollut aineettoman omaisuuden haltuunottamisessa keskeinen rooli. Symbolisen vallan näkökulmasta sosiaalisen maailman muuttamisen keskeinen keino on luoda ihmisten maailman hahmottamista ohjaavia kategorioita ja erotteluja. Tämä on sitä tehokkaampaa, mitä vähemmän symbolisen vallan käyttäjän tarvitsee turvautua esimerkiksi vakuutteluun tai suoraan väkivaltaan. (esim. Siisiäinen 2003, 210) Symbolinen valta ei kuulu samaan kategoriaan ideologisen, taloudellisen, sotilaallisen ja poliittisen vallan kanssa, koska sillä ei ole omia erityisiä sosiaalisia verkostojaan ja instituutioitaan. Symbolinen valta on syytä nähdä sellaiseksi vallan muodoksi, joka voi perustua yhtäältä mihin tahansa mainittuun vallan muodoista ja toisaalta kukin niistä pitää sisällään myös symbolisen ulottuvuuden. Tässä mielessä symbolinen valta on luonteeltaan metavaltaa, josta erilaiset ryhmittyvät kamppailevat pyrkiessään määrittelemään jonkin käytännön pelisääntöjä ja kehystämään jotain sosiaalisten kamppailujen kohteena olevaa ilmiökenttää. Näin ollen symbolisella vallalla pyritään rakentamaan sellaisia kulttuurisesti vallitsevia kategorioita ja kognitiivisia skeemoja, jotka ohjaavat ihmisten tapaa ymmärtää ja kokea jokin sosiaalinen ilmiö. (ks. Loveman 2005, 1656) Moraalisten argumenttien välineellinen käyttö on eräs keino pyrkiä vahvistamaan omaa symbolista valtaa tai haastamaan joidenkin toisten ryhmien käyttämä symbolinen valta. Kuten olen osoittanut, tämä on näkynyt aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheessa esimerkiksi TRIPS-sopimukseen johtaneen prosessin yhteydessä.

Symbolinen valta viittaa aineettoman omaisuuden haltuunottamisen yhteydessä sellaisiin symbolisiin prosesseihin, joiden välityksellä on pyritty luonnollistamaan aineettoman omaisuuden omistusoikeudet, legitimoimaan niiden rooli ja asema kansainvälisessä laissa sekä sellaisiin tunnustamatta jättämisen muotoihin, joiden välityksellä alkuperäiskansojen perinnetieto on määritelty epälegitiimiksi tiedon muodoksi. Symbolinen valta tarkoittaa siis potentiaalista kykyä saada aineettoman omaisuuden omistusoikeudet näyttämään "luonnolliselta, välttämättömältä ja siten ei-poliittiselta" (Loveman 2005, 1655), vaikka kyse on intentionaalisen toiminnan ja sosiaalisten kamppailujen välityksellä tuotetuista instituutioista. Vastaavasti TRIPS-sopimus on symbolisen vallan näkökulmasta lähinnä teknologisesti pitkälle kehittyneiltä alueilta ja valtioista lähtöisin olevien yritysten taloudellisten etujen turvaamisen nimissä toteutettu ja erilaisista kulttuurisista, taloudellisista ja teknologisista lähtökohdista rakentuneita tiedonmuotoja hierarkkisesti arvottava institutionaalinen järjestely, joka on pyritty esittämään lähtökohdiltaan universaaliksi ja välttämättömäksi tavaksi säännellä aineetonta omaisuutta.

Modernia kansallisvaltiota voidaan pitää symbolisen vallan eräänä keskeisimpänä käyttäjänä, ja se voi käyttää sitä moniin eri tarkoituksiin (ks. Loveman 2005). Ottaen huomioon markkinoiden ja valtioiden kiinteän yhteyden on perusteltua ajatella, että valtiot käyttävät symbolista valtaansa myös keskeisten markkinatoimijoiden intressien hyödyksi. Teknologisesti pitkälle edistyneet valtiot, kuten Yhdysvallat, EU:n keskeiset jäsenvaltiot, Kanada ja Japani sekä erilaiset valtioiden väliset organisaatiot, kuten WTO, ovat olleet merkittävimpiä symbolisen vallan käyttäjiä aineettoman omaisuuden haltuunottamisen edistämässä. Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe saa WTO:n ohessa vahvaa tukea muilta valtioiden välisiltä organisaatioilta, kuten Maailmanpankilta ja IMF:lta, koska niiden systemaattisena taipumuksena on pitää vallitsevia aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia itsestään selvinä (ks. Andreasson 2006, 6). Niiden pyrkimyksenä on kasvattaa paitsi omaa symbolista valtaansa myös tarjota käyttämänsä symbolisen vallan avulla tukea aineettoman omaisuuden omistusoikeuksille. Myös valtaviiran taloustieteet (ks. esim. North 1981, 164–166) ovat antaneet tukea aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheelle aineetonta omaisuutta koskevien omistusoikeuksien legitimoimisen välityksellä. Merkittävimpiä välittömiä hyötyjiä ovat olleet tietointensiivisillä aloilla toimivat yritykset ja erityisesti poikkikansallisesti orientoituvat "infogopolit" sekä "biogopolit" (ks. Drahos & Braithwaite 2002; myös Braithwaite & Drahos 2000; Sell 2003 ja May & Sell 2006).

Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen avulla tapahtuva kasautuminen on ollut yleisesti ottaen hienovaraisempaa kuin kapitalismin alkuvaiheisiin sijoittuneet alkuperäisen kasautumisen muodot. Muun muassa geneettisiä resursseja koskevaan tietoon kohdistuessaan aineettoman omaisuuden haltuunottaminen tai sen välityksellä mahdollistuvan voitonhankkimisen edistäminen on perustunut vain harvoin suoraan pakottamiseen ja väkivaltaan. On tosin muistettava, että erityisesti Yhdysvallat käytti taloudellista pakottamista tai sillä uhkaamista rakentaessaan eri maiden kanssa kahdenvälisiä, aineettoman omai-

suuden suojaamista koskevia sopimuksia ennen TRIPS-sopimusta (esim. Braithwaite & Drahos 2000). Taloudellinen pakottaminen vaikuttaisi olevan ainoa sellainen aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen ulottuvuus, joka tuo siihen samankaltaisia avoimen voimankäytön piirteitä, kuin mitä Marx liitti kuvaamaansa niin sanottuun alkuperäiseen kasautumiseen. Imperialismiteoriat hylkäävä Robinson (esim. 2007, 16–23) tarjoaa tähän mielenkiintoisen näkökulman. 1980- ja -90-luvuilla kyettiin hänen käsityksensä mukaan avaamaan uusia alueita voitontavoittelulle ”rauhanomaisesti” ja korkeintaan taloudellista pakottamista käyttäen, mutta 2000-luvulla on jouduttu turvautumaan kasvavissa määrin sotilaalliseen pakottamiseen ”uusien sektoreiden ja alueiden” avaamiseksi pääoman kasautumiselle. Niin sanottua ”sotaa terrorismia vastaan” hän pitää esimerkkinä juuri tästä. Kyse ei ole kuitenkaan siitä, että Yhdysvallat palvelisi aloittamallaan ”sodalla” ainoastaan yhdysvaltalaisen pääoman vaan laajemmin poikkikansallisen pääoman intressejä. Esimerkiksi Irakin miehityksessä ei olekaan Robinsonin globaali kapitalismi teorian näkökulmasta kyse siitä, että Yhdysvallat pyrkisi tekemään siitä ainoastaan ”yhdysvaltalaisille yrityksille” vaan eri maista lähtöisin oleville poikkikansallisille yrityksille – olivatpa niiden pääkonttorit sitten missä tahansa – tarkoitetun taloudellisen toiminnan alueen. Näin ollen Irakin miehitys tulisi tulkita esimerkiksi siitä, miten sotilaallista voimankäyttöä voidaan hyödyntää myös aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen edistämisessä.

Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen legitimointiin tähtäävien symbolisten prosessien ironinen piirre on siinä, että aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien väitetään aukaisevan tietä ”vapaakaupalle”, vaikka itse asiassa kyse onkin ajallisiin monopoleihin perustuvien kilpailun esteiden asettamisesta (ks. Aoki 1998, 4). Aineettoman omaisuuden omistusoikeudet osoittavat siten uusliberalistien hellimän ”vapaakauppa” -idean olevan ennen kaikkea hokema, joka on mielekkäämpää tulkita pyrkimykseksi luonnollista ja epäpolitisoida sosiaalinen maailma kuin yritykseksi esittää uskottava kuvaus kapitalistisesta taloudesta. Vaikka uusliberalismissa vedotaan vapaakaupan ja kilpailun kaltaisiin ideaaleihin, kapitalismissa ollaan halukkaita tavoittelemaan monopolivaltaa sen mukanaan tuoman turvallisuuden ja ennakoitavuuden takia (ks. Harvey 2003, 96). Omalle teollisuusalalle keskeisen aineettoman omaisuuden kontrolloiminen on yksi keino yrittää rakentaa monopolistista tai oligopolistista markkina-asemaa. Globaaleilla markkinoilla tämän tavoitteen saavuttamista edistää mahdollisimman globaalisti voimassa oleva monopolistisia oikeuksia ja teknologista etumatkaa tukeva sekä suojaava institutionaalinen viitekehys, kuten globalisoituvaa patenttijärjestelmä. Ei ole sattuma, että aineettoman omaisuuden omistusoikeudet olivat WTO:ssa 1990-luvulla niin keskeisessä asemassa (emt., 98).

Nostamalla esiin aineettoman omaisuuden haltuunoton globaalivaiheeseen liittyviä symbolisen vallan ulottuvuuksia en rakenna ”kulturalistista” tulkintaa kyseisen prosessin luonteesta. Tavoitteena on monipuolistaa tarkasteluhorisonttia kehystämällä aineettoman omaisuuden haltuunottaminen prosessiksi, jossa käytetään samanaikaisesti niin taloudellis-poliittista kuin symbolistakin

valtaa. Symbolisen vallan huomiointi auttaa ymmärtämään, että aineettoman omaisuuden haltuunottaminen on sekä poliittis-taloudellisia että kulttuurisia ulottuvuuksia sisältävä prosessi. Esimerkiksi TRIPS:n voi katsoa levittävän Kurt Burchin (1995, 214–216) ilmaisun mukaisesti ”liberalistista globaalia kulttuuria”, jonka keskeisenä lähtökohtana on sosiaalisten suhteiden sääntely yksityisten omistusoikeuksien välityksellä. Vastaavasti Parryn (2004, 699) johtopäätöksen mukaan ”kapitalistinen hegemonia ei näytä lainkaan ’kuvitteelliselta’”, koska TRIPS-sopimus on osoittanut tehokkaaksi välineeksi sellaisten objektien ja ilmiöiden kontrolloimisessa, jotka ovat aiemmin pysyneet poikkikansallisen pääoman ulottumattomissa. Dynaamisena järjestelmänä kapitalismin eräs keskeinen piirre onkin taipumus kyllästyä maailman jäljellä olevat aukot itsellään tai siis kapitalismille ominaisella toiminnalla, kuten tavaroistamisella ja yksityistämällä sekä sitä vastaavalla maailman hahmottamistavalla (esim. Jameson 1991). Tätä edistetään myös aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen välityksellä.

Palaan tässä vaiheessa hyvin lyhyesti Marxiin. Pääoman alkuperäisen ja varsinaisen kasautumisen välinen suhde on varsin läheinen, ja niissä on yhteisiä piirteitä, kuten se, että tuottajien erottaminen tuotantotekijöistä kuvastaa molempia prosesseja. Varsinainen tai rutiininomainen pääoman kasautuminen merkitsee alkuperäisen kasautumisen välityksellä tuotettujen positioiden uusintamista. Niitä erotteleva tekijä on muun muassa se, millaisissa olosuhteissa ja missä muodossa tuottajien erottaminen tuotantotekijöistä toteutetaan. (ks. de Angelis 1999, 5) Miten tämä liittyy aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheeseen?

Mara Loveman (2005, 1654, 1657–1658) on erotellut toisistaan kansallisvaltioiden käyttämän symbolisen vallan alkuperäisen kasautumisen ja symbolisen vallan rutiininomaisen harjoittamisen. Kansallisvaltion symbolisen vallan alkuperäinen kasautuminen viittaa ajanjaksoon, jolloin kansallisvaltion hallinnollinen toiminta pyrkii levittäytymään uusille alueille ja jolloin käydään kamppailuja valtion toiminnan legitimeistä rajoista ja legitimeistä luonteesta. Valtion symbolisen vallan käyttö muuttuu rutiininomaiseksi siinä vaiheessa, kun aiemmin ristiriitoja herättäneet käytännöt muuttuvat yleisesti hyväksytyiksi ja ne alkavat näyttää modernin valtion itsensä tapaan yhteiskunnan luonnollisilta piirteiltä.

Nämä erottelut (pääoman alkuperäinen ja varsinainen kasautuminen sekä symbolisen vallan alkuperäinen ja rutiininomainen kasautuminen) herättävät sen kysymyksen, olisiko myös aineettoman omaisuuden haltuunottamisen *globaalivaihe* jaettavissa kahtaalle: yhtäältä aineettoman omaisuuden haltuunottamisen ”alkuperäiseen globaalivaiheeseen” ja toisaalta aineettoman omaisuuden haltuunottamisen ”rutiininomaiseen tai varsinaiseen globaalivaiheeseen”. Ja jos on, millaisin kriteerein tämä erottelu voidaan tehdä ja mikä on nykyinen tilanne? Onko aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe edelleen alkuperäisessä vaiheessaan, vai joko on siirrytty sen rutiininomaiseen tai varsinaiseen vaiheeseen?

Mielestäni erottelu aineettoman omaisuuden haltuunottamisen alkuperäisen ja rutiininomaisen vaiheen välillä voidaan tehdä. Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen avulla tapahtuvan kasautumisen alkuperäisen vaiheen voidaan sanoa olevan käynnissä ensinnäkin silloin, kun pyrkimykseenä on laajentaa aineettoman omaisuuden eri muotojen kenttää eli aineettoman omaisuuden kentälle pyritään tuomaan uusia objekteja (laajentamalla esimerkiksi patentoitavien objektien alaa). Rutiininomainen vaihe alkaisi taas siitä, kun aineettoman omaisuuden laajennettu kenttä on saavuttanut legitimitetin, ja keskeisenä kysymyksenä on enää siitä päättäminen, miten kyetään tehokkaimmin toteuttamaan aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien sääntelyä. Päästäkseen tähän vaiheeseen aineettoman omaisuuden laajentajien ja vahvistajien on täytynyt käydä kamppailuja kriitikoiden kanssa sekä kyätä legitimoimaan intressinsä. Näissä kamppailuissa aktivoituu esimerkiksi patentoitavuuden kriteereitä, oikeuksien ja valvollisuuksien jakaantumista sekä yleisemmin yksityisten ja yleisten intressien välistä suhdetta koskevia kiistoja. Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen ja kasautumisen rutiininomainen globaalivaihe on toisin sanoen ”konkreettisten historiallisten kamppailujen kumulatiivinen tulos” (Loveman 2005, 1661). Aineettoman omaisuuden rutiininomaiseen kasautumiseen voi toki edelleen liittyä kamppailuja, mutta ne eivät kosketa niinkään (tai lainkaan) aineettoman omaisuuden rajoja ja luonnetta vaan sitä, mikä olisi paras tapa säännellä kyseistä omaisuusmuotoa. Tässä vaiheessa aineettoman omaisuuden omistusoikeuksista on tullut tietopohjaisen kapitalismin enemmän tai vähemmän itsestään selvää institutionaalista arkkitehtuuria.

Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen ja kasautumisen alkuperäinen globaalivaihe tapahtuu siis olosuhteissa, joita kuvastaa symbolisen vallan epävarmuus, mutta vastaavan prosessin rutiininomaista globaalivaihetta kuvastaa jo symbolisen vallan käytön muuttuminen rutinoituneeksi. Symbolisen vallan näkökulmasta aineettoman omaisuuden haltuunottamisen *globaalivaihe* on kuitenkin tulkintani mukaan edelleen alkuperäisessä vaiheessaan. Tällaiselle tulkinnalle ovat perustana muun muassa edelleen vallitsevat a) kiistat patentoitavuuden kriteereistä ja niiden toteutumisesta erilaisten teknologioiden kohdalla, b) kiistat aineettoman omaisuuden muotojen legitimeistä rajoista ja luonteesta sekä c) kiistat aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien distributiivisista seurauksista globaalissa kapitalismissa. Toisin kuin rutiininomaisessa vaiheessa, kiistat eivät siis rajaudu vieläkään siihen, mikäli olisi paras tai tehokkain tapa säännellä aineetonta omaisuutta. Aineettoman omaisuuden rajoja ja vahvaa suojaamista ei ole siten nykyisellään hyväksytty sosiaalisen maailman institutionaalisen arkkitehtuurin luonnolliseksi, itsestään selväksi ja/tai välttämättömäksi osa-alueeksi.

6.10 Globalisoituvan patenttijärjestelmän muutostendensseistä

6.10.1 Globaali patenttijärjestelmä?

Ottaen huomioon aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien jännitteisen ja kiistoja sisältävän historian, jonka kuluessa niitä koskevia lakeja ja sääntöjä on muutettu useaan otteeseen, ei ole syytä olettaa nykyisenkään globalisoituvan patenttijärjestelmän olevan lopullinen ja lukkoonlyöty. Tämän muutosalttiuden teoreettisempia syitä ovat muun muassa sosiaalisiin järjestelmiin sisältyvät epäpuhtaudet ja ristiriidat, järjestelmien monimekanismisuus sekä toimijoiden kyky muuttaa toimintaansa ja tulkintojaan esimerkiksi intressiensä osalta.

Yksi keskeisimpiä globalisoituvan patenttijärjestelmän muutostendensseihin sisältyvä kysymys on se, jatkuuko sen globalisoituminen niin pitkälle, että siitä voitaisiin puhua aidosti globaalina järjestelmänä. Toinen merkittävä teema on nykyiseen globalisoituvaan patenttijärjestelmään kohdistuva kritiikki ja sen mahdolliset seuraukset järjestelmälle. Käsittelen näistä ensin lyhyesti edellistä teemaa. Luvuissa 6.10.2 ja 6.10.3 käsittelen taas patenttijärjestelmään kohdistunutta kritiikkiä.

Nykyisin ei ole olemassa mitään sellaista yhtä maailmanlaajuista patenttitoimistoa, joka myöntäisi patenttien hakijoille samanaikaisesti kaikissa maailman valtioissa voimassa olevia patenteja. Nykyisellään tilanne on käytännössä sellainen, että kullakin valtiolla on oma, WTO:n minimistandardien kanssa yhteen sopiva patenttilainsäädäntönsä. Kussakin maassa on myös patenttihakemuksia käsittelevät patenttitoimistonsa, jotka myös valvovat ja tarvittaessa rankaisevat patentin laittomasta käytöstä WTO:n säännösten mukaisesti. (esim. May 2000) Universaalisti voimassa olevien patenttien puuttumisen takia yritysten ja keksijöiden on siten päätettävä, mille markkinoille he kulloinkin hakevat patenttia (Falvey ym. 2002, 8).

TRIPS-sopimuksen jälkeinen aika ei ole kuitenkaan merkinnyt ”pro-TRIPS” -ryhmittymien jähmettymistä paikoilleen. Nykyään on havaittavissa pyrkimyksiä ja käytäntöjä, joiden tavoitteeksi on määriteltävissä globaalina ts. aidosti maailmanlaajuisen patenttijärjestelmän rakentaminen. Esimerkiksi WIPO:ssa työskennellään kolmen sellaisen tavoitteen puolesta, joiden voidaan mahdollisesti toteutuessaan katsoa olevan maailmanlaajuisen patenttijärjestelmän keskeisiä osa-alueita. Nämä osa-alueet ovat a) kaikille patenttitoimistoille yhtenäiset menettelytavat patenttihakemusten käsittelyssä, b) yhtenäinen patenttidokumenttien hakuväline ja c) TRIPS-sopimuksen korvaava yhtenäinen patenttilaki, joka määrää, mitä voidaan patentoida ja millaisin ehdoin. Näihin osa-alueisiin sisältyy vielä monia epäselvyyksiä ja kiistoja, eli globaalina patenttijärjestelmän rakentamisen onnistuminen ei ole itsestään selvää, mutta toteutuessaan se merkitsisi loppua kansalliselle patenttipolitiikalle osana kansallisia kehitysstrategioita. (esim. Barton 2005; Sell 2003; GRAIN 2002) WIPO:ssa jo vuodesta 1978 lähtien voimassa ollut patenttiyhteistyösopimus (*Patent Cooperation Treaty, PCT*) on askel kohti globaalina patenttijärjestelmää. Kyseisen sopi-

muksen puitteissa on mahdollista jättää patenttihakemus kaikkiin sopimusmaihiin samanaikaisesti¹⁸⁹. Niiden määrä oli vuonna 2006 WIPO:n (2007b) arvion mukaan ennätyskaksella (mutta edelleen varsin vaatimattomasti) noin 145 000¹⁹⁰. Kehitysmaiden, joiden joukkoon oli tilastoissa laskettu niinkin kehittänyt maa kuin Etelä-Korea, osuus näistä patenttihakemuksista oli 8,2 %¹⁹¹.

Aikoinaan TRIPS-sopimusta ajaneet ryhmät ovat alkaneet siis suunnitella ns. TRIPS-plus-sopimuksia, joiden tavoitteena on globalisoituvan patenttijärjestelmän edistämisen loppuunsaattaminen eli *globaalilla tasolla harmonisoidun patenttilain* kehittäminen. Kuten Sell (2003, 175) on TRIPS-plus-sopimusten kehittämiseen liittyen todennut,

”on selvää, että kun vastustajat näkevät TRIPS:n [aineettoman omaisuuden omistusoikeusstandardien, IK] kattona, Yhdysvallat näkevät sen lattiana”.

Toisin sanoen TRIPS-plus-sopimukseen perustuvaan globaaliin patenttijärjestelmään tunnetaan teknologisesti rikkaissa maissa ”vahvaa vetoa” (Barton 2005, 617). TRIPS-sopimusta voidaankin pitää Bernin ja Pariisin sopimusten varaan rakentuneen kansainvälisen patenttijärjestelmän muuttamisprosessin loppuunsaattamisen institutionaalisenä päätepisteenä, mutta samalla TRIPS on nähtävissä myös uuden prosessin alkupisteenä. Tätä prosessia rakenteistavana institutionaalisenä lähtökohtana on TRIPS-sopimus ja tavoitteena heikkoihin patentoitavuuskriteereihin ja TRIPS-plus-sopimukseen perustuva globaali patenttijärjestelmä. Pyrkimykset rakentaa globaalin patenttijärjestelmän ja siten globaalin patentin mahdollistava institutionaalinen ja organisatorinen viitekehys on tulokittavissa esimerkiksi kapitalismiin kytkeytyvästä taloudellisten toimijoiden ”alituudesta pyrkimyksestä vähentää ellei hävittää alueelliset esteet” (Harvey 2003, 98) taloudellisen toiminnan tieltä¹⁹².

Tutkimukseni kannalta huomionarvoista on yhdysvaltalaisen, yli 1100 alan organisaatiota edustavan Bioteknologi-teollisuuden organisaation (*Bio-technology Industry Organization*, BIO) vahva sitoutuminen globaalin patenttijärjestelmän kehittämiseen. Heidän viimekätinen tavoite on patenttilainsäädännön ja patenttijärjestelmien ”totaalinen harmonisointi”, joskin he näkevät tämän varsin vaikeasti saavutettavaksi päämääräksi (BIO 2007). Maailmanlaajuisesti yhtenäisen patenttilain neuvotteluissa on kyse pitkälti Yhdysvaltojen ja EU:n välisestä neuvottelusta (GRAIN 2002). Yhdysvallat haluaa (BIO:n mukaisesti)

¹⁸⁹ Sopimuksen oli allekirjoittanut vuoden 2007 helmikuun loppuun mennessä 136 maata (WIPO 2007a).

¹⁹⁰ Vuodesta 2005 hakemuserissä tapahtui 6,4 % kasvu, ja patenttihakemusten määrä kasvoi eniten tietyissä Kaakkois-Aasian maissa. Suurimmat hakijamaat olivat USA, Japani, Saksa, Korea ja Ranska. Suurimpia yksittäisiä hakijoita olivat Philips Electronics, Matsushita, Siemens, Nokia ja Bosch.

¹⁹¹ Vastaavasti PCT:n jäsenvaltioiden osalta kehitysmaiden osuus oli vuoden 2007 helmikuussa 79 % eli 136 kansallisvaltiosta 106 oli laskettu kehitysmaiden joukkoon. Kehitysmaiden kategoriaan laskettujen maiden patenttihakemuksista selvästi suurin osa tulee Etelä-Koreasta ja Kiinasta.

¹⁹² TRIPS-plus-sopimukseen pohjautuvan globaalin patenttijärjestelmän rakentamisprosessi, globaalin patenttijärjestelmän vaihtoehtoiset muodot eivät myöskään sen toteuttamiseen liittyvät kiistat kuulu tutkimukseni varsinaiseen tehtäväkenttään. Näihin kysymyksiin tarjoavat katsauksen esim. John H. Barton (2005) ja Sell (2003).

sekä entistä tiukempaa patenttien suojaamista että entistä suurempaa vapautta patentoida erilaisia objekteja. EU haluaa taas pidättäytyä TRIPS-sopimuksen sääntöjen mukaisissa käytännöissä. Molemmat tavoittelevat yhtä kaikki maailmanlaajuista patenttien harmonisointia toisin kuin monet kehitysmaat.

6.10.2 "Kopio = elämä"?

Globalisoituvaa patenttijärjestelmää oikeutettiin TRIPS-sopimukseen johtaneen Uruguayn kierroksen aikana kahdella keskeisellä argumentilla. Ensinnäkin vahvempien aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien väitettiin edistävän luovuutta ja innovaatioita globaalilla tasolla. Toiseksi pitkälle teollistuneet maat pyrkivät vakuuttamaan kansainvälisen yhteisön siitä, että näiden oikeuksien vahvempi turvaaminen johtaisi myös kasvavaan teknologian siirtoon ja lisääntyviin investointeihin (ellei olisi jopa niiden välttämätön ehto) kehitysmaissa (ks. Correa 2003, 411) ja tätä kautta ko. maiden kansalaisten hyvinvoinnin lisääntymiseen. Nämä argumentit eivät kuitenkaan tuottaneet TRIPS-sopimukselle maailmanlaajuista hyväksyntää. Tämä on sikäli varsin ymmärrettävää, että ulkomaisilla investoinneilla voi olla kontekstuaalisista tekijöistä riippuen vaihtelevia seurauksia eivätkä ne automaattisesti lisää kehitysmaiden kansalaisten hyvinvointia esimerkiksi toimintakykyisyyksien kehittymisen mielessä. Lisäksi jo ennen TRIPS-sopimusta oli esitetty argumentteja, että patenttisuojan myöntäminen ei johda välttämättä teknologian siirtoon ja ulkomaisiin investointeihin, joskin todistusaineisto on ollut tässä suhteessa epävarmaa ja heikkoa (esim. Penrose 1973, 771–775).

Pääsääntöisesti kansalaisyhteiskunnasta ja kehitysmaista käsin tapahtunut aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien politisoiminen oli kuitenkin suhteellisen hidasta. Tämä johtui osaltaan siitä, että länsimaiset yhteiskunnalliset liikkeet ja kansalaisjärjestöt eivät olleet aktiivisia TRIPS-sopimusta koskevan päätöksenteon aikana eli ne eivät muodostaneet vastavoimaa teknologisesti edistyneiden länsimaiden hallituksille ja teollisuudelle. Politisoitumista hidasti merkittäväällä tavalla myös yhteiskunnallisten liikkeiden asiantuntemattomuus ja se, että TRIPS-sopimuksesta ja siihen sisältyvistä ongelmista tultiin tietoiseksi esimerkiksi kuluttajien näkökulmasta vasta sopimuksen solmimisen jälkeen (esim. Braithwaite & Drahos 2000). Keskeinen seikka tässä on se, että TRIPS-sopimukseen johtaneen prosessin kannalta merkittävin verkosto oli suhteellisen yksipuolinen ja epäsymmetrinen. Prosessia leimasivat muun muassa yhteiskunnallisten liikkeiden poissaolo, kehitysmaiden heikko neuvotteluasema ja pitkälle teollistuneiden maiden yritysten intressien ylliedustus.

Tässä vaiheessa on hyvä palauttaa mieliin se, että sosiaalinen maailma koostuu sellaisista suhteellisen avoimista järjestelmistä, joissa vaikuttaa samanaikaisesti useita eri mekanismeja. Konkreettiset avoimet järjestelmät ovat paljon sekavampia ja epämääräisempiä kuin enemmän tai vähemmän abstraktilla tasolla pysyttelevät teoriat (ks. Sayer 2000a, 5) väittävät esimerkiksi jostain kausaalisesta prosessista. Esimerkiksi aineettoman omaisuuden haltuunottamisen kaltaisen identiteettineutraalin prosessin vaikutukset eivät ole välttämättä samanlaisia eri konteksteissa tai pysy ajan kuluessa samankaltaisina, koska sen

vaikutukset voivat estyä, vahvistua tai lieventyä jonkin väliin tulevan mekanismin takia. Tällainen väliintulo on itse asiassa tapahtunut myös globalisoituvan patenttijärjestelmän kontekstissa.

Seuraava esimerkki kuvastaa yhtäältä globalisoituvaan patenttijärjestelmään sisältyvää suhteellista avoimuutta ja toisaalta osoittaa moraalitalouskäsitteen rajallisuuden. Samalla esimerkki valaisee ajatusta todellisuuden monimekanismisuudesta johtuvaa tulevaisuuden ennustamattomuutta myös moderniin bioteknologiaan liittyvissä kysymyksissä. Esimerkki osoittaa myös sen, että TRIPS-sopimuksen jälkeinen globalisoituva patenttijärjestelmä ja aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe eivät ole olleet haavoittumattomia.

Globalisoituvan patenttijärjestelmän muutoksen mahdollisuuksia tarkasteleva esimerkkinä liittyy AIDS-epidemiaan, kehitysmaihin, lääketeollisuuteen ja TRIPS-sopimukseen. Moraalitalouskäsitteen kriittisen arvioinnin kannalta on tärkeää kysyä, olivatko ihmisten moraaliset tuntemukset ja moraalipoliittiset arvot sekä niitä heijastava kollektiivinen toiminta *riittävä* ehto esimerkiksi sille, että lääkkeiden patenttilainsäädäntöä muutettiin 2000-luvun alussa kehitysmaiden kannalta suotuisammaksi. Vastaus on yksiselitteisesti "ei", koska ratkaisevaa oli paremminkin AIDS-epidemian laajeneminen ja yleistyminen (esim. Sell & Prakash 2004). Siten voi sanoa, että AIDS-epidemian yleistyminen vahvisti TRIPS-kriittistä koalitiota ja loi paineita lääketeollisuuden suuntaan. Tällä huomiolla haluan ilmentää Sayerin (2005, 231) tapaan sitä, että olisi naiivia kuvitella moraalisen argumentaation olevan koskaan itsessään riittävä tekijä poliittisen muutoksen aikaansaamiseksi. Mutta kuten esimerkiksi Sell (2003, 180) toteaa, myöskään valta ei itsessään *määrää* tapahtumien kulkua. Selvää on myös se, että AIDS-epidemian yleistyminen ei itsessään pakottanut lääketeollisuutta reagoimaan. Siihen tarvittiin TRIPS-kriittisten ryhmittymien aktiivista toimintaa ja kykyä vaikuttaa poliittisiin päättäjiin. Tämän onnistumisen kannalta eräs ratkaiseva kysymys on se, kykenevätkö jonkin ilmiön kriitikot rakentamaan sillä tavoin vakuuttavan normatiivisen kehyksen, että se tulkitaan päteväksi tavaksi haastaa jokin vallitseva käytäntö (Sell & Prakash 2004).

Tässä onnistuttiin kansalaisjärjestöjen TRIPS-sopimuksen vastaisessa kampanjassa ja heidän puolustaessaan kehitysmaiden oikeutta valmistaa TRIPS-sopimuksen vastaisesti edullisia rinnakkaislääkkeitä HIV/AIDS-epidemian yleistymisen yhteydessä. Kansalaisjärjestöjen käyttämä normatiivinen kehys oli muotoa "kopio = elämä", jonka mukaan köyhien ihmisten ostokyvyn ulottumattomissa olevien kalliiden patentoitujen AIDS-lääkkeiden *kopiointi pelastaa elämiä*. Tämä kehys osoittautui sillä tavoin menestykselliseksi, että se syrjäytti TRIPS-sopimuksen aikaan saaneiden toimijoiden aiemman normatiivisen kehyksen "patentit = vapaa kauppa + investointeja = taloudellinen kasvu". (Sell & Prakash 2004, 145) Tämän onnistuneen uudelleen kehystämisen myötä mahdollistunut edullisten rinnakkaistuotteiden valmistaminen ei ollut siis itseriittoisesti moraalisen argumentaation seurausta. Tärkeä vaikuttava seikka oli AIDS-epidemian yleistyminen, ja voidaankin väittää, että ilman sitä

kansalaisjärjestöt eivät olisi välttämättä saaneet normatiiviselle kehykselleen niin paljon ja niin ratkaisevasti kannattajia kuin saivat.

Samalla on siis kuitenkin syytä korostaa, että myöskään AIDS-epidemian yleistymisen ei itsessään muuttanut vallitsevan patenttijärjestelmän mukaisia käytäntöjä vaan edellytti aktiivista toimintaa, jota ohjasivat normatiiviset käsitteet talouden ja taloudellisen toiminnan päämäärinä. Ei-hallitsevissa positioissa olevien moraalitaloudellisilla näkemyksillä on siis väliä kansainvälisten kauppasopimustenkin osalta, joskin niiden vaikuttavuus on kiinni monista kontekstuaalisista tekijöistä. Ihmiset ovat siten globalisoituvan patenttijärjestelmän ja sen potentiaalisen muutoksen näkökulmasta kausaalisia toimijoita, jotka ovat erilaisten ehtojen¹⁹³ vallitessa kykeneviä vaikuttamaan kyseiseen järjestelmään ja sen sisältämiin positioituneisiin käytäntöihin. AIDS-epidemian laajenemiseen liittyvä esimerkki osoittaa, että he eivät ole kuitenkaan kausaalisia toimijoita itse valitsemisissaan olosuhteissa. Viittaan tällä sekä historiasta periytyviin materiaaliin resursseihin, sosiaalisiin rakenteisiin, tietoon että nykyisyydessä vaikuttaviin kausaaliin prosesseihin ja aktuaaliin ilmiöihin.

Eettinen argumentaatio on siis itsessään riittämätöntä poliittisen muutoksen aikaansaamiselle, mutta ilman sitä politiikka pysyisi suunnattomana tai moraalipoliittisia tavoitteita ajettaisiin intuition varassa (Sayer 2005). Pyrittäessä vastaamaan *argumentoidusti* siihen, *miksi* aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien suoja tulisi vähentää eli lisätä tiedon avoimuutta esimerkiksi lääkkeiden tai siementen osalta, eettisten argumenttien merkittävyyttä ei voine ohittaa. Uudelleenkehystämisen ja eettinen argumentaatio eivät kuitenkaan yhdessäkään ratkaise mitään, jos niitä ei ole käytännön tasolla ajamassa sellaisia toimijaverkostoja, jotka pystyvät käyttämään vaikutusvaltaansa WTO:ssa ja WIPO:ssa (ks. myös May 2000, 168).

”Mikään yksittäinen ”uudelleen kehystämisen” ei avaa dialogia eikä muuta globaalia politiikkaa, mutta useista suunnista kumuloituvat yhteiset pyrkimykset voivat tuottaa TRIPS-sopimusta tukeneen konsensuksen heikkenemistä ja johtaa tasapainoisempaan tapaan lähestyä aineettoman omaisuuden omistusoikeuksia” (Sell 2004, 397).

6.10.3 Globalisoituvan patenttijärjestelmän reformointi- ja purkamispyrkimyksistä

Globalisoituvaan patenttijärjestelmään kohdistuu nykyisellään monentyypistä kritiikkiä. Kritiikillä halutaan haastaa käsitys esimerkiksi siitä, että nykyinen patenttijärjestelmä olisi ainoa tapa tuottaa innovaatioita ja kannustaa ihmisiä niiden kehittämiseen. Avoimen lähteen tyyliset käytännöt ja yhteistyöhön perustuvat toimintamallit on esitetty yhtenä vaihtoehtoisena keinona tukea esimerkiksi lääketieteellisiä innovaatioita. Tällaisten vaihtoehtoisten mallien eh-

¹⁹³ Tällaisia ehtoja ovat muun muassa ymmärrys siitä, että heillä on potentiaalista valtaa ja että nykyisiä järjestelyjä voidaan muuttaa tai parantaa. Lisäksi heillä täytyy olla jonkinlainen käsitys siitä, mitä parannuksilla tarkoitetaan ja millaisin keinoin niitä voidaan saada aikaan. (Manicas 1998, 322)

dottaminen WIPO:n yhteydessä on kuitenkin saanut joiltain hallituksilta ja erityisesti yrityselämän edustajilta vihamielisen ja kielteisen vastaanoton. Nämä tahot pitävät yksityisten "oikeuksien kulttuurin" kannattajina "suljettujen lähteiden" innovaatiomalleja ainoina legitiimeinä tapoina kannustaa innovaatio-toimintaa. Kritiikit perustuvat usein siihen ajatukseen, että innovaatioiden, kansainvälisen kehityksen ja inhimillisen hyvinvoinnin edistämisen kannalta olennaisessa roolissa eivät ole yksityisten omistusoikeuksien universalisointi vaan julkisen tilan ja yksityisten oikeuksien välisen tasapainon saavuttaminen kontekstisensitiivisellä tavalla. (ks. Boyle 2004, 7-8)

Globalisoituvan patenttijärjestelmän muuttamiseen tai sen aseman heikentämiseen tähtäävät muun muassa kolme seuraavaa esimerkkiä. Ensinnäkin niissä pyrkimyksissä, joissa kehitetään käytännössä toimivaa ajatusta "avoimen lähteen bioteknologiasta" (*open source biotechnology*), halutaan rakentaa nykyisestä globalisoituvasta patenttijärjestelmästä poikkeavat institutionaaliset olosuhteet bioteknologisten innovaatioiden kehittämiseksi. Näiden hankkeiden tavoitteena on tehdä kaikista bioteknologisista keksinnöistä avoimesti ja yleisesti saatavilla sekä käytettävissä olevia. (esim. Hope 2005) Toiseksi on olemassa pyrkimyksiä vahvistaa biodiversiteettisopimuksen kansainvälistä statusta. Jälkimmäisissä pyrkimyksissä tavoitellaan siis sitä, että patenttien hakijoiden olisi tuotava esiin käyttämiensä geneettisten materiaalien alkuperämaa. Edellisiä yleisemmän reformointiehdotuksen on esittänyt Stiglitz (2006), joka katsoo innovaatioiden palkitseminen patenteilla ja niistä saatavilla voitoilla aiheuttaneen liian suuria kustannuksia maailman köyhimmille erityisesti terveydenhuollon alueella. Tämän korjaamiseksi hän ehdottaa vaihtoehtoista innovaatioista palkitsemisenta-paa: patenttien sijaan innovaatioiden tekijöille maksettaisiin erillisistä rahastoista kertaluontoisia palkintoja, minkä jälkeen innovaatio olisi yleisesti käytettävissä. Näin tarjottaisiin sekä kannustimia että parannettaisiin muiden mahdollisuuksia ottaa uutta tietoa käyttöön tiedon aiempaa tehokkaamman hyödyntämisen mahdollistamiseksi esimerkiksi bioteknologian kaltaisella alueella (ks. UNCTAD 2007, 3). Tällainen käytäntö vähentäisi myös markkinoiden monopolisoitumistaipumusta.

Vastaavasti Michael Polanyin (1944, 65-76) aikoinaan ehdottaman patenttireformin keskeisen ajatuksen mukaan keksintöjen mahdollisimman vapaan ja laajan käytön varmistamiseksi keksijöille on osoitettava, että heidän ei ole välttämätöntä hankkia tarvitsemiaan tuloja kaupallisesti. Tämä edellyttää taas keksintöjen julkisrahoitteista palkitsemista. Hän ehdotti sellaista reformistista käytäntöä, jossa hallitukset maksaisivat patenttioijille heidän keksintöjensä julkisen käytön taloudellisesta arvosta vuosittain osuuksia, jotka olisivat tarpeeksi runsaita tyydyttämään keksijät ja heidän taloudelliset tukijansa. Polanyi arvioi ehdotuksensa laajentavan valtavan paljon ideoiden vaihtamisen piiriä eri teollisuusaloilla. Polanyin ehdotus poikkeaa Stiglitzin ehdotuksesta, jossa perustettaisiin *kertaluontoisia* rahallisia palkintoja antavia rahastoja sopiville aloille. Molempia ehdotuksia yhdistää yhtä kaikki se, että niiden tyyppisillä ratkaisuilla on tavoiteltavissa nykyistä vapaampaa tiedon leviämistä ja käyttämistä. Ellei tiedollisten tuotantopanosten hankintahintaa laskeviin käytäntöihin mennä, avoi-

mesti saatavan tiedon alueen jatkuvan kutistumisen seurauksena saattaa olla (muiden asioiden pysyessä ennallaan) tietopohjaisen kapitalismin kriisiytyminen, mikäli tuotantopanosten halpenemisen hyväksytään olevan markkinoiden laajentamisen ohessa keskeistä voitontekemiselle. Jos tämä näkemys hyväksytään, aineettoman omaisuuden vahvaan suojaamiseen perustuva tietopohjainen kapitalismi voi kääntyä itseään vastaan.

Patenttijärjestelmän reformoinnin välineeksi on nostettavissa myös pakkolisensoinnin yleisempi käyttöön otto varsinkin ihmisten perustavien toimintakykyisyyksien ylläpitämisen ja kehittymisen kannalta keskeisillä aloilla, kuten terveydenhuollossa erityisesti vakavia sairauksia hoitavien lääkkeiden osalta. Pakkolisensoinnin organisointia varten tulisi kehittää esimerkiksi ”teknisen julkishyödykkeen” käsitteen sijaan ”elintärkeiden julkishyödykkeiden” (ks. Light 2006, 20) käsite, jonka määrittely ei perustuisi niinkään teknisiin muotoseikkoihin, kuin käsitteen taustalla vaikuttaviin eettisiin näkökantoihin.

Coomben (2005, 15) mukaan tasaveroiseen, kaikkien osapuolten työn tunnustamiseen tähtäävän muutoksen ehtona olisi perinnetiedon aseman vahvempi tunnustaminen kansainvälisessä oikeudessa. Globalisoituvan patenttijärjestelmän sääntöjen muokkaaminen sellaisiksi, että ne perustuisivat sekä kulttuurisesti että taloudellisesti alisteisessa asemassa olevien ihmisryhmien intressien ja tarpeiden asianmukaisempaan huomioimiseen, on vaikeaa. Tämä johtuu muun muassa siitä, että poikkikansallisilla yrityksillä sekä niiden intressejä ajavilla valtioilla on kansainvälisen päätöksenteon foorumeilla selkeä valtaan ja materiaalisiin resursseihin liittyvä yliote suhteessa moninlaisiin kansalaisyhteiskunnan ääniin.

Poliittisen taloustieteen edustaja Christopher May (2000, 162–181) katsoo aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien (esimerkiksi kaikkia aloja koskevien patenttien ja tekijänoikeuksien) radikaalin vastustamisen implikoivan koko globaalin kapitalismin haastamista. Tällaisen radikaalin vastustamisen sijaan hän on päätenyt ”aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien globaalin poliittisen talouden” reformistiseen kritiikkiin. Mayn (emt., 164, 165) kritiikki perustuu lähinnä seuraavaan kahteen lähtökohtaan. Ensinnäkin aineettoman omaisuuden käyttäjien oikeuksia ja yleisemmin sosiaalisten hyötyjen huomiointamista on kehitettävä aineettoman omaisuuden omistajien oikeuksien korostamisen sijaan. Nykyään tilanne on päinvastoin. Laajimmillaan tämä tarkoittaa globaalin julkisen tilan vahvistamista sen sijaan, että korostettaisiin yksipuolisesti yritysten kaupallisia intressejä. Ja toiseksi, poliittisella toiminnalla on luotava sellainen aineettoman omaisuuden sopimusjärjestely, joka heijastaa paremmin tiedon todellisten kehittäjien eli inhimillisten toimijoiden eikä niinkään oikeushenkilöiden intressejä. Jälkimmäisten taipumuksena on saada nykyään hyödyt, joiden oikeuttamisessa on vedottu kuitenkin nimenomaisesti edellisten palkitsemiseen.

Kenties mielenkiintoisin pyrkimys etsiä aineettoman omaisuuden globaalin politiikan muuttamiseksi suuntaviivoja löytyy Boylelta (esim. 1997; 2003a; ks. myös May 2000, 171). Hän näkee analogisen asetelman ekologiaa ja hyvinvoinnin taloustieteitä hyväkseen käyttäneiden ympäristöliikkeiden ja aineettoman

omaisuuden omistusoikeuksiin kriittisesti suhtautuvan liikehdinnän välillä. Hänen mielestään nykyään ei ymmärretä tyydyttävällä tavalla sen enempää erilaisten tiedon muotojen virtausten toisiinsa kytkeytymisen monimutkaisuutta kuin kyseisten virtausten seurauksiakaan kansallisella ja globaalilla tasolla (vrt. ekologia). Myös ymmärrys tiedon yksityisomaisuudeksi aitaamisen kustannuksista on jäänyt hänen mielestään puutteelliseksi (vrt. hyvinvoinnin taloustiede).

”Paljolti samaan tapaan kuin ympäristöliike eräässä mielessä ’keksi’ ympäristön, aineettoman omaisuuden politiikan tarvitsee keksiä (uudelleen) tiedon julkinen alue – kietoakseen yksilöt uudelleen tiedon sosiaalistettuun alueeseen” (May 2000, 171).

Kuten näemme, globalisoituvaa patenttijärjestelmää kohdistuva kritiikki on monimuotoista. Syyt siihen, miksi globalisoitua patenttijärjestelmä ei ole saavuttanut globalisoituvan kansalaisyhteiskunnan kentillä legitimiä asemaa, ovat moninaisia. Ensinnäkin kyse on siitä, että nykyiset tavat määritellä ja luonnehtia patenttien taloudellista merkittävyyttä ja niiden seurauksia poikkeavat hyvin voimakkaasti aiemmista patenttien arviointitavoista. Toiseksi nykyinen patenttilainsäädäntö on venyttänyt patentin ja patentoitavien objektien kategoriaa sillä tavoin laajemmaksi, että erilaisista kulttuurisista ajattelukategorioista käsin maailmaa hahmottavat ihmiset ovat tulkinneet sen epälegitiimiksi maailman nimeämiskäytännöksi. Kolmanneksi kyse on jälleen siitä, että globalisoituvan patenttijärjestelmän vaikutuspiiriin kuuluvat valtiot poikkeavat toisistaan hyvin voimakkaasti esimerkiksi teknologisen kehityksensä suhteen. Tämä on herättänyt vastustusta sitä kohtaan, että yksi ja sama patenttijärjestelmä voisi olla maailmanlaajuisesti pätevä institutionaalinen kehys. Mayn ja Sellin (2006, 199) mielestä aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien globaalihallinnan tulisi antaa enemmän tilaa kansallisille eroille ja lisätä hallitusten mahdollisuuksia suhteuttaa aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien suojaamistaso maansa taloudelliseen ja teknologiseen kehitystasoon.

”Jos aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien poliittinen talous kertoo meille yhden asian, niin sen, että maailma ei ole tarpeeksi globalisoitunut sellaisen globaalien oikeussopimuksen käyttöönottamiseksi, joka ei anna kaikille maille tilaa huomioon eriäviä sosiaalisia ja kehitykseen liittyviä intressejään sekä toimia niiden mukaisesti” (May & Sell 2006, 218).

Neljänneksi (liittyen samalla ensimmäiseen ja kolmanteen syyhyn), globalisoituvan patenttijärjestelmän nähdään heijastavan liian voimakkaasti erityisesti poikkikansallisten yritysten intressejä laajempien sosiaalisten intressien, kuten kehitysmaiden terveydenhuollon ja maanviljelyksen, kustannuksella. Viidenneksi aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien kriitikot ovat tunnistaneeet niitä koskevaan lakiin liittyvän mielivaltaisuuden, joka on seurausta tiedon perusluonteesta ei-kilpailtuna yhteishyödykkeenä.

Kukin mainituista syistä, niin pitkään kuin ne huomioidaan julkisessa keskustelussa, pitävät osaltaan yllä yhtäältä globalisoituvan patenttijärjestelmän muuttamisen mahdollisuutta ja toisaalta jarruttavat aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen siirtymistä rutiininomaiseen vaihee-

seen. Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen mahdollistamisen välineenä laki voi olla vaikutuksiltaan tehokas vain siinä määrin, kuin sen rooli ja kyky vastata, ainakin näennäisesti, todellisiin tarpeisiin ja intresseihin on sosiaalisesti tunnustettu (ks. Bourdieu 1987, 840). Kriitikoiden moraalitaloudellisilla käsityksillä on tässä tärkeä roolinsa, koska he käyttävät niitä lakien legitiimisyyden arvioinnin mittapuuna. Tätä ei tule kuitenkaan ymmärtää siten, että enemmän tai vähemmän hajanaisten toimijoiden moraalitaloudellisilla käsityksillä olisi automaattisesti valtaa muuttaa keskittyneitä intressejä heijastavan globalisoituvan patenttijärjestelmän oikeudellisia sisältöjä.

”Keskittyneet yksityiset intressit tulevat (...) ohjaamaan paljon todennäköisemmin aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien globalisoitua järjestelmää kuin hajanaiset yleiset intressit. Ja kun yksi omaisuusstandardi sopii joskus kaikille farmaseuttisen pelin pelaajille, se ei todennäköisesti sovi, moraalisesti ottaen, kaikille yhteisöille” (Braithwaite & Drahos 2000, 85).

Pitäisikö patenttilaista ja patenttijärjestelmästä luopua kokonaan kehitysmaiden intressien nimissä? Kehitysmaita tutkineen Edith Penrosen (1973, 769) mielestä ei, koska kehitysmaissa toimivat keksijät voivat estää patentoinnin avulla keksintöjensä luvattoman ja kompensoimattoman kaupallistamisen. Näin varmasti onkin, mutta tämän hyväksyminen ei edellytä sen hyväksymistä, että kaikissa maissa pitäisi olla voimassa samat patenteja koskevat minimistandardit. Myös Mgbeoji (2006, 164–165, 169–170) katsoo, että patenttikäsitteestä ei ole syytä luopua ei-länsimaisessa kontekstissa, koska patenttijärjestelmän tietyn tyyppinen uudistaminen voi edesauttaa biopiratismilta suojautumista. Näin ollen Mgbeoji hyväksyy itse asiassa patenttien käyttämisen puolustus- ja suojautumistarkoituksessa. Hän puolustaa tarkemmin ottaen globaaliin jako-oikeuden mukaisuuteen tähtäävän yhteisöllisen patenttijärjestelmän kehittämistä, jonka yhteydessä on kiinnitettävä erityistä huomiota muun muassa siihen, kuka tai ketkä voivat olla patentinhakijoina toimivia yhteisöllisiä oikeushenkilöitä. Tällaisiksi yhteisöllisiksi oikeushenkilöiksi hän ehdottaa esimerkiksi perheitä, kyliä, klaaneja, sukulaisia ja alkuperäisyhteisöjä. Mgbeojin yhteisöllisen patenttijärjestelmän ehdotus ei kuitenkaan merkitse (muiden tekijöiden pysyessä ennallaan) välttämättä monopolisoitumistendenssin poistumista tai edes heikkenemistä vaan yksityisten monopolien potentiaalista korvautumista yhteisöllisillä monopoleilla.

Yhteisöllisen patenttijärjestelmän kehittämisen ohessa Mgbeoji (2006, 34, 195, 200) kannattaa historialliselta, kulttuuriselta ja taloudelliselta taustaltaan samantyyppisten valtioiden joukosta koostuvien alueellisten patenttijärjestelmien kehittämistä. Näiden alueellisten patenttijärjestelmien sallittaisiin omakseen vaihtelevia patenttisäännöksiä, jotka eivät olisi välttämättä yhdenmukaisia TRIPS:n minimivaatimusten kanssa. Tätä ajatusta hän perustelee monien muiden patenttijärjestelmää tutkineiden kanssa sillä, että etelän taloudellinen kehitystaso ei tue voimakkaan patenttijärjestelmän ajatusta. Kuten nähdään, hänen ehdotuksensa on vastakkainen niille pyrkimyksille, joissa tähdätään heterogeenisten alueellisten patenttijärjestelmien rakentamiseen sijaan yhden homogeenisen globaalin patenttijärjestelmän rakentamiseen. Homogeeninen ja jous-

tamaton globaali patenttijärjestelmä on yleisesti jaettu kritiikin ja vastustuksen kohde kansalaisyhteiskunnan eri toimijoiden keskuudessa.

Yhteenvetona todettakoon, että patenttijärjestelmän substantiaalisessa kritiikissä tulisi huomioida erityisesti neljä seuraavaa seikkaa. Ensinnäkin sekä oikeushenkilöille, kuten yrityksille, tarjottavien kannustimien että tiedollisten resurssien yksityisomistuksen priorisointi sisältää tiedon ja informaation mahdollisimman vapaan virtaamisen edistämisen sijaan taipumuksen edesauttaa monopolien rakentumista. Innovaatioista maksettavat kertaluontoiset palkkiot edistäisivät tiedon ja informaation nykyistä nopeampaa leviämistä. Tiedon nykyistä avoimempi käyttö ja edelleenkehittäminen olisi taas paremmin sopusoinnussa tiedon sosiaalisen ja ei-niukan perusluonteen kanssa. Toiseksi globalisoitua patenttijärjestelmää on kehitysmaiden kannalta liian jäykkä, koska siinä ei anneta kehitysmailla mahdollisuuksia ottaa käyttöön TRIPS-sopimuksessa määriteltyjä standardeja heikompia patenttisäännöksiä. Kolmas (kahdesta edellisestä analyttisesti eroteltavissa oleva) keskeinen kritiikin kohde on globalisoituvan patenttijärjestelmän osaltaan mahdollistama aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe, jonka institutionaalisten edellytysten rakentaminen on perustunut epäsymmetristen valtasuhteiden varaan ja jonka eräänä seurauksena on ollut tiedon entistä systemaattisempi ja vahvempi "aitaaminen" yksityisomaisuusinstituution piiriin kuuluvaksi kauppatavaraksi. Neljäs kritiikin kohde on se, että patenttijärjestelmää pyritään usein oikeuttamaan kapealla utilitaristisella argumentaatiolla.

Globalisoituvan patenttijärjestelmän yksi merkittävä moraalitaloudellinen ongelma onkin juuri siinä, että se perustuu niin vahvasti utilitaristiseen argumentaatioon. Tällöin arvioinnin ulkopuolelle jäävät muun muassa eriarvoistumista ja ihmisten toimintakykyisyyksiä koskevat kysymykset. Ulkopuolelle jäävät myös sellaiset kysymykset, jotka koskettavat laajenevan tavarointamisen vaikutuksia ihmisten ympäristöasenteisiin, jako-oikeudenmukaisuutta tai markkinoiden moraalisia rajoja (esim. Boyle 2003, 8). Näiden utilitarismia laajalaisempien kysymysten huomioonottaminen voi pohjautua esimerkiksi eettisen matriisin ja moraalitalouskäsitteen hyödyntämiseen.

6.11 Moraalitalouskäsite ja globalisoitua patenttijärjestelmä

Kriittisellä moraalitaloudellisella tutkimuksella on vähintäänkin kolme merkittävää tehtävää: a) rakentaa analyttistä ymmärrystä talouden ja yhteiskunnan välisestä suhteesta, b) paljastaa vallankäytön mekanismeja ja c) rakentaa kriittisiä lähtökohtia ja normatiivisia standardeja näiden mekanismien kritiikille. Tutkimukseni väliosassa käsittelemäni eettinen matriisi tarjoaa viitekehyksen tällaisten normatiivisten standardien kehittämiseksi modernin bioteknologian ja sen kaupallistamisen poliittis-taloudellisessa kontekstissa. Tutkimuksessani olen kuitenkin keskittynyt edellä mainituista tehtävistä kahteen ensimmäiseen.

Klassisesta moraalitalouskäsitteestä irtioton tehnyt kriittinen moraalitaloudellinen tutkimusote voi keskittyä taloudellisten ilmiöiden ja suhteiden tutkimisessa useampiin teemoihin. Se voi ottaa kohteekseen esimerkiksi moraalitaloudellisen argumentaation roolin taloudellisten instituutioiden rakentamisen yhteydessä – oltiinpa argumentaation sisällöstä sitten mitä tahansa mieltä. Yhtä hyvin kohteena voi olla myös taloudellisten instituutioiden synnyttämän kritiikin luonteen erittely. Tutkimus voi keskittyä lisäksi taloudellisten instituutioiden moraalipoliittisesti merkittävien seurausten erittelyyn erilaisten moraaliteorioiden avulla. Tutkimuksen painopiste on mahdollista sijoittaa myös moraalipoliittisesti merkittäviä seuraksia tuottavien prosessien tunnistamiseen. Edelleen tutkimuksessa voidaan painottaa sen erittelemisen, kuinka merkittäväällä tavalla taloudelliset paineet tai rakenteelliset muutokset vaikuttavat toimijoiden moraalitaloudellisiin arvoihin tai toimintaan. Moraalitaloudellisella tutkimuksella on siten monentyypisiä tutkimuskohteita akselilla reaalin, aktuaalinen ja empiirinen.

Tutkimuksessani olen nostanut esiin kaksi käsitteellistä seikkaa, joiden systemaattisempi erittely on tärkeää kehitettäessä moraalitaloudellisesta tutkimusotteesta nykyisiä yhteiskuntatieteitä palvelevaa orientaatiota. Ensinnäkin olen osoittanut, miten ja miksi instituution käsite on mielekästä sitoa moraalitaloudelliseen tutkimusotteeseen. Instituutioita voidaan toki pitää Mearmanin tapaan esimerkkeinä sosiaalisen maailman ”osittaisista sulkeumista”, joilla pyritään tuomaan jatkuvuutta ja ennustettavuutta suhteellisen avoimiin sosioekonomisiin järjestelmiin. Tästä huolimatta ne on mielekkäämpää tulkita prosessinomaisiksi sosiaalisiksi entiteeteiksi, joiden taipumuksena on olla jatkuvassa muutoksessa. Tämä johtuu jo siitä, että sosio-ekonomisissa järjestelmissä tapahtuvat rakenteelliset muutokset voivat vaikuttaa eri toimijoiden intresseihin siten, että he kokevat vallitsevat instituutiot intressiensä kannalta ei-toivottaviksi ja pyrkivät siten käytettävissä olevien materiaalien ja kognitiivisten resurssiensa avulla muuttamaan niitä yhteensopivammiksi muuttuneiden intressiensä kanssa. Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien, ja tutkimukseni yhteydessä niistä erityisesti patenttien, historia ja nykytilanne puoltaa tällaista instituutioiden prosessuaalista luonnetta korostavaa määrittelytapaa.

Toiseksi olen puolustanut sitä, että valtakäsite olisi integroitava systemaattisemmin moraalitaloudelliseen tutkimusotteeseen. Tämän tehtävän osalta keskityin erityisesti symbolista valtaa koskeviin kysymyksiin. Todettakoon kuitenkin, että vaikka keskittyminen valtasuhteisiin ja vallankäyttöön sekä niiden paljastamiseen on tärkeä osa sosiologiaa, yksistään sellainen orientaatio ei tee ymmärrettäväksi edes pitkälle kehittyneiden talousjärjestelmien luonnetta saati sitä, millaisia sosiaalisia olentoja olemme. Tämän vuoksi yhteiskuntatieteessä on syytä olla tilaa myös moraalin käsitteelle. Moraalitalouskäsite onkin monipuolistanut kriittisen yhteiskuntatieteen käsitteistöä, sillä onhan sen konstruointi osa Sayerin laajempaa pyrkimystä päästä eroon nykyisten yhteiskuntatieteiden heikosta valmiudesta huomioida sosiaalisen elämän moraaliset ulottuvuudet ja yksilöiden paitsi tulkitseva myös normatiivinen suhde maailmaan. Keskittymiseni instituutio- ja valtakäsitteisiin ei tarkoita kuitenkaan sitä, että

pitäisin niitä ainoina tärkeinä seikkoina moraalitalouskäsitteen kehittämises-
sä ja moraalitaloudellisessa tutkimuksessa. Tutkimusasetelmasta ja -kysymyksestä
riippuen moraalitaloudellisen tutkimusotteen kehittämises- ja käyttämisessä
voi olla perustellumpaa keskittyä moraalitalouskäsitteen moraalifilosofisten tai
metaeettisten lähtökohtien tarkentamiseen.

Instituutio- ja valtakäsitteellä täydennetty moraalitalouskäsite auttaa ke-
hittämään sellaista yhteiskuntatieteellistä ymmärrystä kapitalististen markkina-
talousjärjestelmien ja yhteiskunnan välisistä suhteista, jossa huomioidaan sekä
talouden ja kulttuurin yhteenkietoituneisuus että niiden toisistaan eriytyminen.
Tässä mielessä sen tavoite on rakentaa sosiologisesti mielekästä ei-
vieraantunutta käsitystä kapitalistisesta talousjärjestelmästä. Sayerin moraalita-
louskäsite sisältää sekä Polanyi-ulottuvuuden ("makrotaso") että Smith-
ulottuvuuden ("mikrotaso"). Tutkimukseni on keskittynyt näistä ensimmäiseen
ulottuvuuteen. Tätä heijastaa myös keskittymiseni instituutio- ja valtakäsittei-
siin. Näiden seikkojen takia moraalitalouskäsitteen käyttötapani ei kytkeydy
tutkimuksessani niinkään moraalifilosofialle vaan taloussosiologialle ja poliittisel-
le taloustieteelle ominaisiin kysymyksenasetteluihin.

Aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien historia osoittaa sen, että ra-
kenteellisten tekijöiden muuttuessa aiemmin vallinneita käsityksiä joidenkin
taloudellisten instituutioiden toivottavuudesta ja luonteesta kyetään ja ollaan
valmiita muuttamaan intressien uudelleen tulkinnan välityksellä hyvinkin ra-
dikaalilla tavalla. Esimerkiksi patenteja on pidetty perinteisesti talousteorioissa
ja talouspolitiikassa sellaisina ei-toivottavina instituutioina, joiden käyttöä tulisi
välttää ja rajoittaa mahdollisimman tehokkaasti. 1900-luvun loppupuolen ra-
kenteelliset muutokset aiheuttivat kuitenkin sen, että perinteinen moraalitalou-
dellinen käsitys patenteista hylättiin ja ryhdyttiin luomaan TRIPS:n avulla pa-
tenttijärjestelmän uusliberalistista moraalitaloutta. Samalla kun laskettiin paten-
toitavuuden kriteerejä ja laajennettiin patentoitavien objektien alaa, nostettiin
patenttien suojaamisen tasoa.

Kansainvälisoikeudellisesti sitovan TRIPS-sopimuksen syntyhistoriaa ei
ole mielekästä yrittää selittää siten, että materiaaliset, taloudellisessa tuotanto-
tavassa sekä tuotantosuhteisissa tapahtuvat muutokset määräisivät lain kehityk-
sen. Tällainen esitystapa olisi liian reduktionistinen ja se kaipaa rinnalleen esi-
merkiksi kulttuuristen tekijöiden roolin arviointia pohdittaessa sitä, mikä teki
TRIPS:n aktualisoimisen ja siten samalla kansainvälisen lain muuttamisen mah-
dolliseksi. Tutkimuksessani olen tulkinnut nämä kulttuuriset tekijät TRIPS-
sopimusta ajaneiden toimijoiden käyttämiksi moraalitaloudellisiksi ideoiksi,
joiden avulla he rakensivat TRIPS-sopimusta oikeuttavan normatiivisen kehyk-
sen. Tiedon rahavälitteisen vaihdon toimivuuden yhtenä ehtona on sillä tavoin
kulttuurisesti uskottava ja hyväksyttävä ajattelumalli, jonka myötä ylipäätään
hyväksytään ajatus tiedosta kauppatavarana. TRIPS-sopimuksen arkkitehdit
onnistuivat rakentamaan tominnallaan juuri tällaisen ajattelumallin. He olivat
toisin sanoen menestyksellisiä symbolisen vallan käyttäjiä.

TRIPS:n moraalitaloudellisella oikeutuksella ei olisi välttämättä ollut vai-
kuttavuutta esimerkiksi ilman sitä ajaneiden toimijoiden vahvaa asemaa neu-

votteluissa ja yleisemmin poliittista vaikutusvaltaa maittensa hallituksiin. Tästä syystä moraalitaloudellisessa tutkimusotteessa tarvitaan taloudellisten instituutioiden rakentamisen tutkimiseen myös vallan käsitettä sekä rakenteellisiin kysymyksiin keskittymistä. TRIPS-sopimus on tulkittavissa esimerkiksi sellaisesta monimääräytyneestä ilmiöstä, jonka selittämisessä joudutaan viittaamaan ainakin symbolisiin merkitysjärjestelmiin, poliittisen talouden rakenteellisiin muutoksiin, teknologisiin muutoksiin ja niiden mahdollistamiin uusiin käytäntöihin, yksilöllisiin ja kollektiivisiin toimijoihin sekä valtasuhteisiin.

TRIPS-sopimuksen arkkitehtien symbolinen valta ei ole ollut kaikesta huolimatta ehdotonta. Tämän ovat osoittaneet sekä biopiratismi-keskustelu että ”kopio = elämä”-kehityksen käyttäjät. Ensimmäisessä tapauksessa on haastettu TRIPS-sopimuksen arkkitehtien esittämät piratismi-syytökset kääntämällä asia pääläelleen. Piraatteja ovatkin kehitysmaiden geneettisiä resursseja hyödyntävät suuryritykset. Toisessa tapauksessa on haastettu ajatus vahvan patenttilain toivottavuudesta AIDS-epidemian yhteydessä. Biopiratismi-käsite ja ”kopio = elämä”-kehitys ovat samalla esimerkkejä symbolisesta vallasta käytävistä moraalitaloudellisesti merkittävistä kamppailuista. TRIPS:n mahdollistamien käytäntöjen moraalitaloudellista kritiikkiä motivoivat yleisesti ottaen sekä taloudelliset että kulttuuriset kysymykset.

Vaikka globalisoituvaan patenttijärjestelmään sisältyvän eriarvoisuuden ylläpitäminen on luonteeltaan selvästi moraalitaloudellinen kysymyksenasettelu, eriarvoisuuden selittäminen ei ole perustunut tutkimuksessani moraalisten tekijöiden merkityksen korostamiseen. Se olisi mielestäni merkinnyt tutkimuskohteeni virheellistä käsitteellistämistä tai vähintäänkin liian yksipuolisen käsityksen tuottamista siitä. Moraalitalouskäsitteen osalta yksi tärkeä kysymys on se, missä määrin ja millaisten ehtojen vallitessa moraalilla argumenteilla kyetään vaikuttamaan patenttijärjestelmään tai missä määrin niitä käytetään paremminkin taloudellisista ja teknologisista syistä tehtyjen muutosten oikeuttamiseen ja rationalisointiin.

Edelliset huomiot eivät ole ristiriidassa sekä itsensä että tutkimuskohteen suhteen kriittisen moraalitalouskäsitteen kanssa, koska sen tavoitteena ei ole apriorisesti korostaa moraalin merkitystä talouden eri osa-alueilla. Moraalitalous on tässä suhteessa paremminkin epäilevä ja empiirisesti avoin käsite. Siihen ei sisälly siis sisään kirjoitettua oletusta siitä, kuinka tärkeä tema moraalilla on jotain talouden osa-alueita tutkittaessa, vaikka lähtökohtana onkin se, että talouden ja moraalien välinen suhde ei ole ulkoinen edes pitkälle kehittyneissä talousjärjestelmissä. Moraalitalouskäsitteeseen ei sisälly myöskään oletusta siitä, että nykyinen tietopohjainen kapitalismi olisi moraalitalous normatiivisessa mielessä. Tavoitteena on paremminkin eritellä yhtäältä sitä, millaisessa kontekstissa, millaisilla talouden sektoreilla tai millaisella talouden tasolla (järjestelmätaso, suhteiden taso, käytäntöjen taso vai toiminnan taso) moraaliset tunteet, arvot ja normit ovat merkittäviä ja toisaalta sitä, milloin moraalista argumentaatiota käytetään vallitsevien suhteiden ja käytäntöjen oikeuttamiseen, millaisia amoraalisia piirteitä talouteen liittyy, millaiset prosessit tuottavat moraalitaloudellisesti merkittäviä seurauksia tai missä määrin ja millä tavoin järjestelmäta-

son paineet vievät mahdollisuuden moraalisten arvojen, tunteiden tai normien huomioimiselta. Moraalitaloudellisessa tutkimusotteessa on siis kyse avoimuudesta ja kiinnostuksesta sitä kohtaan, missä määrin ja millaisin tavoin moraaliset kysymykset ovat läsnä taloudessa ja sen eri tasoilla tai sektoreilla. Kriittiselle moraalitalouskäsitteelle ovat siten merkittäviä myös sellaiset tutkimuskohteet, jotka eivät ole ensisijaisesti moraalisia, mutta joilla saattaa olla moraalisesti merkittäviä seurauksia.

Bhaskar on jättänyt sosiaalisen järjestelmän käsitteen liian heikosti määrittelyksi ja keskittynyt sen osalta liian yksipuolisesti metodologisiin seurauksiin. Tämän vuoksi olen uudistanut ja monipuolistanut sosiaalisen järjestelmän käsitettä lähinnä Hodgsonin ja Bungen sekä yleisemmin hermeneutiikan avulla. Lisäksi olen kiinnittänyt huomiota sen perustelemiseen, miksi sosiaalisia järjestelmiä ei ole mielekästä määritellä täysin avoimiksi vaan ainoastaan suhteellisen avoimiksi järjestelmiksi.

Kriittisen realismin kannattajat pitävät lähestymistapaansa usein anti-reduktionistisena yhteiskuntatieteiden filosofiana ja sosiaalisen maailman monikerroksisuutta sekä prosessinomaisuutta korostavana sosiaaliantologiana. On kuitenkin kyseenalaista, kuinka vakuuttavasti tai johdonmukaisesti kriittisessä realismissa on kyetty pitämään kiinni näistä kaikista piirteistä, koska useat ellei useimmat kriittisen realismin edustajat väittävät sosiaalisilla rakenteilla olevan kausaalisia voimia. Tällainen ajattelutapa ei johda välttämättä rakenteelliseen determinismiin, mutta se voi painaa alleen sen seikan, että kausaaliset prosessit edellyttävät sosiaalisessa maailmassa inhimillistä toimintaa.

Tämän vuoksi olen luopunut Lewisin (2000) tapaan kausaalisten voimien kytkemisestä sosiaalisten rakenteiden ominaisuuksiksi ja puhunut sen sijaan sosiaalisten rakenteiden kausaalisesta ei-deterministisestä vaikuttavuudesta yksilöiden preferensseihin ja intresseihin sekä heidän toimintaansa. Tämän ratkaisun myötä sanoudutaan irti sosiaalisten rakenteiden kausaalisesta voimasta aloittaa tai panna alulle sosiaalisen maailman tapahtumia. Näiden tapahtumien alulle paneminen edellyttää inhimillisten toimijoiden kausaalisten voimien aktiivintia erilaisissa konkreettisissa ja suhteellisen avoimissa sosiaalisissa järjestelmissä. Transformatiivinen sosiaalinen toiminta ei tapahdu toisin sanoen institutionaalisessa tai rakenteellisessa tyhjiössä vaan erilaisten kulttuuristen, poliittisten, taloudellisten ja teknologisten tekijöiden rajoittamana ja mahdollistamana. Näin ollen sekä metodologinen individualismi että holismi ovat riittämättömiä yhteiskuntatieteille. Niiden sijaan tarvitaan sellaista metodologista relationalismia, jossa suhteellisen kestävästä sosiaalisista suhteista koostuvat sosiaaliset rakenteet nähdään toiminnan välttämättöminä ennakkoehtoina, mutta samalla myös itsessään riittämättöminä tapahtumien alkuun panijoina. Nämä lähtökohdat ovat ohjanneet tutkimustani TRIPS-sopimuksen ja siten myös globalisoituvan patenttijärjestelmän ja aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen tutkimisen yhteydessä.

Sayerin tapa kiinnittää huomiota sen tutkimiseen, missä määrin ja millä tavoin kulttuurisesti rakentuneet moraalipoliittiset arvot vaikuttavat taloudelliseen toimintaan, taloudellisiin suhteisiin ja/tai talousjärjestelmiin, on intellektuaalisesti kiinnostava pitkälti siitä syystä, että hänen lähtökohtaiset sympatiansa ovat talousjärjestelmän kolonisoivia vaikutuksia ja autonomisuutta korostavien yhteiskuntateorioiden puolella. Tästä huolimatta en usko, että Sayer on kyennyt ylittämään kapitalistisissa markkinatalousjärjestelmissä vallitsevaa moraalin ja politiikan tai vallan välistä jännitettä. En myöskään väitä, että olisin tutkimuksellani kyennyt ylittämään tämän jännitteen tai kehittämään sille teoreettisesti perustellun ratkaisun sitomalla Sayeria tiiviimmin valta- ja institu-

tiokäsitteen osaksi moraalitaloudellista tutkimusotetta. Mutta en ole myöskään varma siitä, pystytäänkö tätä jännitettä käsitteellisten konstruktioiden avulla ylipäättään ylittämään tai pitäisikö siihen edes pyrkiä.

Ehkä tärkeintä on tämän jännitteen perusteltu ja ei-reduktionistinen artikulointi, jolloin kyetään välttämään yhtäältä naiivi toiveajattelu ja toisaalta vieraantunut käsitys ihmisten selän takana toimivasta omalakisesta talousjärjestelmästä. Myös taloussosiologisissa teorioissa on pyritty tähän, mutta suhteellisen vahvasti moraalifilosofiasta abstrahoituvista taloussosiologisista teorioista poiketen moraalitalouskäsite pyrkii dialogiin myös moraalifilosofisten teorioiden kanssa. Sayerin moraalitalouskäsitteen merkittävyys on juuri siinä, että sen tavoitteena on eritellä talouden ja moraalien välistä suhdetta sekä yhteiskuntatieteellisesti että moraalifilosofisesti perustellulla tavalla. Tämä on merkittävä ansio, koska yksipuolisemmin moraalifilosofiset moraalien ja talouden keskinäis-suhteiden tarkastelutavat ovat joko yhteiskuntatieteellisesti naiiveja tai sokeita.

Kapitalismin jatkuvana haasteena on itsensä legitimointi. Ottaen huomioon Boltanskin ja Chiapellon (2005) ajatukset kapitalismikritiikin roolista kapitalismin muutosvoiman taustatekijänä ja kapitalismin kyvystä muuttua siihen kohdistetun kritiikin mukaisesti voidaan kysyä, onko tämä myös kapitalismiin kohdistuvan moraalitaloudellisen kritiikin ”kohtalo”. Onko niin, että esimerkiksi kansalaisjärjestöjen esittämä normatiivinen kritiikki tulee lopulta vain sisällytetyksi kapitalistisen talousjärjestelmän muutoksiin? Jos näin käy, se voi tietysti olla sekä positiivinen että negatiivinen asia. Positiivinen siinä mielessä, että sen myötä kapitalismissa voi tapahtua joitain toivottavia muutoksia. Negatiivinen taas siinä mielessä, että nämä muutokset voivat tuoda mukanaan joitain uusia ja ennakoimattomia ongelmia, jotka ovat poistettuja ongelmia vakavampia. Kapitalismin kumoamiseen tähtäävästä radikaalista näkökulmasta kritiikki, joka päättyy lopulta vain kapitalismin jonkin uuden muodon sisäiseksi tekijäksi, ei liene järin edistyskellistä. Järin mielekäs ei liene sellainenkaan ”epäpuhtautta” ja ambivalenttisuutta käsittelemään kykenemätön ajattelutapa, jonka mukaan mitään ei kannata muuttaa ellei kyetä muuttamaan kaikkea ja jossa ei kyetä tunnistamaan sosiaalisen maailman luonteesta johtuvaa haasteellisuutta kriittisten lähtökohtien kehittämiseksi.

Luvussa 6.10.3 esittelin muun muassa Stiglitzin ja Mgbeojin ehdotuksia, joilla on tähdätty implisiittisesti tai eksplisiittisesti tietopohjaiseen kapitalismiin sisältyvän monopolisoitumistendenssin ja sen ei-toivottavien seurausten minimointiin. Sen systemaattisen arvioinnin, ovatko Stiglitzin ja Mgbeojin ehdotukset toteuttamiskelpoisia, millaisia toivottavia ja ei-toivottavia seurauksia niillä on tai millaisiin kriittisiin lähtökohtiin globalisoituvan patenttijärjestelmän normatiivisen arvioinnin tulisi tarkkaan ottaen perustua, olen rajannut tutkimukseni ulkopuolelle. Tästä huolimatta koen tarpeelliseksi kiinnittää lyhyesti huomiota siihen, että patenttijärjestelmän ja yleisemmin innovaatiojärjestelmien uudistamiseen tähtäävien ehdotusten osalta on otettava huomioon sosiaaliseen maailmaan kuuluva ennustamattomuus ja toiminnan ei-tarkoitetut seuraukset. Tämä ei tarkoita kriittisestä yhteiskuntatieteestä luopumista vaan sen lähtökoh- taoletusten vapauttamista modernistisista myyteistä. Tämä merkitsee luopu-

mista siitä uskemuksesta, ”että ristiriidat ja ongelmat olisi mahdollista poistaa luomatta uusia tilalle” ja ”(v)aikka tämä voi kuulostaa kolkolta, meillä on paremmat onnistumisen mahdollisuudet olemalla tästä tietoisia kuin kuvittelemalla” (Sayer 1995, 236), että suhteellisen avoimissa sosiaalisissa järjestelmissä kyettäisiin pääsemään eroon kaikista ristiriidoista ja ongelmista ilman ei-toivottavia tarkoittamattomia seurauksia.

Tällainen näkemys sopii yhteen suhteellisen avointen, ”epäpuhtauksia” sisältävien, konkreettisten, monimutkaisten ja monimääräytyneistä ilmiöistä koostuvien sosiaalisten järjestelmien käsitteen kanssa. Marx ja Bourdieu ovat kiinnittäneet taas huomiota siihen, että vapauden illuusiosta vapauttaminen on kriittisen yhteiskuntatieteen tärkeimpiä tehtäviä pyrittäessä kamppailemaan valtarakenteita ja erilaisia vallankäytön muotoja vastaan (ks. Siisiäinen 2007). Vapauden illuusiosta vapautumista on myös se, kun nykyisten ongelmien ja ristiriitojen poistamisen ei oleteta johtavan ongelmattomaan ja ristiriidattomaan tulevaisuuteen. Lisäksi on huomattava, että vaikka vapauden rakenteelliset esteet, kuten herruussuhteet, alistavat sosiaaliset käytännöt ja materiaallinen puute kyettäisiin poistamaan, se ei ole hyvän yhteiskunnan tae. Olisi naiivia kuvitella, että yksilöt ja ryhmät pitäisivät vapautta yllä tai määrittelisivät oikeudenmukaisen sosiaalisen järjestyksen ehdot automaattisesti tai spontaanisti kunhan yhteiskunta olisi vain puhdistettu ”illuusioista ja alistavista suhteista” (Sayer 1995, 237). Tämän takia Sayer on nähnyt tarpeelliseksi sellaisen moraalitalouskäsitteen uudelleen muotoilun, jossa keskitytään yhtäältä ihmisten taloudellisten ongelmien kausaaliin syihin ja toisaalta kehitetään kriittisiä lähtökohtia toivottavien ja toteuttamiskelpoisten suunnitelmien kehittämiseksi. Tutkimuksessani olen keskittynyt kriittisten lähtökohtien systemaattisen kehittämisen sijaan siihen, millaisten prosessien välityksellä globalisoituvaa patenttijärjestelmää on rakennuttu ja millaisia ongelmallisia seurauksia tällä järjestelmällä vaikuttaa olevan nykyisessä globaalitaloudessa.

Tutkimukseni pääotsikko ”Tiedon omistaminen on valtaa” viittaa eräisiin tietopohjaiseen kapitalismiin sisältyviin tendensseihin. Jos teollisessa taloudessa vauraus ja valta olivat aineellisen pääoman ja työvoiman kontrolloimisen seurausta, tietopohjaisessa taloudessa tiedon ja sen omistamista sekä käyttöä sääntelevien omistusoikeuksien hallinta edesauttavat edellisten ohessa vaurauden ja vallan kasautumista. Tiedon omistaminen mahdollistaa muun muassa taloudellisten voittojen kasvattamisen markkinoilla myytävien (im)materiaalisten hyödykkeiden monopolihinnoittelun avulla ja markkinoiden, kilpailijoiden, materiaalien resurssien sekä oman alan tai omiin patenteihin kytköksissä olevien tuotantosektoreiden kontrolloinnin vahvistamisen.

Yleisesti ottaen tiedon yksityisomistuksen potentiaaliseksi seuraukseksi onkin esitetty monopolien, tai vähintään oligopolien, rakentumista (esim. Drachos & Braithwaite 2002; Stiglitz 1999b). Tästä on jo olemassa esimerkkejä sekä informaatio- että bioteknologian aloilla. Yksittäisestä esimerkistä käy Microsoft, jonka EU on katsonut käyttäneen väärin määräävää markkina-asemaansa (HS 2007) ja keränneen suuria voittoja myymällä kilpailijoiden tarvitsemää tietoa liian kalliilla hinnalla vastoin EU:n määräyksiä (HS 2008). Yleisemmän esimer-

kin tarjoaa bioteknologia-alan markkinoiden voimakas keskittyminen muutamien suuryritysten ympärille (UNCTAD 2006a). On siis uskottavaa, että tietopohjaiseen kapitalismiin siirtyminen ei ole vienyt pohjaa pois seuraavalta Markhamin (1962, 604) näkemykseltä:

”jos patenttijärjestelmän annetaan toimia esteettömästi ilman tiukkaa trustien vastaista politiikkaa, siitä voidaan tehdä tehokas monopolivallan laajentamisen väline”.

Globalisoituva patenttijärjestelmä on tästä näkökulmasta poikkikansallisten monopolien ja oligopolien muotoutumisen institutionaalinen selkäranka. Painotan sitä, että puhun monopolisoitumisesta nimenomaan tendenssinä eikä empiirisenä lakina tai säännönmukaisena empiirisenä ilmiönä. Tällainen käsitteellistämistapa on tulkintani mukaan yhdenmukainen tutkimuksessani muodostamani suhteellisen avointen ja konkreettisten sosiaalisten järjestelmien käsitteen kanssa. Voiton suhdeluvun laskutendenssi on tunnetusti eräs marxilaista poliittista taloustiedettä laajasti puhuttava teema. Mielenkiintoinen jatkotutkimuksen aihe saattaisi ollakin muun muassa se, millainen suhde aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheella ja voiton suhdeluvun laskutendenssillä on? Onko esimerkiksi niin, että aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe toimii voiton suhdeluvun laskutendenssin vastaisesti ainakin joillain talouden sektoreilla?

Patenttien ja monopolien välinen kytkös on tietopohjaisessa kapitalismissa siis merkittävä, ellei jopa merkittävämpi, teema kuin aiemmin teollisessa kapitalismissa. Tutkimukseni antaa tältä osin tukea Robinsonin (2004, 28) väitteelle, jonka mukaan globaalitaloudessa ei ole kyse vapaasta markkinataloudesta vaan epäsymmetrisiin valtasuhteisiin perustuvasta ”oligopolistisesta taloudesta”. Vastaavasti UNCTAD:in (2007, 2) informaatiotaloutta käsittelevässä raportissa katsotaan, että tiedosta on tullut kasvavissa määrin yksityistettyä ja kaupallistettua eli aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien avulla toteutettu tiedon suojaaminen on rajoittanut informaation ja teknologioiden saatavuutta ja leviämistä markkinatoimijoiden keskuudessa. Globaalitaloudenkin eri osajärjestelmissä, kuten patenttijärjestelmässä, vaikuttaa erilaisia moraalisia arvoja ja normeja, jotka liittyvät esimerkiksi siihen, mitä pidetään talouden päämääränä tai miten toimijoiden väliset oikeudet ja velvollisuudet jaetaan vaikkapa TRIPS-sopimuksessa. Nykyisellään nämä arvot ja normit suosivat nimenomaan teknologioiden kaupallisia kehittäjiä. Näin tehdessään ne ovat osaltaan mahdollistamassa monopolivallan laajentamista.

Patenttijärjestelmä on kulkenut pitkän matkan Venetsiasta Marrakeshiin, minä aikana patenttilainsäädäntöä on muutettu poliittisten, taloudellisten, ideologisten, teknologisten ja kulttuuristen tekijöiden vaikutuksesta entistä vahvempaan muotoon. Modernisaation aikana toteutettu aineettoman omaisuuden kategorian laajentaminen ja sen eri muotoja koskevien omistusoikeuksien suojaamisen vahvistaminen on yhtäältä yhteiskuntien maallistumisen yksi historiallinen ilmenemismuoto ja toisaalta ilmentää kapitalistisissa talousjärjestelmissä valtioiden avustuksella toteutettua painopisteen siirtämistä julkisten hyötyjen ja intressien huomioonottamisesta yksityisten hyötyjen ja intressien palkitsemi-

seen. Maallistuminen ja kapitalismi ovat mahdollistaneet ja tukeneet ajatusta luonnollisista henkilöistä ja oikeushenkilöistä, joilla on tavoiteltavinaan potentiaalisesti alati laajeneva omistettavien (im)materiaalisten objektien maailma.

Kapitalismiin on sisältynyt tendenssi sitä sääntelevien instituutioiden globalisointiin, jonka aktualisoituminen on riippunut kulloinkin kontekstuaalisten tekijöiden sopivasta yhteen nivoutumisesta jossain historiallisessa tilanteessa. 1970-luvulla tapahtuneet globaalin kapitalismin rakenteelliset muutokset, teknologinen kehitys sekä pro-TRIPS ryhmittymään kuuluneiden maiden maailmanpoliittinen valta-asema tarjosivat puitteet, jotka mahdollistivat tämän potentiaalisen aktualisoinnin rakentamisen aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien osalta. Pro-TRIPS-ryhmittymän toimijat tekivät historiaa, *mutta eivät itsensä valitsemisissa olosuhteissa – pitkälti heidän onnekseen.*

Pro-TRIPS-ryhmittymän arkkitehdit katsoivat saaneensa TRIPS:n myötä 95 % siitä mitä halusivat. Tässä ja ylipäätään TRIPS:n voimaan saattamisessa onnistuttiin osaltaan juuri sen vuoksi, että teknologisesti ja taloudellisesti pitkälle kehittyneet valtiot sekä pohjoisamerikkalaiset, eurooppalaiset ja japanilaiset poikkikansallisen kapitalistiluokan edustajat työnsivät erimielisyytensä syrjään esimerkiksi kehittyvien maiden ”piraattien” toiminnan ehkäisemiseksi. Vaikka poikkikansallisen kapitalistiluokan fraktiot kilpailevat keskenään, niiden edustajia yhdisti ”yhteisen vihollisen” ohessa pyrkimys uudistaa innovaatiotoiminnan globaalia toimintakenttää. Symbolisen, poliittisen ja taloudellisen vallan avulla ei kuitenkaan kyetty saavuttamaan TRIPS-sopimuksen rakentamisen yhteydessä erästä tärkeää seikkaa eli kadottamaan kaikkien ihmisten mielestä patentteihin liittyvää ”monopolin stigmaa”. Tutkimuksessani hyödyntämäni Stiglitzin, Drahosin ja Braithwaiten sekä Mayn ja Sellin patenttijärjestelmäkriittiset kirjoitukset kuvastavat tätä puuttuvaa 5 %. Tämä ja aineettoman omaisuuden ja sen haltuunottamisen *rajoja ja luonnetta* koskevat kamppailut antavat tukea sille käsitykselle, että aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe ei ole saavuttanut ainakaan vielä rutiininomaista vaihettaan.

Globalisoituvaa patenttijärjestelmä on esimerkki julkiseen tilaan vastenmielisesti suhtautuvasta uusliberalismista, jossa on hylätty tiettyjä klassisen liberaalismin periaatteita. Globalisoituvan patenttijärjestelmän rakentamisen myötä Smithin vieroksumat vahvat monopolioikeudet käännettiin pääläelleen eli tietopohjaisen kapitalismin institutionaalisiksi ”hyveiksi”. Patenttien määrittelyminen kapitalistisen markkinatalouden institutionaalisiksi ”hyveiksi” ilmentää omalla tavallaan sosiaalisen maailman suhteellista avoimuutta sekä kielellisellä että materiaalisella tasolla. Tähän liittyy selkeä uusliberalistisen retoriikan ristiriita: siinä puolustetaan yhtäältä kilpailun vapautta ja toisaalta informaation ”vapaata” virtaamista estäviä monopolioikeuksia (May 2000, 166). On kuitenkin muistettava, että uusliberalistit eivät muodosta yhtenäistä koulukuntaa (ks. Lagerspetz 2004, 92–94). Esimerkiksi tiukasti Hayekin oppeja seuraavat uusliberalistit eivät voi kannattaa monopolisoitumista tukevaa patenttijärjestelmää joutumatta oppi-isänsä kanssa yhteen sovittamattomaan ristiriitaan.

Metodologiseen relationalismiin pohjautuvassa TRIPS-sopimuksen ja globalisoituvan patenttijärjestelmän selittämisessä tulee siis ottaa huomioon sekä sosiaaliset rakenteet että inhimillinen toiminta. Lisäksi tarvitaan sen arviointia,

millaiset tekijät olivat ratkaisevia TRIPS-sopimuksen rakentamisen onnistumisen kannalta. Tämä voidaan toteuttaa esimerkiksi sellaisella vertailuasetelmalla, joka edistää yhdessä kontrafaktuaalisten kysymysten kanssa sosiaalisen maailman monimekanismisuudesta seuraavan virhepäätelyn mahdollisuuden minimointia. MAI-sopimuksen epäonnistumisen ja TRIPS-sopimuksen onnistumisen vertailun yhteydessä osoitin, että jälkimmäisen kannalta ratkaisevaa oli erityisesti kaikilta OECD-mailta saatu tuki ja poikkikansallisten verkostojen kyky sopia ristiriitansa. MAI:n tapauksessa kaikkien OECD-maiden välille ei saatu konsensusta, mutta sen sijaan pro-TRIPS-ryhmittymä onnistui vakuuttamaan kaikki OECD-maat TRIPS:n hyödyllisyydestä. MAI:sta poiketen TRIPS-sopimuksen arkkitehdit onnistuivat muodostamaan sekä *kansainvälisen* eli poliittisesti merkittävien kansallisvaltioiden välisen, että *poikkikansallisen* eli poikkikansallisesti toimivien yritysten välisen konsensuksen TRIPS-sopimuksen taakse. Poikkikansallisten verkostojen aktiivisuudella oli keskeinen rooli TRIPS:stä sopimisessa, mutta sen aktiivisuus oli kuitenkin itsessään riittämätöntä eli se tarvitsi tuekseen WTO:n päätöksenteon kannalta merkittävien kansallisvaltioiden tuen.

TRIPS muodosti kansainvälisoikeudellisesti sitovan lähtökohdan aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheelle. Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe on merkinnyt paitsi tiedon laajenevaa yksityistämistä myös patentoitavuuskriteeristön keventämistä ja aineettoman omaisuuden suojaamisen vahvistamista. On huomattava, että erotan aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen mahdollistaneet prosessit, kuten sääntelyn globalisoitumisen ja sitä ylläpitävät prosessit, kuten biopiratismin, analyttisellä tasolla toisistaan. Jälkimmäisiin sisältyy kuitenkin käytännössä myös TRIPS-sopimus, koska siihen kuuluvat sääntöjen vahvistamismekanismi ja riitojen ratkaisumenettely mahdollistavat WTO:n asettamien velvollisuuksien noudattamisen tehokkaan seurannan sekä poikkeavasta toiminnasta rankaisemisen. Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen ylläpitäminen pohjautuu yleisellä tasolla valtaryhmiltä saatuun materiaaliseen, oikeudelliseen ja ideologiseen tukeen (valtaselitys) sekä uskomuksiin, joiden mukaan erityisesti globalisoituva patenttijärjestelmä on kyseisen prosessin osatekijöistä paitsi kapitalistisen markkinatalouden kannalta taloudellisesti hyödyllinen (funktionalistinen selitys) myös moraalisesti asianmukainen taloudellisen toiminnan institutionaalinen viitekehys (legitimaatioselitys).

Globalisoituvan patenttijärjestelmän voittajiin ja häviäjiin jakautuminen ilmenee eriarvoisuutena, jossa on kyse ennen kaikkea aineettoman omaisuuden omistamisen epätasaisesta jakaantumisesta. Kansallisvaltioiden teollisessa ja teknologisessa kehityksessä sekä sosiaalisessa työnjaossa havaittavat historiallisesti rakentuneet erot sekä samoin historiallisesti rakentuneet valtasuhteet ovat vaikuttaneet siihen, ketkä ja mitkä ovat hyötyneet aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheesta ja ketkä ovat olleet taas häviäjiä. Voittajat määritellään usein teknologisesti ja taloudellisesti pitkälle edistyneen rikkaan pohjoisen valtioiksi ja vastaavasti häviäjät köyhän etelän kehittyviksi valtioiksi. Tällainen luokittelu selittyy pitkälti sillä, että patenttitilastojen vertai-

luyksikköinä ovat usein metodologisen nationalismin mukaisesti nimenomaan kansallisvaltiot. Tutkimukseni yhteydessä aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen voittajiksi ja hyötyjiksi olisi määriteltävissä metodologisen nationalismin näkökulmasta erityisesti "geeniteknologisesti rikkaat mutta geneettisesti köyhät" valtiot ja häviäjiksi "geeniteknologisesti köyhät mutta geneettisesti rikkaat" valtiot. Tällainen kansallisvaltiokeskeinen määrittelytapa on kuitenkin ristiriidassa Robinsonin globaali kapitalismi -teorian kanssa.

Ottaen huomioon se, että eri alojen poikkikansalliset (tai vähintäänkin poikkikansallistumassa olleet) yritykset olivat keskeisiä pro-TRIPS-ryhmittymän toimijoita, katson mielekkäämmäksi määritellä nimenomaan poikkikansallisia yrityksiä kontrolloivan ja omistavan, sisäisesti eriytyneen ja keskenään kilpailevan, poikkikansallisen kapitalistiluokan korkeateknologisten alojen fraktiot globalisoituvan patenttijärjestelmän keskeisiksi voittajiksi. Sainvathan niiden silloiset (tai silloin vähintäänkin niiden muodostumassa olleet) keskeiset toimijat TRIPS:n myötä 95 % siitä, mitä halusivat eli korkean suojan aineettomalle omaisuudelleen ja mahdollisuuden laajentaa patentoitavien objektinsa alaa globaalissa kapitalismissa. Tällaista määrittelytapaa tukee se yksinkertainen seikka, että kansallisvaltiot eivät ole, eivätkä voi olla, patenttien omistajia. Tutkimukseni näkökulmasta tarkasteltuna patentit eivät ole ainoastaan protektionistisia, vaan myös poikkikansallista pääoman kasautumista edistäviä "välineitä", joiden keskeisiä hyötyjiä ovat nykyisellään teknologisesti pitkälle kehittyneistä maista lähtöisin olevat taloudelliset toimijat. Useimmiten kyse on nimenomaan oikeushenkilöistä.

Aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe on tapahtumia aikaansaava prosessi, jonka välityksellä globalisoituvaan patenttijärjestelmään sisältyvää eriarvoisuutta on ylläpidetty ja uusinnettu. Eriarvoisuuden ylläpitäminen näkyy esimerkiksi siten, että kehitysmaiden taloudellisten toimijoiden on vaikeampi päästä käsiksi uusiin teknologioihin, ja erityisesti tutkimukseeni liittyen on nostettava esiin se, että globalisoituvassa patenttijärjestelmässä ei tunnusteta oikeudellisesti perinnetietoa, minkä on katsottu mahdollistavan esimerkiksi biopiratismiin kaltaisia käytäntöjä.

TRIPS-sopimus, globalisoituva patenttijärjestelmä ja aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaihe ja niiden kohtaama kritiikki tukee sitä ajatusta, että globaalia kapitalismia ei ole perusteltua määritellä toimijoiden selkien takana toimivaksi epäpersoonalliseksi voimaksi, joka etenee vääjäämättömästi ja esteettä. Taloudellisessa globalisaatiossa on kyse paremminkin erilaisissa sosiaalisissa positioissa olevien toimijoiden välisestä kamppailusta. Tämä kamppailutilanne ja globalisoituvien tai globaalien järjestelmien monimutkaisuus sekä suhteellinen avoimuus merkitsevät sitä, että globaalilla kapitalismilla ei ole ennalta määrättyä ja välttämätöntä suuntaa.

Globaalin kapitalismin ennalta määrätymätön muotoutuminen näyttäytyy esimerkiksi omistuksen haltuunottamisen avulla tapahtuvan kasautumisen intensiivisenä laajenemisena uusille sosiaalisen elämän alueille. Tutkimukseni liittyikin laajempaan kysymykseen siitä, mistä tietopohjaiseen kapitalismiin siirtymisessä on kyse ja millaisten prosessien välityksellä sitä on edistetty. Tie-

topohjaiseen kapitalismiin siirtymistä on edistetty viime vuosina suuntaamalla resursseja taloudellisia intressejä palvelemaan tiedontuotantoon esimerkiksi kannustamalla tutkimushenkilöstöä yrittäjyyteen ja tuottamansa tiedon kaupallistamiseen sekä yliopistojen ja liike-elämän välisten yhteishankkeiden muodostamista. Yliopistollisella tutkimuksella on ollut tietysti aina taloudellista merkitystä. Nykyinen keskustelu yliopistojen yhteiskunnallisen vaikuttavuuden kasvusta merkitsee useimmiten sitä, että yliopistot halutaan saada tuottamaan entistä kattavammin taloudellisesti hyödynnettävissä olevaa tietoa, lähtemään mukaan tiedon yksityistämiseen ja myymään tuottamaansa tietoa markkinoille. Käytännössä tämä tarkoittaa tietopohjaista kapitalismia palvelevan välineellisen tiedonintressin voimistuvaa asemaa yliopistoissa.

Tietopohjaiseen kapitalismiin siirtymistä on edistänyt lisäksi tiedeyhteisön ja julkishallinnon piirissä kehkeytynyt ”pakkomielteinen” (Thrift 2006) kiinnostus tiedon taloudellista merkitystä kohtaan. Erityisesti ”uuden kasvuteorian” vaikutus on ollut tässä suhteessa merkittävä, mutta vaikutuksensa lienee ollut myös 1970-luvun alkupuolella marxilaisen yhteiskuntatieteen piirissä suosituilla ”tieteellis-teknisellä kumous” -ajattelulla (esim. Hänninen 1975) vaikka sen poliittiset implikaatiot olivatkin pitkälti vastakkaisia kuin uudessa kasvuteoriassa. Molempien voi yhtä kaikki sanoa ennakoineen nykyistä keskustelua tietopohjaisesta kapitalismista. Tällaiset seikat ei kuitenkaan selitä tietopohjaiseen kapitalismiin siirtymistä. Sitä ei voi selittää myöskään viittaamalla yksilöiden tai yritysten harjoittaman taloudellisen toiminnan tietointensiivisyyteen. Sen ohessa joudutaan viittaamaan myös rakenteellisiin ja institutionaalisiin tekijöihin, kuten tiedon tavarointamiseen keinona kehittää uusia pääoman kasautumistapoja sekä tietysti informaatioteknologian kehitykseen. Täsmennettäköön etten pidä informaatioteknologiaa tarkkaan ottaen tietopohjaiseen kapitalismiin siirtymistä selittävänä tekijänä, vaan kyseistä siirtymisprosessia helpottaneena ja edistäneenä teknologisena innovaationa.

Tietopohjaiseen kapitalismiin suuntautumisessa on ollut siis kyse pyrkimyksestä vastata fordistisen tuotantotavan kriisiin. Siinä, missä englantilaiset taloustieteilijät määrittelivät kapitalismin ekstensiivisen laajenemisen jo ennen Marxia keinoksi välttää voittoprosenttien romahtaminen Isossa-Britanniassa (ks. Semmel 1961), 1900-luvun loppupuolella poikkikansallisesti verkostuneiden toimijoiden strategiana on ollut mahdollistaa taloudellisen kilpailukyvyyn ylläpitäminen ennen kaikkea kapitalismin intensiivisellä laajentamisella tiedon, informaation ja ideoiden alueelle.

Tietopohjainen talous -käsitteen ympärille muotoilluilla strategioilla ja visioilla on ollut keskeinen rooli tietopohjaiseen kapitalismiin siirtymisen yhteydessä. Niillä tähdättiin niin yritystasolla kuin paikallisella ja poikkikansallisellakin tasolla sekä erilaisissa funktionaalisissa järjestelmissä, kuten koulutuksessa ja tieteessä, tehtäviin muutoksiin tietopohjaisen kapitalismin edistämiseksi (ks. Jessop 2005, 154–155). Näiden hankkeiden taustalla vaikutti taas tiedon entistä laajamittaisemman ja systemaattisemman tavarointamisen tavoite. Ottaen huomioon TRIPS-sopimuksen rooli tiedon tavarointamisen ja aineettoman omaisuuden haltuunottamisen avulla tapahtuvan poikkikansallisen kasautumi-

sen mahdollistajana, tietopohjaiseen kapitalismiin siirtyminen onkin tapahtunut osaltaan kansainvälisen lain muuttamisen avulla.

Tietopohjaiseen kapitalismiin siirtymisen keskeisenä ehtona on ollut siis aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien institutionalisointi, käyttöönotto ja legitimointi, koska ne ovat edistäneet tiedon tavarointamista ja aineettoman omaisuuden kasautumista. Tähän tarvittiin taas kansallisvaltioiden ja valtioiden välisten organisaatioiden tukea niiden lainsäädäntövallan takia. Yhä edelleen jatkuva aineettoman omaisuuden haltuunottamisen alkuperäinen globaalivaihe on puolestaan yksi tietopohjaisessa kapitalismissa vaikuttava identiteettineutraali prosessi, joka pitää yllä kapitalismin epätasaista kehitystä. Tapahtumia aikaan saavilla prosesseilla voi olla suhteellisen avoimissa sosiaalisissa järjestelmissä kuitenkin vaihtelevia seurauksia. Esimerkiksi aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen seuraukset voivat vaihdella monopolisoitumistendenssin osalta, koska keksimiseen kannustamisen, kilpailun edistämisen ja tiedon vapaan liikkumisen välinen suhde voidaan määritellä vaihtelevin tavoin riippuen muun muassa siitä, miten patenttien laajuutta ja voimassaoloaika koskevat kysymykset ratkaistaan.

Tutkimukseni osoittaa, että vaikka tiedon mahdollisimman vapaa leviäminen ja käyttömahdollisuus ovat tietopohjaiselle kapitalismille keskeisten innovaatioiden jatkuvan tuottamisen tärkeitä ennakkoehtoja, tietopohjaiseen kapitalismiin siirtyminen ei ole johtanut tiedon vapaan virtaamisen ja hyödyntämisen vahvistamiseen vaan paremminkin tiedon systemaattisempaan "aitaamiseen" yksityisomaisuudeksi sekä taloudellisesti arvokkaan tiedon käytön ja levittämisen vahvempaan rajoittamiseen. Tämä paradoksaalinen ristiriita voi tulevaisuudessa muodostua tietopohjaisen kapitalismin kriisiytymisen lähteeksi. Taloudelliset toimijat voivat pyrkiä kuitenkin suojautumaan vahvasti suojattujen aineettoman omaisuuden omistusoikeuksien ongelmalta yritysostojen, fuusioiden ja allianssien avulla. Tällä tavoin ne voivat välttyä esimerkiksi kilpailevien yritysten laaja-alaisten patenttien loukkaamisesta johtuvilta oikeusjutuilta.

Tässä käymääni keskusteluun on lisättävä eräs tärkeä huomautus. Sen enempiä teollisen kuin tietopohjaisenkaan kapitalismin yhteydessä kapitalismista ei ole mielekäästä puhua yksikössä. Kapitalismin eri muodoilla, kuten uusliberalistisella ja uuskorporatisella tietopohjaisella kapitalismilla (ks. Jessop 2005, 157), on omat erityispiirteensä vaikka ne ovatkin kytkeytyneet globaalitaloudessa monin tavoin toisiinsa. Tämän vuoksi tietopohjaiseen kapitalismiin siirtymisenkään ei pitäisi olettaa tapahtuvan kaikkialla vain yhdenlaista polkua pitkin. Tämä ei merkitse kuitenkaan sitä, etteikö näillä poluilla voisi olla joitain yhteisiä piirteitä tai etteivätkö polut voisi kytkeytyä toisiinsa esimerkiksi globalisoituvan patenttijärjestelmän välityksellä. Näihin tarkasteluihin kytkeytyy myös ilmeinen lisätutkimuksen tarve. Tietopohjaiseen kapitalismiin siirtyminen on ollut monimekanismien, ennaltamääräytymätön ja tendenssinomainen historiallinen vaihe, jonka kaikkia sosiaalisia, kulttuurisia, poliittisia ja taloudellisia ennakkoehtoja ei ole käsitelty tutkimuksessani systemaattisesti, koska olen keskittynyt kapeammin globalisoituvan patenttijärjestelmän ja aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheen tutkimiseen.

Tutkimusasetelmani mahdollisti myös Max Weberin kapitalismin ennakkoehtoja koskevan teoretisoinnin huomiotta jättämisen. Keskityttäessä systemaattisemmin ja monipuolisemmin tietopohjaisen kapitalismin ennakkoehtoihin, siihen siirtymistä selittäviin kausaalisiin prosesseihin ja niiden keskeisiin piirteisiin, Weberin kapitalismiteoriaa ja sen pätevyyden arviointia ei ole mielekästä sivuuttaa samalla tavalla. Tässä on eräs potentiaalinen jatkotutkimuksen aihe, jonka yhteyden olisi mielenkiintoista sovittaa myös sen tutkiminen, millainen rooli poikkikansallisen kapitalistiluokan eri fraktioilla on ollut tietopohjaisen kapitalismin rakentamisessa, millaisia ristiriitoja niiden ja kansallisesti orientoituvien kapitalistiluokan fraktioiden välillä on ollut tietopohjaisen kapitalismin rakentamisen yhteydessä ja millä tavoin kansallisvaltiot ovat reagoineet niihin mahdollisesti kohdistettuihin ristiriitaisiin paineisiin esimerkiksi lainsäädännön ja tietoyhteiskuntastrategioiden rakentamisen yhteydessä.

Globalisoituva patenttijärjestelmä esitetään usein globaalien tietopohjaisen kapitalismin keskeiseksi institutionaaliseksi osaksi, koska sen katsotaan takaavan poikkikansallisten yritysten innovaatio toiminnalle vakaan, kannustavan ja ennustettavan toimintaympäristön. Tässä mielessä globalisoituvalla patenttijärjestelmällä olisi siis sosiaaliseen maailmaan sisältyvää kaaosta ja ennustamattomuutta vähentävä vaikutus. Uskomus siitä, että sosiaalisia suhteita koskeva kaaos häviää kapitalismissa omistusoikeuksien määrittämisen ja vahvistamisen avulla (ks. Coase 1959, 12) voi jossain määrin pitää paikkansa – jos esimerkiksi kansalaisyhteiskunta suljetaan tutkimuksen ulkopuolelle – mutta kaaosta ei tule sotkea konflikteihin.

Omistusoikeuksien onnistunut määrittäminen ja vahvistaminen voi joissain tapauksissa merkitä paremminkin kiistojen ja kamppailujen alkua kuin olla merkki niiden loppumisesta. Erityisen ymmärrettäväksi tämä tulee suhteellisen avointen sosiaalisten järjestelmien yhteydessä. Näin on käynyt myös aineettoman omaisuuden omistusoikeuksille globaalissa kapitalismissa. Vaikka kaaos esimerkiksi teknologisesti ja taloudellisesti pitkälle kehittyneistä maista lähtöisin olevien yritysten välillä olisikin saatu häviämään kyseisten oikeuksien asettamisen myötä, se ei ole merkinnyt niitä koskevien kiistojen ja kamppailujen häviämistä vaan mieluummin päinvastoin – niiden voimistumista. Se, mitä globaalien tietopohjaisen kapitalismin ja markkinoiden kolmannen laajentamisvaiheen yhteydessä käytävistä moraalisen-poliittisista kamppailuista mahdollisesti seuraa globalisoituvalla patenttijärjestelmälle ja aineettoman omaisuuden haltuunottamisen globaalivaiheelle, on kuitenkin jo toisen tutkimuksen aihe.

SUMMARY

This study consists of three parts. The theoretically oriented first part focuses on global capitalism, critical realism, and the concept of moral economy. In the second part I defend the relevance of moral economic approach for the study of modern biotechnology and the related intellectual property rights. The empirically oriented final part consists of a study on the globalizing patent system and the global phase of possession-taking of intellectual property in the context of global knowledge-based capitalism. I define the global phase of possession-taking of intellectual property as a generative, identity neutral process that, from the viewpoint of moral economy, produces important consequences in a relatively open social world. Fundamentally, the object of my study is the intensive enlargement of capitalist market economy via intellectual property rights. Methodologically speaking, my explanatory study is based on realist social science and the critical analysis of existing research literature on intellectual property rights, global capitalism, critical realism and moral economy. The main research question is as follows: *by what kind of social process is the inequality of the globalizing patent system maintained?*

Intellectual property rights

My study focuses on patents in the context of commercialization of modern food biotechnology (especially gene technology and genetically modified organisms). While new technologies provide opportunities for constructing new markets, markets have institutional preconditions, which can not be reduced to technological innovations. For example, intellectual property rights are such institutions in knowledge-based capitalist market economy, since they are the central institutional tool for commodifying information and knowledge (May 2000, 13; Perelman 2003a, 304). Industrial intellectual property, such as patents and artistic intellectual property, such as copyrights, are the most discussed categories of intellectual property rights (May & Sell 2006, 7-11). Furthermore, these institutions are used to regulate the rights and responsibilities of economic actors in morally economically important ways.

I argue that in order to understand the political, social and economic relevance of intellectual property, how it is regulated and what kind of power it brings to the owners of knowledge, it is necessary to analyze the social context of the related individual and collective action. Understanding the nature of intellectual property requires e.g. that one recognizes the role of states in constituting intellectual property. States have had an important role when knowledge, as a “fictitious commodity” (Polanyi 1957, 72-75) and a non-rival and non-scarce commons, has been transformed into a commodity that can be exchanged in markets. Recognition of these viewpoints leads the study to the core questions of sociological theory, for example, how social structures and agency interact.

Global knowledge-based capitalism

By knowledge-based capitalism I *in this study* mean a historical form of capitalism, in which, firstly, information, knowledge, and ideas are understood as intellectual property and used more extensively and systematically as commodities, and secondly, in which knowledge is interpreted as main source of productivity and economic growth.

This study situates the emergence of global capitalism to the 1970s. According to David Harvey (2005) the 1970s were also the beginning of the neoliberalist turn, the essential parts of which are privatization, commodification and deregulation. I argue that the history of knowledge intensive modern biotechnology is in various ways tied to these political and economic processes. For this reason, a social scientific study of modern biotechnology should also involve a study of global capitalism.

In his theory of global capitalism William I. Robinson (2004, 1-16) argues that the current period of capitalism is a qualitatively new phase in the history of capitalism. A defining feature of this new transnational phase is the emergence of transnational capital. Robinson points out that Immanuel Wallerstein's world systems theory and the related concept of world economy are outdated because of the transnationalization of production and financial networks. Furthermore, the globalized circuit of production and accumulation, together with extensive and intensive enlargement of capitalism, "constitute the material basis for the process of transnational class formation" (ibid., 38).

While I agree with Robinson in many questions, in this study I take a critical view on the concept of global knowledge-based capitalism, since "*what happens in the dynamic core [of developed economies, IK] is not sufficient to determine outcomes in the remainder of the economy (...)* [This means that, IK] *the advance of complexity and the growth of the modern learning economy do not imply global convergence on a single type of economic system*" (Hodgson 2000, 95).

Consequently, while there might be good reasons to define e.g. Finland as a knowledge-based economy, the same does not apply *similarly* to Albania. There are such differences between countries (see e.g. World Bank's knowledge economy indicators) that although it can be argued that the transnationalization of production has in various degrees integrated also many developing countries to global capitalism, it is questionable to call all countries "knowledge-based economies" without qualification. For example, nation state based quantitative data concerning the unequal distribution of patents in the global capitalism gives a reason to argue that while there might be some signs of global convergence on a single type of economic system, the differences between the developed and the developing countries are still striking.

Critical realism and moral economy

Critical realism is a philosophy of and for social sciences. As an "ontologically bold and epistemologically cautious" (Outhwaite 1987) philosophy, critical realism's ontological stance is based on three conceptual distinctions: a)

transitive (e.g. theories) and intransitive (e.g. various social processes) dimension of science, b) stratification of world to empirical, actual and real level, and c) open and closed systems (see Bhaskar 1978; 1979). In this study I focus on the last distinction.

Open social systems are sometimes defined (at least implicitly) as the opposite of closed social systems. This kind of conceptualization is, however, a too categorical one. Instead of being totally open, social systems are only relatively open. The fact that there are no law-like empirical regularities to be found in open systems does not imply chaos or total unpredictability. Social systems have certain components (e.g. individual and/or collective actors), structure (relations that hold components together), mechanisms, and environment (see Bunge 1999). The main point made in this section of the study is that critical realists' arguments concerning the nature of open systems should be elaborated by concentrating on the sources of their *relative* openness. I argue that the main three sources are: "impurities", the multiple determination of events, and transformative social action.

English sociologist and political economist Andrew Sayer (e.g. 1999b; 2000b; 2004a; 2005) has since the late 1990s developed the concept of moral economy for studying capitalist market economies. Sayer defines moral economy both as a kind of study and an object of study. The concept of moral economy is social scientifically challenging and plausible because Sayer (1997, 19) recognizes that capitalist market economy is such a relatively open economic system, in which "the logic of market processes is fundamentally amoral". While I rely relatively strongly on Sayer's conceptualization, I argue that his concept of moral economy is in need of concretization. I try to contribute to this task by integrating the concepts of institution and power to that of moral economy.

The concept of moral economy involves a theoretical, descriptive, normative and metaethical level. The emphasis of normative orientation is the most important difference between moral economic study and mainstream economic sociology. Generally speaking, in moral economic study it is possible to concentrate on: a) a role of moral values, sentiments and norms in economic action, b) morally important consequences of some economic process or action, c) critical standpoints of normative evaluation of some economic practices, d) regulative institutions, and e) generative processes (such as identity neutral market processes) which has morally important consequences. My study concentrates on d (intellectual property rights) and e (global phase of taking possession of intellectual property). This means, for example, that I do not concentrate on analyzing the validity of different moral philosophical justifications of intellectual property rights.

The globalizing patent system and the global phase of possession-taking of intellectual property

I conceptualize the globalizing patent system as a relatively open and concrete social system, which has certain components (e.g. transnational corporations and states), structure (e.g. relations between components), mechanism (e.g. both distribution and enclosure of knowledge) and environment (e.g. global capitalism).

As Christopher May and Susan K. Sell (2006) have demonstrated, intellectual property rights “have always been historically and politically contingent” (May & Sell 2006, 5) and “highly policed struggle over intellectual property (...) has been going on for centuries” (ibid., 5). I focus on the global period of regulation of intellectual property rights and especially on the contemporary globalizing patent system from the point of view of World Trade Organization (WTO) and its agreement on Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS). The reason for this is that I define WTO as the key organization and respectively TRIPS as the key institution of the globalizing patent system. One main question is: how and why was TRIPS constructed? I argue that in explaining TRIPS, the emphasis should be both in structural changes of capitalism and transformative agency. Structural changes of capitalism causally affected the interests and preferences of certain individual and collective agents who in turn succeeded to form both *international* and *transnational* consensus in order to advance TRIPS-negotiations during the 1980s.

After analyzing the history and the social, political and legal significance of TRIPS I concentrate on the nature and causes of the inequality of the globalizing patent system in the case of modern food biotechnology. My main point is that the uneven distribution of food biotechnology related patents is maintained by an identity neutral process. Stated differently, it is not the identity of people who live in developing countries but the genetic resources of their countries and misrecognition of their indigenous knowledge that matter within globalizing patent system. My analysis is further elaborated by the concept of the global phase of possession-taking of intellectual property. I argue that TRIPS, the globalizing patent system and the use of symbolic power have had important roles in establishing the global phase of possession-taking of intellectual property. I illustrate this global phase of possession-taking of intellectual property with a discussion about “biopiracy”.

The main argument of the final part of this study is that it is this global phase of possession-taking of intellectual property, conceptualized as a generative and identity neutral process that maintains inequality within the globalizing patent system. At the same time, the global phase of possession-taking of intellectual property is one of the processes contributing to the intensive enlargement of capitalism. Privatization and commodification of knowledge are among the main features of this process. Furthermore, and

tentatively speaking, the different fractions of transnational capitalist class seem to be among the main winners of this process.

Results and conclusion

This study defends the argument that global knowledge-based capitalism involves a tendency towards monopolization. One main reason for this is the nature of the contemporary globalizing patent system. Furthermore, since the monopolization of information and knowledge e.g. contributes to rising prices, affects the distribution of power and has a negative impact on the diffusion of socially important information, the contemporary globalizing patent system is, from a moral economy viewpoint, a problematic component of the global governance of global knowledge-based capitalism. This argument is based on my framework where I have studied how TRIPS, the globalizing patent system and the global phase of possession-taking of intellectual property are interrelated. With this framework I present an attempt to make a synthesis of the existing literature, which is usually focused either on TRIPS and the globalizing patent system or on relations between accumulation and knowledge.

The globalizing patent system is often presented as one of the main parts of the institutional architecture of global knowledge-based capitalism because it is assumed that the globalizing patent system offers economic actors and their innovation activity a predictable, reliable and “incentive rich” environment. This implies that the globalizing patent system reduces chaos and unpredictability of the social world. A belief that chaos diminishes in capitalism after the establishment of property rights (see Coase 1959, 12) may in some sense be correct – if e.g. civil society is ignored in analysis – but it must be remembered that chaos and conflict are two different things.

In some cases a successful establishment of property rights may contribute to the beginning of disputes and struggles rather than being a sign of overall agreement. This is plausible especially in relatively open social systems. For example, even though chaos might have been diminished between the technologically advanced countries and their technological sectors because of the globalizing patent system, the disputes and struggles concerning the intellectual property rights have not necessarily disappeared. Quite the contrary, they have become stronger especially from the point of view of the globalizing civil society. The consequences of these moral economic struggles for the globalizing patent system and more generally, for global phase of possession-taking of intellectual property, would be an object of another study. Another important object for further research is the role that the transnational capitalist class has, and has had, in the making of global knowledge-based capitalism.

LÄHTEET

- AAAS 2006. Proposed Amendment to WTO Could Nullify Existing Patents. *Advancing Science, Serving Society, Science & Policy*, 11.6. 2006. http://sippi.aaas.org/ipissues/updates/?res_id=678
- Aglietta, M. 1979. *A Theory of Capitalist Regulation*. London: Verso.
- Alanen, I., Nikula, J., Pöder, Ruutsoo, R. (toim.) 2001. *Decollectivisation, Destruction and Disillusionment. A Community Study in Southern Estonia*. Ashgate: Aldershot.
- Allison, J. R. & Lemley, M. A. 2001. The Growing Complexity of The United States Patent System. UC Berkeley Public Law and Legal Theory Working Paper Series, No. 66. <http://papers.ssrn.com/abstract=281395>
- Anderson, J. O. 2004. Kaupan etiikka täydessä ja epätasa-arvoisessa maailmassa. Teoksessa I. Kauppinen (toim.) *Moraalitalous*. Tampere: Vastapaino, 165-181.
- Aoki, K. 1998. Neocolonialism, Anticommons Property, and Biopiracy in the (Not-So-Brave) New World Order of International Intellectual Property Protection. *Indiana Journal of Global Legal Studies* 11. <http://www.law.ucdavis.edu/faculty/aokipdf/notsobrave.pdf>
- Aoki, K. 2007. Distributive and Syncretic Motives in Intellectual Property Law (with Special Reference to Coercion, Agency and Development). *UC Davis Law Review* 40 (3), 717-801.
- de Angelis, M. 1999. Marx's Theory of Primitive Accumulation: a Suggested Reinterpretation. <http://homepages.uel.ac.uk/M.DeAngelis/PPRIMACC A.htm>
- de Angelis, M. 2003. Reflections on Alternatives, Commons and Communities or Building a New World from The Bottom Up. *The Commoner* 6 (Winter). <http://www.thecommoner.org>
- de Angelis, M. 2000. Trade, the global factory and the struggles for new commons. Paper presented at the CSE conference "Global Capital and Global Struggles: Strategies, Alliances, and Alternatives", London 1&2 July 2000.
- Arai, H. 2000. Intellectual Property Policies for the Twenty-First Century: The Japanese Experience in Wealth Creation. WIPO Publication No. 834 (E). <http://www.wipo.int/freepublications/en/intproperty/834/>
- Archer, M. 1995. *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. 1998a. Introduction: Realism in The Social Sciences. Teoksessa M. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson & A. Norrie (Eds.) *Critical Realism. Essential Readings*. London & New York: Routledge, 189-205.
- Archer, M. 1998b. Addressing Cultural System. Teoksessa M. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson & A. Norrie (Eds.) *Critical Realism. Essential Readings*. London & New York: Routledge, 503-543.

- Archer, M. 2003. *Structure, Agency and the Internal Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Arnold, T. C. 2001. Rethinking Moral Economy. *American Political Science Review* 95 (1), 85-95.
- Arrighi, G. 1994. *The Long Twentieth Century*. London: Verso.
- Arrighi, G. 2007. *Adam Smith in Beijing*. London: Verso.
- Arrow, K.J. 1962. Economic Welfare and The Allocation of Resources for Invention. Teoksessa R.R. Nelson (ed.) *The Rate and Direction of Inventive Activity: Economic and Social Factors*. Princeton: Princeton University Press, 609-626.
- Banks, M. 2006. Moral Economy and Cultural Work. *Sociology* 40 (3), 455-472.
- Barry, J. 1999. GM Food, Biotechnology, Risk and Democracy in the UK: A Skeptical Green Perspective. <http://www.essex.ac.uk/ecpr/jointsessions/Copenhagen/papers/ws19/barry.pdf>.
- Barton, J. B. 2005. Issues Posed by A World Patent System. Teoksessa K. E. Maskus & J. H. Reichman (Eds.) *International Public Goods and Transfer of Technology*. Cambridge: Cambridge University Press, 617-634.
- Barwa, S. & Rai, S. M. 2002. The Political Economy of Intellectual Property Rights: A Gender Perspective. Teoksessa P. Newell, S. M. Rai & A. Scott (Eds.) *Development and the Challenge of Globalisation*. London: IT Publishers, 41-56.
- Bauer, M. W. & Gaskell, G. 2002. Promise, problems and proxies: twenty-five years of debate and regulation in Europe. Teoksessa M. W. Bauer & G. Gaskell (Eds.) *Biotechnology. The Making of Global Controversy*. Cambridge: Cambridge University Press, 21-94.
- Bell, D. 1999. *The Coming of Post-Industrial Society*. 2. painos. New York: Basic Books.
- Bender, K. L. & Westgren, R. E. 2001. Social Construction of the Market(s) for Genetically Modified and Nonmodified Crops. *American Behavioral Scientist* 44 (8), 1350-1370.
- Benhabib, S. 1992. *Situating the Self*. Cambridge: Polity Press.
- Bennett, T. 2000. Acting on the Social. Art, Culture, and Government. *American Behavioral Scientist* 43 (9), 1412-1428.
- Benton, T. 1998. Realism and Social Science: Some Comments on Roy Bhaskar's 'The Possibility of Naturalism'. Teoksessa M. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson & A. Norrie (Eds.) *Critical Realism. Essential Readings*. London & New York: Routledge, 297-312.
- Bhaskar, R. 1978. *Realist Theory of Science*. Sussex: Harvester Press.
- Bhaskar, R. 1979. *The Possibility of Naturalism. A Philosophical Critique of The Contemporary Human Sciences*. Sussex: The Harvester Press.
- Bhaskar, R. 1986. *Scientific Realism & Human Emancipation*. London: Verso.
- Bhaskar, R. 1989. *Reclaiming Reality*. London: Verso.
- Bhaskar, R. 1998. Philosophy and Scientific Realism. Teoksessa M. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson & A. Norrie (Eds.) *Critical Realism. Essential Readings*. London & New York: Routledge, 16-47.

- Bhaskar, R. & Callinicos, A. 2003. Marxism and Critical Realism. *Journal of Critical Realism* 1 (2), 89-114.
- BIO 2007. Patent Law Harmonization. BIO Letter to the Patent and Trademark Office. <http://bio.org/ip/domestic/20070622.pdf>
- Birch, K. 2006. The Neoliberal Underpinnings of the Bioeconomy: the Ideological Discourses and Practices of Economic Competitiveness. *Genomics, Society and Policy* 2 (3), 1-15.
- Block, F. 2000. "Introduction". Johdanto Karl Polanyin *The Great Transformation* -teoksen uuteen painokseen. http://sociology.berkeley.edu/faculty/evans/evans_pdf/Polanyi_intro.pdf
- Blom, R., Melin, H. & Pyöriä, P. (2001) *Tietotyö ja työelämän muutos*. Helsinki: Gaudeamus.
- Boltanski, L. & Chiapello, E. 2005. *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.
- Booth, W. J. 1994. On the Idea of the Moral Economy. *American Political Science Review* 88 (3), 653-667.
- Borowiak, C. 2004. Farmers' Rights: Intellectual Property Regimes and the Struggle over Seeds. *Politics & Society* (32) 4, 511-543.
- Borrás, S. 2006. The Governance of the European Patent System: effective and legitimate? *Economy and Society* 35 (4), 594-610.
- Bourdieu, P. 1987. The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field. *The Hastings Law Journal* 38, 814-853.
- Bourdieu, P. 1998. A Reasoned Utopia and Economic Fatalism. *New Left Review* Nro. I/227, 125-130.
- Bourdieu, P. 2000. *Pascalian Meditations*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. 2005. *The Social Structures of The Economy*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. & Wacquant, L. 1995. *Refleksiiviseen sosiologiaan*. Joensuu University Press: Gummerus.
- Boyle, J. 1997. A Politics of Intellectual Property: Environmentalism for the Net? *Duke Law Journal* 47 (1), 87-116.
- Boyle, J. 2003a. The Second Enclosure Movement and the Construction of the Public Domain. *Law and Contemporary Problems* 66, 33-74.
- Boyle, J. 2003b. Enclosing the Genome: What the Squabbles over Genetic Patents Could Teach Us. <http://www.creativecommons.org/licences/by-sa/1.0>
- Boyle, J. 2004. A Manifesto on WIPO and the Future of Intellectual Property. <http://creativecommons.org/licences/by-nc-sa/2.0/>
- Braithwaite, J. & Drahos, P. 2000. *Global Business Regulation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braudel, F. 1982. *The Wheels of Commerce. Civilization & Capitalism 15th-18th Century*, Vol. 2. London: Collins.
- Braudel, F. 2002 [1984]. *The Perspective of The World. Civilization & Capitalism 15th-18th Century*, Vol. 3. London: Phoenix Press.

- BRIDGES 2007. TRIPS Council extends public health deadline; discusses biodiversity, LDC aid. BRIDGES Weekly Trade News Digest 11 (37). <http://www.ictsd.org/weekly/07-10-31/story2.htm>
- Brown, A., Fleetwood, S. & Roberts, J. M. (2002) The Marriage of Critical Realism and Marxism. Teoksessa A. Brown, S. Fleetwood & J. M. Roberts (Eds.) *Critical Realism and Marxism*. London & New York: Routledge, 1-22.
- Buctuanon, E. M. 2001. Globalization of biotechnology: the agglomeration of dispersed knowledge and information and its implications for the political economy of technology in developing countries. *New Genetics and Society* 20 (1), 25-41.
- Bunge, M. 1999. *The Sociology-Philosophy Connection*. New Brunswick & London: Transaction.
- Bunge, M. 2001. *Philosophy in Crisis*. New York: Prometheus Books.
- Bunge, M. 2004a. Clarifying Some Misunderstandings about Social Systems and Their Mechanisms. *Philosophy of the Social Sciences* 34 (3), 371-381.
- Bunge, M. 2004b. How Does It Work? The Search for Explanatory Mechanisms. *Philosophy of the Social Sciences* 34 (2), 182-210.
- Burawoy, M. 2005. Third-Wave Sociology and the End of Pure Science. *The American Sociologist* 36 (3/4), 152-165.
- Callinicos, A. 2007. *Social Theory*. 2. painos. Cambridge: Polity Press.
- Carroll, W. K. & Carson, C. 2003. Forging A New Hegemony? The Role of Transnational Policy Groups in The Network and Discourses of Global Corporate Governance. *Journal of World-Systems Research* (9) 1, 67-102.
- Carroll, W. K. & Fennema, M. 2004. Problems in the Study of the Transnational Business Community: A Reply to Kentor and Jang. *International Sociology* 19 (3), 369-378.
- Carruthers, B. G. & Ariovich, L. 2004. The Sociology of Property Rights. *Annual Review of Sociology* 30, 23-46.
- Castells, M. 1996. *The Rise of Network Society*. Oxford: Blackwell.
- CBD 1992. Convention on Biological Diversity (with annexes). Concluded at Rio de Janeiro on 5 June 1992. <http://www.cbd.int/doc/legal/cbd-un-en.pdf>
- Chang, H-J. 2002. Breaking The Mould: An Institutionalist Political Economy Alternative to The Neo-Liberal Theory of The Market And The State. *Cambridge Journal of Economics* 26 (5), 539-559.
- Coase, R. 1959. The Federal Communications Commission. *Journal of Law Economics* 2 (2), 1-40.
- Cohen, W.M., Goto, A., Nagata, A., Nelson, R.R. & Walsh, J.P. 2002. R&D Spillovers, Patents and the Incentives to Innovate in Japan and the United States. *Research Policy* 31, 1349-1367.
- Cohen, W. M. & Merrill, S. A. (Eds.) 2003. *Patents in the Knowledge-Based Economy*. Free Executive Summary. <http://books.nap.edu/catalog/10770.html>
- Collier, A. 1994. *Critical Realism: Introduction to Roy Bhaskar's Philosophy*. London: Verso.

- Collier, A. 1998. Stratified Explanation and Marx's Conception of History. Teoksessa M. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson & A. Norrie (Eds.) *Critical Realism. Essential Readings*. London & New York: Routledge, 258-281.
- Collier, A. 2002. Dialectic in Marxism and Critical Realism. Teoksessa A. Brown, Fleetwood, S & J. M. Roberts (Eds.) *Critical Realism and Marxism*. London & New York: Routledge, 155-167.
- Collier, A. 2003. *In Defence of Objectivity and Other Essays*. London & New York: Routledge.
- Coombe, R. 2001. The Recognition of Indigenous Peoples' and Community Traditional Knowledge in International Law. *St. Thomas Law Review* 14, 275-285.
- Coombe, R. 2003. Works in Progress: Traditional Knowledge, Biological Diversity and Intellectual Property in a Neoliberal Era. Teoksessa R. Perry & B. Maurer (Eds.) *Globalization under Construction: Governmentality, Law and Identity*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 273-314.
- Coombe, R. 2004. Commodity Culture, Private Censorship, Branded Environments, and Global Trade Politics: Intellectual Property as a Topic of Law and Society Research. Teoksessa S. Austin (Ed.) *The Blackwell Companion to Law and Society*. Malden: Blackwell, 369-391.
- Coombe, R. 2005. Protecting Cultural Industries to Promote Cultural Diversity: Dilemmas for International Policy-making Posed by the Recognition of Traditional Knowledge. Teoksessa K. Maskus & J. Reichman (Eds.) *International Public Goods and Transfer of Technology Under a Globalized Intellectual Property Regime*. Cambridge: Cambridge University Press, 599-614.
- Coombe, R. & Herman, A. 2000. Trademarks, Property, and Propriety: The Moral Economy of Consumer Politics and Corporate Accountability on the World Wide Web. *DePaul Law Review* 50, 597-632.
- Correa, C. M. 2003. Managing The Provision of Knowledge: The Design of Intellectual Property Rights. Teoksessa I. Kaul, P. Conceição, k. Le Goulven & R. U. Mendoza *Providing Global Public Goods. Managing Globalization*. New York & Oxford: Oxford University Press, 410-429.
- Council of Responsible Genetics 2000. DNA Patents Create Monopolies on Living Organisms. <http://www.actionbioscience.org/genomic/crg.html>
- Cox, R. W. 1996 Social Forces, States, and World Orders: Beyond International Relations Theory. Teoksessa R. W. Cox & T. J. Sinclair (Eds.) *Approaches to World Order*. Cambridge: Cambridge University Press, 85-123.
- Cowan, R. & van de Paal, G. 2000. Innovation Policy in a Knowledge-Based Economy. A Merit Study Commissioned by the European Commission Enterprise Directorate General. Publication no. EUR 17023 of the Commission of the European Communities, Luxembourg. http://cordis.europa.eu/innovation-policy/studies/gen_study4.htm
- Craib, I. 1997. *Classical Social Theory*. Oxford: Oxford University Press.

- Creaven, S. 2002. Materialism, Realism and Dialectics. Teoksessa A. Brown, S. Fleetwood & J. M. Roberts (Eds.) *Critical Realism and Marxism*. London & New York: Routledge, 131-154.
- Crouch, C. & Marquand, D. 1993. Introduction. Teoksessa C. Crouch & D. Marquand (Eds.) *Ethics and Markets*. Oxford: Blackwell, 1-5.
- Danermark, B., Ekström, M., Jakobsen, L. & Karlsson, J. C. 2002. *Explaining Society. Critical Realism in the Social Sciences*. London & New York: Routledge.
- Delanty, G. 1999. Biopolitics in the Risk Society: the Possibility of a Global Ethic of Societal Responsibility. Teoksessa P. O'Mahony (Ed.) *Nature, Risk and Responsibility*. London: Macmillan, 37-51.
- Delmer, D. P., Nottenburg, C., Graff, G. D. & Bennett A. B. 2003. Intellectual Property Resources for International Development in Agriculture. *Plant Physiology* 133, 1666-1670.
- Dicken, P. 2007. *Global Shift*. 5. painos. London: Sage.
- Dinwoodie, G. B. 2002. The Architecture of The International Intellectual Property System. *Chicago-Kent Law Review* 77 (3), 993-1014.
- Drahoš, P. with Braithwaite, J. 2002. *Information Feudalism. Who Owns the Knowledge Economy?* London: Earthscann.
- Dunning, J. H. 1998. The Changing Nature of Firms and Governments in a Knowledge-Based Globalizing Economy. Working Paper 98-15, Carnegie Bosch Institute. http://cbi.tepper.cmu.edu/papers/cbi_workingpaper-1998_15.html
- Durkheim, E. 1983. *Professional Ethics and Civic Morals*. Westport: Greenwood Press.
- Dutfield, G. 2000. The Public and Private Domains. *Intellectual Property Rights in Traditional Knowledge. Science Communication* 21 (3), 274-295.
- Dutfield, G. 2002. Bioprospecting: Legitimate Research or 'Biopiracy'? <http://www.scidev.net>
- Dutfield, G. 2004. What Is Biopiracy? International Expert Workshop on Access to Genetic Resources and Benefit Sharing. <http://www.canmexworkshop.com/papers.cfm>
- Dutfield, G. 2006. *Protecting Traditional Knowledge: Pathways to The Future*. International Centre for Trade and Sustainable Development. ICTSD Programme on IPRs and Sustainable Development, Issue Paper No. 16, June 2006. <http://www.ictsd.org>
- Eckl, J. & Weber, R. 2007. North - South? Pitfalls of Dividing The World by Words. *Third World Quarterly* 28 (1), 3-23.
- Economist 2005. A Market for Ideas. 20.10.2005. http://www.economist.com/printedition/PrinterFriendly.cfm?story_id=5014990
- Economist 2008. Wind of Change. 10.1.2008. http://www.economist.com/displaystory.cfm?story_id=10498492&fsrc=RSS
- Einsiedel, E. F. & Eastlick, D.L. 2000. Consensus Conferences as Deliberative Democracy. *Science Communication* (21) 4, 323-343.

- Elder-Vass, D. 2005. The Emergence of Social Structure and the Question of Naturalism. Paper for BSA Annual Conference, York 21.-23.3. 2005, Realism study group session.
- Emigh, R. J. 2005. The Great Debates: Transitions to Capitalisms. Teoksessa J. Adams, E. S. Clemens & A. S. Orloff (Eds.) *Remaking Modernity: Politics, History and Sociology*. Durham and London: Duke University Press, 355-380.
- Emirbayer, M. & Mische, A. 1998. What Is Agency? *American Journal of Sociology* 103 (4), 962-1023.
- Escobar, A. 1998. Whose Knowledge, Whose Nature? Biodiversity, Conversation, and the Political Ecology of Social Movements. *Journal of Political Ecology* 5 (1), 53-82.
- ETC Group 2001. *New Enclosures: Alternative Mechanisms to Enhance Corporate Monopoly and BioSerfdom in the 21st Century*. ETC Group Communique, Issue 73. <http://www.etcgroup.org>
- Euroopan Komissio 2002. Biotieteet ja biotekniikka – strategia Euroopalle. [http://www.europarl.eu.int/meetdocs/committees/agri/20021001/COM_COM\(2002\)0027_fi.pdf](http://www.europarl.eu.int/meetdocs/committees/agri/20021001/COM_COM(2002)0027_fi.pdf)
- Fagerberg, J., Srholec, M. & Knell, M. 2007. The Competitiveness of Nations: Why Some Countries Prosper While Others Fall Behind. *World Development* 35 (10), 1595-1620.
- Fairclough, N., Jessop, B. & Sayer, A. 2002. Critical Realism and Semiosis. *Journal of Critical Realism* 5 (1), 2-10.
- Falvey, R. E., Martinez, F. & Reed, G. V. 2002. Trade and Globalisation of Patent Rights. The University of Nottingham, Research Paper Series, Internationalisation of Economic Policy. GEP Research Paper 02/21. http://www.nottingham.ac.uk/economics/leverhulme/research_papers/02_21.html
- FEC 2001. After FMD: Aiming for a Values-driven Agriculture. [Http://www.users.globalnet.co.uk/~foodeth/fhm.htm](http://www.users.globalnet.co.uk/~foodeth/fhm.htm)
- FEC 2002. TRIPS with Everything? Intellectual Property and the Farming World. <http://www.foodethicscouncil.org/library/reportspdf/trips.pdf>
- Fernando, J. L. 2003. NGOs and Production of Indigenous Knowledge under the Condition of Postmodernity. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 590 (1), 54-72.
- Fleetwood, S. 2002. What Is Marx's Labour Theory of Value. Teoksessa A. Brown, S. Fleetwood & J. M. Roberts (Eds.) *Critical Realism and Marxism*. London & New York: Routledge, 57-87.
- Fleetwood, S. 2005. Ontology in Organization and Management Studies: A Critical Realist Perspective. *Organization* 12 (2), 197-222.
- Fleetwood, S. 2006. The Moral and Political Economy of Producers and Consumers. Lancaster University Management School Working Paper 2006/040. <http://www.lums.lancs.ac.uk/publications/viewpdf/004343/>

- Fligstein, N. 1996. Markets as Politics: A Political-Cultural Approach to Market Institutions. *American Sociological Review* 61 (4), 656-673.
- Fligstein, N. 2001. *Architecture of Markets*. Princeton: Princeton University Press.
- Focus on the Global South and GRAIN 2004. Iraq's new patent law: A declaration of war against farmers. http://www.grain.org/articles/?id=6#_2
- Fraser, N. 1999. Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation. Teoksessa L. Ray & A. Sayer (Eds.) *Culture and Economy after the Cultural Turn*. London: Sage, 53-75.
- Fraser, N. 2003. Distorted Beyond All Recognition: A Rejoinder to Axel Honneth. Fraserin kirjoittama luku teoksessa N. Fraser & A. Honneth (kirj.) *Redistribution or Recognition?* London & New York: Verso, 198-236.
- Fraser, N. & Honneth, A. 2003. *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. London & New York: Verso.
- Friedland, R. & Robertson, A.F. 1990. Beyond The Marketplace. Teoksessa R. Friedland & A. F. Robertson (Eds.) *Beyond The Marketplace*. New York: Aldine de Gruyter, 3-49.
- Garmon, C. W. 2002. Intellectual Property Rights. Protecting the Creation of New Knowledge Across Cultural Boundaries. *American Behavioral Scientist* 45 (7), 1145-1158.
- du Gay, P. & Pryke, M. 2002. Cultural Economy: an Introduction. Teoksessa P. du Gay & M. Pryke (Eds.) *Cultural Economy*. London: Sage, 1-19.
- Gert, B. 2005. The Definition of Morality. Teoksessa E. N. Zalta (Ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2005 Edition). <http://plato.stanford.edu/archives/fall2005/entries/morality-definition/>
- Giddens, A. 1984a. *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 1984b. Yhteiskuntateorian keskeisiä ongelmia. Keuruu: Otava.
- Glass, A.J. & Wu, X. 2007. Intellectual Property Rights and Quality Improvement. *Journal of Development Economics* 82, 393-415.
- Glassman, J. 2006. Primitive Accumulation, Accumulation by Dispossession, Accumulation by 'extra-economic' means. *Progress in Human Geography* 30 (5), 608-625.
- GRAIN 2002. WIPO Moves Toward "World" Patent System. <http://www.grain.org/briefings/>
- Griswold Jr., C. L. 1999. *Adam Smith and The Virtues of Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grossman, G.M. & Helpman, E. 1994. Endogenous Innovation in the Theory of Growth. *The Journal of Economic Perspectives* 8 (1), 23-44.
- Hardt, M. & Negri, A. 2000. *Empire*. Cambridge & London: Harvard University Press.
- Harris, S. R. 2004. Challenging Conventional Wisdom: Recent Proposals for The Interpretive Study of Inequality. *Human Studies* 27 (2), 113-136.
- Harvey, D. 2003. *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.

- Harvey, D. 2007. Neoliberalism as Creative Destruction. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 610 (1), 22-44.
- Harvey, D. 2008. *Uusliberalismin lyhyt historia*. Tampere: Vastapaino.
- Hayek, F. A. 1998. Kohtalokas ylimieli. *Suomentajat Joose Norri & Matti Norri*. Jyväskylä: Gummerus.
- Hedström, P. & Swedberg, R. 1996. Social Mechanisms. *Acta Sociologica* 39 (3), 281-308.
- Heiskala, R. 1990. Sosiologisen kulttuuritutkimuksen teoreettinen ja yhteiskunnallinen relevanssi. *Sociologia* 27 (4), 308-312.
- Heller, M. A. & Eisenberg R. S. 1998. Can Patents Deter Innovation? The Anticommons in Biomedical Research. *Science* 280 (5364), 698-701.
- Hesse, C. 2002. The Rise of Intellectual Property, 700 B.C.-A.D. 2000: An Idea in the Balance. *Daedalus* 131, 26-45.
- Hirschman, A.O. 1977. *The Passions and the Interests. Political Arguments for Capitalism before Its Triumph*. Princeton: Princeton University Press.
- Hodgson, G. M. 1988. *Economics and Institutions. A Manifesto for a Modern Institutional Economics*. Cambridge & Oxford: Polity Press.
- Hodgson, G. M. 1999. *Economics & Utopia. Why The Learning Economy Is Not The End of History*. London & New York: Routledge.
- Hodgson, G.M. 2000. Socio-Economic Consequences of the Advance of Complexity and Knowledge. *Teoksessa The Creative Society of the 21st Century*. OECD Future studies. Paris: OECD.
- Hodgson, G. M. 2001. *How Economics Forgot History?* London & New York: Routledge.
- Hodgson, G. M. 2002. The Evolution of Institutions: An Agenda for Future Theoretical Work. *Constitutional Political Economy* 13, 111-127.
- Hodgson, G. M. 2004. *The Evolution of Institutional Economics. Agency, Structure and Darwinism in American Institutionalism*. London & New York: Routledge.
- Hodgson, G. M. 2006. What are Institutions? *Journal of Economic Issues* 40 (1), 1-25.
- Hodgson, G. M. 2007. Meanings of Methodological Individualism. *Journal of Economic Methodology* 14 (2), 211-226.
- Hope, J. 2005. Open Source Biotechnology Project. <http://rsss.anu.edu.au/~janeth/>
- Hosseini, H. 2006. From Communist Manifesto to Empire: How Marxists Have Viewed Global Capitalism in History. *Review of Radical Political Economics* 38 (1), 7-23.
- HS 2006. Myös Tekes kiristää ja vähentää bioalan yhtiöiden rahoitusta. *Helsingin Sanomat*, 31.10.2006.
- HS 2007. Microsoftin selättäminen vahvistaa EU:n komissiota kilpailunvalvojana, 18.9.2007.
- HS 2008. EU-Komissio langetti Microsoftille ennätysmaksot. *Helsingin Sanomat*, 28.2.2008.

- Human Development Report 1999. Chapter Two: New Technologies and the Global Race for Knowledge. United Nations Development Programme. <http://www.hdr.undp.org/reports/global/1999/en/>
- Hänninen, S. 1975. Patentit ja yritysten tutkimus. Teoksessa K. Bruun, K. Eskola & M. Viikari (Toim.) Tiedepolitiikka ja tutkijan vastuu. Helsinki: Tammi, 238-257.
- Ilmonen, K. (toim.). 1998. Moderniteetti ja moraali. Helsinki: Gaudeamus.
- Ilmonen, K. 2004. Pohjoismainen kuluttajapolitiikka moraalitaloutena. Teoksessa I. Kauppinen (Toim.) Moraalitalous. Tampere: Vastapaino, 254-288.
- IPC. 1988. Basic Framework of GATT Provisions on Intellectual Property: Statement of Views of the European, Japanese and United States Business Communities. Intellectual Property Committee. Brussels: UNICE.
- Jameson, F. 1991. Postmodernism. Durham: Duke University Press.
- Jamison, A. 2000. On the Ambiguities of Greening. *Innovation* 13 (3), 249-264.
- Jauho, M. & Niva, M. 1999. Riski vai tulevaisuuden lupaus? Geenitekniikkaa elintarviketuotannossa koskevat käsitykset ja julkinen keskustelu. Julkaisuja 5/1999. Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus.
- Jessop, B. 2000. The State and The Contradictions of The Knowledge-Driven Economy. <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/Jessop-State-and-Contradictions.pdf>
- Jessop, B. 2002. Capitalism, the Regulation Approach, and Critical Realism. Teoksessa A. Brown, S. Fleetwood & J. M. Roberts (Eds.) *Critical Realism and Marxism*. London & New York: Routledge, 88-115.
- Jessop, B. 2004a. Globalization: It's about Time Too! http://eprints.lancs.ac.uk/184/1/E-2004g_Lingnan-time.pdf
- Jessop, B. 2004b. Critical Semiotic Analysis and Cultural Political Economy. *Critical Discourse Studies* 1 (2), 159-174.
- Jessop, B. 2005. Cultural political economy, the knowledge-based economy, and the state. Teoksessa D. Slater & A. Barry (Eds.) *The Technological Economy*. London: Routledge, 144-166.
- Jessop, B. 2006. Intellectual Property Rights. Konferenssipaperi. Intellectual Property Rights for Business and Society. 14.-15.9.2006. http://ipr.dime-eu.org/ipr_conference
- Joas, H. 2005. Origin of Human Rights. Luento Jyväskylän yliopiston Yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitoksen YFI-forumissa, 2.2.2005.
- Jokinen, K. & Saaristo, K. 2002. *Suomalainen yhteiskunta*. Helsinki: WSOY.
- Jonas, H. 1984. *The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age*. Chicago: University of Chicago Press.
- Julkunen, R. 2004. Suunnanmuutoksen moraalitalous. Teoksessa I. Kauppinen (toim.) *Moraalitalous*. Tampere: Vastapaino, 235-253.
- Kaidesoja, T. 2007. Sosiaalisen rakenteen käsite Roy Bhaskarin kriittisessä realismissa. *Sosiologia* 44 (2), 79-94.

- Kamiyama, S., Sheehan, J. & Martinez, C. 2006. Valuation and Exploitation of Intellectual Property. OECD Science, Technology and Industry Working Papers, 2006/5, OECD Publishing. Doi:10.1787/307034817055
- Kauppinen, I. 2002a. What Kind of Questions Should be Asked in Studying the Social Acceptability of Biotechnology? A Moral Economic Approach. EUBIOS Journal of Asian and International Bioethics 12 (5), 182-185.
- Kauppinen, I. 2002b. Interview with Andrew Sayer. Julkaisematon käsikirjoitus.
- Kauppinen, I. 2004. Bioteknologia markkinoiden sosiaalinen rakentaminen. Teoksessa I. Kauppinen (toim.) Moraalitalous. Tampere: Vastapaino, 182-211.
- Kauppinen, I. 2006. Andrew Sayerin moraalitalouskäsitteen kriittinen suhde kulttuuriseen käänteeseen. Sosiologia 43 (3), 196-208.
- Keat, R. 1993. The Moral Boundaries of the Market. Teoksessa C. Crouch & D. Marquand (Eds.) Ethics and Markets. Oxford: Blackwell, 6-20.
- Kemple, T. M. 2007. Spirits of Late Capitalism. Kirja-arvostelu. Theory, Culture & Society 24 (3), 147-159.
- Kepa (2007) Kauppa ja investoinnit ilmastotalkoisiin. Köyhyyden ja kaupan kytkökset, osa I. Kehitysyhteistyön palvelukeskus Kepa ry. Raporttisarja Nro: 89. http://www.kepa.fi/palvelut/julkaisut/raportit/pdf/kepa_kauppa_ja_investoinnit_ilmastotalkoisiin_raportti.pdf
- Kimppa, K. K. 2007. Problems with the Justification of Intellectual Property Rights in Relation to Software and Other Digitally Distributable Media. University of Turku, Department of Information Technology. TUCS Dissertations, No. 83, May 2007.
- Kinsella, S. N. 2001. Against Intellectual Property. Journal of Libertarian Studies 15 (2), 1-53.
- Kojo, M., Hokkanen, P. & Kauppinen, I. 2004. Haasteena teknologioiden hyväksyttävyyys. Teoksessa T. Lemola & P. Honkanen (toim.) Innovaatiopolitiikka. Helsinki: Gaudeamus, 162-176.
- Korthals, M. 2001. Taking Consumers Seriously: Two Concepts of Consumer Sovereignty. Journal of Agricultural and Environmental Ethics 14, 201-215.
- Kortteinen, M. 2005. Kulttuurintutkimuksen rajoista. Sosiologia 42 (2), 110-124.
- Krippner, G. R. 2001. The Elusive Market: Embeddedness and the paradigm of economic sociology. Theory and Society 30, 775-810.
- Krippner, G. R. & Alvarez, A. S. 2007. Embeddedness and the Intellectual Projects of Economic Sociology. Annual Review of Sociology 33 (1), 219-240.
- Lagerspetz, E. 2004. Talouden moraalit, moraaliton talous ja F. A. Hayekin uusliberalismi. Teoksessa I. Kauppinen (toim.) Moraalitalous. Tampere: Vastapaino, 92-134.
- Lanoszka, A. 2003. The Global Politics of Intellectual Property Rights and Pharmaceutical Drug Policies in Developing Countries". International Political Science Review 24 (2), 181-197.
- Lash, S. & Urry, J. 1994. Economies of Signs and Space. London: Sage.
- Latour, B. 2006. Emme ole koskaan olleet moderneja. Tampere: Vastapaino.

- Lawson, T. 1989a. Abstraction, Tendencies and Stylised Facts: A Realist Approach to Economic Analysis. *Cambridge Journal of Economics* 13 (1), 59-78.
- Lawson, T. 1989b. Realism and Instrumentalism in the Development of Econometrics. *Oxford Economic Papers, New Series* 41 (1), 236-258.
- Lawson, T. 1997. *Economics and Reality*. London & New York: Routledge.
- Lawson, T. 2003a. *Reorienting Economics*. London & New York: Routledge.
- Lawson, T. 2003b. Institutionalism: On the Need to Firm up Notions of Social Structure and the Human Subject. *Journal of Economic Issues* 37 (1), 175-207.
- Leisinger, K.M. 2003. The Contribution of Genetic Engineering to the Fight Against Hunger in Developing Countries. http://www.syngentafoundation.org/genetic_engineering_hunger_developing_countries.htm
- Leung, S. K. C. 2004. Statistics to Measure the Knowledge-Based Economy: The Case of Hong Kong, China. *Asia Pacific Technical Meeting on Information and Communication Technology (ICT) Statistics*, Wellington 30.11-2.12.2004.
- Lewis, P. 2000. Realism, Causality and the Problem of Social Structure. *Journal of the Theory of Social Behaviour* 30 (3), 249-268.
- Liagouras, G. 2005. *The Political Economy of Post-Industrial Capitalism*. Thesis Eleven 81 (1), 20-35.
- Light, D. W. 2006. Globalizing Restricted and Segmented Markets. Challenges to Theory and Values in Economic Sociology. *Internet julkaisu: Economic Sociology. European Electronic Newsletter* 7 (3). <http://econsoc.mpifg.de>
- Loveman, M. 2005. The Modern State and the Primitive Accumulation of Symbolic Power. *American Journal of Sociology* 110 (6), 1651-1683.
- Lowi, T. J. 2001. Our Millenium: Political Science Confronts the Global Corporate Economy. *International Political Science Review* 22 (2), 131-150.
- Luhmann, N. 2003. *Ekologinen kommunikaatio*. Suomentajat Seppo Raiski ja Sam Krause. Helsinki: Gaudeamus.
- Lukes, S. 1984. *Power: A Radical View*. 9. painos. London & Basingstoke: Macmillan.
- Maaillman Pankki. 2007. *Knowledge Assessment Methodology. User Guide: Background*. <http://web.worldbank.org>
- Macer, D. R. J. 1995. Biotechnology and Bioethics: What is Ethical Biotechnology? Teoksessa D. Brauer (Ed.) *Modern Biotechnology: Legal, Economic and Social Dimensions*. Weinheim: VCH, 115-154.
- Macer, D. R. J. 2001. Inventions, Patents and Morality. Teoksessa *Encyclopedia of Life Support Systems*. Pariisi: UNESCO, kappale 6.58.9.3.
- Macdonald, C. L. & Merrill, D. A. 2002. "It Shouldn't Have to Be A Trade": Recognition and Redistribution in Care Work Advocacy. *Hypatia* 17 (2), 67-83.
- Mahoney, J. 2001. Beyond Correlational Analysis: Recent Innovations in Theory and Method. *Sociological Forum* 16 (3), 575-593.

- McNally, R. & Wheale, P. 1999. Bio-patenting and Innovation: Nomads of the Present and a New Global Order. Teoksessa P. O'Mahony (Ed.) Risk, Nature and Responsibility. London: Macmillan, 165-184.
- Manicas, P. 1998. A Realist Social Science. Teoksessa M. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson & A. Norrie (Eds.) Critical Realism. Essential Readings. London & New York: Routledge, 313-338.
- Manicas, P. 2006. A Realist Philosophy of Social Science. Explanation and Understanding. Cambridge: Cambridge University Press.
- Markham, J. W. 1962. Inventive Activity: Government Controls and the Legal Environment. Teoksessa R.R. Nelson (ed.) The Rate and Direction of Inventive Activity: Economic and Social Factors. Princeton: Princeton University Press, 587-608.
- Martins, N. 2006. Capabilities as Causal Powers. Cambridge Journal of Economics 30 (5), 671-685.
- Marx, K. 1970 [1869]. Louis Bonaparten Brumairekuun kahdeksastoista. Teoksessa K. Marx & F. Engels (kirj.) Valitut teokset kolmessa osassa. Osa 1. Moskova: Kustannusliike Edistys.
- Marx, K. 1973 [1858]. Grundrisse. New York: Vintage Books.
- Marx, K. 1976 [1894]. Pääoma. Osa 3. Suomentanut Antero Tiusanen. Moskova: Kustannusliike Edistys.
- Marx, K. 1978 [1847]. Palkkatyö ja pääoma. Teoksessa K. Marx & F. Engels (kirj.). Valitut teokset kuudessa osassa. Osa 2. Moskova: Kustannusliike Edistys.
- Marx, K. 1979 [1867]. Pääoma. Osa 1. Suomentanut O.V. Louhivuori, T. Lehén ja M. Ryömä. 2. Painos. Moskova: Kustannusliike Progress.
- Marx, K. 1986 [1858]. Vuosien 1857-1858 taloudelliset käsikirjoitukset ("Grundrisse"). 2. osa. Suomentanut Antero Tiusanen. Moskova: Kustannusliike Progress.
- Marx, K. & Engels, F. 1963 [1848]. Kommunistisen puolueen manifesti. Helsinki: Kansankulttuuri Oy.
- Maskus, K. E. 2000. Intellectual Property Rights in The Global Economy. Washington: Institute for International Economics.
- Maskus, K. & Reichman, J. 2004. The Globalization of Private Knowledge Goods and the Privatization of Global Public Goods. Journal of International Economic Law 7 (2), 279-320. <http://ssrn.com/abstract=692902>
- Mau, S. 2004. Welfare Regimes and The Norms of Social Change. Current Sociology 52 (1), 53-74.
- May, C. 2000. A Global Political Economy of Intellectual Property Rights. The New Enclosures? London & New York: Routledge.
- May, C. 2004. Commodifying the 'information age': Intellectual Property Rights, the State and the Internet. SCRIPT-ed 1 (3), 408-419.
- May, C. 2006. The Denial of History: Reification, Intellectual Property Rights and the Lessons of the Past. Capital & Class Nro. 88, 33-56.
- May, C. & Sell, S.K. 2006. Intellectual Property Rights. A Critical History. Boulder & London: Lynne Rienner.

- Mayntz, R. 2003. Mechanisms in the Analysis of Social Macro-Phenomena. *Philosophy of the Social Sciences* 34 (2), 237-259.
- Mepham, B. 1996. Ethical Analysis of Food Biotechnologies: an Evaluative Framework. Teoksessa B. Mepham (Ed.) *Food Ethics*. London: Routledge, 101-119.
- Mearman, A. 2002. To What Extent Is Veblen an Open-Systems Theorist? *Journal of Economic Issues* 36 (2), 573-580.
- Mearman, A. 2006. Critical Realism in Economics and Open-Systems Ontology: A Critique. *Review of Social Economy* 64 (1), 47-75.
- Merton, R. K. 1957. *Social Theory and Social Structure*. 3. painos. Glencoe: The Free Press.
- Merton, R. K. 1985. *On the Shoulders of Giants*. Orlando: Harcourt.
- Mgbeoji, I. 2006. *Global Biopiracy*. New York: Cornell University Press.
- Mingers, J. 2004. Can Social Systems be Autopoietic? Bhaskar's and Giddens's Social Theories. *Journal for the Theory of Social Behaviour* 34 (4), 403-427.
- Mitchell, W. 1937. *The Backward Art of Spending Money and Other Essays*. New York: McGraw-Hill.
- Moore, D. 2004. The Second Age of the Third World: from Primitive Accumulation to Global Public Goods? *Third World Quarterly* 25 (1), 87-109.
- Morgan, J. 2003. *Empire Inhuman? The Social Ontology of Global Theory*. *Journal of Critical Realism* 2 (1), 95-127.
- Morris-Suzuki, T. 2000. For and Against NGOs. *The Politics of the Lived World*. *New Left Review* Nro. 2, 63-84.
- Mugabe, J. 1998. Intellectual Property Protection and Traditional Knowledge. Paper prepared for the World Intellectual Property Organization (WIPO), Geneva, Switzerland.
- Murphy, P. 2005. Knowledge Capitalism. *Thesis Eleven* 81 (1), 36-62.
- Nayyar, D. 2006. Globalization and Development in the Long Twentieth Century. Teoksessa K. S. Jomo (Ed.) *Globalization Under Hegemony*. New Delhi: Oxford University Press, 71-99.
- North, D. C. 1981. *Structure and Change in Economic History*. New York & London: W. W. Norton & Company.
- OECD 1996. *The Knowledge-based Economy*. http://www.oecd.org/document/14/0,2340,en_2649_201185_1894478_1_1_1_1,00.html
- OECD 2006a. *The Bioeconomy to 2030: Designing A Policy Agenda*. <http://www.oecd.org/dataoecd/7/51/37504590.pdf>
- OECD 2006b. *OECD Biotechnology Statistics - 2006*. <http://www.oecd.org/dataoecd/51/59/36760212.pdf>
- Ollman, B. 2003. *Dance of The Dialectic. Steps in Marx's Method*. Urbana & Chicago: University of Illinois Press.
- Olsen, W. 2006. Pluralist Methodology for Development Economics: The Example of Moral Economy of Indian Labour Markets. *Journal of Economic Methodology* 14 (1), 57-82.

- O'Mahony, P. 1999. Introduction: Biotechnology, Uncertainty and Contestation. Teoksessa P. O'Mahony (Ed.) Risk, Nature and Responsibility. London: Macmillan, 1-17.
- O'Neill, J. 1998. *The Market: Ethics, Knowledge and Politics*. London: Routledge.
- O'Neill, J. 1999. Economy, Equality and Recognition. Teoksessa L. Ray & A. Sayer (Eds.) *Culture and economy after The Cultural Turn*. London: Sage, 76-91.
- Onwuekwe, C. B. 2004. The Commons Concept and Intellectual Property Rights Regime: Whither Plant Genetic Resources and Traditional Knowledge? *Pierce Law Review* 2 (1), 65-90.
- Outhwaite, W. 1987. *New Philosophies of Social Science*. London: Macmillan Education.
- Padma, T. V. & Shanahan, M. 2006. Indian Scientist Denies Accusation of Biopiracy. <http://www.scidev.net>
- Parry, B. 2004. Cultures of Knowledge: Investigating Intellectual Property Rights and Relations in the Pacific. *Antipode* 36 (3), 679-706.
- Patentti- ja rekisterihallitus 2002. Patentinhaku Suomessa. <http://www.prh.fi/fi/patentit/hakusuomi.html>
- Patentti- ja rekisterihallitus 2008. Patentit. <http://www.prh.fi/fi/patentit.html>
- Penrose, E. 1973. International Patenting and the Less-Developed Countries. *The Economic Journal* 83 (331), 768-786.
- Perelman, M. 2000. *The Invention of Capitalism*. Durham & London: Duke University Press.
- Perelman, M. 2003a. Intellectual Property Rights and the Commodity Form: New Dimensions in the Legislated Transfer of Surplus Value. *Review of Radical Political Economics* 35 (3), 304-311.
- Perelman, M. 2003b. Political Economy of Intellectual Property. *Monthly Review* 54 (8). <http://www.monthlyreview.org/0103perelman.htm>
- Perelman, M. 2005. In *Patents We Trust: How the U.S. Government Learned to Stop Worrying about Monopoly and Love Intellectual Property*. <http://mrzine.monthlyreview.org/perelman241005.html>
- Pickel, A. 2006. *Problem of Order in the Global Age: Systems and Mechanisms*. New York: Palgrave.
- Polanyi, K. 1957. *The Great Transformation*. New York: Beacon Press.
- Polanyi, M. 1944. Patent Reform. *The Review of Economic Studies* 11 (2), 61-76.
- Polster, C. 2001. How the Law Works: Exploring the Implications of Emerging Intellectual Property Regimes for Knowledge, Economy and Society". *Current Sociology* 49 (4), 85-100.
- Pouteau, S. 2000. Beyond Substantial Equivalence: Ethical Equivalence." *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 13, 273-291.
- Porpora, D. 1998. Four Concepts of Social Structure. Teoksessa Teoksessa M. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson & A. Norrie (Eds.) *Critical Realism. Essential Readings*. London & New York: Routledge, 339-355.

- Powell, W. W. & Snellman, K. 2004. The Knowledge Economy. *Annual Review of Sociology* 30, 199-220.
- Pratt, E. J. 1999. Intellectual Property. [Http://www.pfizer.com/pfizerinc/policy/intellectualpropfrm.html](http://www.pfizer.com/pfizerinc/policy/intellectualpropfrm.html)
- Pratten, S. 2000. Structure, Agency and Marx's Analysis of The Labour Process. Teoksessa S. Ayckroyd & S. Fleetwood (Eds.) *Realist Perspectives on Management and Organisations*. London & New York: Routledge, 109-140.
- Ray, L. & Sayer, A. 1999. Introduction. Teoksessa L. Ray & A. Sayer (Eds.) *Culture and Economy after The Cultural Turn*. London: Sage, 1-24.
- Regibeau, P., Rockett, K., Conti, M. & Harhoff, D. 2005. GM Foods: Facts, Mergers, Business Practices and Intellectual Property 10/03/2005 <http://www.esrcsocietytoday.ac.uk/ESRCInfoCentre/ViewAwardPage.aspx?AwardId=1734>
- Rescher, N. 2000. *Process Philosophy*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Robinson, W. I. 2004. *A Theory of Global Capitalism*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Robinson, W. I. 2005. Global Capitalism: The New Transnationalism and the Folly of Conventional Thinking. *Science & Society* 69 (3), 316-328.
- Robinson, W. I. 2007. Beyond the Theory of Imperialism: Global Capitalism and the Transnational State. *Societies Without Borders* 2 (1), 5-26.
- Romer, P.M. 1990. Endogenous Technological Change. *The Journal of Political Economy* 98 (5), 71-102.
- Rosa, H. 1998. On Defining the Good Life: Liberal Freedom and Capitalist Necessity. *Constellations* 5 (2), 201-214.
- Rose, N. 1999. *Powers of Freedom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ruuskanen, P. 2003. *Verkostotalous ja luottamus*. Jyväskylä: SoPhi.
- Sanghera, B. & Satybaldieva, E. 2005. Moral Sentiments and Economic Practices in Kyrgystan: the Reflexive Embedding of Economy. School of Social Policy, Sociology and Social Research, University of Kent, Canterbury, Kent CT2 7NF, UK. <http://www.kent.ac.uk/sspsr/research/moralecon.pdf>
- Sassen, S. 2007. *A Sociology of Globalization*. New York & London: W. W. Norton.
- Sayer, A. 1992. *Method in Social Science. A Realist Approach*. 2. painos. London & New York: Routledge.
- Sayer, A. 1995. *Radical Political Economy. A Critique*. Oxford: Blackwell.
- Sayer, A. 1997. The Dialectic of Culture and Economy. Teoksessa R. Lee & J. Wills (Eds.) *Geographies of Economies*. London: Arnold, 16-26.
- Sayer, A. 1998a. Critical and Uncritical Cultural Turns. <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/Sayer-Critical-and-Uncritical-Cultural-Turns.pdf>

- Sayer, A. 1998b. Abstraction. A Realist Interpretation. Teoksessa M. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson & A. Norrie (Eds.) *Critical Realism. Essential Readings*. London & New York: Routledge, 120-143.
- Sayer, A. 1999a. Valuing Culture and Economy. Teoksessa L. Ray & A. Sayer (Eds.) *Culture and Economy After the Cultural Turn*. London: Sage, 53-75.
- Sayer, A. 1999b. Developing Critical Standpoints of Radical Political Economy. <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soc035as.html>
- Sayer, A. 2000a. *Realism and Social Science*. London: Sage.
- Sayer, A. 2000b. Equality and Moral Economy. <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soc059as.html>
- Sayer, A. 2000c. Markets, Embeddedness and Trust: Problems of Polysemy and Idealism. <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soc047as.html>
- Sayer, A. 2001. For a Critical Cultural Political Economy. *Antipode* 33 (4), 687-708.
- Sayer, A. 2003. (De)commodification, Consumer Culture, and Moral Economy. *Environment and Planning D: Society and Space* 21 (3), 341-357.
- Sayer, A. 2004a. Moraalitalous ja poliittinen talous. Teoksessa I. Kauppinen (toim.) *Moraalitalous*. Tampere: Vastapaino, 23-52.
- Sayer, A. 2004b. Two Accounts of Capitalism and Moral Economy. Paper presented to the PSA annual meeting, Lincoln 7. 4. 2004.
- Sayer, A. 2004c. Restoring the Moral Dimension in Social Scientific Accounts: a Qualified Ethical Naturalist Approach. Teoksessa M. Archer & W. Outhwaite (Eds.) *Defending Objectivity. Essays in Honour of Andrew Collier*. London & New York: Routledge, 93-113.
- Sayer, A. 2004d. Moral Economy. <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/sayer-moral-economy.pdf>
- Sayer, A. 2004e. Restoring the Moral Dimension: Acknowledging Lay Normativity. <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/sayer-restoring-moral-dimension.pdf>
- Sayer, A. 2004f. Seeking the Geographies of Power. *Kirja-arvostelu. Economy and Society* 33 (2), 255-270.
- Sayer, A. 2004g. Agendas for Moral Economy: An Invitation to Discussion. <http://www.lancs.ac.uk/fss/sociology/eventsarchive/moralecon/moraleconagendas.htm>
- Sayer, A. 2005. *The Moral Significance of Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sayer, D. 1983. *Marx's Method*. 2. painos. Sussex: Harvester Press.
- Sayer, D. 1987. *The Violence of Abstraction*. Oxford & Cambridge: Basil Blackwell.
- Scholte, J. A. 2005. *Globalization: A Critical Introduction*. 2. uudistettu ja laajennettu painos. New York: Palgrave.
- Schurman, R. & Munro, W. 2006. Ideas, Thinkers, and Social Networks: The Process of Grievance Construction in the Anti-Genetic Engineering Movement. *Theory and Society* 35 (1), 1-38.

- Schwartz, P., Kelly, E. & Boyer, N. 1999. The Emerging Global Knowledge Economy. Teoksessa *The Future of the Global Economy*. OECD Publications: Paris, 77-113.
- Schwind, K. & Poole-Kavana, H. 2005. We Need GM Food Like a Hole in Our Kidneys. <http://www.foodfirst.org/node/1170>
- Scott, J. 1976. *The Moral Economy of the Peasant*. New Haven: Yale University Press.
- Scott, W. R. 2001. *Institutions and Organizations*. Second Edition. London & New York: Sage.
- Schumpeter, J. 1961. *The Theory of Economic Development*. New York: Oxford University Press.
- Searle, J. R. 2005. What Is an Institution. *Journal of Institutional Economics* 1 (1), 1-22.
- Sell, S. K. 2003. *Private Power, Public Law. The Globalization of Intellectual Property Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sell, S. K. 2004. The Quest for Global Governance in Intellectual Property and Public Health: Structural, Discursive, and Institutional Dimensions. *Temple Law Review* 77 (2), 363-400.
- Sell, S. K. & Prakash, A. 2004. Using Ideas Strategically: The Contest Between Business and NGO Networks in Intellectual Property Rights. *International Studies Quarterly* 48 (1), 143-175.
- Semmel, B. 1961. The Philosophic Radicals and Colonialism. *The Journal of Economic History* (21) 4, 513-525.
- Sen, A. 1987. *On Ethics and Economics*. Oxford & New York: Blackwell.
- Sewell, W. H. 2005. *Logics of History*. Chicago: University of Chicago Press.
- Shah, A. 2002. Genetically Engineered Food. Food Patents - Stealing Indigenous Knowledge?
<http://www.globalissues.org/EnvIssues/GEFood/FoodPatents.asp>
- Shang, Y. & Fagan, M. 2006. Catalysing Institutional Innovation. *International Journal of Technology and Globalisation* (2) 3/4, 340-361.
- Shiva, V. 1997. *Biopiracy: The Plunder of Nature and Knowledge*. Cambridge: South End Press.
- Shiva, V. 2003. Interview with Vandana Shiva. *The Role of Patents in the Rise of Globalization*. *Motion Magazine*, 28. 3. 2004. http://www.inmotionmagazine.com/global/vshiva4_int.html
- Shulman, S. 1999. *Owning the Future*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Siisiäinen, M. 2003. Yksi käsite, kaksi lähestymistapaa: Putnamin ja Bourdieun sosiaalinen pääoma. *Sociologia* 40 (3), 204-218.
- Siisiäinen, M. 2007. Symbolic power as a critical concept. Teoksessa A. Antikainen & J. Houtsonen (Eds.) *Symbolic Power in Cultural Contexts - Uncovering Social Reality*. Rotterdam: Sense Publishers.
- Simmel, G. 2005. *Suurkaupunki ja moderni elämä*. Helsinki: Gaudeamus.
- Sites, W. 2000. Primitive Globalization? State and Locale in Neoliberal Global Engagement. *Sociological Theory* 18 (1), 121-144.
- Sklair, L. 2001. *Transnational Capitalist Class*. Oxford: Basil Blackwell.

- Sklair, L. 2002a. *Globalization: Capitalism and Its Alternatives*. New York: Oxford University Press.
- Sklair, L. 2002b. The Transnational Capitalist Class and Global Politics: Deconstructing the Corporate-State Connection. *International Political Science Review* 23 (2), 159-174.
- Slater, D. & Tonkiss, F. 2001. *Market Society*. Cambridge: Polity Press.
- Smith, A. 1981 [1776]. *The Wealth of Nations*. Indianapolis: Liberty Press.
- Smith, A. 1982 [1762]. *Lectures on Jurisprudence*. Teoksessa R. L. Meek, D. D. Raphael & P. G. Stein (Eds.) *Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, Vol. 5*. Indianapolis: Liberty Fund. Internetissä julkaistu versio. The Online Library of Liberty. <http://oll.libertyfund.org/Intros/Smith.php>
- Smith, A. 2003 [1759]. *Moraalitutuntien teoria*. Suomentanut Matti Norri. Jyväskylä: Gummerus.
- Smith, N. H. 2002. *Charles Taylor. Meaning, Morals and Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Smith, S. 2004. Access to Genetic Resources and Intellectual Property Rights: What is Biopiracy? <http://www.canmexworkshop.com/papers.cfm>
- Stallman, R. M. 2004. Why the Term 'intellectual property' Is a Seductive Mirage? NewsForge. The Online Newspaper for Linux and Open Source. <http://www.newsforge.com/article.pl?sid=04/10/27/18204>
- Staples, C. L. 2006. Board interlocks and The Study of The Transnational Capitalist Class. *Journal of World-Systems Research* 12 (2), 309-319.
- Stehr, N., Henning, C. & Weiler, B. (Eds.) 2006. *The Moralization of the Markets*. New Brunswick & London: Transaction Publishers.
- Stigler, G. J. 1950. Monopoly and Oligopoly by Merger. *American Economic Review* 40 (2), 23-34.
- Stiglitz, J. E. 1999a. Knowledge As a Global Public Good. Teoksessa I. Kaul, I. Grunberg & M. A. Stern (Eds.) *Global Public Goods. International Cooperation in the 21st Century*. New York & Oxford: Oxford University Press, 308-325.
- Stiglitz, J. E. 1999b. Public Policy for a Knowledge Economy. <http://worldbank.org>
- Stiglitz, J. E. 2006. Give Prizes Not Patents. *New Scientist*, Nro. 2569, 21. http://www2.gsb.columbia.edu/faculty/jstiglitz/download/2006_New_Scientist.pdf
- Stiglitz, J. 2007. Prizes, Not Patents. Project Syndicate. <http://www.project-syndicate.org/commentary/stiglitz81>
- Stones, R. 1996. *Sociological Reasoning. Towards A Post-Modern Sociology*. London: Macmillan.
- Stones, R. 2001. Refusing the Realism-Structuration Divide. *European Journal of Social Theory* 4 (2), 177-197.
- Strydom, P. 1999. The Civilisation of the Gene: Biotechnological Risk Framed in the Responsibility Discourse. Teoksessa P. O'Mahony (Ed.) *Nature, Risk and Responsibility*. London: Macmillan, 21-36.

- Swedberg, R. 2003. The Changing Picture of Max Weber's Sociology. *Annual Review of Sociology* 29, 283-306.
- Swedberg, R. 2005. The Economic Sociology of Capitalism: An Introduction and Agenda. Teoksessa V. Nee & R. Swedberg (Eds.) *The Economic Sociology of Capitalism*. Princeton & Oxford: Princeton University Press, 3-40.
- Swedberg, R. & Granovetter, M. 1992. Introduction. Teoksessa M. Granovetter & R. Swedberg (Eds.) *The Sociology of Economic Life*. Boulder: Westview Press, 7-31.
- Takala, T. 2004. Yrityksen yhteiskuntavastuu globalisoituvassa maailmassa. Teoksessa I. Kauppinen (toim.) *Moraalitalous*. Tampere: Vastapaino, 212-232.
- Tansey, G. 2002. Food Security, Biotechnology and Intellectual Property. A Discussion Paper. Quaker United Nations Office (QUNO), Geneva.
- Taylor, C. 1971. Interpretation and the Science of Man. *Review of Metaphysics* 25(1), 3-51.
- Taylor, C. 1989. *Sources of the Self*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, C. 1995. *Philosophical Arguments*. Cambridge: Harvard University Press.
- Teknologirådet 1999. Final Document of the Consensus Conference on Genetically-modified Foods.
<http://www.tekno.dk/subpage.php3?article=512&topic=kategori11&language=uk>
- Thrift, N. 1999. Capitalism's Cultural Turn. Teoksessa L. Ray & A. Sayer (Eds.) *Culture and economy after The Cultural Turn*. London: Sage, 135-161.
- Thrift, N. 2006. Re-inventing Invention: New Tendencies in Capitalist Commodification. *Economy and Society* 35 (2), 279-306.
- Thompson, E. P. 1971. The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past & Present* 50 (1), 76-136.
- Thompson, E. P. 1993. *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture*. New York: The New Press.
- Thompson, P. B. 1997. *Food Biotechnology in Ethical Perspective*. London: Blackie Academic & Professional.
- Tilly, C. (1998) *Durable Inequality*. Berkeley: University of California Press.
- Tonkiss, F. 2006. Is Economic Sociology "ready" for Globalization? *Elektronisessa julkaisussa Economic Sociology*. *European Electronic Newsletter* 7 (3). <http://econsoc.mpifg.de>
- Touraine, A. 2001. *Beyond Neoliberalism*. Cambridge: Polity Press.
- Trigilia, C. 2002. *Economic Sociology. State, Market, and Society in Modern Capitalism*. Oxford: Blackwell.
- UNCTAD 2001. *The New Bioeconomy*. http://r0.unctad.org/trade_env/test1/publications/newbioeconomy.pdf
- UNCTAD 2005. *World Investment Report 2005*. http://www.unctad.org/en/docs/wir2005_en.pdf
- UNCTAD 2006a. *Tracking The Trend Towards Market Concentration: The Case of The Agricultural Input Industry*. United Nations Conference on Trade

- and Development. UNCTAD/DITC/COM/2005/16. http://www.unctad.org/en/docs/ditccom200516_en.pdf
- UNCTAD 2006b. World Investment Report 2006. http://www.unctad.org/en/docs/wir2006_en.pdf
- UNCTAD 2007. Information Economy Report 2007-2008. Science and Technology for Development: the New Paradigm of ICT. Overview. United Nation Publication, UNCTAD/SDTE/ECB/2007/ (Overview). http://www.unctad.org/en/docs/sdteecb20071fas_en.pdf
- Underhill, G. R. D. 2001. State, Market, and Global Political Economy: Genealogy of an (Inter-?) Discipline. *Elektronisessa julkaisussa Economic Sociology. European Electronic Newsletter* 2 (3). <http://econsoc.mpifg.de>
- UNECE 2002. Towards A Knowledge-Based Economy. Armenia. Country Readiness Assessment Report. United Nations Economic Commission for Europe. New York & Geneva.
- Urry, J. 2003. *Global Complexity*. Cambridge: Polity Press.
- Väyrynen, R. 1999. *Globalisaatiokritiikki ja kansalaisliikkeet*. Helsinki: Gaudeamus.
- Wallerstein, I. 1974. *The Modern World System*. New York: Academic Press.
- Wells, R. 2000. The Moral Economy of the English Countryside. Teoksessa A. Randall & A. Charlesworth (Eds.) *Moral Economy and Popular Protest*. Basingstoke: Palgrave, 209-271.
- Wikipedia 2008a. Neem. <http://en.wikipedia.org/wiki/Neem>
- Wikipedia 2008b. Neem oil. http://en.wikipedia.org/wiki/Neem_oil
- Winston, E. I. 2006. Why Sell What You Can License?: Contracting Around Statutory Protection of Intellectual Property. *George Mason Law Review*, 93-133. <http://www.law.gmu.edu/gmulawreview/issues/14-1/documents/WINSTON-FinalFormatted.pdf>
- WIPO 2005. Patent System and The Fight Against Biopiracy - The Peruvian Experience. Document submitted by Peru. World Intellectual Property Organization, Intergovernmental Committee on Intellectual Property and Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore. WIPO/GRTKF/IC/S/12, 30.5. 2005. www.wipo.int
- WIPO 2007a. Patent Cooperation Treaty. <http://wipo.int/treaties/en/registration/pct/index.html>
- WIPO 2007b. Record Year for International Patent Filings with Significant Growth from Northeast Asia. http://www.wipo.int/edocs/prdocs/en/2007/wipo_pr_2007_476.html
- WIPO 2007c. Recognition of Traditional Knowledge Within The Patent System. World Intellectual Property Organization, Intergovernmental Committee on Intellectual Property and Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore. WIPO/GRTKF/IC/11/7, 6.6. 2007. www.wipo.int
- WIPO 2007d. WIPO Patent Report. Statistics on Worldwide Patent Activities. http://www.wipo.int/ipstats/en/statistics/patents/patent_report_2007.html

- Wood, E. M. 1992. Custom Against Capitalism. *New Left Review* Nro. I/195, 21-28.
- Wood, E. M. 2005. *Pääoman imperiumi*. Tampere: Vastapaino.
- WTO 2007. Agreement on Trade-related Aspects of Intellectual Property Rights. http://www.wto.org/english/tratop_e/trips_e/t_agm0_e.htm.
- Yar, M. (2001) Beyond Nancy Fraser's 'perspectival dualism'. *Economy and Society* 30 (3), 288-303.
- Yardeni, E. E. & Moss, D. A. 1990. The Triumph of Adam Smith. <http://www.adamsmith.org/images/uploads/publications/Yardeni.pdf>
- Yu, P. K. 2006. The International Enclosure Movement. Michigan State University, College of Law. Legal Studies Research Paper Series, No. 03-22. <http://ssrn.com/abstract=896134>.
- Ziedonis, R. H. 2004. Don't Fence Me In: Fragmented Markets for Technology and the Patent Acquisition Strategies of Firms. *Management Science* 50 (6), 804-820.
- Zukin, S. & DiMaggio, P. 1990. *Structures of Capital: The Social Organization of the Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Biologista monimuotoisuutta koskeva yleissopimus 1994. 78/26.10.1994
- Maaailman kauppajärjestön perustamissopimus 1995. 5/10.01.1995.